

Mahmud Kaşğari

*Divanü
Lügat-it-Türk*

II

Bakı - 2006

محمود کاشغری

دیوانِ لغتِ امیر کبیر

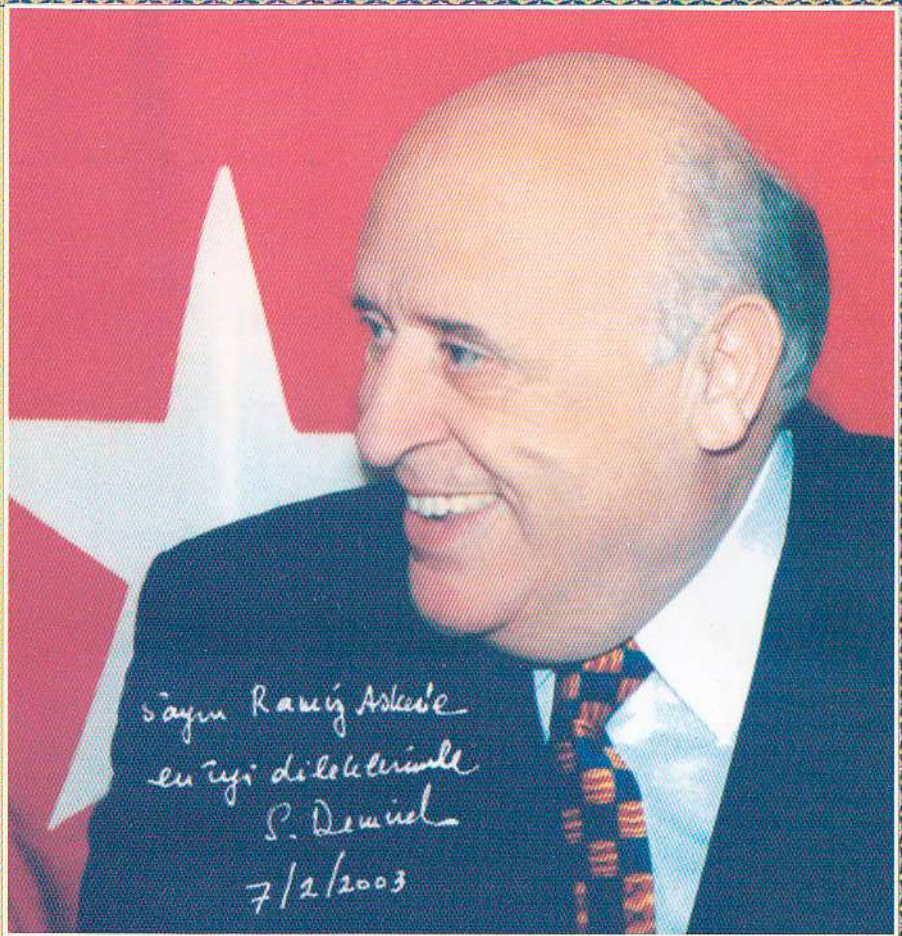
II

باکو - ۲۰۰۶

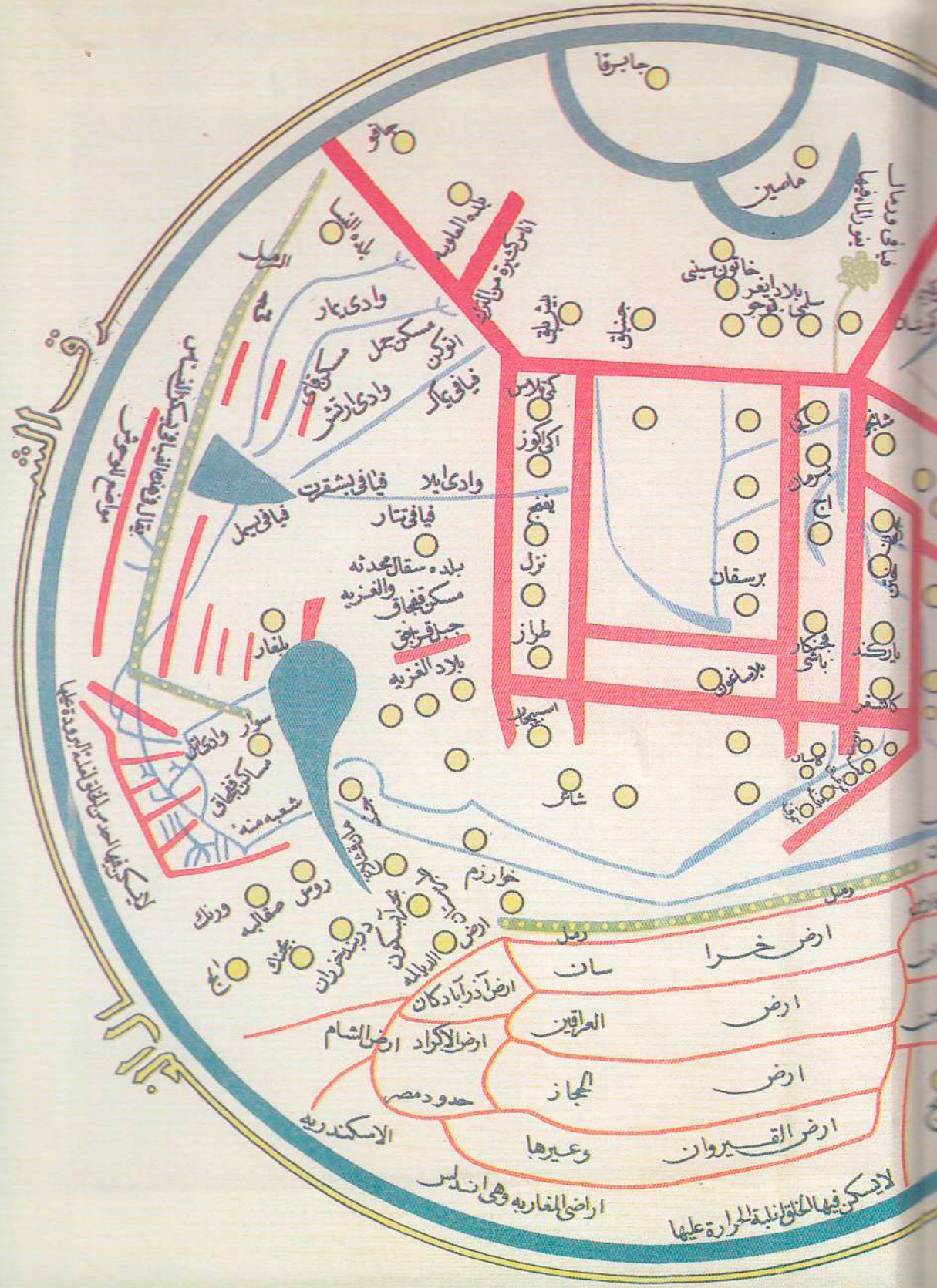
*Bu Tercümeni Ləmanəmixin İn Böyük Türklərindən
Və Türkcülərindən Biri, Türk Dünyasının Şanlı Övladı,
Çağdaş Azərbaycan Dövlətinin Banisi, Ana Dilimizin,
Elm Və Mədəniyyətimizin Hamisi, Ümummilli Liderimiz,
Mərhum Prezidentimiz Heydər Hiyərin Parlq Və
Hədi Kətiressinə İthaf Edirəm. Dədirbilən Türk Dünyası
Və Azərbaycan Xalqı Onu Heç Zaman Unutmayacaq!*

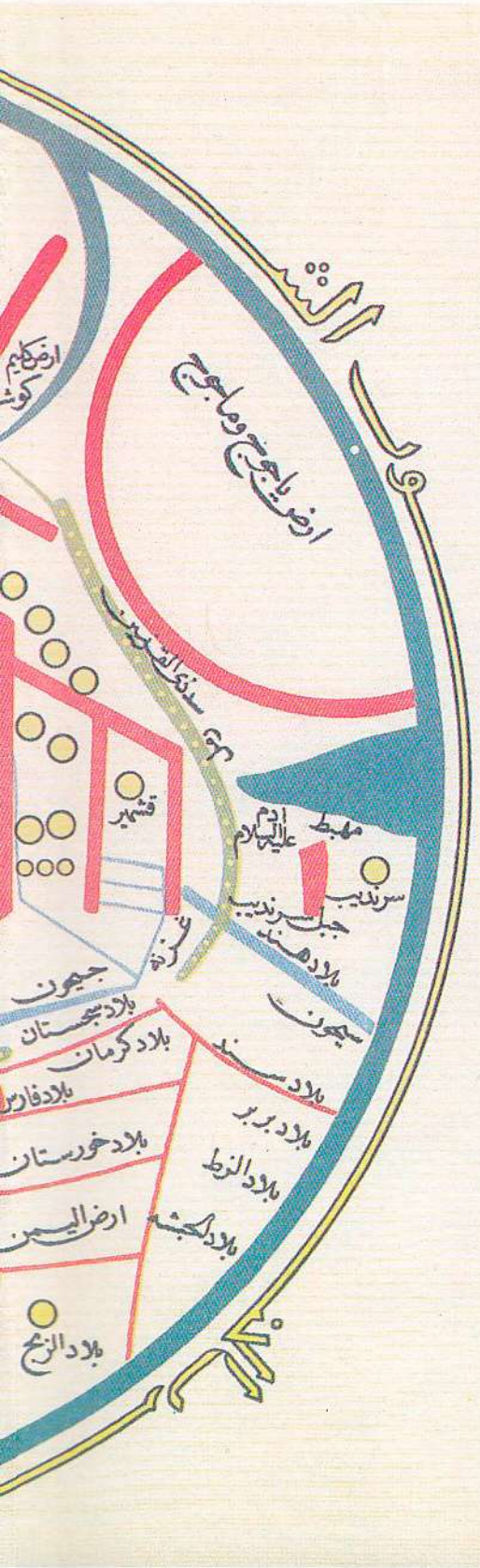
Ramiz İskər

*Türklüryün Şahsəri Divanü Lügat-it-Türk
Dardaz Türkiye Respublikasının 9-cu Prexidenti,
Azərbaycan Respublikasının Fəxri Vətəndəsi,
Türk Dünyasının Ağsaqqalı, Türk Dilinin Və
Türk Mədəniyyətinin Ulu Dərvişü və Həmisü*

*Lati-Əlibəri Cənab Süleyman Dəmirəlin
Yüksək Həmyələri Altında Nəşr Olunmuşdur.
Azərbaycan Türkü Ona Daim Minnətdar Olacaqdır!*

Mahmud Kaşğarînin çəkdiyi və «Divanü lügat-it-türk»ə əlavə etdiyi dünya xəritəsinin ərəb əlifbası ilə verilən variantı.

Bu xəritədə Balasağun şəhəri mərkəz olaraq qəbul edilmişdir.

Dənizlər yaşıl, çaylar mavi, dağlar qırmızı, şəhərlər sarı, səhrələr sarı-qırmızı rənglə göstərilmişdir.

Türkologiyam və Türklüyün şah əsəri

«DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»

AtaHoldinqin

sponsorluğu ilə nəşr edilmişdir.

Sonsuz təşəkkürlər!

آذربایجان ملی علملر آکادمیاسی

فولکلور انستیتوتی

محمود کاشغری

دیوان لغات الترك

دؤرد جلدده

ایکینجی جلد

ترجمه ائدن و
نشره حاضیر لایان
رامیز عسکر

اوظان نشریاتی

باکو - ۲۰۰۶

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

MAHMUD KAŞĞARI

«DİVANÜ
LÜĞAT-İT-TÜRK»

DÖRD CİLDDƏ

II CİLD

Tərcümə edən və
nəşrə hazırlayan:
Ramiz ƏSKƏR

Bakı – “Ozan” - 2006

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Folklor İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə nəşr olunur**

Elmi redaktor:	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü, əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq HACIYEV
Rəyçi:	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Nizami CƏFƏROV
Məsləhətçilər:	professor Hüseyn İSMAYILOV professor Məmmədali QIPÇAQ professor Əzizxan TANRIVERDİ

Mahmud Kaşğari. «Divanü lüğət-it-türk». Dörd cild. II cild, Bakı, "Ozan", 2006, 400 səh.

Dahi türk dilçisi və ensiklopedisti Mahmud Kaşğarinin «Divanü lüğət-it-türk» əsəri dünya dilçilik elminin ən qədim və ən möhtəşəm nümunələrindən biridir. Türk dünyasının və türkologiya elminin ən parlaq, ən əhəmiyyətli əsəri olan «Divanü lüğət-it-türk» yalnız türk dili və ədəbiyyatının deyil, eləcə də türk tarixinin, türk mədəniyyətinin, türk mənəviyyatının və psixologiyasının tədqiqi üçün misilsiz mənbə, bitməz-tükənməz qaynaqdır. Bu şah əsər haqlı olaraq min il bundan əvvəlki türk dünyasının ensiklopediyası, türklüyün aynası, Mahmud Kaşğari isə türkçülüyn banisi sayılır.

Kitab dilçilər, ədəbiyyatçılar, tarixçilər, etnoqraflar və digər elm sahələrinin mütəxəssisləri, habelə ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri və şanlı türk keçmişi ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulur.

Kitabla bağlı arzu və iradlarınızı bu ünvanə göndərə bilərsiniz:
ramizasker@mail.yahoo.com

ISBN 9952-426-00-x

Ə **4072060105** - 2006
On - 047-06

S U N U Ş

Aziz Azerbaycan'lı Kardeşlerim!

Uzun bekleyiş ve hasretten sonra Türklüğün ve Türkoloji'nin şah-eseri Divanü Lugat-it-Türk'e kavuştunuz. Azerbaycan'ın Fahri Vatandaşı olarak bu muhteşem eserin basılmasında ve böylece Sizlere ulaşmasında benim de katkılarım olduğu için çok bahtiyarım.

Değerli dostum, kardeşim Dr. Ramiz Asker uzunca yıllar çalışarak bu eseri çevirmiştir. Büyük bir hizmet yapmıştır. Kendisini kutluyorum.

Divanü Lugat-it-Türk yaklaşık bin sene bundan önceki Türklüğün ansiklopedisi, aynasıdır. Ünlü bilgin Kaşgarlı Mahmut bu kitabında o dönemin Türkçesini, Türk Kültürünü, Edebiyatını, Tarihini, Coğrafyasını, Etnografisini, sosyal ilişkilerini, dini inançlarını, ünvan ve makamlarını, atasözleri ve deyimlerini, efsane ve mitlerini, şiir ve ağıtlarını, giyim ve kuşamını, yemek ve silahlarını, bitey ve direğini... ayrıntılı biçimde işlemiştir. En önemlisi, Kaşgarlı Mahmut Türkçenin ilk gramerini yazmış, dünya dilcilik ilmi tarihinde ilk kez karşılaştırmalı [mukayeseli] yöntemin temelini atmış ve bunu Avrupa Aydınlanma [Maarifcilik] çağının ünlü dilcilerinden asırlarca önce başarmıştır. Yazar, kitabında aşağı yukarı dokuz bin Türkçe kelimelerin anlamını açıklamış, onları fiil, isim, sıfat, zamir [ezvelik] olarak sınıflandırmıştır.

İşte bunlardan dolayı Divanü Lugat-it-Türk evrensel Türk Kültürünün ana kaynağı, en temel eserlerinden biri olarak çeşitli ülkelerde basılmıştır. Türkiye Türkçe'sinin yanı sıra Özbek, Uygur, Kazak Türkçe'lerine, Almanca'ya, İngilizce'ye, Farsça'ya, hatta Çince'ye çevrilmiştir.

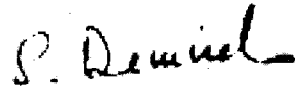
Sevgili okurlar!

Kaşgarlı Mahmut bu eserle gelecek kuşaklara da gerekli mesajlar göndermiş, Türkçe'yi, Türk Kültürü'nü sevmeyi, geliştirmeyi ve yüceltmeyi öğütlemiştir. Bu husus çok önemlidir.

Bu bağlamda tercümenin ünlü Devlet ve Siyaset adamı, Türk Dilinin ve Medeniyetinin havarisi, çağdaş Azerbaycan Devleti'nin mimarı; rahmetli Cumhurbaşkanı, milli lider, dostum ve kardeşim Haydar Aliyev'in unutulmaz ve parlak hatırasına ithaf edilişi pek yerinde bir harekettir ve beni fevkalade memnun etmiştir. Sayın Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in de aynı çizgide yürüyeceğine inanıyorum. Kaşgarlı Mahmut, daha bin sene önce Türklerde varislik ve devamlılığı şu atasözünde ifade etmiştir: "Ata oğlu ataç toğar." Dinlerken her zaman zevk duyduğum kıvrak ve güzel Azericede bunun karşılığı şöyledir: "Oğul atasına çeker, ot, kökü üstünde biter."

Bu vesileyle, Dr. Ramiz Asker'e takdir ve teşekkürlerimi iletiyorum. Ayrıca, eserin bilimsel editörü, ünlü bilim adamı, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Muhabir Üyesi, Türk Dil Kurumu Şeref Üyesi Prof. Dr. Tofik Hacıyev'i, reyci, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Muhabir Üyesi Prof. Dr. Nizami Caferov'u, eserin basımı için Bilim Konseyi kararını çıkarmış, Türk Dünyasında kendi alanında biricik kurum olan Folklor Enstitüsü ve Enstitü'nün Başkanı Prof. Dr. Hüseyin İsmailov'u ve sevgili Azerbaycan'lı kardeşlerimi içtenlikle kutluyorum.

Saygılarımla

Süleyman DEMİREL

T.C. 9. Cumhurbaşkanı

Ankara, Ocak 2006

TÜRKOLOGİYANIN BAHADIRI

Mahmud Kaşğari «Divanü lüğat-it-türk»lə XI yüzildə türk dilçiliyinin əsasını qoydu. «Divan»da türk dil ailəsinə mənsub olan 22 türkcənin müqayisəsi verildi. Hər türkcənin leksikası, fonetikasi, morfologiyası haqqında aydın, tam elmi məlumat söyləndi. Bu türkcələrin materialı əsərdə ədəbi dil və danışq təzahürləri göstərildi, yazılı və şifahi nitq anlayışları tanıdıldı. M. Kaşğari xalqların bir-biri ilə siyasi, mədəni, iqtisadi və hər cür əlaqələrinin onların dillərində iz buraxmasını əyaniliklə nümayiş etdirdi. O, qohum olan və olmayan dillərin bir-birinə təsirinin tarixi zərurət olduğunu dedi və əsaslandırdı. Beləliklə də, hər bir dilin fərdi inkişafının, eləcə də dil təsirlərinin tarixi şəraitlə, mədəni əhatə ilə, dövlətçiliklə, dil sahibi millətlərin yetkinliyi, elmi-intellektual səviyyələri ilə bilavasitə bağlı olduğunu təsdiqləmiş oldu.

M. Kaşğarinin yaratdığı bu dilçilik türk dil elmi tarixində başlanğıç idi. Ancaq çox zaman başlanğıclar üçün yol verilən (və ümumən də məqbul sayılan) bəsitlik, müəyyən qədər çatışmazlıq, qətiyyətlə deyirəm, burada yoxdur və zərrəcə də duyulmur. Bu qənaət XX əsrin dünya türkologiyasında, şərqşünaslığında təsdiqlənmiş və M. Kaşğari «türkologiyanın bahadırı» rütbəsi ilə ünvanlanmışdır. M. Kaşğari dilçiliyi müasir dünyamızın elmi dilçilik məktəbi kimi qəbul olunmuşdur.

Bilindiyi kimi, dil haqqında biliklərin tarixi çox qədimlərə, eramızdan əvvəllərə gedib çıxır. Ancaq bu məktəblərin hamısında dillə bağlı təcrübi məsələlər əhatə olunmuşdur: yazı qaydaları öyrədilmiş, dil öyrətmək

üçün lüğətlər hazırlanmış və s.- bir sözlə, müasir orta məktəblərdəki dil tədrisinin işi görülmüşdür. Buna görə də bu dil məktəblərinin verdiyi biliklər elmi dilçilik sayılmır. Qəbul olunmuş qənaətə görə, dünyada elmi dilçiliyin tarixi XIX əsrin birinci rübünə aid edilir. Bu, Avropada bir neçə nəhəng dilçinin hind və Avropa dillərini müqayisəli şəkildə öyrənməsi və hind-Avropa dil ailəsini kəşf etməsi ilə başlanır. Deməli, qohum dillərin tarixi, müqayisəli yolla öyrənilməsi əsl elm sayılır və bu, əsl elmi dilçiliyin başlanğıcı kimi alınır. Ancaq əsərinin məzmunundan göründüyü kimi, müqayisəli-tarixi tədqiqat metodunu, əsl elmi dilçiliyi M. Kaşğari avropalılardan səkkiz yüz il əvvəl başlamışdır. Deməli, türko-logiyanın bahadırı M. Kaşğari yalnız türk dilçiliyinin deyil, bütövlükdə dünyada tarixi-müqayisəli metodun, elmi dilçiliyin banisidir¹.

M.Kaşğari Quranın dili olan ərəb dili ilə müqayisə edərək, «türk dili ərəb dili ilə atbaşı gedir» deyərək öz türkcəsinin səviyyəsindən, kamilliyindən qürur duyduğunu ifadə edir.

Yazısı olmaq, ədəbi dil kimi işlənmək millətin böyük mədəniyyət sahibi olması, mükəmməl dövlətçilik tarixi yaşamış olması deməkdir. M. Kaşğari uyğurların öz yazısı olmasından danışır, türklərin ədəbi dili olmasını söyləyir: «Uyğurların dili saf türkcədir, lakin öz aralarında danışdıqları zaman işlətdikləri bir ləhcələri də var. Kitabın əvvəlində bildirdiyim kimi, onlar 24 hərfdən ibarət olan türk yazısından istifadə edirlər. Kitablarını və məktublarını bu hərflərlə yazırlar. Bundan başqa,

¹ Yeri gəlmişkən: adətən rus və Avropa dilçiliklərində qədim dil məktəbləri kimi ən çox hind, yunan, Çin, ərəb məktəblərini qeyd edir və M.Kaşğarini də ərəb dilçiliyinə yazırlar. Ancaq göründüyü kimi, tədqiqat metoduna, yaradıcılıq obyektinə və elmi predmetinə görə M.Kaşğari müstəqil dil məktəbi formalaşdırmışdır. Ondan sonra gələn türk leksikoqrafları da (Cəmaləddin ibn Mühənnə, Hinduşah Naxçıvani və daha sonralar V.Radlov, Ş.Sami) öz əsərlərində M.Kaşğari yolunu götürmüşlər. Görünür, Rusiyada və Avropada türkə göstərilən siyasi qısqanclığa görə M.Kaşğarinin yaratdığı elmi istiqamət türk dilçilik məktəbi kimi etiraf olunmamışdır. Ancaq bu məktəbin varlığı göz qabağındadır.

uyğurların və çinlilərin ayrı bir yazıları da var. Kitablarını, sənədlərini bu hərflərlə yazırlar. Bu yazını müsəlman olmayan uyğurlarla çinlilərdən başqa heç kim oxuya bilməz. Buraya qədər haqqında bəhs etdiklərim şəhərdə yaşayan xalqlardır».

Bu qəbildən örnəklərlə M. Kaşğari deyirdi ki, buyurun, mənim türküm və türkcəm budur.

Türk islamı səmimiyyətlə qəbul etmişdi – istəmədiyini ona yedirmək olmaz. Ancaq türk türklükdən də çıxıb bilməzdi. Türk islamı şüurlu qəbul etmişdi – islamın daha mükəmməl din olduğunu görərək, islamın, bütün uyğunluqları ilə yanaşı, tanrıçılıqdan daha kamil olduğuna inanmışdı, bu dini özünə inanc götürmüşdü. Bununla belə, M. Kaşğari də dövrünün digər mütəfəkkirləri kimi türk mədəniyyətinin islam içində əriyib itməsini istəmirdi. Və həmin ulu məsləkə xidmət məqsədi ilə bu əsərini yazdı. Türkün gücünün ən mühüm göstəricilərindən biri kimi onun dilini seçdi və türkcənin qüdrətini müasir dünyasına təqdim etdi.

Kaşğari müxtəlif səviyyəli türkcələrin varlığını qeydə alır. Yəni türkcələrin hamısı eyni dərəcədə inkişaf etməmişdi. Təbii ki, bu, türk boylarının mədəni, siyasi, iqtisadi vəziyyətləri ilə bağlı idi. Mahmud Kaşğari türkcələri təmiz və qarışıq deyə iki yerə ayırır. Ancaq bir dil bilənlərin dilini ən açıq və doğru dil sayır. Maraqlıdır ki, şəhərlilərin iki dil bilməsini söyləyir. Bu şəhərlilər kim olursa-olsunlar, hansı dili ana dili sayırsa-saysınlar, bildikləri dilin biri mütləq türk dilidir. Yazır ki, Çin və Maçin xalqlarının ayrıca dilləri var, bununla belə şəhərliləri türkcəni gözəl bilirlər. Göstərir ki, bunlar bizə məktublarını türk yazısı ilə yazırlar. Göy türkün süqutundan sonra, bilindi ki, uyğurlar inkişafına görə xüsusilə seçildilər. Təbii ki, bu inkişaf onların dil səviyyəsində də görünürdü. Dedik ki, Kaşğari uyğurların həm şifahi danışığı, həm də ədəbiy yazı dilinin mövcudluğunu söyləməklə onların istifadə etdikləri uyğur

əlifbasını da təqdim edir. Maraqlıdır ki, yuxarıda xatırlatdığım kimi, «bundan başqa, uyğurların və çinlilərin ayrı bir yazıları da var. Kitablarını, sənədlərini bu hərflərlə yazırlar» deyir. Həmin yazını müsəlman olmayan uyğurlardan və çinlilərdən başqa heç kəsin oxuya bilmədiyini də söylənir. Yəni bu vaxtilə işlənmiş, indi unudulmuş bir yazıdır. Bir halda ki, dövlət sənədləri, rəsmi yazılar (dəftərlər) bu yazı ilə yazılır, o halda bu, dövlətçiliklə bağlı olmalıdır. Hesab edirəm ki, bu, Orxon yazısı olmuşdur. Görünür, göy türkün nüfuzlu vaxtında onu bütün sahələrdə işlətmişlər, XI yüzildə ancaq kargüzarlıqla məhdudlaşmışdır. Dünya dövlətçilik tarixində belə hadisələr olub.

«Türkcə» deyərkən, Kaşğari, görünür, ədəbi dili nəzərdə tutur. Bu həmin ədəbi türkcədir ki, orta əsrlərdə Qərbi türkcəsində - oğuz türkcələrində də yer-yer (əlbəttə, həmişə yox) ədəbi normaya müdaxilə edəcək və sonralar türkoloqlar onu «türki» adlandıracaqlar. Kaşğarinin bu sözləri həmin fikri bir daha təsdiqləyir: «Köçəri xalqlardan olan çomul boyunun dili ayrıdır, lakin türk dilini yaxşı bilirlər. Kay, yabaku, tatar, basmıl boyları da belədir. Hər boyun özünə məxsus ayrı ləhcəsi olsa da, türkcə gözəl danışirlər».

Kaşğarinin bu məlumatından aydın olur ki: 1. Hər türk boyunun öz danışiq dili olmaqla bərabər, həm də ümumi bir ədəbi türkcə olmuşdur. Hər türk boyu öz aralarında öz danışiq dillərini işlətmişdir, eyni zamanda, hər boy bu ədəbi türkcəni də bilmiş və boylar bir-biri ilə həmin türkcədə ünsiyyət saxlamış, bir-birini anlamışdır. Buyurun, bu, türklər arasında həmin ümumi ünsiyyət vasitəsi, ortaqlıq dilidir ki, bu gün biz onun üçün mücadilə aparırıq. Onu əldə etmək istəyirik. Deməli, bu təcrübə tariximizdə olub – bu bizim üçün bir təsəllidir ki, su gələn arxandan bir də gələcək. 2. Daha nə aydın olur? Aydın olur ki, türkcə, yəni ümumi ədəbi türkcə, ümumiyyətlə, Şərqdə, Ön Asiyada və Avrasiya de-

yilən məkanda ortağ ünsiyyət dili olmuşdur. Kaşğari türk olmayan qövmlərin–Çin, Maçin xalqlarının, tübüt (Tibet), xotən xalqlarının, farsların türkcə bildiklərini, hətta türkcə yazmaq bacardıqlarını, türkcə məktublaşdıqlarını söyləyir. Kaşğarinin «Divan»ı ilə eyni vaxtda yazılmış «Qutadğu bilig» haqqında müxtəlif xalqların sözlərini yadımıza sallaq: farslar onu «Şahnameyi-türki», çinlilər «ədəb ül-mülük», maçinlilər «ayin ül-məmləkə», məşriqlilər «zinət ül-üməra», bəziləri də «pəndnameyi-mülük» adı ilə tanıyırlar. Hələ ki orta əsrlərdə «Qutadğu bilig»in nə fars, nə Çin, nə də başqa bir Şərq dilinə tərcüməsi məlum deyil. Deməli, həmin xalqlar bu dastanı türkcə oxuyublar. Deməli, həmin xalqlarda türkcə anlaşılırmış və deməli, Kaşğarinin «türkcə» dediyi həmin dil Şərqdə ortağ ilətişim dili kimi istifadə olunmuşdur.

Əlbəttə, Kaşğarinin tədqiqat siyahısındakı türk ləhcələri ilə eyni vaxtda bir ümumi türkcə olmalı idi və təbii ki, bu ümumi türkcə ədəbi dil mövqeyində durmalı idi. Türkcənin ümumi ünsiyyət dili olmasını türk dövlətçilik tarixinin özü tələb etmişdir. Atilla zamanında (təbii ki, ondan əvvəldə də), ondan sonra İltəriş, Qapağan və Bilgə kağanla güclü hakimiyyətə çevrilmiş Göy türk dövlətinin vaxtında mövcud olmuş böyük, ucsuz-bucaqsız, Altaydan Dunaya qədər uzanan türk imperatorluqlarının bir anlaşma dili olmalı idi – bu anlaşmasız bu nəhənglikdə dövləti idarə etmək olmazdı. Şübhəsiz, imperiyanın bir dövlət dili olmalı idi - bu türk imperiyasının dövlət dili türk dili olmalı idi. Və təbii ki, bu türkcə ədəbi, həm də məhz ədəbi-yazılı türkcə olmuşdur.

Həmin ənənənin nəticəsidir, məhz həmin təməlin davam etməsidir ki, XIX əsrin Avropa səyyahları və rus ziyalıları deyəcəklər ki, Qafqaz türkcəsi Avropadakı fransızcaya bənzəyir – fransız dilini bilərək bütün Avropanı gəzmək mümkün olduğu kimi, bu türkcə ilə də bütün Şərqi dolaşmaq olar.

Beləliklə, Mahmud Kaşğari islamın Şərqi və ondan da böyük coğrafiyanı əhatə etdiyi bir dövrdə tədqiq-təhlil yolu ilə imrepator türkü bütün islam dünyasına, eləcə də türkün özünə təqdim etməkdə qərarlaşır.

Bunun üçün M. Kaşğari bir tarix əsəri yaza bilərdi – əlimizdə olan «Divan» onun mükəmməl bir tarixşünas biliyinə sahib olduğunu göstərir, bütün orta əsr tarixçiləri (məsələn, ibn Fədlan, ibn Bəttutə və başqaları) ölkələri dolaşaraq, tarixini yazdıqları xalqlarla canlı ünsiyyətdə olub aldıkları biliyi yazmışlar. Eynən həmin şəkildə M. Kaşğari geniş türk coğrafiyasının böyük hissəsini addım-addım gəzərək türk soylarının dili, folkloru, tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti haqqında birbaşa əlaqə vasitəsilə məlumat toplamışdır. Məsələn, ibn Fədlan üslubunda bir tarix əsəri yazmaq üçün bu, kifayətdir. Kaşğarişünaslar hesab edirlər ki, «Divan»dakı şeirlərin müəyyən qismini M. Kaşğari özü yazmışdır, yəni o, bədii düşüncə sahibi olmuşdur. Deməli, o, türkün admı tarixə həkk edən bir qəhrəmanlıq dastanı yaza bilərdi – müasiri Yusif Balasağunlu kimi sözünü bədii dillə deyə bilərdi. Ancaq qələmini dilçi kimi işlətdi, məqsədinə uyğun olaraq dilçiliyin lüğət janrını seçdi. Bununla da M. Kaşğari fransız ensiklopedistlərinin üslubunu onlardan yeddi əsr əvvəl başladı.

Fransız ensiklopedistləri siyasi-inqilabi terminlərin lüğəvi mənalərini açmaqla insanları mübarizəyə qaldırırdılar. Məsələn, despot, demokratiya kimi sözlərin ensiklopediyada guya bir lüğətçi kimi mənalərini şərh edirdilər. Ancaq oxuyan oxuyur, despotizmin nə demək olduğunu bilir və siyasi-demokratik təlim almış olurdu. Bizim M.F.Axundov XIX yüzildə «Kəmalüddövlə məktubları» adlı fəlsəfi traktatında həmin sözü həmin üsulla öz müasirlərinə belə çatdırır: «despot ibarətdir bir padşahdan ki, amalında heç bir qanuna mütəməssik və müqəyyəd olmaya və xalqın mal və canına bihəddü inhisar-təsəllütü ola və həmişə öz həvayinəfsi ilə rəftar edə və xalq onun təhti-səltənətində əbdi-dəni və rəzil olub

azadiyyət və bəşəriyyət hüququndan bilkülliyyə məhrum ola». Yaxud «revolyusiya» sözünə belə bir şərh verir: «padişahi-despotun biqanun rəftarından tənqə gəlib şurişə ittifaq edib onu rəf edələr və özlərinin asayışı və səadəti üçün qanun vəz eliyələr və ya məzhəb əqaidinin puç olmağını fəhm edib xilafına icma və şuriş eliyələr və özlərinə filosofların təcizilə müvafiq bir məzhəbi-cədid bərgüzidə edələr».

Bu fikirləri ayrıca bir fəlsəfi əsərdə, deyək ki, 100-150 səhifəlik şərhlə versən, onu senzura buraxmaz. Ancaq yüzlərlə siyasi məzmunuz, qorxusuz sözlərin içərisində ara-sıra, tək-tük, necə deyərlər, «qorxulu» sözləri bir abzaslıq, yarım səhifəlik izahla vermək mümkündür. Əlbəttə, bir kitablıq mətləbi yarım səhifəyə sığışdıranda bu, nəzartçilərin diqqətini cəlb etməyəcək, ancaq gərəyi olan adam özünə gərək olanı götürəcəkdir. Görün qan iyi gələn bir mətləbi M. Kaşğari hansı sözün vasitəsilə şərh edir- «arpa» sözünün yuvasında yazır: «A r p a: «Arpa» sözü bu məsəldə də işlənmişdir: «arpasız at aşumas, arkasız alp çəriq suymas=arpasız at çöl aşmaz, arxasız alp qoşun pozmaz». Bəsim Atalay bu atalar sözünün mənasını belə açır: «Arpasız at yoxuşu aş bilməz, igidih arxası olmasa, döyüş səfini yara bilməz». Və həmin örnəyin sonunda Kaşğari deyir: «Bu sözlə hər bir işdə köməkləşmək tövsiyə olunur». Buyurun, bu son söz hər şeyi deyir. Və aydın olur ki, bu yardımlaşmaq 3-5 insan arasında yox, həm də insan topluluqları arasında, türk qövmləri arasmda gərəkdir. Və aydın olur ki, millətin, vətənin taleyi üçün hər kəsə qarşı, hətta din pərdəsi altında işğal məqsədi izləyirsə, ərəbə qarşı da birləşmək gərəkdir. Həmin fikir burada daha sərt şəkildə deyilmişdir:

«Üri kopsa, oğuş aqlışur,

Yağı kəlsə, imrəm təprəşür».

Yəni: bir səs-küyə, göy gurultusundan sonra selin-suyun nələr törətdiyini bilmək üçün qohum-əqrəba axışb bir-birindən xəbər tutar, ancaq vətənin üstünə düşmən gəlsə, bütün el-oba, xalq ayağa qalxar, ordular toplanar, bütün məmləkət yerindən oynar. Mahmud Kaşğari bu fikrin hikmətini belə açmışdır: «Bu sav ayıq-sayıq və sərvaxt olmaq üçün söylənir».

İslam özünü möhkəmləndirmək üçün, türkü özünə mütləq ram etmək üçün türkün öz keçmişi ilə əlaqəsini kəsirdi. Bəsim Atalay ərəb mənbələrinin özünə istinadən yazırdı ki, onlar türkün ibadət yerlərini dağıdır, alimlərini öldürür, kitablarını yandırırıldı. Bu mənzərə XI əsr türk milliyətçilərinə məlum olduğundan onlar fransız ensiklopedistlərinin üslubu ilə sözlərini ehtiyatla deyirdilər. Onlar «dağıdılmış», «öldürülmüş», «yandırılmış» keçmişi obrazlar şəklində canlandırır, nəfəs verib onları dirildirdilər. Məsələn, M. Kaşğari «Divan»da bir tərəfdən ata sözləri, məsəllər, müdrik kəlamlar (savlar) vasitəsilə türkün tarixi xislətini özünə təlqin etməklə, o biri tərəfdən, lüğətin içində fürsət tapıb yeri düşdükcə türkün qəhrəmanlıq simvollarını – Alp Ər Tonqa, Şu və başqalarını yada salmaqla öz soydaşlarını ayıldır, səfərbər edirdi – öz tarixindən qürur duyan millət yad boyunduruğundan boyun qaçırır.

M. Kaşğari peyğəmbər nəslə saymaqla türkün haqqında ürəklə danışmaq, onu idealizə etmək imkanı qazanmış olur – daha heç kim türkün aliliyinə şəkə gətirə bilməz, ona yuxarıdan aşağı baxa bilməz. M. Kaşğari türkün haqqında sözünü buradan başlayır: «T ü r k: əleyhissalam Nuhun oğlunun adıdır. Bu ad Nuh oğlu Türkün övladlarına Tanrının verdiyi addır...» Və getdikcə fikrini dərinləşdirir. Bu və bunun ardınca gələn xeyli məlumat hər bir izahlı lüğətdə verilə biləcək adi elmi şərhdir. Ancaq bunun ardınca türkü şöhrətləndirən, türkdə özünə inam hasil edən hədis söylənir: «Ulu Tanrı "mənə bir ordum vardır, ona

"türk" adı vermişəm, onu Şərqdə yerləşdirmişəm. Bir millətə acığım tutsa, türkləri onun üzərinə müsəllət edərəm" deyir». Əslində M. Kaşğari-nin sətiraltı mətləbi bundan sonra başlanır o, ləzzətlə və qürur hissilə sö-zünü deyir, guya hədisin şərhini verir: «Bu, türklərin bütün insanlara nəzərən üstünlüyüdür. Çünki adı onlara Tanrı özü vermişdir, onları yer üzünün ən yüksək yerində, havası ən təmiz ölkələrdə yerləşdirmiş və onlara "öz ordum" demişdir. Bununla bərabər, türklərdə gözəllik, zəriflik, incəlik, ədəb, hörmət, böyüklərə ehtiram, sözündə bütövlük, təvazökarlıq, igidlik, mərdlik kimi hər biri saysız-hesabsız tərifə layiq olan ərdəmləri zikr etməyə ehtiyac yoxdur. Bu şeirdə gəldiyi kimi:

Kaçan körsə anı türk,
Budun anqa aydaçı:
Munqar təgir uluğluk,
Munda naru kəslinür».

Nə zaman onu (Tanrım) türk milləti görərsə, ona (türkə) onun – türk millətinin söz söyləyəni (yəni Tanrısı) deyəcəkdir: ululuq buna yaraşır, bunun hissəsidir. Bundan sonra ululuq tükənir² deyir».

M. Kaşğari istisi üzü qarşan quru qum çölündə, səfasız səhrada yaşayan ərəbin üzünə deyir ki, buyur, mənim sənə tanıtdığım türk budur

² Bəndin müasir türkcəyə tərcüməsi Zəki Vəlidü Toğanındır. Bəsim Atalay isə belə verir: «Onu türk boyları görsə, bu adam üçün böyüklük və ululuq yaraşır və ululuq burada kəsilir». Bəsim Atalay həmin bəndin ərəbcəsini belə tərcümə edir: «Türk oymaqları onu gördükdə onun üçün buna böyüklük və ululuq yaraşır, böyüklük və ululuq burada bitər». Hər iki variantda belə çıxır: «Türklər (burada ulus, boy, oymaq anlayışları fərq yaratmır, hər üçündə türk nəzərdə tutulur) onu (Allahı) görsə, yəni Allahı başının üstündə saysa, onu yeganə ulu güc bilsə, ona ululuq, böyüklük yaraşır və böyüklük burada qurtarır». Bu halda belə çıxır ki, hər hansı millət, soy, oymaq Allahı tanıyarsa, ona böyüklük yaraşır (bu, doğrudur): Ancaq Zəki Vəlidü tərcüməsində deyilir: türk başının üstündə Tanrısını gördüyü üçün Tanrısı türkün haqqında deyir ki, böyüklük türkə yaraşır və bununla da böyüklük, ululuq qurtarır. Mətləbə uyğun gələn də budur. Ramiz Əskər isə bu bəndin mənasını belə vermişdir: «Haçan bir millət türkü görsə, hökmən belə deyər: ululuq və böyüklük ancaq türkə yaraşır və onda son həddinə, zirvəsinə çatır». Bir qədər fərqli olan bu izah da məqbuldur.

ki, Tanrı onu təmiz havalı, torpağı s falı, bərəkətli yerlərdə m skunlaşdırıb. Və ardınca  n insani sifətlər türk milləti  c n sadalanır: gözəl, sevimli, Őirin,  d bli, sözündə möhkəm, sadə, igid, mərd.

Diqqəti bu da  ekir ki, örnək gətirilən Őeir in tarixin dərinliyindən gəlməsi söylənir: «Bu Őeird  gəldiyi kimi». Uca Tanrı türklərdən ibarət ordusu olduğunu deyir, onu qəzəbi tutduğı xalqların  st n  qaldırduğunu deyir. Bu sözlər də həmin Őeir bəndi kimi tarixin dərinliyinə gedir, bu, Tanrının t rk  hələ islamdan əvvəlki münasibətidir. Tanrı Atillanın sərkərdəliyi ilə bu ordusunu qəzəbinə g lmisĖ Avropanın  st n  g nd rmiŐdi. M. Kaşğarinin məntiqi ilə müxtəlif dövrlərdə mövcud olmuş türk imperatorluqları Uca Tanrının imperiya xalqlarına qəzəbinin, t rk  m rh m tinin bəhrəsidir.

Açıq g r n r ki, M. Kaşğari təkcə alim, yalnız dilçi deyil, soydaşlarını qəhrəman ke miŐinin üstündə qürurla durmağı, baŐqa mədəniyyətlərin i erisində  rim m y , istiqlalmı qurmağı v  qorumağı haraylayan bir milliyy t dir, bir siyasi xadimdir. S z n , bu Őekild , l g tin vasitəsilə dem yin baŐqa  st nl y  də var: elmi əsəri, hər hansı kitabı bir dəfə oxuyub kənara qoyursan, ancaq i g t h miŐ  masanın üstündə olur - onu g nd  a ırsan, bir s z  arayanda baŐqasına da g z n dəyir. Bir sözlə, Kaşğarinin əsəri lügət-ensiklopediya tipində yarandığı  c n insanlarla daha fəal Őekild  ünsiyyətdə olur.

Mahmud Kaşğarinin bu ensiklopedik «Divanı» tarixi  ekisin  görə Orxon-Yenisey daŐ yazı abidələrinin  ekisin  bərabərdir.

Prof.Dr. Tofiq HACIYEV.

II CİLDƏ ÖNSÖZ

Mahmud Kaşğari «Divanü lüğat-it-türk»ü ərəblərə türkcə öyrətmək məqsədilə yazdığına görə, təbii olaraq, onların başa düşməsi üçün kitabı ərəb qrammatikası qaydalarına uyğun şəkildə qələmə almış və bu zaman ərəb terminlərindən istifadə etmişdir. Yazıda yalnız samitlərə və uzun saitlərə əsaslanan ərəb dilində qısa saitlər hərəkə vasitəsilə ifadə olunur. Bu isə türk sözlərinin yazılışı üçün ciddi çətinlik törədir. Məsələn, ərəb əlifbası ilə *yaşıl* sözü *يشيل* y+ş+l, *kapuğ*=qapı sözü *قبيغ* k+p+ğ şəklində yazılır, saitlər isə fəthə, kəsre və zəmmə ilə hərəkələnir ki, bunlar qısa a/ə, e, u/ü, o/ö, ı/i hərflərini əvəz edirlər. Bu zaman sözün tərkibində a yoxsa ə, yaxud e səsinin, u yoxsa ü, yaxud o yoxsa ö və ya ı yoxsa i olduğunu müəyyənləşdirmək də xeyli çətinləşir.

«Divanü lüğat-it-türk»də sözlərin yazılışı zamanı ərəb əlifbasında uzun a, uzun u, uzun i bildirən əlif, vav və ye-dən də istifadə edilmişdir. Bəzi nəşirlər, o cümlədən Robert Dankoffla Ceyms Kelli və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «Divan»dakı sözlərin transkripsiyası zamanı türkcə «uzun» hərfləri ayrıca işarələmişlər. Məlum olduğu kimi, *yığaç*=ağac sözünü ərəb əlifbası ilə həm əlifsiz və ye-siz y+ğ+ç *ينغ*, həm əliflə, ancaq ye-siz y+ğ+a+ç *ينغاج*», hətta həm əliflə, həm də ye ilə y+ı+ğ+a+ç *يينغاج* şəklində yazmaq mümkündür. Onda belə çıxır ki, əliflə və ye ilə yazılan *yığaç* sözündəki saitlər uzun, əlifsiz və ye-siz yazılan *yığaç*dakılar isə qısa tələffüz edilməlidir. Türklər ərəb əlifba-sına fikir vermədən öz dillərində adi qaydada danışmışlar.

A, ə, e, ı, i, o, ö, u və ü səsləri ilə başlayan türk sözləri məcburi olaraq əlifm iştirakı ilə yazılır, i və ı ilə bitən sözlərin sonunda isə müt-ləq ye olur. Həmin məntiqə görə, *al, ər, el, it, iş, ol, öz, us, üç* sözlərinin ilk hərfləri, *kaldı, küldi* sözlərinin son hərfləri uzundur. Bəs vav vasitəsilə yazılan *va=vay, tavar=mal, əv=ev* sözünü necə etməli? Burada vav sait deyil, samitdir, bəs onu necə uzatmalı?

Mahmud Kaşğari türk sözlərinin ərəb əlifbası ilə yazılışı zamanı onların bir neçə variantı olduğunu vurğulamış, müvafiq nümunələr vermiş, ancaq türk dilində uzun saitlərin mövcudluğu barədə xüsusi olaraq heç nə deməmişdir. O, «Divan»ın bəzi yerlərində «uzun tələffüz edilən incə səsli sözlər» ifadəsini işlətmişdir ki, bu da əsasən ö və ü səslərini nəzərə çarpdırmaq məqsədi daşıyır. Eləcə də bəzi sözlərin qarşımda mötərizədə verilən «qalm əliflə», «incə əliflə» kimi qeydlər ərəb əlifbası ilə eyni şəkildə yazılan *at* və *ət* tipli sözləri bir-birindən fərqləndirmək naminə işlədilmişdir. Düzdür, Mahmud Kaşğari bəzi sözləri qoşa əliflə, qoşa vavla yazmışdır, lakin bunlar da eyni cür tələffüz olunan sözləri ayırd etmək məqsədi daşımışdır. Məsələn: *aaç=aç* (yəni ac adam) və *aç* (bir şeyi aç), *oot=od* və *ot (ot-ələf)*. Burada zərurətlə yanaşı ərəb dilinin imlasına özənmək, məcburiyyət qarşımda qalaraq imlanı bir qədər ərəbləşdirmək də vardır. Tədqiqatçılar isə sözlərin zahiri görünüşünə və ərəb imlasının qaydalarına baxaraq oradakı saitləri uzun hesab etmişlər.

Mahmud Kaşğari türk dili üçün həm imlada, həm də tələffüzdə qısalığın daha doğru olduğunu vurğulamışdır. Məsələn, o, *B i r* maddəsində belə yazmışdır:

«*ب* *B i r* : sayda bir. «*بیر یرماق* bir yarmak=bir pul». Bu söz mənqus qisminə daxil edilərək [uzun i ilə] *بیر* bir şəklində də yazıla bilər. Bunun bənzərləri çoxdur, lakin türk dilində doğru olan tələffüzdə qısa və məxrəcə də sərt olandır».

Görkəmli dilçi, İstanbul Universitetinin professoru Məcdut Mansuroğlu (1910-1960) orta türk dövrünə aid «Divanü lüğat-it-türk», «Qutadğu Bilig», «Ətabət ül-həqaiq» və «Əshab ül-kəhf» kimi dörd mühüm əsərin fonetikasi, morfolojiyası və sintaksisi barədə «Qaraxanlıca» admı verdiyi yığcam, lakin çox sanbalh bir tədqiqat işi yazmışdır³. Alim bu əsərində orta türk dövründə, o sıradan qaraxanlıcada, yəni xaqaniyyə türkcəsində uzun vokallar problemini belə izah etmişdir: «Türkcədə uzun ünlü məsələsinin Mahmud Kaşğari lüğətinə baxaraq böyük ölçüdə həll edildiyini qəbul etmək çətindir, çünki eyni vokal uzunluqları qaraxanlıcanın digər əsərlərində də vardır. Bu ədəbi şivənin geri qalan mətnləri üçün bu məsələ haqqında qolay və etirazsız qərar qəbul edilə bilməz, çünki digər bütün yazılı abidələrdə ünlü hərflər demək olar ki, yazılmamışdır. Buna görə də bu məsələnin dərinədən araşdırılmasını göz-ləmək vacibdir. Bu baxımdan bu araşdırmada (-öz əsərində-R.Ə.) qaraxanlıcanın uzun ünlüləri göz önünə alınmamışdır»⁴.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, «Divanü lüğat-it-türk»lə eyni dövrdə və eyni ləhcədə (xaqaniyyə) yazılan ünlü «Qutadğu Bilig» poemasının elmi-tənqidi mətnini hazırlayan R.R.Aratın istifadə etdiyi «Türk elmi transkripsiya qılavuzu»nda uzun vokallar ümumən yoxdur⁵. Halbuki əruz vəznə ilə qələmə alınmış poemada bəhrin, təqtinin və qafiyənin tələbinə görə türk sözlərindəki saitlərin məcburi uzanması (imaləsi) addım-başı müşahidə olunur.

Professor Tələt Təkin türk dillərində ilkin uzanmadan bəhs edən kitabında⁶ «Divan»dakı saitlərin uzunluq məsələsini müfəssəl təhlil et-

³ Məcdut Mansuroğlu. Das Karachanidische. Philologiae Turcicae Fundamenta. I. Viesbaden, 1959, s. 87-112; türkcəsi üçün bax: Məcdut Mansuroğlu. Karahanlıca. Tarihi Türk Şiveleri. Ankara, 1998, s. 133-171.

⁴ Məcdut Mansuroğlu. Karahanlıca. Tarihi Türk Şiveleri. Ankara, 1998, s. 137.

⁵ R.R.Arat. Kutadgu Bilig. I. Metin. Giriş, s. XLV.

⁶ Talat Tekin. Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler. Ankara, TDAD, 1995, s.97-114.

miş və bu nəticəyə gəlmişdir ki, ilkin uzanma bu əsərdə də özünü göstərir. Lakin ədalət naminə onu da qeyd etmişdir ki, Mahmud Kaşğari orfoqrafiya sahəsində bəzən ərəb imlasının təsiri altında qalmışdır.

Azərbaycan dili də uzun saitlərin işlənmədiyi türk dillərindəndir. Məsələn, professor Ağamusa Axundov belə hesab edir ki, dilimizdəki ilkin uzanma yalnız alınma sözlərə aiddir⁷. Professor Elbrus Əzizovun fikrincə, saitlərin ilkin uzanması hadisəsi oğuz dilləri içərisində yalnız türkmən dili üçün səciyyəvidir⁸. Türk dillərində uzun saitlər tezisini ciddi şəkildə müdafiə edən tanınmış mütəxəssislərdən V.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva müvafiq misalları ancaq yakut və türkmən dillərindən gətirmişlər⁹. Bütün bunlardan dolayı «Divan»da türkcə uzun saitlər məsələsini qeyd-şərtsiz qəbul etmək mümkün deyildir. Ən azı hələlik.

«Divanü lüğət-it-türk»də iki, üç, dörd, beş, altı, nəhayət, yeddi hərfli sözlər deyərəkən sözlərdəki türkcə səslərin həqiqi sayı deyil, yalnız həmin sözlərin ərəb əlifbası ilə yazılışı zamanı neçə hərfin iştirak etdiyi nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, beş hərfli sözlər bölməsində təqdim olunan **كشغلق** k+ş+ğ+l+k sözündə faktiki olaraq səkkiz hərf (kaşğalak), altı hərfli **تيزلدرك** t+z+l+d+r+k sözündə on hərf (tizildürük), yeddi hərfli (əslində səkkiz hərfli) **زرغنجمود** z+r+ğ+n+ç+m+d sözündə isə on hərf (zarğunçmud) vardır.

Qrammatik qaydalar da ərəb dilçiliyinə xas olan şəkildə işlənmişdir. Məsələn, «Divan»da *içdi* fe'linin *iç* kökündən və *-di* keçmiş zaman şəkilçisindən ibarət olduğunu bildirən Mahmud Kaşğari bu sözün kökü ilə şəkilçisi arasına -ş (iç+iş+di), -r (iç+ür+di), -s (iç+sə+di), -l (iç+il+di), -r+ş (iç+rü+ş+di), -r+t (iç+ür+t+ti) -t+r (iç+

⁷ A.A.Axundov. Müasir Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı, ADU, 1973, s.71.

⁸ E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, BDU nəşri, 1999, s.278.

tü+r+di) suffikslərinin artırılmasını, *iç+igsək*, *iç+miş*, *iç+mək* və digər formaları izah edərkən ərəb qrammatika anlayışını rəhbər tutmuşdur. O, türkcənin isimlərini və fe'llərini hər növ hərəkəsi ilə birlikdə ərəb dilinin bablar (fe'l, fə'ul, fə'lal, fə'lan, fə'əlləl, fə'əllan, fə'ənli, fə'lən-di, müfa'ələt və sair) qəlibinə oturtmuş, həmin sözlərin misal, mənqus, günnəli qismlərini də müfəssəl şəkildə göstərmişdir.

Məşhur ərəb dili mütəxəssisi Bəsim Atalay «Divan» müəllifinin bu zəhmətini yüksək dəyərləndirməklə birlikdə hər şeyi samitlərin üzərində quran ərəb qrammatikasına qarşı etirazını belə ifadə etmişdir: «Bütün bu uzun-uzadıya söylənən şeylər türkcəmizi ərəbcəyə bənzətmək qeyrətindən irəli gəlmişdir. Ərəbcə hərfin yazılışına görə uydurulan bu qaydaların bugünkü yazımızda heç bir dəyəri və yeri yoxdur». Ancaq təəssüf ki, başqa şəkildə izahat nə o dövrdə, nə də indi mümkün deyildir. Çünki bunu ərəb dilinin təbiəti tələb edir.

Bir sözlə, ərəb əlifbasını bilməyən oxucuların əsərin məzmununu anlamaqda çətinlik çəkəcəyini nəzərə alaraq biz mötərizə içində ayrı-ayrı şəkilçilərin bu günkü variantını, mətnaltı qeydlərdə isə ən mühüm termin və anlayışların izahını verdik.

«Divanü lüğat-it-türk»ün II cildi salim fe'llərə və müzaəf isimlərlə müzaəf fe'llərə həsr olunmuşdur. Bu terminlər Azərbaycan dilçiliyinə xas olmadığı, işlədilmədiyi və anlaşılmadığı üçün onları bir qədər izah etməyə ehtiyac vardır.

Ərəb qrammatikasında bir fe'lin üç hərfi də samitlərdən ibarətdirsə (məsələn, *دخل* dxl = dəxələ, daxil olmaq), ona səhih və ya salim (sağlam) fe'l deyilir. Salim fe'llərdə bir hərfin yan-yana gəlməməsi, yəni tək-

⁹ Б.А.Серебренников, Н.З.Гаджиева. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., Наука, 1986, с.8-24; B.A.Serebrennikov, N.Z.Nasıyeva. Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası. Bakı, Səda, 2002, s.13-33.

rarlanmaması da şərtidir. Fe'ldə hərfədən biri əlif, vav, yaxud ye-dirsə, o, mənqus (naqis) fe'l adlanır.

«Divan»m bu cildində iki, üç, dörd, beş və altı hərfli sağlam və naqis fe'llər və onların şəkilləri (müştərək, təsirli, təsirsiz fe'llər, hal və hərəkətin davamlılıq dərəcəsini göstərən fe'llər, ismi-fail, ismi-məf'ul, ismi-məkan, ismi-zaman, ismi-alət, əmri-hazır, əmri-qaib formaları, inkarlıq anlayışı, fe'li sifət, fe'li bağlama, məsdər, keçmiş və gələcək zaman və s. və i.a.) təsvir edilmişdir.

Müzaəf termini ilə ərəb dilçiliyində bir sözdə eyni cinsdən iki hərfin yan-yana gəlməsi və bu zaman birinci hərfin sükunlu, ikinci hərfin hərəkəli olması nəzərdə tutulur. Məsələn, «tuttu», «sattı» tipli fe'llər və «şiş», «tat», «kök», «yürkək» tipli isimlər. Bu axıncı sözlər yalnız ərəb əlifbası ilə yazılarkən (ş+ş=şiş شش, t+t=tat تت, k+k=kök كك, y+r+k+k=yürkək يركك və s.) onlarda vizual olaraq yan-yana gələn iki həmcins hərf müşahidə edilir.

Mahmud Kaşğari müzaəflə bağlı yazmışdır: «Türk dilində birbaşa müzaəf olan sözlər azdır. Ancaq əgər sözün kökündə t hərfi varsa və ona keçmiş zaman şəkilçisi olan d hərfi artırılırsa, o zaman fe'l müzaəf olur, [d assimilyasiya olub t-yə keçir] və hərfdə şəddə bu şəkildə meydana çıxır. Biz belə olana müzaəf deyirik. Müzare və məsdərdə d hərfi düşdüynə görə onlarda müzaəflik yoxdur. Ümumən, [türkcədə] bir hərfi iki dəfə təkrarlanan sözlər olduqca azdır».

Təbii ki, Mahmud Kaşğari burada misal, mənqus, günnəli, matvi qismləri ayrıca başlıqlar altında vermiş, müzaəf fe'llərin müzare və məsdərlərini, təsirli və təsirsiz formalarını göstərmişdir.

Məsələnin bir qədər də aydınlaşması üçün biz salim fe'llər və salim isimlər kitabının quruluşunu izah edək.

İsmlərdə vəziyyət qismən sadədir: əvvəlcə iki, sonra üç, dörd, beş, altı və yeddi hərfli ismlər sıralanır. Məsələn, üç hərfli ismlərdə fe'l, fu'l, fi'l bablarına uyğun gələn sözlər seçilərək verilir: *bart, burt, bert*. Yəni üç hərfliyədə fə'əl, fə'ul, fə'il babları üzrə *bakış, buluş, biliş* tipli sözlər, sonra fa'il, daha sonra fə'li və sair bablar üzrə sözlər sıralanır. Dörd və daha çox hərfli sözlərdə də vəziyyət eyni şəkildə davam edir. Sadəcə olaraq orada bəsit bablardan daha mürəkkəb bablara keçilir. Burada bizə qəribə görünən şey ismlərin hərf artımına görə ardıcıl düzülməsi deyil, ayrı-ayrı bablar qrupunda birləşdirilməsidir. Bu, ərəb qrammatikasının tələbinə görədir, hər söz onu təşkil edən hərflərin sayına görə bu və ya digər qəlibə girməli, yəni babla ifadə olunmalıdır.

Salim fe'llərə gəlincə, bunlar iki hərfli sözlər bölməsi ilə başlayır. Burada -dı, -di xəbər şəkilçisi nəzərə alınmadan *kaçdı* (ərəb əlifbası ilə k+ç və +dı) modeli üzrə əvvəlcə baş sözlər (*kaçdı*), sonra onlara dair illüstrativ material - ifadələr və ya cümlələr (*ər kaçdı*), atalar sözləri, yaxud məsəllər, bəzən də beyt və ya bəndlər verilir. Maddə həmin fe'lin müzaresi (*kaçar*) və məsdəri ilə (*kaçmak*) tamamlanır.

Daha sonra eyni proses üç hərfli (*kaçurdu, qaçıştı, kaçıldı, kaçındı*), dörd hərfli (*kaçturdu, kaçruşdı*), beş hərfli (sözün özü verilməsə də, *-msındı* şəkilçisi ilə *kaçımsındı*) və altı hərfli (bu sözün altı hərfli variantı yoxdur, ona görə də başqa misal göstərək: *boğmaklandı*) sözlər üzrə davam etdirilir, müəllifin öz mülahizəsinə görə müvafiq yerlərdə qrammatik izahatlar verilir.

Ərəb dilinin qaydalarına uyğun şəkildə mənqus, müzaəf, günməli, ortası sükunlu və sair sözlər qrupu ayrı yarımbaşlıqlar altında toplanır. Təbii ki, bu zaman bütün sözlər ərəb əlifbasının sırasına müvafiq olaraq düzülür, hətta hərəkətlər arasında öncəlik (məsələn, *kərđi-körđi-kirdi*) prinsipi gözlənilir. Eyni qayda ismlər üçün də tətbiq olunur.

Burada bir cəhəti xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, o dövrün türkcə yazı və imla qaydalarına görə əlif indikindən fərqli olaraq əsasən ə, fəthə isə a kimi oxunur. Mətnşünaslar və ərəb əlifbasını bilən oxucularımız sonradan tərsinə çevrilmiş bu mühüm cəhəti mütləq nəzərə almalıdırlar.

* * *

«Divanü lüğat-it-türk»ün dilini, əsasən də əsərdəki oğuz leksikasını Azərbaycan dili ilə, xüsusən də dövr etibarilə «Divan»a yaxın olan «Kitabi-Dədə Qorqud»un dili ilə müqayisə etdikdə maraqlı nəticələrlə qarşılaşırıq.

«Divan»da orta hesabla 8.666 baş söz (Karl Brokkelmann nəşrində 7.993, Bəsim Atalay nəşrində 8.783, Salih Mütəllibov nəşrində isə 9.222 söz) işləndiyini qəbul etsək, bu, «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı 2.470 sözdən 3,5 dəfə çoxdur. Biz hesablanması texniki baxımdan daha asan olduğu üçün Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevərin nəşrindəki sözləri tək-tək sayaraq orada cəmisi 7.023 baş söz (maddə) olduğunu təsbit etdik. Ayrı-ayrı hərflər üzrə sözlərin sayını da hesabladıq. Bu sahədə bizim əldə etdiyimiz rəqəmlərlə mərhum professor Əbdülzəl Dəmirçizadənin «Kitabi-Dədə Qorqud» üzrə verdiyi rəqəmlərin¹⁰ bir neçəsini tutuşdurduqda aşağıdakı mənzərə yaranır.

Bu iki abidədə x səsi ilə başlayan sözlərin sayı təxminən bərabərdir: «Divan»da 19 söz, «Kitabi-Dədə Qorqud»da 20 söz işlənmişdir.

«Divan»da c ilə başlayan 6 söz, «Dədə Qorqud»da isə 30 söz var.

H səsi ilə «Divanü lüğat-it-türk»də cəmisi 4 söz olduğu halda, «Kitabi-Dədə Qorqud»da bundan 9 dəfə çox - 38 söz mövcuddur.

«Divan»da v ilə başlayan 2 sözə qarşılıq «Kitabi-Dədə Qorqud»da 18 söz işlənmişdir ki, burada da nisbət 1:9 şəklindədir.

¹⁰ Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, Elm, 1999, s. 111.

«Divanü lüğat-it-türk»də heç bir sözün kökündə qoşa səssizə rastlanmır, yəni türkcə sözlərdə geminasiya hadisəsi müşahidə olunmur, *sakal, səkiz, tokuz* kimi sözlər bir samitlə yazılır.

Bu iki abidənin heç birində j ilə və ğ ilə başlayan söz yoxdur.

«Divan»dakı bəzi sözlər ğ hərfi ilə bitir, bu hərflər əvvəllər klassik Azərbaycan dilində də mövcud olmuş, sonra isə tarixi inkişaf nəticəsində düşmüşdür. Məsələn: *sarığ* (sarı), *kapığ* (qapı), *uluğ* (ulu) kimi.

Bir qrup söz dilimizdə y-siz, əsasən u, ı, ı ilə, «Divanü lüğat-it-türk»də isə y səsi ilə başlanır, üstəlik, çox zaman bu hərfdən sonra gələn saitlər qalınlaşır. Məsələn: *yılan* (ilan), *yıl* (il), *yulduz* (ulduz), *yıp* (ip), *yigit* (igid), *yüz* (üz, çöhrə).

Karlıq və cingiltilik sahəsində xeyli fərqlər müşahidə olunur. Bəzi sözlərdəki cingilti d səsi kar t ilə, g səsi k ilə əvəzlənir. Məsələn: *duz* yerinə *tuz*, *daş* əvəzinə *taş*, *ad* yerinə *at*, *od* yerinə *ot*, *göz* yerinə *köz*, *düz* yerinə *tüz*, *gör* (bax) əvəzinə *kör*, *gəlmək* yerinə *kəlmək* deyilir və yazılır.

«Qutadğu Bilig»də olduğu kimi, «Divan»dakı dilarxası kipləşən qalm ka səsi müasir dilimizdə əsasən q səsi ilə ifadə edilir. Bunlara misal olaraq *katığ=qatı*, *kol=qol*, *kozi=quzu*, *kulğak=qulaq*, *karğa=qarğa*, *ak=ağ*, *kuzğun=quzğun*, *kara=qara* kimi sözləri göstərmək olar.

«Divanü lüğat-it-türk»də intensiv işlənən *ok*, *çok*, *akın yaka*, *yakın*, tipli sözlərdə bizim hazırda istifadə etdiyimiz x səsini bir qayda olaraq qalın k əvəz edir. Bu tipli sözlər klassik Azərbaycan türkcəsində, hətta XX əsrin 30-40-cı illərinə qədər dilimizdə məhz q vasitəsilə ifadə olunmuşdur¹¹.

Dilimizdəki bir qrup söz «Divan»da artıq daxili hecaya malikdir. Məsələn: *yorğan/yoğurğan*, *kursak/kuruğsak*, *yaprak/yapurğak* (yəni yarpaq) və i. a. Bu vəziyyət orta türk dövrü üçün səciyyəvidir.

¹¹ T.İ.Hacıyev, K.N.Vəliyev. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, Maarif, 1983, s. 48.

Çağdaş Azərbaycan dilində hərəkətin davamlılığını ifadə edən və məna etibarilə bir-birindən fərqlənən *ağlayan* və *ağlaşan* tipli sözlər «Divanü lüğət-it-türk»də yalnız –*ğan* variantı ilə işlənir: *barğan*, *alğan*.

«Divan»ın oğuz leksikasma aid olan sözlərin bir qismi bu gün bizim üçün arxaik olsa da, oxucuda müəyyən assosiasiya yaradaraq təxminən anlaşılır. Məsələn: *alp* (bahadır), *bitik* (yazı, məktub), *bilə*, *birlə* (yəni birlikdə, ilə, bərabər), *bolmaq* (olmaq), *bilgə* (alim, bilici) və s.

Nitq hissələrindən isim, isifət, say, əvəzlik və fe'llərin böyük əksəriyyəti qrammatik quruluşuna görə «Divanü lüğət-it-türk»də və müasir Azərbaycan dilində bir-birindən kəskin surətdə fərqlənmir. Burada məsələyə Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası prizmasından yanaşdıqda, fərqli cəhətlərin daha da azaldığına şahid oluruq.

«Divanü lüğət-it-türk»ün leksikası ilə klassik ədəbiyyatımızın və yazılı abidələrimizin dilinin müqayisəsi bir çox eynilikləri üzə çıxarır. Məsələn, «Kitabi-Dədə Qorqud»da *tuğ*, *yağı*, *güz* (payız), *ərdəm*, *ətük* (ayaqqabı), *əsrük* (sərxoş), *bayat*, *tümən*, *yoğurt*, *buğra*, *sunqkur*, *eygü* (yaxşı), *ərən*, *alp*, *kutlu*, *yund* (at) kimi ortaq sözlər çoxdur, hətta saysız-hesabsızdır¹².

XIII əsr Azərbaycan şairi İzzəddin Həsənoğlunun leksikonunda *anun* (onun), *yüz* (sifət, çöhrə, üz), *yürək* sözlərinə rast gəlirik¹³.

Qazi Bürhanəddinin işlətdiyi *taş*, *yayaq* (piyada), *kibi* (kimi), *qaçan* (haçan), *tur* (dur) kimi sözlər «Divanü lüğət-it-türk»ün leksikası ilə müştərəkdir¹⁴.

Ən mühüm və irihəcmli abidələrimizdən olan «Dastani-Əhməd Hərami»də isə *dəlim* (təlim,-çoxlu, çox), *cav* (çav, ad, san), *öküş* (saysız-

¹² T.Hacıyev, İ.Məmmədov. «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. «Kitabi-Dədə Qorqud» ensiklopediyası. Bakı, 2000, 1 c., s. 113-214.

¹³ XIII-XIV əsrlər Azərbaycan şeri. Bakı, Elm, 1984, s. 24.

¹⁴ Yəni orada, s. 26-34.

hesabsız), *ög* (ağıl), *uçmaq* (cənnət) kimi sözlərə, *qapıdan təşra baxdı* (qapıdan dıřarı baxdı), *ulu-kıçı anı qamusu bildi* (böyük-kıçık hamı bunu bildi), *oxudu, ulularını gətirdi* (çağırdı, başçılarını gətirdi) kimi ifadə və misralara rast gəlirik ki, bunlar bu və ya digər formada «Divanü lüğət-it-türk»də də mövcuddur¹⁵.

Cahanşah Həqiqinin (1397-1467) leksikonunda *yüz* və *anın* kimi bir neçə söz dıřında «Divan»la səsləşən sözlər çox az olduđu halda, Yusif Məddahın «Vərqa və Gülşah» əsərində *görklü yüz, aydır, iləri, yavuz, kimsənəm yoqdürur, ər kibi ər* söz və ifadələri sıx-sıx işlənir¹⁶.

Klassik şairlərimizdən Kişvərinin yaradıcılığında da əski türkcə kəlmələrin çoxluğu diqqəti cəlb edir¹⁷. *Bitik, oq, yulan, boldum* (oldum), *sarığ* (sarı), *sizni* (sizi), *yigit* (igid), *xanda* (harada), *köp* (çox) sözlərini bunlara misal göstərmək olar.

İmadəddin Nəsiminin dilində də «Divan»la eyni olan sözlər hədsiz dərəcədə çoxdur. Onun qəzəllərində *uçmağ, damu, bağır, yavuz, oq, kibi, munda, tanıq, davar, kişi* kimi sözlər gen-bol işlədilmişdir¹⁸.

Azərbaycan dilinə şüurlu münasibət bəsləyən hökmdar-şair Şah İsmayıl Xətəinin dilində işlənən *us* (ağıl), *tamu* (cəhənnəm), *qutlu* (xoşbəxt), *pitik* (bitik, məktub), *keyik* (maral), *boldum* (oldum), *fələknin* (fələyin), *söznü, göznü, dilimni, evimni* kimi sözlər «Divan» leksikası ilə üst-üstə düşür. Ə.Dəmirçizadənin fikrincə, bunlar uyğur və çağatay dillərinə məxsus olan əlamətlərdir və dahi Əlişir Nəvəinin əsərlərinin təsiri ilə işlədilmişdir¹⁹. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu leksik vahidlər uyğurcaya və çağataycaya məhz xaqaniyyə türkcəsindən keçmişdir.

¹⁵ Yenə orada, s. 108-147.

¹⁶ Yenə orada, s. 148-204; s. 243-256.

¹⁷ Yenə orada, s. 301-352.

¹⁸ C.Qəhrəmanov. Nəsimi əsərlərinin tənqidi mətninin tertibi. Nəsimi. Əsərləri, Bakı, 1973, I c., s. 25-29.

¹⁹ Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, Elm, 1999, s. 174.

Füzulinin dilində ərəb-fars tərkibləri həddən artıq çox olsa da, onun poetik leksikommda «Divan»la eyni olan sözlər də az deyil. Hazırda ədəbi dilimizdə *h* ilə tələffüz olunan *qamu*, *qanda*, *qansu*, *qaçan*, eləcə də *qayğu*, *ağu*, *uyğu*, *bağır*, *yey*, *dişrə* (dışarı) kimi sözlər dahi şairin dilində kifayət qədərdir²⁰.

Daha sonralar yaşayıb-yaratmış məşhur Azərbaycan şairi Məsihinin (1580-1656) «Vərqa və Gülşa» poemasının dilində «Divan»ın lüğət tərkibi ilə müştərək olan xeyli söz var. Məsələn: *Sekəndər* (Səkəntir, Zühal, Saturn), *yüz*, *urmaq*, *yeg*, *dürur* (-dır, -dir, -dur, -dür), *qamu*, *bağır*, *qanda* (harada), *qanı* (hanı), *məndin* (məndən), *dün-gün* (gecə-gündüz), *sunmaq*²¹ (təqdim etmək) və s.

XIX əsr poeziyamızın görkəmli nümayəndəsi Qasım bəy Zakirin dilində də *qamu* (hamı) sözünə rast gəlmək mümkündür. Şair şeirlərinin birində aşağıdakı misralara yer vermişdir:²²

Rövşəndi *qamu* aləmə, zatımda xudavənd

Xəlq eyləməyib mu qədəri hiyləvü təzvir.

Eynən «Qutadğu Bilig»də olduğu kimi, «Divan»da işlənən bəzi söz və ifadələrə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif janrlarında da rast gəlmək mümkündür. Nağıllarımızda və dastanlarımızda, atalar sözləri və mərasim nəğmələrimizdəki bu sözlər əksər hallarda arxaikləşmiş və ya daşlaşmış sözlərdir. Məsələn, ilanlara qarşı oxunan ovsunda *tulsaq* ifadəsi «Divan»dakı, eləcə də «Qutadğu Bilig»dəki mənası ilə «dul ilə evlənən» deməkdir. Yaxud *aydan arı*, *sudan duru* idiomunun tərkibindəki *arı* və *duru* sözləri «Divanü lüğət-it-türk»də *arığ* və *turuğ* şəklindədir. *Ağır* sözü isə «Divan»da və şifahi xalq ədəbiyyatımızda həm mötəbər (ağır oğuz bəyi), həm möhtəşəm (ağır oğuz elləri), həm də əziz

²⁰ Füzuli. Əsərləri. Bakı, Azərneşr, 1958, s. 21-307.

²¹ Məsihi. Vərqa və Gülşa. Bakı, Azərneşr, 1977, 228 s.

²² Qasım bəy Zakir. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1984, s. 76.

və hörmətli tutmaq (ağırlamaq) mənasında işlədilmişdir. «Ulu sözüne baxmayan ulaya-ulaya qalar» atalar sözündəki *ulu* «Divan»da *uluğ* şəklində keçir və hər ikisi eyni mənanı ifadə edir.

Müasir Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində elə sözlər var ki, onlar «Divan»ın lüğət tərkibində mövcuddur. Məsələn, Amasiya şivəsində (Qərbi Azərbaycan) ac adama «bir şey ye, ürəyində *qut* olsun», oğlan doğulanda «oğlan ayağı *qutlu* olar», «heyrət etdim, mat qaldım» mənasında «matım-*qutum* qurudu», keyfiyyətsiz şeyə isə «nə *törəli* şeydir ki» deyilirdi. Yenə həmin şivədə qaramal yerinə *davar*, əla yerinə *epeyicə* sözü işlədilirdi.

Digər dialekt və şivələrimizdə «Divan» leksikası ilə səsleşən digər sözlər çox vaxt həm şəkilcə, həm də məzmunca, bəzən isə yalnız şəkilcə eyni olur. Məsələn, Qazax dialektimizdə işlənən *əsrük* (sərxoş) sözü «Divanü lüğət-it-türk» dövründəki mənasım hifz edir²³. Belə misalların sayını artırmaq mümkündür.

«Divan»m II cildinin təxminən dördüdə biri çox vacib qrammatik izahatlardan, qaydalardan və nəzəri mülahizələrdən ibarətdir. Xüsusilə katabın əvvəlində verilən təxminən 30 səhifəlik irihəcmli qrammatik oçerk öz dərin elmi dəyərinə görə diqqəti cəlb edir. Bu oçerk dahi dilçi Mahmud Kaşğarının elmi təfəkkürünün dərinliyini, ilk türk qrammatisti olaraq onun orijinallığını bütün ehtişamı ilə gözlər önünə sərir. Heç də əbəs deyildir ki, orada təsbit edilən prinsip və qaydaların böyük əksəriyyəti öz elmi dəyərini və aktuallığını bu gün də qoruyub saxlayır, türk dillərinin inkişaf prosesində sıradan çıxan qismi isə tarixi qrammatika baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır. Mahmud Kaşğarının klassik ərəb dilçiliyi üslubunda əski istilahlarla qələmə aldığı bu izahatları və açıqlamaları səbrlə oxuduqda, bizim düz mötərizə içində və

²³ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964, s. 221.

mətnaltı haşiyələrdə verdiyimiz qeydlərə diqqət yetirdikdə türk dilində təxminən min il bundan əvvəl işlənən isimlərin və fe'llərin təbiəti daha yaxşı anlaşılır.

Birinci cilddə olduğu kimi, bu cilddə də biz «Divan»ın başqa ölkələrdə və dillərdə çap olunmuş nəşrlərinə mühüm yer vermiş, bəzi mübahisəli məqamları tutuşdurma yolu ilə aydınlaşdırmağa çalışmışıq. Bu zaman Bəsim Atalay nəşrini ixtisarla DLT (Divanü Lügat-it-Türk), 2005-ci ildə nəşr olunduğunu nəzərə alaraq Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər nəşrini DLT-2005, uyğur nəşrini qısaca TTD (Türki tıllar divanı), özbəkçə Salih Mütəllibov nəşrini TSD (Turkiy suzlar devoni, yəni Türk sözləri divanı; bu, Devonu luğotit turk əsərinin özbəkçə digər adıdır), farsca Hüseyn Düzgün nəşrini د ل ت abbreviaturası ilə (yəni دیوان لغات الترك), çincə nəşrini isə DLT-Çin adı altında vermişik. Hər dəfə qeyddən və ya iqtibasdan sonra müvafiq nəşrin cildini və səhifəsini də göstərmişik.

«Divanü lüğat-it-türk»ün bu cildində də türk xalq fəlsəfəsinin və folklorunun parlaq nümunələri olan çoxlu atalar sözü, məsəl və deyimlər, bir-birindən gözəl poetik parçalar, mənalı bənd və beytlər, xeyli tarixi və etnoqrafik məlumat verilmişdir.

Tanrı türkü qorusun!

Ramiz ƏSKƏR.

30 avqust 2005-ci il, Bakı.

DİVANÜ
LÜĞAT-İT-TÜRK

II CİLD

(mətn)

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

SALİMDƏN FE'LLƏR KİTABI

İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

تَبَدَى Tapdı: «كُل تَنْقِرِي كَا تَبَدَى kul tənqriğə tapdı = qul tanrıya tapm-
dı, səcdə etdi».

تَبَدَى Tapdı: «أَلْ خَانِكَا تَبَدَى ol xanka tapdı = o, xana xidmət etdi».
Başqası da belədir.

تَبَدَى Tapdı: «أَلْ نَانَقْنِي تَبَدَى ol nənqni tapdı = o, itən şeyi tapdı», (تَبَار-
تَبْمَاق tapar – tapmaq).

تَبَدَى Təpdi: «أَلْ قَلْنِ تَبَدَى ol kulm təpdi = o, qulunu ayağı ilə döydü,
təpiklədi», (تَبَار- تَبْمَاق təpər – təpmək).

چَبَدَى Çapdı: «أَر سَوْدَا چَبَدَى ər suwda çapdı = adam suda üzdü».

چَبَدَى Çapdı: «أَلْ اَتْنِي چَبَقْ بَرَلَا چَبَدَى ol atnı çıbık birlə çapdı = o, atını
çubuqla yavaşca vurdu, çarpdı».

چَبَدَى Çapdı: «جُمُقْ تَت بَيْنِنِ چَبَدَى çomak tat boymn çapdı = müsəlman
kafirin boynunu vurdu». Uyğurca.

چَبَدَى Çapdı: «أَر أَقْنِ چَبَدَى ər əwin çapdı = adam evini təmiz gillə
suvadı», (چَبَار- چَبْمَاق çapar – çapmaq).

سَبَدَى Sapdı: «يِيچِي يِكْنَا سَبَدَى yiçi yignə sapdı = dərzi iynəni sapladı».

سَبَدَى Sapdı: «أَلْ قَشْ قَتْنِنِ سَبَدَى ol kuş kanatm sapdı = o, quşun qana-
dım sarıdı».

سَبَدَى Sapdı: bir şey öz cinsindən əskik qalsa və ya az olub başqa bir
şeylə tamamlansa, yenə belə deyilir, (سَبَار- سَبْمَاق sapar –
sapmaq).

قېدى K a p d 1: «ار تون قېدى» ər ton kapdı = adam paltar qapdı». Başqa şey qapanda da belə deyilir. Yel paltarı və ya buna bənzər şeyləri uçursa, yenə belə deyilir, (قېدار قېماق) kapar-kapmak).

قېدى K a p d 1: «أغلانغ ييل قېدى» oğlanıǵ yel kapdı = oğlana yel dəydi», (uşağa cin yeli dəydi).

قېدى K o p d 1: «ار يُقارو قېدى» ər yokarı kopdı = adam ayağa qalxdı».

قېدى K o p d 1: «تُپی قېدى» tüpi kopdı = fırtına qopdu».

قېدى K o p d 1: «كُش قېدى» kuş kopdı = quş uçdu». Başqası da belədir, (قېبار- قېماق) kopar-kopmak).

بجدى B ı ç d 1²⁴: «ار ات بجدى» ər ət bıçdı = adam ət doğradı, şaqqaladı». Başqa şeyi kəsmək, doğramaq da belədir, (بجماق- بچار) bıçar – bıçmak).

سجتم S a ç t 1 m: «مَنْ يَبَار سَجْتِم» mən yıpar saçtım = mən müşk saçdım».

سجدى S a ç d 1: «أَلْ أَقْكَ سَوْفَ سَجْدَى» ol əwgə su saçdı = adam evə su çilədi». Başqa şey saçmaq da belədir, (سجماق- سچار) saçar – saçmak).

سجدى S ı ç d 1: «ار سجدى» ər sıçdı = adam ayaq yoluna çıxdı». Başqası da belədir, (سجماق- سچار) sıçar – sıçmak).

قجدى K a ç d 1: «ار قجدى» ər kaçdı». Başqası da belədir, (قجدماق- قچار) kaçar – kaçmak).

قجدى K o ç d 1²⁵: «أَلْ مَنِ قَجْدَى» ol məni koçdı = o məni qucdı», (قچار- قجماق) koçar – koçmak).

كجتى K e ç t i: «أَي كُون كَجْدَى» ay kün keçti = ay, gün keçdi».

كجتى K e ç t i: «أَر مَوْفَ كَجْدَى» ər suw keçti = adam suyu keçdi». Başqa şey keçəndə də belə deyilir.

²⁴ Baş sözlərdəki b-ləri bir qayda olaraq p ilə verən uyğurlar bu sözü «ptçdı» kimi oxumular (TTD, II tom, bet 3).

²⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü u ilə «kuçdı» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s.54).

كجتي K e ç t i : «ار كجدي» ar keçti = adam dünyadan köçdü, öldü», (كجار - كجماك keçər – keçmək).

كجتي K ö ç t i : «سؤ كجتي» sü köçti = qoşun köçdü». Başqası da belədir, (كجار-كجماك köçər –köçmək).

[Qayda]:

Sözlərin tələffüzünü şirinləşdirmək üçün keçmiş zamanı ifadə edən د [d=di] şəkilçisini sərt, qalın hecalı hərflərdə ت t kimi vermək daha doğrudur. Sərt hərflər bunlardır: ب [p], ج [ç]²⁶, ق [ka] və ك [ke]. Digər hərflərdə keçmiş zamanı د [-di] şəkilçisi ilə vermək doğrudur, çünki bu daha gözəldir.

«Köçti» sözü bu şeir parçasında da işlənmişdir:

تـلـا بـلا كـجـالم

يـمـر سـقـن كـجـالم

تـر لـكـوك سـقـن اـجـالم

يـقـعـا يـعـى اـقـسـون

«Tünlə bilə köçəlim,
Yamar suwm keçəlim,
Tərñük suwın içəlim,
Yuwğa yağı uwulsun».
Gecə ikən köçəlim,
Yamar çaym keçəlim,
Bulaq suyu içəlim,
Yuxa yağı əzilsin.

²⁶ «Divan»ın I cildinə yazdığımız önsözdə ərəb əlifbasındakı ب = b hərfinin o dövrdə türkcə yazıda əsasən p səsini, ج = c–nin isə ç səsini ifadə etdiyini göstərmişdik. Bunun əsas səbəbi odur ki, Mahmud Kaşğari kitabım ərəbcə yazdığına görə İranda və digər ölkələrdə spesifik yerli səsləri ifadə etmək üçün ərəb əlifbasına artırılan چ گ پ ج (ç, p, g. j) işarələrindən istifadə etməmişdir.

(Gecə vaxtı köçək, Yamar çayını keçək, bulağm lap gözündən su içək, zəif və aciz düşmənlərimizdə zəbun, didik-didik olsun).

بَرْدِي B a r d ı: «أَلْ أَفْكَ بَرْدِي» ol əwğə bardı = o, evə vardı», (بَرْمَاق - بَرْمَاق بارır – barmak). Başqası da belədir.

بُرْدِي B ü r d i: «أَلْ يَنْجُقُ أَغْزَى بُرْدِي» ol yançuk ağzı bürdi = o, torbanın ağzını büzdü». Tumanbağı və torba kimi şeyləri büzmək üçün də belə deyilir, (بُرْمَاق - بُرْمَاق bürər – bürmək).

بُورْدِي B u r d ı: «يَبَارُ بُورْدِي» yıpar burdı = müşk qoxdu». Hər hansı gözəl ətirli şeyin qoxmasına da belə deyilir.

بُورْدِي B u r d ı: «سُوْفُ بُورْدِي» suw burdı = su buxarı yüksəldi, su buxarlandı». Başqası da belədir, (بُرْمَاق - بُرْمَاق burar – burmak).

تُورْدِي T u r d ı: «أَرُ يُقَارُو تُورْدِي» ər yokaru turdı = adam ayağa qalxdı».

تُورْدِي T u r d ı: «تُورْدِي تُورْدِي» tuman turdı=duman, sis qopdu, duman, sis çıxdı», (تُرْمَاق - تُرْمَاق turur – turmak).

تُورُّ T u r u r: bu, muzare fe'lidir, keçmiş zamansız və məsdərsiz işlənir, mənası «odur» deməkdir. «أَلْ تَاشُ تُورُّ» ol taş turur» sözündə olduğu kimi, «o, daşdır» deməkdir. Və yenə «أَلْ فَشُّ تُورُّ» ol kuş turur» deyilir ki, «o, quşdur» deməkdir. Bu, bağlayıcıdır, ərəb dilində bunun qarşılığı «yaraşır – يَنْبَغِي» sözüdür. Bunun keçmiş zamanı və məsdəri yoxdur.

تُورْدِي T ü r d i: «أَلْ يَتَكُّ تُورْدِي» ol bitik türdi = o, kitab dürdü, dürmələdi». Başqası da belədir, (تُرْمَاق - تُرْمَاق türər – türmək).

سَرْدِي S ə r d i: «أَلْ سَرْدِي» ol sərdi = o, səbr etdi, bir işdə səbr etdi», (سَرْمَاق - سَرْمَاق sərər – sərmək).

سُورْدِي S ü r d i: «أَلْ أَتُ سُورْدِي» ol at sürdi = o, at sürdü». Başqası da belədir.

سُورْدِي S ü r d i: «أَرُ إِتِغُ سُورْدِي» ər itığ sürdi = adam iti qovdu», (سُرْمَاق - سُرْمَاق sürür – sürmək). Başqası da belədir.

سُردی S ü r d i: bəy bir adamı şəhərdən sürsə, sürgün etsə yenə belə deyilir.

فردی K u r d i: «خان سوسین فردی xan süsin kurdı = xan qoşununu topladı».

فردی K u r d i: «خان چواچ فردی xan çuvaç kurdı = xan çadırını qurdu», (فراق-قرار kurar – kurmak).

فردی K ı r d i: «ار ییرک فردی ar yerig kırdı = adam yeri qazıdı». Başqası da belədir, (فراق-قازar kazar – kazmaq).

فردی K u r d i: «ار یا فردی ar ya kurdı = adam yay qurdu», (فراق-قرار kurar – kurmak).

کردی K ə r d i: «ار یپ کردی ar yıp kərdi = adam ip gərđi». Başqası da belədir.

کردی K ə r d i: «بک یول کردی bəg yol kərdi = bəy yolu bađladı». (Bu, bəyin düşməndən ehtiyat etdiyi zaman naməlum adamların bu yana keçməsinin qarşısını almaq və müşahidə aparmaq üçün pusquda adam oturtmasıdır).

کردی K ə r d i: «یت کردی it kərdi=it hürdü». Karluqca. (کەرەر-کرماک kərər – kərmək).

کردی K ö r d i: «ال منی کردی ol məni kördi = o məni gördü», (کُرر-کرماک kərər – körmək). Bu deyimdə də işlənmişdir: «یوزکا کُرما یوزگه آردم تلا (üzün rənginə, gözəlliyinə baxma, adamdan ədəb və ərdəm gözlə).

کردی K i r d i: «ال آفکا کردی ol əwgə girdi = o, evə girdi». Başqası da belədir, (کِرر-کرماک kirür – kirmək).

بزدی B e z d i: «ار تملغدن بزدی ar tumhğdın bezdi = adam soyuqdan bezdi, cana doydu». Başqası da belədir, (بَزَر-بزماک bezər – bezmək).

بۆدى B o z d i: «أل اف بۆدى ol əw bozdı = o, evi yıxdı». Başqası da belədir, (بۆزار- بۆزماق) bozar – bozmak).

تۆدى T ə z d i: «كیک تۆدى keyik təzdi = geyik qaçdı, təzdi». Başqası da belədir, (تۆزار- تۆزماق) təzər – təzmək).

تۆدى T ü z d i: «بک ایلن تۆدى bəg elin tüzdi = bəy elini nizama saldı».

تۆدى T ü z d i: «أل ییرک تۆدى ol yerig tüzdi = o, yeri düzəltdi, hamarlandı». Başqası da belədir, (تۆزار- تۆزماق) tüzər – tüzmək).

تۆدى T i z d i: «أل یینچؤ تۆدى ol yinçü tizdi = o, inci düzdü».

تۆدى T i z d i: bir şəxs söz düzdüyü, nəzm etdiyi zaman «أل سؤز تۆدى ol söz tizdi» deyilir, (تۆزار- تۆزماق) tizər- tizmək).

چۆدى Ç i j d i: «یاغریغ ات چۆدى yağırılığ at çıjdi = yağırı olan at minilmək istəndikdə qocundu, bədənini oynatdı». Belində yağırı olan hər bir heyvan yük vurmaq istəndiyi zaman belə edir, (چۆزار- چۆزماق) çijər – çijmək, iki məxrəc arasmdakı ç j ilə).

چۆدى Ç ü j d i²⁷: «أراغت یب چۆدى urağıt yip çüjdi = qadm ip çəkdi, uzatdı». İp və qoyun bağırsağı kimi çəkməklə uzadılan hər şey üçün belə deyilir, (چۆزار- چۆزماق) çüjər – çüjmək, iki məxrəc arasmdakı ç j ilə).

سۆدى S ü z d i: «أل سوؤف سۆدى ol suw süzdi = o, su süzdü». Başqası da belədir, (سۆزار- سۆزماق) süzər – süzmək).

سۆدى S ı z d i: «یاغ سۆدى yağ sızdı = yağ əridi». Başqası da belədir.

سۆدى S ı z d i: «کون سۆدى kün sızdı = günəşin ucu göründü».

سۆدى S ı z d i: «سکəl سۆدى sökəl sızdı = xəstə arıqladı, zəiflədi», (سۆزار- سۆزماق) sızər–sızmak)²⁸.

²⁷ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü ö ilə «çöjdi» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s. 54). Uyğurca tərcümədə də eyni şəkildə verilmişdir (TTD, II tom, bet 11).

²⁸ Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu söz yazma nüsxədə «سۆدى süzdi» imlası ilə verilmişdir (DLT, II, s.9).

قزدی K a z d ı: «ار ارق قزدی» ər arık kazdı=adam arx qazdı». Başqası da belədir.

قزدی K a z d ı: «ات قزدی» at kazdı=atın tərsliyi tutdu, dartındı, dırnağı ilə yeri eşdi», (قزار- قزماق kazar – kazmak).

كزدی K ə z d i: «أل بیرک كزدی» ol yerig kəzdi = o, yer üzünü dolaşdı, gəzdi», (كزار- كزماق kəzər – kəzmək).

بسدی B a s d ı: «انی بورت بسدی» anı burt basdı = onu kabus, qarabasma basdı».

بسدی B a s d ı: «بک ایل بسدی» bəg el basdı = bəy vilayəti basdı, sanki üstünə çökdü».

بسدی B a s d ı: «بگنی یغی بسدی» bəgni yağı basdı = bəyi yağı basdı, bəyə basqın elədi». Başqası da belədir.

بسدی B a s d ı: «ار قیزغ بسدی» ər kızığ basdı=adam qızı basdı, qamarladı, üstünə çullandı».

بسدی B a s d ı: «یت کیکنی بسدی» it keyikni basdı = it geyiki süpürlədi və yıxdı», (بَسار- بَسماق basar – basmak).

بُسدی P ü s d i²⁹: «ار قین بسدی» ər kulin püsdi = adam qulunu möhkəmcə, çox döydü», (بُسار- بُسماق püsər – püsmək)³⁰.

بُسدی P u s d ı: «بک یغیقا بسدی» bəg yağıka pusdı=bəy düşməni gözləmək üçün pusqu qurdu», (بُسار- بُسماق pusar – pusmak).

كُسدی K u s d ı: «ار كُسدی» ər kusdı = adam qusdu». Başqası da belədir, (كُسار- كُسماق kusar – kusmak).

²⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «bösdü», bundan sonrakı sözü isə «busdı» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s.54).

³⁰ Bəsim Atalay bu sözü «büsdi püsdi» (DLT, II, s.10), Salih Mütəllibov «büsdi» (TSD, II tom, bet 18), uyğurlar (TTD, II tom, bet 13) və çinlilər «bösdü» (DLT-Çin, II cild, s.9) şəklində vermişlər. Hüseyin Düzgün «püsdi» (ك د ل ت s.301), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «bösdü» (DLT-2005, s.202) kimi oxumuşlar. Məlumat üçün qeyd edək ki, Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər öz nəşrlərində baş sözlərin əvvəlində p hərfini ümumən işlətməmiş, onu b ilə vermişlər.

قُسدی K u s d i: «بُدْحُ قُسدی bodhuğ kusdı = boya soldu, rəngi getdi».

قُسدی K ı s d i: «اَذاقِن قُسدی اَرِك قَبُغِ ارِك kapuğ ərig adhakm kısdı³¹ = qapı adamın ayağını sıxdı, ayağı qapmın arasında qaldı». Hər hansı bir şey sıxılan zaman da belə deyilir, (قُسدی - قُسدی kısar – kısmaq).

قُسدی K ı s d i: «أَل اَبِك تَوَلَقِن قُسدی ol anmıq tonlukın kısdı = o onun pal-tarlıq parçasından bir az kısdı, oğurladı». Hər hansı bir şey adət olunmuş normasından qısaldılsa, yenə belə deyilir.

كُسدی K ə s d i: «أَل یغاج كُسدی ol yığaç kəsdi = o, ağac kəsdi». Başqası da belədir, (كُسدی - كُسدی kəsər – kəsmək). Bu məsələdə də işlənmişdir: «أُغْرِیغاج أُزُون كَس، تَمْرِقِیغَا كَس، یغاج كُسدی uyğur³², yığaç uzun kəs, təmür kısğa kəs=ey uyğur, ağacı uzun, dəmiri isə qısa kəs», (ağacı kəsəndə uzun kəs, lazım olsa, qısaldırsa, dəmiri isə qısa kəs, çünki onu döyməklə uzatmaq mümkündür). Uyğurların bir carçısı var, hər gün car çəkib bu hökmü onlara elan edir.

كُسدی K ü s d i: «أَل اَبِدِن كُسدی ol andm küsdi = o ondan küsdü», (كُسدی - كُسدی küsər – küsmək). Oğuzca.

بُشدُم B u ş d u m: «مَنْ بُو اِشِدِن بُشدُم mən bu ışdın buşdum = mən bu ış-dən bezdim», (بُشدُم - بُشدُم buşmazmən-buşmaq). Bu məsələdə də işlənmişdir: «بُشْمَسار بُو ز قُش ثُتار. اَبِقْمَسار اُرُونِك قُش ثُتار buşmasar boz kuş tutar, ewməsar ürünq kuş tutar = ovçu bezməsə boz quş tutar, tələsməsə ağ quş tutar», (ovçu sı-

³¹ Bu cümlə yazma nüsxədə «بُدْحُ قُسدی اَبِك اَذاقِن قُسدی kapuğ anıq adhakm kısdı» şəklindədir. Kilisli həmin cümlənin ərəbcəsinə baxaraq «abık anıq» yerinə «arık ərig» yazmışdır. Bu haqda Bəsim Atalayın (DLT, II, s.11) və Salih Mütəllibovun müvafiq qeydləri var (TSD, II tom, bet 18). Öz tərcüməsində heç bir qeyd verməyən və Bəsim Atalay nəşrinə sadıq qalan Hüseyn Düzgün həmin sözü «arık» (د ل ت s.301), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «anıq» şəklində (DLT-2005, s.428) vermişlər.

³² Çinlilər «uyğur» sözünü latın əlifbası ilə vermiş, ərəb əlifbası ilə unutmuşlar (DLT-Çin, II cild, s.10). Ehtimal ki, texniki xətdir.

xılmasa, ovda boz şahin tutar, tələsməsə, şahinlərin ən gözəlini ovlayar). Bu söz arzusuna çatmaq üçün işində tələsməməsi məsləhət olan adamlara deyilir.

بشدى P ı ş d ı³³: «أشیح بشدى aşıç³⁴ pışdı = qazan[dakı] bişdi».

بشدى P ı ş d ı «بیمش بشدى yemiş pışdı = meyvə dəydi, yetişdi».

بشدى P ı ş d ı «أرقمز بشدى ər kıımız pışdı = əmələ gəlsin, yetişsin deyə adam qımız tuluğunu silkələdi», (بشماز-بشماق pışmaz-pışmak).

تشدى T a ş d ı: «أشیح تشدى aşıç taşdı = qazan qaynayıb daşdı», «سوف تشدى suw taşdı=su daşdı». Su qabdan, yaxud çaydan daşsa, yenə belə deyilir, (تشار-تشماق taşar – taşmak).

تشدى T u ş d ı: «أل منكا تشدى ol manqa tuşdı = o mənə tuş oldu, mənə rast gəldi, mənə gördü», (تشار-تشماق tuşar – tuşmak).

تشدى T ü ş d ı: «أر اتین تشدى ər attın tüşdi = adam atdan düşdü, endi».

تشدى T ü ş d ı: «أر تامدین تشدى ər tamdın tüşdi=adam damdan düşdü; yıxıldı». Atdan yıxılmaq da belədir, yerindən düşən hər şey üçün belə deyilir, (تشار-تشماك түşәр-түшмәк). Bu şeirdə də işlənmişdir:

تکرا الیب اکرالم

أئن تشبب یکرالم

أرسلن لیو تکرالم

کوجی اتک کفلسون

«Təgrə alıp əgrəlim,

Attın tüşüp yügrəlim,

Arslan layu kökrəlim,

³³ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «bişdi» şəklində (DLT-2005, s.54), uyğurlar onu «pışdı», «aşıç» sözünü isə «əşiç» kimi oxumuşlar (TTD, II tom, bet 15).

³⁴ Çinlilər bu sözü «əşiç», bundan sonrakı misaldakı yemiş sözünü isə «yəmiş» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, II cild, s.11).

Küçi anınq kəwilsün».
 Dairəyə alıb dövrələyək,
 Atdan düşüb yüyürək,
 Aslan kimi kükrəyək,
 Gücü onun azalsın.

(Düşməni mühasirəyə alıb sıxaq, atdan düşüb üzərinə cumaq, aslan kimi nərə çəkək ki, düşmən vahiməyə düşüb özünü itirsin, gücü zəifləsin). Həmin söz bu məsəldə də işlənmişdir: «إيفك سينكاك سوتكا ثشور» ewək sinqək sütgə tüşür = tələskən milçək südə düşər». Bu sözlə işdə tələsməmək tövsiyə olunur.

S ə ş d i: «ار اتين كيشن سشدی» ə r attın kişən səşdi = adam atdan cidar çözdü, cidarını açdı». Hər hansı şeyi bağından çözəndə, açanda yenə belə deyilir, (سشمار - سشماک səşər = səşmək).

K o ş d i: «أل قویقا اچکو فشدی» ol koyka əçkü koşdı = o, qoyuna keçi qoşdu, qoyuna keçi qatdı». Hər hansı şey başqasına qoşulsa, yenə belə deyilir.

K o ş d i: «أل ییر فشدی» ol yır koşdı = o, şeir, qoşma qoşdu», (فشار - فشماق koşar – koşmak).

B o ğ d i: «أل ارئی بئدی» ol ərni boğdı = o, adamı boğdu». Başqası da belədir, (بئغار - بئماق boğar – boğmak).

T o ğ d i³⁵: «کون ئغدی» kün toğdı = gün doğdu, günəş çıxdı».

T o ğ d i: «أغل ئغدی» oğul toğdı = uşaq doğuldu». Bu məsəldə də işlənmişdir: «موش أغلی میاؤ ئغار» muş oğlı muyavu toğar =

³⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «tuğdı» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.54). Salih Mütəllibov da (TSD, II tom, bet 22), uyğurlar da bu sözü «tuğdı» kimi oxumuşlar (TTD, II tom, bet 18). Bu onunla bağlıdır ki, həmin söz Qərb türkcəsində daha çox o ilə, Şərq türkcəsində isə u ilə tələffüz edilir. Çinlilər də «tuğdı» kimi vermişlər (DLT-Çin, II cild, s.13).

pişik balası miyoldayaraq doğular», (pişik balası da anası kimi miyoldayar). Bu söz atasının xasiyyətini götürən uşaqlar üçün söylənir, (تَغْمَاق - تَغْمَاق toğar – toğmak).

تَغْدَى T ı ğ d ı: «أَقْ بَشَقِن تَاش تَغْدَى ok başakm taş tığdı = daş oxun uc-luğunu korladı, ox daşa dəydi, ucu korlandı», (تَغْمَاق - تَغْمَاق tığar–tığmak).

چَغْدَى Ç ı ğ d ı: «أَل تُرْكَاک چَغْدَى ol türkək çığdı = o, boğçasını бүkdü, dü-yünlədi, bağladı». Başqası da belədir, (چَغْمَاق - چَغْمَاق çığar – çığmak).

سَغْدَى S a ğ d ı: «أَر قَوَى سَغْدَى ol koy sağdı = o, qoyun sağdı». Başqası da belədir, (سَغْمَاق - سَغْمَاق sağar – sağmak).

سُغْدَى S o ğ d ı: «أَل قَوَى دَن قُرْت سُغْدَى ol koydan kurut soğdı = o, qoyun-dan qurut əldə etdi», bunun əsli «soğurdu»dır, (سُغْمَاق - سُغْمَاق soğar–soğmak)³⁶.

سِغْدَى S ı ğ d ı: «بُو سَوَز كُنْكَلْكَ سِغْدَى bu söz könqülgə sığdı = bu söz qəlbə təsir etdi».

سِغْدَى S ı ğ d ı: «أُون قَابْكَا سِغْدَى un kapka sığdı = un qaba sığdı». Başqa şeylər üçün də belə deyilir, (سِغْمَاق - سِغْمَاق sığar – sığmak).

تَغْدَى T ə w d ı: «أَل أَتِک سِشَقْا تَغْدَى ol ətig sışka təwdi=o, əti şişə düzdü, şişə çəkdi, şişə keçirdi», (تَغْمَاق - تَغْمَاق təwər – təwmək).

سَغْدَى S ə w d ı: «أَل مَئى سَغْدَى ol məni səwdi = o məni sevdi», (سَغْمَاق - سَغْمَاق səwər–səwmək). Bu məsəldə də işlənmişdir: «تِغْمَان يَغْرِكَن تَلْكَو سَغْمَاق tayğan yügürgənni tilkü səwməs=tazınm yüyür-

³⁶ Buradakı «kurut=qurut» sözünü çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.14) və uyğurlar ərəb əlifbası ilə «كُرت kurt» kimi hərəkələmiş, latın hərfləri ilə «kurt» şəklində yazmışlar. Uyğurlar mətn altında belə bir qeyd vermişlər: «bu fe'l fəthə ilə «sağdı» kimi yazılmışdır, biz məsdər və müzare şəklinə əsasən onu «soğdı» olaraq aldıq» (TTD, II tom, bet 19). Uyğurlardan və çinlilərdən başqa bütün nəşrlərdə «kurut»dur. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu maddədəki «soğdı» sözünü «suğdı» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s.54).

yini tülkü sevməz», çünki iti qaçan tazı tülkünü yaxalayar. Bu söz dostları arasında ərdəmi ilə məşhur olan adam haqda söylənir. Dostları beləsinin paxıllığını çəkər, ona qarşı kin bəsləyirlər³⁷.

قَدَى K o w d ı: «إِت كَيْكِنِي قَدَى» it keyikni kowdı = it geyiki qovdu». Arxasma düşülərək qovulan, təqib edilən hər şey haqda belə deyilir, (**قَوَار قَمَاق** kowar – kowmak).

كَدَى K ə w d i: «أَر سَوْرُكُ قَدَى» ar sözük kəwdi = adam sözü gəvələdi. Bunun əsli «تَنْجُونِي كَدَى» tançunu kəwdi» sözündən alınmışdır, loxmanı ağzında gəvələdi, udmadı deməkdir, (**كَفَار - كَفَمَاق** kəwər – kəwmək).

بَقَدَى B a k d ı: «أَل مَنَّا بَقَدَى» ol manqa bakdı³⁸ = o mənə baxdı», (**بَقَار - بَقَمَاق** bakar – bakmak).

بُكَدَى B u k d ı³⁹: «أَل إِذَا قِن بُكَدَى» ol adhakın bukđı = o, ayağını büküb altına yığdı», (**بُكَار - بُقَمَاق** bukar – bukmak).

تَقَدَى T ı k d ı: «أَل قَابِقَا أَوْنِ تَقَدَى» ol kapka un tıkdı = o, qaba un tıxdı». Hər hansı bir nəsəni tıxaraq, sıxışdıraraq nəyinsə içinə qoymağa belə deyilir. Gilələri bir-birinə sıx olan üzümə «تَقْمَا أَزْم» tıqma üzüm» deyilir.

³⁷ Buradakı atalar sözündə işlənən və Bəsim Atalayın «yüğürgənni» şəklində oxuyub yazdığı «يُكْرِكِن» sözü barədə (DLT, II, s.15) Salih Mütəllibov «Bu sözün yazılışında nəsə bir anlaşmazlıq var» deməklə kifayətlənmiş (TSD, II tom, bet 23), uğurlar isə belə bir qeyd vermişlər: «Bu söz yazma nüsxədə «yüğürgənni» şəklində yazılmışdır. Basma nüsxənin 521-ci səhifəsindəki yazılışa əsasən biz bu sözü «yüğürgün» şəklində aldıq» (TTD, II tom, bet 20). Çinlilər də uğurlar kimi vermişlər (DLT-Çin, II cild, s.15). Bizcə, Atalayın oxunuşu doğrudur. Bu, Hüseyin Düzgündə «yüğürgəni» (د ل ت s. 303), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevərdə isə «yüğürgün»dir (DLT-2005, s.484).

³⁸ Çinlilər bu misalı ərəb hərfləri ilə tam, latın hərfləri ilə yarımlıq vermiş, «bakdı» sözünü buraxmışlar (DLT-Çin, II cild, s.15). Texniki xəta olmalıdır.

³⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «boğdı» şəklində oxumuş, misalı isə belə tərcümə etmişlər: «gərinib ayağını irəli uzatdıqdan sonra geri çəkdi, yığdı» (DLT-2005, s.194). Uğurlar maddəni «bukdı» kimi oxumuş, «bükdi, yığdı» kimi çevirmişlər (TTD, II tom, bet 21). Çinlilər də «bukdı» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, II cild, s.15).

تَقْدَى T a k d ı: «أر بُرُنْدُقُ بُتْلُوْقَا تَقْدَى» er burunduk butluka takdı = adam ci-
lovu buruntaxa taxdı». Oğuzca. Başqa bir şeyə bağlanan
ip üçün də belə deyilir, (تَقْمَاق - تَقَار takar – takmak).

جَقْدَى Ç a k d ı: «أَل سَوْزَكِ ائِكِ فَلَاقًا جَقْدَى» ol sözüg anınq kulakka çakdı =
o, sözü onun qulağma çaxdırdı, eşitdirdi». Oğuzca.

جَقْدَى Ç a k d ı: «أَل ائِكِي كِشِي اَرَا جَقْدَى» ol ikki kişi ara çakdı = o, iki adamm
arasını vurdu».

جَقْدَى Ç a k d ı: «أَل جَقْمَاقِ جَقْدَى» ol çakmak çakdı = o, çaxmaq çaxdı»,
(جَقْمَاق - جَقَار çakar-çakmak). Bu həm fe'l, həm də məsdər-
dir.

جَقْدَى Ç u k d ı⁴⁰: «كُشِ جَقْدَى» kuş çukdı = quş süzlüb endi, qondu»,
(جَقْمَاق - جَقَار çukar – çukmak). Bu beytdə də işlənmişdir:

أَرَن قَمُغِ أَرْتَدَى نَانِك لَر ائُو

تَقَار كُرْبُ أَسْنِ لِيُوْ أَسْ كَا جَقَار

«Ərən kamuğ artadı nənqlər udhu,

Tawar körüp uslayu⁴¹ əskə çukar».

Mal üzündən ərənlər tamam pozuldu,

Mal görənlər kərkəs kimi leş üstünə qonarlar.

(Mala-mülkə, var-dövlətə, sərvətə tamah üzündən xalqm əxlaqı yaman
pozuldu, mal görəndə kərkəs quşu leş üstünə şığıyan kimi
üşüşürlər).

⁴⁰ Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.15) və uyğurlar bu sözü o ilə «çokdı» şəklində oxu-
muşlar (TTD, II tom, bet 22). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də eyni şəkildə
oxumuşlar (DLT-2005, s.54).

⁴¹ Bu söz basma nüsxədə «أسن» (usn) şəklindədir. Bəsim Atalay bunu yanlış saymış və
həmin sözü «us layu=qartal kimi» şəklində oxumağı təklif etmişdir (DLT, II, s.17). Sa-
lih Mütəllibov onu «usun layu» oxumuş və Bəsim Atalayın bu söz barədə qeydi ol-
duğunu bildirmişdir (TSD, II tom, bet 25), uyğurlar Bəsim Atalayın qeydini təxminən
təkrarlamışlar (TTD, II tom, bet 22). Çinlilərdə də qeyd var (DLT-Çin, II cild, s.17).
Hüseyn Düzgün həmin sözü «uslayu» (دل ت s.314), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba
Yurtsevər isə «üsləyü» kimi (DLT-2005, s.240) oxumuşlar. Onlar «çukdı» maddəsini
«çokdı» şəklində vermişlər.

جَقْدَى Ç ı k d ı : «ار اَفْدِن جَقْدَى = ar əwdin çıkdı = adam evdən çıxdı». Başqası da belədir. Bu mäsəldə də işlənmişdir: «كُوجُ الدِين كُوجُ الدِين تُكَلِكُ تِن جَقْدِر كُوجُ الدِين تُكَلِكُ تِن جَقْدِر küç eldin kirsə, törü tünqlüktən çıkar = zorakılıq qapıdan girsə, törə bacadan çıxar», (zülüm evin qapısından girsə, ədalət və insaf bacadan çıxar), (جَقْدِر - جَقْدِر) جَقْدِر جَقْدِر جَقْمَاق جَقْمَاق çıkar-çıkmak).

سُقْدَم S o k d u m : «مَنْ أَمَى أَمَى سُقْدَم» mən anı əwgə sokdum=mən onu evə soxdum». Başqası da belədir. Sapı baltaya yerləşdirmək kimi bir nəsəni başqa şeyə sıxmaq, salmaq üçün də belə deyilir.

سُقْدَى S o k d u : «ار تُوز سُقْدَى = ar tuz sokdı = adam duz döydü». Başqası da belədir.

سُقْدَى S o k d u «فَش مَنَق سُقْدَى» kuş mənq sokdı=quş öz yuvasına dən apardı».

سُقْدَى S o k d u «أَمَى يَلَان سُقْدَى» anı yılan sokdı=onu ilan vurdu». Oğuzca. (سُقْدَى - سُقْدَى sokar – sokmak).

سِقْدَى S ı k d ı : «أَل أَزْم سِقْدَى» ol üzüm sıkdı = o, üzüm sıxdı». Başqası da belədir, (سِقْدَى - سِقْدَى sıkar – sıkmak).

بُكْدَى B ü k d i : «أَل مَنَى كُورُب بُكْدَى» ol məni körüp бүkdı = o məni görüb yerə sindi, gizlənərək alçaldı».

بُكْدَى B ü k d i : «أَل أَش دِن بُكْدَى» ol aşdın бүkdı = o, yeməkdən möhkəm tıxaraq doydu».

بُكْدَى B ü k d i : «أَل تَقَارَقَا بُكْدَى» ol tawarka бүkdı = o, sərvət əlindən bezdi». Başqası da belədir, (بُكْدَى - بُكْدَى бүkər – бүkmək).

بُكْدَى B ü k d i⁴²: «أَل سَوِغْ بُكْدَى» ol suwıǵ бүkdı = o, suyu yıǵdı, qabağma düzəltdiyi sədlə, bəndlə suyu topladı».

⁴² Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü xeyli fərqli imla ilə «bögdı» şəklinə (DLT-2005, s.200), uyğurlar isə «bökdı» kimi oxumuşlar (TTD, II tom, bet 24).

بُكْدِي B ü k d i⁴³: «بَك سُوْسِين بُكْدِي bæg süsin bükdi=bəy əsgərini topladı», (بُكَار-بُكْمَاك bükər–bükmək). Çoxluqda qoşunun həmişə su ilə müqayisə edildiyini, suya bənzədildiyini biləsən. «سُوْءُ اَقْتِي suw aktı=su axdı», «سُوْ اَقْتِي sü aktı=qoşun axdı».

تُكْدِي T ö k d i: «اَغْلَان سُوْءُ تُكْدِي oğlan suw tökdi = oğlan su tökdü», (تُكْمَاك-تُكَار tökər – tökmək)⁴⁴. Bu məsəldə də işlənmişdir: «اَغْلَان سُوْءُ تُكْمَاك، اَلْغ يَاتِي سِينُورُ oğlan suw tökər, uluğ yanı sınıur = uşaq su tökər, böyüyün bir yanı inciyər», (uşaq su tökər, bundan böyüyün ayağı sürüşüb qırılar). Bu söz kiçiyin yol verdiyi diqqətsizlik üzündən böyüyün zərər görməsi zamanı söylənir.

تَاْغْدِي T ə g d i: «اَلْ اَفْكَا تَاْغْدِي ol əwgə təgdi = o, evə çatdı, yetişdi, dəydi». Başqası da belədir, (تَاْغْمَاك-تَاْغْر təgər–təgmək). Bu məsəldə də işlənmişdir: «اَفْكَا تَاْغْمَاك اِيْفَكْ ewək əwgə təgməs = tələsən adam evə çatmaz», çünki o, çapar, qoşar, atını yorar, köməksiz, boynu bükük qalar. Bu söz işində asta olması məsləhət görülən adam üçün söylənir. Bu beytdə də işlənmişdir:

اَتَقْر اَقْتِي اَزَاق

تَاْغْمَاك بُوْ سَاْف اَشَاق

⁴³ Çinlilər «bükdi» maddəsindəki «bükdi» sözünü «bögdi/bökdi» şəklində vermişlər (DLT-Çin, II cild, s.18).

⁴⁴ Bu sözün basma və yazma nüsxədə müzare və məsdəri yoxdur. Tərcümə mətninə Bəsim Atalay qoymuşdur (DLT, II, s. 19). Salih Mütəllibov bu maddəni müzəresiz və məsdərsiz vermişdir (TSD, II tom, bet 27). Uyğur nəşrində isə belə bir qeydi var: «yazma nüsxədə bu peilinq məsdər şikli berilməgən, biz koşup koyduk = yazma nüsxədə bu fe'lin məsdər şikli verilməmişdir, biz əlavə etdik» (TTD, II tom, bet 25). Hüseyn Düzgün fe'lin məsdərini və müzəresini yazmış (دل ت s.315), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə yazmamışlar (DLT-2005, s.584). Çinlilər müzare və məsdəri vermişlər (DLT-Çin, II cild, s.19).

«Atğalır oknı azak,
Təgmədi bu saw uşak».
Azmış oxunu atır,
Bu qiybət mənə dəymədi.

(Mənə bu qiybətçi söz, bu mələmət əsər etmədimi ki, o şux dilbər üstəlik hardan atdığı məlum olmayan oxla məni vurmaq istəyir).

تكدى T ü g d i: «ار تُكُون تُكْدِي = ar tükün tügdi = adam düyün düydü».
Başqası da belədir, (تُكْمَاك - تُكَار - تُكْمَاك) tükər-tügmək). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «تِلْم تُلْم تُلْم تُكْمِشْنِي تَشِين يَزْمَاس» tilm tilm tilm tük-mişni tışm yazmas=dillə düyülən dişlə açılmaz, dilin vurduğu düyünü diş açə bilməz». Bu, verdiyi sözü yerinə yetirməsi lazım gələn adam üçün söylənir.

تكدى T i k d i: «ار تُونُ تكدى = ar ton tikdi = adam paltar tikdi».

تكدى T i k d i: «اتغ يلان تكدى = atıg yılan tikdi = atı ilan vurdu». Başqası da belədir. Əqrəb çalanda da belə deyilir.

تكدى T i k d i: «ار يفاغ تكدى = ar yığac tikti = adam ağac əkdi, dikdi».
Dikilən hər şey üçün belə deyilir, (تِكْر - تِكْمَاك) tikər-tik-mək). Bu məsələdə də işlənmişdir: «تِكْمَاكِنْمَا اَنْمَاس، تِلْمَكِنْمَا تِكْمَاكِنْمَا اَنْمَاس» tikməginçə önməs, tilməginçə bulmas = dikmədikcə bitməz, axtarmadıqca tapılmaz», (ağac əkilməsə bitməz, bir arzu isə axtarılmasa tapılmaz). Bu söz işlərində səy göstərməsi məsləhət görülmən adama deyilir.

چكدى Ç ə k d i: «ال بيتك چكدى = ol bitik çəkdi = o, kitabı nöqtələdi».

چكدى Ç ə k d i: «ال اتن چكدى = ol atın çəkdi = o, atm damarmdan qan aldı», (چَكَار چَكْمَاك - چَكْمَاك) çəkər - çəkmək).

چكدى Ç ö k d i: «ال بگگا چكدى = ol bəggə çökdi = o, bəyin önündə diz çökdü». Başqası da belədir.

جُكْدَى Ç ö k d i: «تَقَى جُكْدَى təwi⁴⁵ çökdi = dəvə xıxdı».

جُكْدَى Ç ö k d i: «تَمُرٌ سَوْفَدًا جُكْدَى təmür suwda çökdi = dəmir suda batdı, suyun dibinə çökdü». Başqası da belədir, (جُكْرَجُكْمَاك) çökər-çökmək).

جُكْدَى Ç ə k d i⁴⁶: «أَل تَرْكَاك بَاغِن جُكْدَى ol tergək baǧm çəkdi = o, boğçanm baǧmı çəkib bərkitti». Başqası da belədir, (جُكْر-) جُكْمَاك çəkər-çəkmək).

سُكْتَى S ö k t i: «أَل يَمَاغ سُكْتَى ol yamağ sökti = o, yamaq sökdü», (پالتاردان يماق sökdü).

سُكْتَى S ö k t i: «أَل أَقِن سُكْتَى ol əwin sökti = o, evini sökdü».

سُكْتَى S ö k t i: «أَل بَكَا سُكْتَى ol bəggə sökti = o, bəyin önündə diz çökdü». Başqası da belədir. Bu sözdən alınaraq «سُكَا أَلْتَر» sökə oltur» deyilir ki, «diz çökərək otur» deməkdir. (سُكَار-) سُكْمَاك sökər – sökmək).

سِيكْتَى S ... t i: «أَر أَرَاغْتَنَى سِيكْتَى ar ər uraǧutnı s...ti = adam arvadı ilə cinsi əlaqədə oldu», (سِيكَار- سِيكْمَاك s...ər - s...mək).

بُلْدَى B u l d i: «أَل يَرْمَاق بُلْدَى ol yarmak buldı = o, pul tapdı». Başqası da belədir, (بُلْمَاق- بُلْمُور bulur – bulmak).

بِلْدَى B i l d i: «أَل بِيك بِلْدَى ol bilig bildi = o, bilik bildi», (ərdəm, bilik və hikmət öyrəndi). Başqası da belədir, (بِلْمَاق- بِلْمِير bilir – bilmək). Argular bu sözü «bilür» şəklində işlədirlər, çünki sözün ل hərfini zəmmə ilə söyləyirlər. Başqa türklər bu məsələdə onlarla həmrəy deyillər.

⁴⁵ Uyğurlar bu sözü «təvə» imlastı ilə vermişlər (TTD, II tom, bet 28). Uyğurlar və çinlilər transkripsiyada v hərfi ilə w=ف hərfini, w ilə v=و vav hərfini, x ilə ş=ش hərfi, q ilə ç=ج hərfini ifadə edirlər. Bilgi üçün.

⁴⁶ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «çigdi» şəklində, misaldakı «terkək» sözünü isə «türgək» oxumuşlar (DLT-2005, s.235). Uyğurlar baş sözü «çəgdi» kimi, «terkək»i isə «türgək» kimi oxumuşlar (TTD, II tom, bet 28).

تَلْدَى T ə l d i: «ار تام تَلْدَى» ar tam təldi = adam divar dəldi, divarda oyuq açdı». Başqası da belədir.

تَلْدَى T ə l d i: «أَلْ أَعْلَاقُ سَعْلِفَا تَلْدَى» ol oğlakıǵ saǵlıkka təldi=o, oğlaǵı saǵılana qatdı, əmə bilməsi üçün qoyuna qatdı». Bu, keçinin südü azaldığı və ya öldüyü, südəmər oğlaǵm inkişafdan geri qaldığı zaman edilir, (تَلْمَاك - تَلْمَاك təlmək – təlmək).

تَلْدَى T u l d i⁴⁷: «ار ثَبَقْتَى اَثْرَى بِلَا تَلْدَى» ar topıknı adhrı bilə tuldı = adam topu ikidişli, çəngəlli dəynəklə vurdu». Bu bir türk oyunudur. Belə oynanır: oyunçulardan biri oyunun onun tərəfindən başlanmasını istəsə, topu yuxarıda göstərilən şəkildə vurur. Kim topu daha qüvvətli vursa, oyuna da o başlayır. Çilik-ağac oyunu zamanı çiliyin vurulmasında da belə deyilir, (تَلْمَاك - تَلْمَاك tular – tulumak).

تَلْدَى T i l d i: «ار يَرِنْدَاق تَلْدَى» ar yarındak tildi = adam qayış yardı». Uzununa yarılan hər şey üçün belə deyilir, (تَلْمَاك - تَلْمَاك tilmək – tilmək).

چَلْدَى Ç a l d i: «أَلْ أُنَى جَلْدَى» ol anı çaldı=o onu yerə çaldı, məğlub etdi».

چَلْدَى Ç a l d i: «أَلْ سَوْرُكْ مَبِكْ فَلَاقَا جَلْدَى» ol sözüǵ məninq kulakka çaldı = o, sözü mənim qulaǵıma eşitdirdi». Bu məsəldə də işlədilmişdir: «جَقْسَا تَتْنُورْ جَلْسَا بِلْتُور» çaksa tütnür, çalsa bilnür = çaxmaq çaxılsa, tüstü çıxar, söz qulaǵa çatsa, bilinər, arzu-dilək anlaşılar».

چَلْدَى Ç a l d i: «أَلْ تَوْنُغْ تَاشْ أَزْ اَجَلْدَى» tonuǵ taş üzə çaldı = paltarı yumaq üçün daşa çırpdı». Həmin söz bu şeirdə də işlənmişdir:

أَتَمْ تَوْتُبْ فَدَى جَلْدَى

أَبِكْ تَوَسِينْ قَرَا بِلْدَى

⁴⁷ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuǵba Yurtsevər bu sözü «taldı» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s.523).

بئشِن ألب قُدَى سكدَى

بُغزالب تُكَل بَغدى

«İtim tutub kudhı çaldı,
Anınq⁴⁸ tüsin kira yoldı,
Başın alıp kudhı saldı,
Boğuz alıp tükəl boğdı».
İtim onu tutub yerə çaldı,
Tüklərini tamam yoldu,
Başından tutub aşağı basdı,
Bozağından yapışıb tamam boğdu.

(Köpək qurdu yaxaladı, onun tüklərini diddi, başmdan tutub aşağı basdı, nəhayət, boğazından yapışıb tamam boğdu və ona qalib gəldi). (چالار-چالماق). (Köpək qurdu yaxaladı, onun tüklərini diddi, başmdan tutub aşağı basdı, nəhayət, boğazından yapışıb tamam boğdu və ona qalib gəldi).

S a l d 1: «أَل مَنكا تُونن سكدَى» ol manqa tonın saldı = o mənə paltarı ilə işarə etdi, paltarını salladı». Bir adam uzaqdan əli ilə işarə etsə, yenə bu söz işlənir.

S a l d 1: «أَل مَنكا كِشى دا الأُن سكدَى» ol manqa kişidə altun saldı = o mənə bir adamla qızıl göndərdi».

S a l d 1: «سوف يباغج سكدَى» suw yığaçğ saldı = su, ağacı yıxdı, saldı, topladı». Başqası da belədir, (سالمق-سالمق salar – salmak).

K a l d 1: «أَر كِذن قلدَى» ər kidhin kaldı = adam geri qaldı, arxada qaldı».

K a l d 1: «أَل أیون دا قلدَى» ol oyunda kaldı = o, yarışı uduzdu». Qalan, tərک edilən və buraxılan hər şey üçün belə deyilir. Bu məsələdə də işlənmişdir: «أیل قلدَى ثرو قلماس» el kaldı, törü

⁴⁸ Çinlilər bu sözü latın əlifbası ilə «anınq» deyil, «ninq» kimi vermişlər (DLT-Çin, II cild. s.24). Bu da texniki xəta olmalıdır.

kalmas = el qalar, törə qalmaz», (vilayətdən vaz keçmək olar, törədən vaz keçmək olmaz). Bu söz adət-ənənəyə əməl etməsi məsləhət görülən adama deyilir, (قلير - قلماق kalır – kalmak).

قَلْدَى K o l d i: «أل مَندِن نَانِك قَلْدَى ol məndin nənq koldı = o məndən bir şey istədi», (قَلْدَى - قَلْماق kolır – kolmak).

قَلْدَى K i l d i: «أر ايش قَلْدَى ar iş kıldı = adam iş gördü».

قَلْدَى K i l d i: «أر قِيزِغ قَلْدَى ar kızığ kıldı = adam qızı şey elədi, qızla yatdı». Bu söz erkəklə dişinin cütləşməsini bildirir, ona görə də oğuzlar bu sözdən qaçır, «قَلْدَى kıldı» yerinə «ايشي etti» deyirlər.

قَلْدَى K i l d i: eləcə də adam namaz qılan zaman «أر يُونج ايشي ar yükünç etti» deyirlər, türklər isə «قَلْدَى kıldı» deyirlər, (قَلْماق - قَلْماق kılır – kılmak).

كَلْدَى K ə l d i: «أر أفا كَلْدَى ar ewgə kəldi = adam evə gəldi». Başqası da belədir, (كَلْماق - كَلْماق kəlır – kəlmək). Bu məsəldə də işlənir: «بیر قارغا بىرلا قىش كالماس bir qarğa birlə kış kəlməs = bir qarğa ilə qış gəlməz». Bu söz ona kömək edəcək dostun gəlişini səbrlə gözləməsi məsləhət olan adama deyilir.

كُلْدَى K ü l d i: «أر كَلْدَى ar küldi = adam güldü». Başqası da belədir, (كُلْماق - كُلْماق külır – külmək). Bu beytdə də işlənmişdir:

كُلْماسا كِشى اتما انكرار تَرَكْلا

بَقْل انكر اذكولكن اغزن كُلا

«Külsə⁴⁹ kişi, atma anqar örtər külə,

Bakkıl anqar edhgülügün ağzın külə».

⁴⁹ Bu şeirə «Divan»ın I cildində də rastlanır, orada «külsə» sözü «kəlsə» şəklindədir (DLT, II, s.26). Bu haqda Salih Mütəllibovun da (TSD, II tom, s. 34), uyğurların (TTD, II tom, bet 34) və çinlilərin (DLT-Çin, II cild, s.26) müvafiq qeydləri var.

Yanına bir adam gəlsə, üzünə yanar kül atma,
Ağzın gülərək ona yaxşılıqla bax.

(Sənə tərəf: gələn adamın üzünə isti kül atma, ona gülər ağızla, xoşluqla bax). Bununla yaxşılığa yaxşılıqla cavab ver demək istəyir.

تَمْدَى T a m d ı: «سَوْفَ تَمْدَى suw tamdı = su damdı, damladı». Başqası da belədir, (تَمَار- تَمَاق tamar – tammak).

جُمْدَى Ç u m d ı⁵⁰: «أَغْلَانِ سَقْدَا جُمْدَى oğlan suwda çumdı = oğlan suya cumdu, suya daldı», (جُمَار- جُمَاق çumar – çummak).

جُمْدَى Ç ü m d i: «أَرْدَكِ سَقْقَا جُمْدَى ördək suwka çümdi=ördək suya möhkəm daldı, çox daldı», (جُمَاك- جُمَار çümər–çümmək). Bu məsdər ك ke ilə, bundan əvvəlki məsdər isə ق ka ilə yazılmışdır. Aralarındakı fərq bilinsin deyər.

قَمْدَى K a m d ı: «أَلْ أُنَى قَمْدَى ol anı kamdı=o onu çox döydü, nəfəsi kəsilənə qədər döydü, gəbərtti», (قَمَار- قَمَاق kamar–kammak).

كُْمْدَى K u m d ı: «سَوْفَ قَمْدَى suw kumdı = su dalğalandı», (قَمَار- قَمَاق kumar –kummak).

كُْمْدَى K ö m d i: «أَلْ أَلْ كُنَى كُْمْدَى ol ölügni kömdi=o, ölünü gömdü, dəfn etdi». Başqası da belədir, (كُْمَار- كُْمَاك kömər–kömmək).

كُْمْدَى K ö m d i: «كُْمْزَمَانِ كُْمْدَى közmən kömdi = gömmə gömdü, çörəyi külə gömdü, külə basdırdı».

بَنْدَى B a n d ı: «قَوَى بَنْدَى koy bandı = qoyun bağlandı». Bir bağla bağlanan hər şey üçün belə deyilir, (بَنْمَاق- بَنْمَار banır–banmak).
(ن n hərfi ل l hərfindən çevrilmişdir).

Ancaq mənaya görə «külsə=gülsə» sözü doğrudur. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər ilk sözü «külsə» kimi (DLT-2005, s.333) oxumuşlar.

⁵⁰ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.54), çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.26) və uyuğurlar bu sözü o ilə «çomdı», bundan sonrakı sözü ö ilə «çömdi» şəkildə oxumuşlar (TTD, II tom, bet 35).

تُنْدَى T u n d ı : «كوك تُنْدَى kök tundi = göy üzü tutuldu, buludlandı».

تُنْدَى T u n d ı : «قَبْعُ تُنْدَى kapuğ tundi = qapı bağlandı».

تُنْدَى T u n d ı : dağ, təpə qarla örtüldüyü zaman da «أرت تُنْدَى art tundi» deyilir, (تُنور - تُنمق tunur – tunmak). Belə müzare şəkillərində oğuzların və qıpçaqların adəti fe'li «تُنار tunar» formasında fəthəli etməkdir.

تِنْدَى T ı n d ı : «يَغْمَرُ تِنْدَى yağmur tmdı = yağmur dayandı, yağış dindi».

تِنْدَى T ı n d ı : «أر أَلْغُ تِنْدَى ər uluğ tmdı = adam tövşüyə-tövşüyə nəfəs aldı».

تِنْدَى T ı n d ı : «أرُقُ تِنْدَى aruk tmdı = yorğun adam dincəldi», (تِنار - تِنمق tınar-tınmak). Oğuzlar bir adamın danışmasını istəmədikləri zaman «تِنما! tınma!» deyirlər. Bu, əslində «susma!» deməkdir. Digər türklər isə «sus!» mənasında «tın!» deyirlər. Onlar «tınma!» dedikləri zaman «susma!» mənası anlaşılır. Oğuzlar burada yanılmışlar.

سِنْدَى S a n d ı : «أر خَيْلُ بِلَا سِنْدَى ol ər xayl¹ bilə sandı = o adam süvarilərdən sayıldı». Başqa bir şeydən sayılan hər hansı bir nəsnə üçün də belə deyilir, (سَانر - سَمق sanur – sanmak). Bu məsələdə də işlənmişdir: «بَارِغُ أَرُو تُتْسَا يُوْقَا سَمَسَ» barığ otu tutsa, yokka sanmas = var olan şey ortalığa qoyulsa, yox sayılmaz», (hazır nə varsa qonağa verilsə, bir şey verilmədi sayılmaz).

¹ Bəsim Atalayın fikrincə, bu misalda işlədilmiş ərəbcə «خَيْلُ xayl» sözünün yerində türkcə «اتلغ atlığ» sözü olmalıdır (DLT, II, s. 28). Salılı Mütəllibov (TSD, II tom, bet 36), çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.15) və uyğurlar (TTD, III tom, bet 37) bunun fərqinə varmış və müvafiq qeyd vermişlər. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «xayl» sözünü (DLT-2005, s.467) işlətməmiş və bunun ərəb dilində «atlar» mənasını verdiyini yazmışlar. Hüseyn Düzgün isə farsca tərcümədə «xayl» əvəzinə «atlığ» sözünü (دل ت s.319) işlətməmişdir.

سُنْدَى S u n d i: «أَلْ مَنْكَ اْتَمَاك سُنْدَى ol manqa ətmək sundı = o mənə çörək təqdim etdi, verdi». Başqası da belədir, (سُنَار - سُنْمَاق sunar – sunmak).

سِنْدَى S i n d i: «يَغَاچ سِنْدَى yığaç smdı⁵¹ = ağac qırıldı, smdı». Başqası da belədir.

سِنْدَى S i n d i: «سُو سِنْدَى sü sındı = qoşun dağıldı, pozuldu». Başqası da belədir, (سِنْمَاق - سِنْمُور smur–sınmak), «سِنَار sınar» da deyilir).

كُنْدَى K u n d i: «أَغْرَى تَغَار كُنْدَى oğrı tawar kundı = oğru mal oğurladı, soydu», (كُنْمَاق - كُنَار kunar–kunmak). Bu beytdə də işlənmişdir:

كِيچِكْ بُلْبُ يَاغْنَى يِرْكُوْ اَمَاسْ

اَذْكُرْمَذِبْ قُدْسَا اْتَى اَيْلَنَى قُنَارْ

«Kiçik bulup yağını yergü əməs,

Edhgərmədhip kodhsa anı, elni kunar».

Yağmı kiçik görmək, həqir saymaq olmaz,

Ona əhəmiyyət verilməsə, eli tutar.

(Düşmən nə qədər kiçik olsa da, ona xor baxma, əgər onu ciddiyyətə almasan, elini – obanı işğal edər).

كُنْدَى K ö n d i: «يَغَاچ كُنْدَى yığaç köndi = ağac düzəldi». Başqası da belədir.

كُنْدَى K ö n d i: «أَغْرَى كُنْدَى oğrı köndi = oğru iqrar etdi», (oğru olduğu- nu etiraf etdi, boynuna aldı). Əvvəlcə inkar etdiyi şeyi iqrar edən zaman da belə deyilir.

كُنْدَى K ö n d i: «أَرْ يَوْلَقَا كُنْدَى ər yolqa köndi = adam yola çıxdı».

⁵¹ Çinlilər bu maddədəki «يغاج سِنْدَى» misalını tam, onun transkripsiyasım isə «yığaç» şəklinə yarımçıq vermiş, «sındı» qismini unutmuşlar (DLT-Çin, II cild, s.29) Şübhə yox ki, bu da texiniki xətdir.

كُنْدَى K ö n d i: «أثْنَك كُنْدَى otunq köndi = odun yandı». Bu, arğucadır.

Yuxarıdakı qaydada göstərilədiyi üzrə, onlar ی hərfini ن n hərfi ilə əvəz edirlər.

كُنْدَى K ö n d i: «تُسُونُ ات كُنْدَى tosun at köndi = bədöy at yola gəldi, düzəldi». Yola gələn, düzələn hər şey haqqında belə deyilir, (كُنْمَاك - كُنْمَاك könər – könmək).

مَنْدَى M a n d i: «أر تلم مَنْدَى ər tolum mandı = adam silah qurşandı».

مَنْدَى M a n d i: «أر أتماك سركاكا مَنْدَى ər ətmək sirkəgə mandı = adam çörəyi sirkəyə batırdı». Hər hansı bir şey başqa şeyə batırıldığı və ya qatıldığı zaman da belə deyilir, (مَنْار - مَنْار manar – manmak).

مُنْدَى M u n d i: «قري أر مُنْدَى karı ər mundi = qoca adam xəriflədi».

Başqası da belədir, (مُنْمَاق - مُنْمَاق munar – munmak).

مُنْدَى M ü n d i: «أر أت مُنْدَى ər at mündi = adam at mindi, ata mindi».

Başqası da belədir, (مُنْمَاك - مُنْمَاك münər – münmək).

QRAMMATİK QAYDALAR VƏ TƏSRİF, SİFƏTİN BƏYANI VƏ QAYDALARIN TƏTBİQİ PRİNSİPLƏRİ

Sözə «Tanrıdan mədəd!» deyərək başlayıram.

Fe'llərin təmali keçmiş zaman və əmr şəkli üstündə qurulur.

Yuxarıda «fe'llər keçmiş zaman üstündə dönür» deyə bir fikir söyləmişdim. Çünki keçmiş zaman fe'llinin ilk hərfi məftuhdursa [yəni fəthəlidirsə], onun müzaresinin və məsdərinin şəkilçiləri də fəthəli olur. Əgər keçmiş zaman fe'llinin ilk hərfi zəmməlidirsə, müzare və məsdərdə də zəmmə, kəsrelidirsə – kəsre olacaq. Məsələn, «بَرْدِي bardı = getdi» sözünün ilk hərfində fəthə var. Həmin sözün müzaresində (بَرِير barır) və məsdərində (بَرْمَاق barmak) ب b hərfi fəthəlidir.

İlk hərfi zəmməli olana dair misal: «تُرْدِي turdı=qalxdı». Bu sözün müzaresi «تُرُرُ turur», məsdəri «تُرْمَاق turmaq»dır və ت t hərfinin üçündə də zəmmə vardır.

İlk hərfi kəsrelili olan sözə nümunə: «يَنْجُو يَنْجُو yinçü tizdi = inci düzdü». Bu sözün müzare variantında («تِزَارُ tizər») və məsdər variantında («تِزْمَاكُ tizmək») ت t hərfləri kəsrelidir.

Türk dilinin quruluşu ərəb dilinin quruluşuna uyğun gəlmir. Ərəb dilində keçmiş zaman, müzare və məsdər tamam başqa şə-

kildə yaranır¹. Məsələn, mücərrəd halda ərəbcə keçmiş zamanda kə'ədə قَفَدَ deyilir. Burada ilk hərf olan ق hərfi fəthəlidir. Müzaredə həmin söz yək'udu يَقَعْدُ şəklinə düşür ki, burada ق ka hərfi artıq fəthəli deyil, sükunludur. Həmin sözün məsdərində ق ka hərfi zəmmə qəbul edir və فُعُوداً ku'udən deyilir. Eyni şəkildə: مَطَرَ-يَمْطُرُ yəmturu-مُطُورًا muturan. Keçmiş zamandakı mətərə sözündə م m hərfi fəthəli, müzaredəki yəmturu sözündə م m hərfi sükunlu, məsdərdəki muturan sözündə م m hərfi zəmməlidir. Əgər söz ziyadə hərf qəbul edərək başqa bəddə işlənirsə, mənzərə dəyişir: اَكْرَمَ əkrəmə – يُكْرِمُ yukrimu – اِكْرَامًا ikramən və ya اِسْتَفْقَرَ istəğfərə – يَسْتَفْقِرُ yəstəğfiru – اِسْتِغْفَارًا istəğfarən. Ərəb dilində bütün fe'llərdə keçmiş, müzare və məsdərlər bir-birinə uyğun gəlir. Amma türk dilində belə deyil. Türk dilində üç, dörd, beş və daha artıq hərfli fe'llərdə keçmiş zaman, müzare və məsdərlərdə sabit bir nizam vardır.

İkinci qayda: keçmiş zamanda müzaəf olan fe'llər müzare və məsdərdə müzaəf olmaz.

Üçüncü qayda: fe'ldən yaranan sifətlər (ismi faillər) oğuz, qıpçaq, yəmək, yağma, arğu, suvar, bəçənək və köçərilərin dillərində keçmiş zaman üstündə qurulur. Keçmiş zamanda «بَرْدِي» bardı = getdi» olan söz sifət halında «بَرْدَجِي» bardaçı = gedici» olur. Keçmiş zamanın əlaməti olan د d ilə ی i arasında ج ç hərfi girir. «تُرْدِي» turdı = durdu» fe'li də belədir.

¹ Mahmud Kaşğari bu əsəri ərəblər üçün yazdığına görə burada təfsilata girir. Əslində, fe'lin əmr şəklinin müzare və məsdər yaranarkən müvafiq şəkilçilər qəbul edərək özünün dəyişmədən sabit qaldığını göstərmək istəyir.

Bu söz fe'li sifətə dönəndə «ثُرْدَجِي turdaçı» şəklinə düşür ki, «durucu» deməkdir. Burada da د d ilə ی i arasına ج ç daxil olur. Bütün fe'llərdə bu qayda dəyişmir.

Fe'lin əmr şəklinə gəlincə, fe'ldən yaranan sifətlərin çigilcə və türk dil-lərinin əksəriyyətində əmri-hazır şəkilçisi üzərində qurul-duğunu söyləmişdik. Ulu Tanrının izni ilə tezliklə bu ba-rədə söhbət açacaq və göstərəcəyik ki, müxtəlif səbəblər üzündən fe'llərə artırılan hərflər əmri-hazır şəkilçilərinə də artırılır.

Bunu da bilməlisən ki, bütün fe'llərdə keçmiş zaman şəkilçisi د + ی [di] vasitəsilə yaranır. Bu qayda əsla pozulmur. Yalnız sərt hərflər gəldiyi zaman məxrəcin şiddətindən dolayı د d hərfi ت t-yə çevrilir və د + ی = ت + ی [-di=-ti] olur. Türk dilində dörd sərt hərf vardır: ب p, ت t, ج ç və ک ke (sərt kaf).

Sərt ب p «təpti» sözündə olduğu kimidir. ت t hərfi «تُتِي tutti», ج ç hərfi «فَجِي kaçtı», sərt ک ke isə «جَكِي çökti» sözündə olduğu kimidir. Bəzən ق ka hərfi də sərt kafa uyaraq sərt hərflər sırasına daxil olur. Məsələn, «أَلْ مَنْكَا بَقِي ol manqa baktı» sözündə olduğu kimi. Bu gördüyümüz sözlərdəki د d hərfi yuxarıda söylədiyim kimi məxrəcin şiddəti üzündən ت t-yə çevrilmişdir. Bu sözlərin əslisi د d ilədir. Ancaq ت t ilə söyləmək daha şirindir. Mücərrəd və ziyadəli bütün fe'llərdə qayda budur.

Müzare şəkli fe'llərin hamısında ر r ilə düzəldilir. Sözü sonunda ر r hərfi varsa, ikinci ر r əlavə edilir. Birinci ر r sözün kö-kündə mövcud olan ر r-dir, ikincisi isə müzare və istiqbal hərfi olan ر r-dir. Bu dildəki ر r hərfi istiqbal əlaməti ol-duğu zaman ərəbcədəki ا, ت, ی, ن hərfləri kimidir. Sözü

kökündə ۛ r hərfi yoxdursa, istiqbal [müzare] əlaməti olmaq üzrə bir ۛ r əlavə edilir.

Keçmiş zaman və əmr formasında bu qaydanm bəyanı: keçmiş zamanın kökündə d d-dən əvvəl ۛ r hərfi varsa, ۛ r qahr. Beləliklə, əmr şəkli yaranarkən keçmiş zaman şəkilçisi olan +ی [-di] düşür, ۛ r hərfi qalır. Bu ۛ r sözün kökünə məxsusdur. Bu halda kökündə ۛ r olan və olmayan fe'lə bir ۛ r artırılaraq müzare yaradılır. Əgər keçmiş zamanın və müzarenin sonunda ۛ r hərfi yoxdursa, istiqbal əlaməti üçün bir ۛ r əlavə olunur.

Keçmiş zamandakı «بَرْدِي bardı» sözü əmr şəklində «بَر bar» olur. Əmr şəklində د + ی düşmüş, ۛ r isə qalmışdır. Bu ۛ r hərfi sözün kökündədir. Müzaredə «أَلْ بَرِ ol barır» deyilir. Bu, əmr şəkli üzərinə bir ۛ r hərfinin əlavə olunması sayəsində düzəldilmişdir. Həmin iki ۛ r-dən biri sözün kökündədir, digəri isə müzare əlamətidir. Yenə bu şəkildə keçmiş zamanda «أَلْ تُرْدِي ol turdı», əmrdə isə «تُر tur» deyilir. Müzaredə «أَلْ يُقَارُو تُرُّ ol yokaru turur» söylənir. Bu sözdə iki ۛ r vardır. Biri sözün kökündəndir, ikincisi isə müzare əlamətidir. Oğuzlar dildə sürət naminə bəzi fe'llərdə müzare şəkilçisində olan iki ۛ r-dən birini atırlar və sözü əmr şəkli kimi bir ۛ r ilə tələffüz edirlər. Bu, düzgün deyil və qaydaya ziddir.

Kökündə ۛ r olmayan «كَلْدِي kəldi» sözünün əmr şəkli «كَلْ kəl»dir. Bunun müzaresi üçün «كَلِير kəlır» deyilir. «كَلْدِي küldi ər» sözü də belədir, «adam güldü» deməkdir. Müzare variantı «كُلُّ külər»dir. Müzare əlaməti olaraq bu sözə ۛ r artırılmışdır və bu ۛ r hərfi sözün kökündə yoxdur. Oğuzlar sö-

zün kökündə ۛ r olmayan fe'llərdən ۛ r hərfini atmır və sözləri digər türklər kimi düzgün tələffüz edirlər.

Üç, dörd və daha çox hərfdən ibarət olan fe'llərdə dəyişməz qayda məhz budur.

* * *

Bundan sonra fe'llərin quruluşunu bilməlisən. Türk fe'llərinin quruluşu ərəb fe'llərinin quruluşuna bənzəyir; keçmiş zamanda فَعْلَى fə'li, müzaredə فَعِلَ fə'il, məsdərdə فَعْلَانُ fə'landır. Keçmiş zamanda «بَرْدَى bardı=getdi» deyilir ki, bu, ərəb dilinin عَقْرَى və حَلْقَى sözləri kimidir. Müzare şəkli «بَارِيرٍ barır=gedər»dir. Bu, ərəbcənin «بَكْرٌ، رَجُلٌ، ثَمْرٌ» sözləri kimidir. Məsdərdə həmin söz «بَرْمَاقٌ barmak = getmək» olur. Bu isə ərəbcənin «قَرْقَارٌ» və «خَلْخَالٌ» sözlərinə bənzəyir. Türk dilində həm mücərrəd, həm də ziyadəli fe'llərin hamısının quruluşu belədir.

İki hərfli bir fe'li tox şəkildə tələffüz etməklə üç hərfli fe'llər sırasına qoymaq mümkündür. Məsələn: [ʌ əlifsiz] «بَرْدَى bardı» və [ʌ əliflə] «بَارْدَى bardı». Yenə bunun kimi, [و vavsız] «تُرْدَى turdı» və [و vav ilə] «تُورْدَى turdı» demək olar. Bu ancaq keçmiş zamanda həyata keçirilə bilər, müzaredə və məsdərdə isə olmaz. Bu, mücərrəd isimlərə kökündə olmayan uzatma və yumşaq hərflər artırmaq kimi bir şeydir. Məsələn: «yığaç=ağaç» sözü [həm ʌ əliflə] «يِنَاجٌ», [həm də ʌ əlifsiz] «يِنَجٌ» kimi yazılır, «tanuk=şahid» sözü də belədir, [həm و vavsız] «تَنُوقٌ», [həm də و vavla] «تَنُوقٌ» şəklində yazılır. Lakin bunun doğru və gözəl variantı isimlərdə və fe'llərdə sözün qısa, tələffüzdə sağlam olmasıdır.

Məsdər. Məsdər bütün fe'llərdə vahid qayda üzrə yaranır. Kökündə ک ke və غ ğ olan sözlərlə tox və ya qalın ahəngli sözlərdə kökə ماق hərfləri [-mak şəkilçisi] artırılır. Tərkibində ک ke olan və hər üç hərəkəsi ilə ahəngi incə olan sözlərdə ق ka yerinə ک ke [yəni -mak yerinə -mək] əlavə olunur.

ق ka-lı sözə örnək: «أَلْ يَا قُرْدَى ol ya kurdu = o, yay qurdu», (قُرَار- قُرْمَاق) kimi. Fe'l ق ka-lı olduğu üçün məsdərində də ق ka vardır.

غ ğ-li sözə misal: «أَلْ سَوْتُ سَعْدَى ol süt sağdı = o, süd sağdı», Fe'lin özü غ ğ-li olduğu üçün məsdərinə də ق ka artırılmışdır. (سَعْفَار- سَعْمَاق) sağar – sağmaq).

Ahəngi qalm, tox sözə «أَرْ بَرْدَى ər bardı = adam getdi» cümləsindəki «بَرْدَى bardı» sözü nümunə ola bilər. Müzaresi və məsdəri «بَرْمَاق- بَرْمَاق»dır. «تُرْدَى- تُرْدَى- تُرْمَاق» turdı–turur –turmək» da belədir. Söz tox və qalm ahəngli olarsa, məsdərində də ق ka olar.

ک ke hərfinə gəlincə, «كَلْدَى- كَلْدَى- كَلْمَاق» kimi, sözdə ک ke olduğu üçün məsdərində də ک ke vardır. Yumşaq ک ke-ge-li sözlər də sərt ک ke-li sözlər kimidir. «أَلْ مَنَى أَدَى ol məni ögdi = o məni öydü». Bunun müzaresi və məsdəri «أَكْمَاق- أَكْمَاق»dir.

Sözün baş tərəfində yumşaq ک ke olsa da, onun məsdəri yenə sərt ک ke-lidir. Yumşaq söz «أَرْ تَلِمَ سَرْدَى ər təlim sərdi» cümləsindəki «سَرْدَى sərdi» sözü kimidir, «adam çox səbr etdi» deməkdir. Müzaresi və məsdəri «سَرْمَاق- سَرْمَاق»dir.

Tox və ahəngi qalm olan sözlərin məsdərində ق ka olduğu kimi, ahəngi incə olan sözlərin məsdərində də ک ke olur. «بَكْ أَى»

سُردى bəg anı sürdi=bəy ona qəzəbləndi», (سُرر-سُرماک sü-rər-sürmək)». «ار بیتک تُردى» cümləsindəki incə «تُردى sürdi» sözü də belədir, «adam kitabı dürdü, бүkdü» deməkdir, (تُرر-تُرماک türər-türmək)». «أل يرماق تُردى» ol yarmak tər-di=o, pul topladı» cümləsindəki incə «تُردى tər-di» sözü də belədir, (تُرر-تُرماک tərər-tərmək). «ات سُردى at sürdi» sözü də belədir, (سُرر-سُرماک sürər-sürmək).

Göstərdiyim kimi, bütün bunların hamısında məsdər ك ke-lidir. Həm mücərrəd, həm də ziyadəli bölmələrin hamısında bütün fe'llərdə dəyişməz qayda budur. Heç bir şey bundan kə-narda qala bilməz. Məsdərlərdə ق ka, yoxsa ك ke sonluğundan istifadə edilməsi sözlərin tərkibindəki ق ka və ك ke-nin varlığından asılıdır.

Məsdərin başqa bir növü də var. Bu məsdər isim yerinə işlənir və failin həmin işi gördüyü zaman failə izafə edilmiş formasıdır. Onun yaranma qaydası belədir: fe'lin üzərinə qalm ahəngli, غ ğ və ق ka-lı sözlərdə ق ka və ی ı [-kı], yumşaq sözlərdə isə ك ke və ی ı [-gi şəkilçisi] artırılır. Məsələn: «أل برغ انك ايش قلىغى»⁵², «ol barıǵ bardı=o elə o gedən getdi», «انمق بلكولك» onun iş kılıǵı bəlgülüg=onun iş işləməsi məşhurdur», «سکل تنغى ارتق» sökəl tınıǵı artak=xəstənin nəfəs alması pisdir». Bu, «ار الغ تندى» cümləsindəki «تندى tındı» sözündən alınmışdır, «adam tövşüyərək, ağır-ağır nəfəs aldı» deməkdir. Eyni şəkildə «منك يرقم نتك» məninq yorıkım nətək», «سنك يرقنك نتك» səninq yorıkınq nətək» və «انك يرقى نتك»⁵³ anınq yorıkı nətək» deyilir ki,

⁵² Bu cümlə burada yersiz görünür və mətləbə dəxli yoxdur, çünki misalda -kı yoxdur.

⁵³ Uyğur nəşrində bu söz «onınq» şəklindədir (TTD, II tom, bet 53). Səhvdir.

«mənim gedişim», «sənin gedişin», «onun gedişi necədir» deməkdir. Bunlar izafətlə məsdər olmuşlar. Bu sözün əsli «Yorıdı» fe'linin kökündə ق ka yoxdur, «yorıqı» sözündəki ق ka izafət nəticəsində artırılmışdır. غ ğ şəkilçisi isə tərkibində ق ka olan fe'llərə artırılır. Bu bölmənin qaydası fe'llərdən məsdər yaradılması zamanı nəzərə alınır. غ ğ hərfi söz kökünə əlavə edilir, o da keçmiş zaman şəkilçisi olan د d atıldıqdan sonra yerdə qalan əmr şəklidir⁵⁴.

Eyni qayda üzrə yumşaq sözlərdə ك ke [-gi şəkilçisi] artırılır. Məsələn, «أنيق يرماق تيركى كور» anıq yarmak tərighi kör=onun pul yığması gör». «تاز كلكي بركجيك» taz kəligi borkçığə = keçəlin gələsi yeri papaqçı dükanıdır» məsəlində də belədir. Bu məsəl labüd şeydən qaçan adam üçün söylənir. Buradakı «kəligi» məsdərinin əsli «كلكي kəldi» fe'lidir.

Sözün mənası dəyişdiyinə görə, gördüyün kimi, məsdər olaraq ona ك ke artırılmışdır. Bu məzmunlu sözlərdə غ ğ yerinə ك ke artırıla bilməz. ك ke ancaq غ ğ hərfinin əlavə edilməsi mümkün olmayan yerlərdə artırılır. Məsələn, ك ke keçmiş zaman şəkilçisi olan د d ilə ی i hərfinin arasına girərək müzaəfi məsdər yaradılmasına xidmət edir.

ك ke hərfi yuxarıda göstərdiyim məqamlarda əlavə olunur. «بَرْدِي بَرْدِي» fe'lindən məsdər yaradıldığı zaman «أنيق يَرْدَقِي» anıq bardukı barmadukı bir = onun varması ilə varmaması eyni şeydir» deyilir. «تُرْدِي turdı» sözündən yaranan məsdər də belədir. «مَنيق تُرْدَقِم تُرْمَادَقِم بِير» məninq

⁵⁴ Bu mövzuya fe'lin əmri-hazır və əmri-qayıb şəkillərindən bəhs edilərkən yenidən qaydılacaq.

beş hərfliyə, dörd hərfliyə altı hərfliyə keçmiş olur. «برغل» barğıl», «تُرْغُل» turğıl» deyilir, «get», «qalx» deməkdir. Bu iki söz ağır ahəngli olduğu üçün onların sonuna ل ، غ [-ğıl] şəkilçisi əlavə edilmişdir. Sonunda غ ğ olan sözlərdə də vəziyyət belədir: «تاغقا اغقل» tağka ağkıl», «سوت سغقل» süt sağıkıl» deyilir ki, «dağa çıx» və «süd sağ» mənasındadır. Sözlərin sonu غ ğ-li olduğu üçün ق ka şəkilçisi gəlmişdir.

Özəkdə ك ke hərfi olan sözlərdə ل ، ك [-gil] şəkilçisindən istifadə edilir. «اققا كيركل» əwğə kirgil», «برماق تيركل» yarmak tərgil» deyilir ki, bu da «evə gir» və «pul yığ» deməkdir. Yuxarıda söylədiyim səbəblər dolayısı ilə bu sözlərin sonuna ل ، ك [-gil] şəkilçisi gəlmiş və söz iki hərfliyə dörd hərfliyə çıxmışdır.

Üç hərfli sözlərə nümunə göstərək: «يوك كتر» yük kötür», «تام اثر» tam otür» sözlərinin sonuna ل ، ك [-gil] artırılaraq «كتركل» kötürgil» və «اثركل» otürgil» deyilir. Beləliklə, bu sözlər üç hərfliyə dörd hərfliyə çıxarılmış olur.

Dörd hərfliyə örnək: «ات سغقر» at suwğar», «منى اذغر» mənı udhğur» cümlələrindəki «سغقر» suwğar» və «اذغر» udhğur» kimi. Bunlara ل ، غ [yəni -ğıl] əmr şəkilçisi əlavə edilməklə dörd hərfliyə altı hərfliyə keçilmiş olur, «سغقرغل» suwğarğıl» və «اذغرغل» udhğurğıl» deyilir.

Bu tipli əmr forması ancaq xitab edilən bir adam olduğu zaman yaraşır. Xitab edilənlərin sayı iki və daha çox olsa, bu qayda işləməz. Əmr şəkli iki və daha çox adama yönəldiyi zaman başqa bir qayda tətbiq edilir. Müzəkkərlə müənnəs [yəni kişi ilə qadın] arasında fərq qoyulmur. Bir adam üçün «بر» bar=get» deyilir. İki adam üçün «برينكلارا كيكو» barınqlar ikigü=ikiniz gedin» deyilir. Daha çox adam üçün «برينكلار»

فَمَغْ barmqlar kamuğ», yəni «hamınız gedin» deyilir. Xitab edilən adam yaşca və mövqecə sayılan adam olsa, türklər ona qarşı cəm halda müraciət edirlər. Beləcə, «bar» əvəzinə «بارنک» deyirlər ki, sözün əsil mənası «gediniz» deməkdir.

Oğuzlar və qıpçaqlar bir adama «بار» bar», bir neçə adama «بارنک» barmq» deyirlər. Cəm şəkilçisi olan -lar-ı atırlar. Onun yerinə günnəli نک (nq) ilə birlikdə bir adama acımaq və ya onu əzizləmək istədikləri zaman ز z əlavə edirlər. Oğuz dilində bu, cəmin cəmi olur, fəqət tək adam üçün söylənir.

Bu şeir parçasında da işlənmişdir:

أَقْلَبْ مَنِي قِيمَنِكْز

أَيِّقْ أَيِّقْ قِيمَنِكْز

أَقْرُقُزْمُ أَشْ تَتِكْز

تَكْزَا يِرَا فِشْ أَجَار

«Awlap məni koymanqız,

Ayık ayıp kaymanqız,

Akar közüm uş tənqiz,

Təgrə yürə kuş uçar».

Ovla məni, buraxma,

Söz verib sözdən qaçma,

Gözüm dəniz tək axar,

Ətrafda quşlar uçar.

(Sevgilisinə xitabən deyir: məni ovladıqdan sonra buraxma, xor görmə, mənə verdiyin sözə əməl elə, bax, gözümdən dəniz suyu axır, (göz yaşında duzluluq olduğu üçün dəniz suyunə bənzədilmişdir), göz yaşlarımın ətrafında quşlar uçuşur).

Ğünnəli نك nq ancaq xitab şəkilçisində olur, birinci şəxs [mütəkəllim] və üçüncü şəxsdə [qaib] işlənməz, çünki ğünnəli ك ke ancaq xitab olunduğu, müraciət edildiyi zaman düşünülə bilər. «بَرْدِنِكْ bardıñq», «كَلْدِنِكْ kəldıñq» deyildiyi zaman müraciət edilənin hərəkəti haqqında məlumat verilmiş olur. Bu, əmr deyildir. Keçmiş zamandakı «بَرْدِنِكْ bardıñq» və əmr olan «بَرْنِكْ bərnıq» sözləri bir-birindən asanlıqla fərqləndirilir. Buna görə də ğünnəli نك [nq] əmr formasında atılmamış və bu, heç bir qarışıqlıq yaratmamışdır.

Bundan sonra, keçmiş zaman şəkilçisi olan د d birinci, ikinci, üçüncü şəxslərdə hər zaman kəsrelidir: «بَرْدِمْ bardım», «بَرْدِنِكْ bardıñq» və «بَرْدِيْ bardı». Bütün hallarda د d [kəsre ilə ı] deyilir. م m hərfi iş və hərəkətin o işi görənin özünə izafə edildiyi zaman artırılır, «بَرْدِمْ bardım» sözündə olduğu kimi. Ğünnəli نك nq xitab olunana işarədir. Yəni «بَرْدِنِكْ bardıñq» kimi. ی ı hərfi isə özgəni bildirən işarədir, «بَرْدِيْ bardı» kimi.

Türklər möhtərəm adamlara xitab etmək istədikləri zaman həmin adam tək olsa belə «بَرْدِنِكْزْ bardıñqız» deyirlər. Ğünnəli نك nq ilə ز z birlikdə [yəni -nqız] cəm şəkilçisidir. Oğuzlar bu sözlə kütləyə, çox adama müraciət edir və «بَرْدِنِكْزْ bardıñqız» deyirlər ki, «hamınız getdiniz» deməkdir. Burada oğuzların xitabı qaydaya uyğun olsa da, digər türklərin xitabı ifadənin zərifliyi yönündən, kiçiklə böyüyü ayırd etmək baxımından daha məqsədə uyğundur. Yuxarıda da söylədiyim kimi, bütün bu məqamlarda د d hərfi həmişə kəsrelidir.

Bütün türklərin dilində hər fe'ldə qayda belədir.

Fail. Bəzi mənaları ifadə etmək üçün bu bölmədə və digər bölmələrdə işlənən faillər beş yolla əmələ gəlir. Özündən sadə fe'l çıxan fail formasının necə söylənəcəyi barədə türklər arasında yekdil rəy yoxdur. Türklər bu məsələdə bəzi səbəblər üzündən vahid fikirdə olmasalar da, bunu bir yolda söyləyirlər.

Birincisi: türklərin yekdil olmadıqları məsələ fe'lin bəyanı məsələsidir.

Bu da «*برداچی* bardaçı = varıçı» və «*تورداچی* turdaçı = qalxıcı, qalxan» kəlmələri kimidir. Burada fail keçmiş zaman fe'li üzərində qurulmuşdur. Yəni keçmiş zamanın *د+i* [-d+i] şəkilçisinin ortasına *ج* ç yerləşdirilmişdir. Bu, oğuz, qıpçaq, yağma, oğrak, suvar və rus diyarına qədər uzanan bəçənlərdə belədir. Qayda da budur, çünki *د* d hərfi fe'lin keçmiş, ötmüş olduğunun, *ی* i isə qəibə izafə olduğunun əlamətidir.

«*باردی* bardı» sözü də bunun kimidir. Görürsənmi, fe'l xitab olunan adama izafə edildiyi zaman «*باردینق* bardınq» deyilir, *ی* i düşür, birinci şəxsə izafə olunduğu zaman «*باردم* bardım» deyilir, *ی* i yenə düşür, *د* d hərfi isə yerində qalır, düşmür.

«*برداچی* bardaçı» söylənən zaman *ی+ج* [-çi/çi]-nin faillik əlaməti olduğu bilinmişdi. Burada qəibdən xəbər verici [keçmiş zaman əlaməti] olan *ی* i deyil. Belə olsaydı, bu, nisbət və sifət üzərində bina edilərdi: «*اتچی* atçı=qəssab» və «*اتمکچی* atməkçi=çörəkçi» sözlərində olduğu kimi.

Bütün türk boyları peşə sahibinin sifəti olduğu zaman isimlərin sonuna *ی+ج* [-çi] əlavə etməkdə yekdildir: «*تاریغ* tarığ» sözündən

«تاریغچی» «تاریغچی», «آتک» «آتکچی» sözündən «آتکچی» yara-dılır ki, bu da «əkinqi» və «çəkməçi» deməkdir. «بردی» «bardaçı» və «تورداچی» tipli sifətlər yuxarıda da de-diyim kimi, fe'ldən düzəldilmiş sifətlərdir. «آتچی», «آتکچی», «تاریغچی» və «آتکچی» kimi sifətlər isə isimdən düzəldilmişdir. Qaydaların bu yöndə olması daha yaxşıdır.

ق ka-lı, yaxud ک ke-li və tox səslə sözlərdə qayda dəyişməz. Lakin çigil, Kaşğar, Balasağun, arğu, Barsğan ləhcələrində, Yu-xarı Çinədək uzanan uyğurların dilində bu mənada fail əmr forması əsasmda qurulur. Tərkibində غ ğ və ق ka olan, qalın ahəngli sözlərdə fe'lin keçmiş zamana məxsus-luğunu göstərən د d yerinə غ ğ, başqa hallarda yumşaq ک ke gəlir, ج ç ilə ی i isə olduqları kimi qalır.

Bunun bəyanı belədir: əmri-hazır şəklinə «بر» deyilir. «Gedici, va-rici» demək mənasında bu dillərdə «برغۇچى» sözü işlənir. Əmr şəkli «تور» olan sözün ismi-faili «تورغۇچى» turğuşu» şəklində yaranır. «يا قورغۇچى» «ya kurğuşu» sözü də belədir, «yay quran» deməkdir. Mal qapan adama «تقار قىبقۇچى» tawar kapğuşu», at suvaran adama «ات سۇقۇرغۇچى» at suwğarğuşu» deyilir. «مەنى اذغۇرغۇچى»⁵⁷ «məni udhğurğuşu» sözündəki «اذغۇرغۇچى» da belədir.

Tərkibində غ ğ olan iki hərflə sözlərdə sonra əlavə olunmuş غ ğ hərfi ق ka-ya çevrilir. «تاغقا اغقۇچى» «tağka ağkuçı», «قوى سىقۇچى» «qoy sağkuçı» birləşməsindəki «اغقۇچى = çıxan» və «سىقۇچى = sağkuçı=sağan» sözləri kimi. Bu sözlərdə əslində

⁵⁷ Bu söz hər halda yanlışdır, çünki onun da «suwğarğuşu» modeli üzrə «udhğurğuşu» olması lazımdır. Zətən bir-iki söz sonra doğru variantı yazılır.

iki غ ğ olmalıdır, lakin onlardan biri ق ka hərfinə çevrilir, çünki iki boğaz hərfimin yan-yana gəlməsi və tələffüzü ağırlaşdırması üzündən bunlardan biri deyilişi asanlaşdırmaq üçün ق ka-ya çevrilmişdir.

Sonu غ ğ olan əmri-hazır şəklində də eyni hökm qüvvədədir. غ ğ hərfi ق ka hərfinə çevrilir: «تاغقا أغقل tağka ağkıl=dağa çıx» və «سوت سغقل süt sağkıl = süd sağ».

ک ke-li sözlərdə keçmiş zaman şəkilçisi olan د d yerinə yumşaq ک ke [yəni g] gəlir. «کؤلگؤچى ار» külgüçi ər», «اڭکا کيرگؤچى» əwgə kirgüçi», «ات سؤرگؤچى» at sürgüçi», «يارماق تيرگؤچى» yarmak tergüçi», «ات سؤرگؤچى» birləşmələrindəki «külgüçi», «kirgüçi», «tergüçi» və «sürgüçi» sözləri kimi. Bunlar müvafiq olaraq «gülücü adam», «evə girici», «pul yığıcı» və «at sürücü» deməkdir. Bu qayda oğuzların və onlarla birlikdə yuxarıda adını çəkdiyim boyların dilində mövcuddur. Sifətin bu növündə digər türklər və oğuzlar birləşirlər, aralarında fərq qalmır.

Qohumlar, qudalar arasında gedib-gələn adama oğuzlar «يؤرغچى yo-rığçı» deyirlər, «يؤرداچى yordaçı» demirlər. Bütün türk dillərində olduğu kimi əkinçiyə «تارغچى tarığçı» deyirlər, «تاريداچى tarıdaçı» demirlər.

Bu növ sifətlər əmr şəkli üzərində qurulduğuna və əmri-hazır formasının sonu sükunlu olduğuna görə onların fəaliyyətini yalnız ج+ى [-çi] ilə məşdudlaşdırmaq olmaz. Əmri-hazır şəklinin sonuna bir hərəkə əlavə edərək «بارچى baruçı», «تورچى turuçı» deyildi. İş bu şəkildə olunca, sözün əmri-hazırlıq mənası getdi. Elə buna görə də qalın və ق ka-li sözlərdə غ ğ, incə və ک ke-li sözlərdə yumşaq ک ge arti-

da «o adam evə çox gedən adamdır» və «o adam çox çalışan, böyük işlərə qalxışan adamdır» mənasma gəlir.

Bu şeir parçası da ona bir nümunədir:

تُرْغَانِ اُلُغِ اِشْلَاكَا
 تِرْگِی اُرُبِ اِشْلَاكَا
 تُمْلُغِ قَدْرِ قِشْلَاكَا
 قُدْتِی اِرْکِ اَمْدُرُو

«Turğan uluğ işlaka,
 Tergi urup aşlaka,
 Tumluğ kadır kışlaka,
 Kodhtı ərig umduru».
 Böyük işlərə qalxışan,
 Yeməyə süfrə sərən,
 Soyuq və sərt qışda
 Xalqı ümid içində qoydu.

(Bir adam haqqında ağı deyir: o çox böyük işlərə təşəbbüs edirdi, qış aylarında şiddətli soyuqlar zamanı süfrə açar, xalqı yedirib içirərdi, hamı ona böyük ümidlər bəsləyirdi, birdən-birə xalqı qoyub hara getdi).

ک ke-li kəlmələrdə «کلکان ar» deyilir, çox gülən adam mənասındadır. Bunun əmri-hazırı «کُل küldür, ona –gən şəkilçisi artırılmışdır. İş və hərəkətin daim təkrarlanmasını bildirən sifətlərdə və fail tərəfindən işin məzmununu anladan sözlərdə (məsələn: barğuçı, kəlgüçi) غ və ک sonluqları əlavə edilir. Az olan şey çox olan şeyin üzərinə bina edilir. Bu, ərəb dilindəki مَفْعَال və فَعَال sözlərinə bənzəyir. İşin çox görüldüyünü göstərmək istəyəndə ərəb dilində مَطْعَام və شَرَاب deyilir.

Üçüncüsü: bir iş görülmədən öncə o işin görülməsini arzu edən və sifət olan bir faildir. Bunun strukturu əmri-hazır şəkli üzərində qurula bilməz. Qalın ahəngli, غ ğ və ق ka-lı sözlərdə، غ، س، ق [-ğsak], incə ahəngli və ک ke-li sözlərdə غ ğ və son-dakı ق ka yerinə yumşaq ک ge [yəni –gsək] artırılır. Əmri-hazırda «بَر bar» olan söz bu mənada bir sifətə çevrilmək istəndiyində «أَل أَفْكَأ بَرِغْسَاقُ أَل ol əwgə bariğsak ol» deyilir. Bunun mənası belədir: «o adam evə getmək arzusundadır». Əmri-hazırı «ثُرْمُنْدَا tur munda» birləşməsindəki «تُر tur» olan söz eyni qayda üzrə həmin mənada sifətə çevrilsə, «أَل مُنْدَا ثُرْغَسَاقُ أَل ol munda turığsak ol» şəklinə düşəcək. Bu, «o burada qalmaq arzusundadır» mənasına gəlir.

ک ke-li sözlərdə «أَل بَرُو كَلِغْسَاقُ أَرْدِي» ol bərü kəliğsək ərdi», «أَل أَفْكَأ كِرِغْسَاقُ أَل ol əwgə kirıgsək ol», «أَل تَفَّار تِيرِغْسَاقُ أَل ol tawar terıgsək ol» deyilir ki, bunlar da müvafiq olaraq «o bəri gəlmək istəyirdi», «o, evə girmək diləyindədir», «o, mal yığmaq arzusundadır». Bu qaydanı yanında möhkəm saxla! Bu məna isimlərdə də istəndiyi zaman adam onunla vəsflənir. «بُو أُرَاغْتُ أَل أَرَسَاقُ» bu urağut ol ərsək» deyilir ki, bu da «o adam mal hərisidir», «bu qadm ər, kişi düşkünüdür» mənasma gəlir. Belə isimlərdə غ ğ və ک ke-yə ehtiyac qalmır.

Dördüncü: bu, elə bir faildir ki, onun gizli bir fe'li işləməyə haqqı vardır. Burada başqa bir məna da var. O da failin o işi planlaşdırması, o işi görməyə əzm etməsi və bununla vəsflənməsidir. Bu növ fail əmr şəkli üzərində qurulur. Əmr şəklinin sonu sükunlu olaraq qalır, ona ق ka-h, yaxud qalm

ahəngli sözlərdə ل، ق، غ [-ğuluk], ک ke-li, yaxud incə ahəngli sözlərdə غ ğ və sondakı ق ka əvəzinə ک ke [-gülük] əlavə olunur. «أل برغلق أردی» ol barğuluk ərdi» və «أل مندا» ol munda turğuluk ərdi» deyilir ki, «getmək o adamın haqqı idi», yaxud «o adam getməyi planlaşdırmışdı», «burada qalmaq onun haqqı idi», yaxud «o burada qalmağı nəzərdə tutmuşdu» deməkdir.

Oğuzlarm bəziləri ل l hərfinin yerinə س s deyirlər, [yəni –ğuluk əvəzinə –ğsak]. Məsələn, «أل مندأ برغسق أردی» ol munda barıǵsak ərdi», «أل مندأ برغسق تكل» ol munda barıǵsak⁶⁰ təgöl» deyirlər ki, «buradan qalxmaq onun haqqı idi» və «o buradan getməyi planlaşdırmamışdı» deməkdir. Belə sifətlər ikili fe'llərdən düzəlir və beş hərfli olur. Altı və dörd hərfli fe'llərdən də qurulur və yeddi hərfli olur. Ulu Tanrı izin versə, bunlar haqqında yeri gəldikcə məlumat veriləcəkdir.

Beşincisi: fail bir işi işləməyi özündə gizləməklə vəsflənir. Bu, bundan əvvəlki failə işi işləmək əzmi baxımından yaxındır. Bu fail əmr şəkli üzərində qurulmur və sözün sonu kəsrlənir. Və bütün bölmələrdə ziyadə əlavəsinin ilk hərfi sükunludur. Bu növ failin yaranması üçün əmr şəkli üzərinə ق -lı, yaxud qalm ahəngli sözlərdə غ، ل، ی [-ğlı], ک -li, yaxud incə ahəngli sözlərdə ک [-gli] əlavə olunur. «من سنكا برغلى من» mən sanqa barıǵlı mən», «أل مندأ ترغلى أل» ol munda turuǵlı ol» cümlələrindəki «برغلى barıǵlı» və «ترغلى turuǵlı» söz-

⁶⁰ Bəsim Atalayın qeydinə görə, ərəbcədəki mənasına uyğun olması üçün bu iki söz «barıǵsak» deyil, «turuǵsak» şəklində olmalıdır. Çünki bundan əvvəlki iki misaldan biri «turğuluk» idi (DLT, II, s. 57).

ləri kimi. «Mən sənin yanına getməyi içimdə gizləmişdim», «o burada qalmağı içində qurmuşdu» deməkdir.

ک ke-li sözlərdə «أل متكا كلكلى ثرر» ol manqa kəligli tutur» və «أل متكا تقرار» ol manqa tawar berigli ol» deyilir ki, «o mənim yanıma gəlmək arzusundadır», «o mənə mal vermək qərarındadır» deməkdir. Sifətlərin bu növünün strukturu əsil olmayan məsdərlər üzərində qurulur, bunlara لى+ [li] qoşularaq yaradılır. Çünki biz kökün sonundakı sükunlu hərfin hərəkələnərək غ ğ, yaxud ک ke-nin ziyadəsi ilə əsil olmayan məsdər yaratdığını söyləmişdik. Bu şəkildə işin icrasının davam etdiyini göstərən bir forma əldə edilmiş olur. «انك برغى كور», «انك كلكى كور», «انك كلكى كور» cümlələrindəki «برغى barıǵı» və «كلكى kəligi» kimi. Cümlələrin tərcüməsi belədir: «onun getdiyini, gedər olduğunu gör», «onun gəldiyini, gələr olduğunu gör». Yuxarıda söylədiyim kimi, لى, ك şəkilçisi vasitəsilə məsdər olan sözlər kimi bunlar da sifət olmuşlar. Bu növ sifətlər bütün türk boyları tərəfindən heç bir fərq qoyulmadan işlədilir. Fe'llərin hamısında bir sıra mənalar üçün bu beş növ sifət göstərmiş olduğum qayda üzrə işlədilir.

İsmi-məful. Bütün bölmələrdə qayda birdir. Əmri-hazır şəkli üzərinə م+ش [yəni -miş/miş] əlavə etməklə yaranır. «Yay qur» mənasına gələn «يا قر ya kur» cümləsindəki «قر kur» sözü məful halda «قرمش kurmuş ya» şəklinə düşür ki, bu da «qurulmuş yay» deməkdir. «قرمش ارق kazmış arıq» sözü də belədir, «qazılmış arıq» deməkdir. Təsirli fe'llərdə bu iki hərf ziyadə qılınaraq kökün sonu həmişə sükunlu olur.

Təsirsiz fe'llərdə, keçmiş zamanda əksər hallarda ش، م [yəni –miş/-miş] əlavə olunur: «أفكا بَرْمِش» əwgə barmış = mənim xəbərim olmadığı halda evə gəlmiş», «أل مَنكا» ol manqa kəlmiş = mənim xəbərim olmadan mənim yanıma gəlmiş» cümlələrindəki «كَلْمِش kəlmiş», «بَرْمِش barmış» sözləri kimi.

«بَرْدِي bardı», «كَلْدِي kəldi» sözlərindəki keçmiş zaman fe'linin şəkilçisi olan د، ی [yəni –di] əvəzinə burada ش، م [yəni –miş/-miş] əlavə olunur. Bunların arasındakı fərq ondadır ki، د، ی [yəni –di] söyləyən adam işin və hərəkətin icrası zamanı orada hazır olur və şahidlik edir. «بَرْدِي bardı» deyilən zaman «o getdi, mən də onun getdiyini gözlərimlə gördüm» deməkdir. Lakin ش، م [yəni –miş/-miş] şəkilçisi hal və hərəkətin söyləyən adamın orada olmadığı bir zamanda icra edildiyini bildirir. «أل بَرْمِش ol barmış», «أل كَلْمِش ol ketmiş» deyilir ki، «o getmiş, mən getdiyini görmədim», «o gəlmiş, mən gəldiyini görmədim» deməkdir.

Təsirsiz fe'llərdən və digər fe'llərdən yaranan bütün keçmiş zaman şəkillərində bu qayda bərqərarlıdır. Burada qalm və incə tələffüzlü sözlər, müzəkkər və müənnəs bir-birindən fərqləndirilmir. Çünki yuxarıda göstərilən qayda üzrə «بَرْمِش بَرْمِش barmış kişi», «كَلْمِش آر» cümlələrindəki «بَرْمِش barmış» və «كَلْمِش kəlmiş» sözləri sifət halına düşmüş fe'llərdir. Burada «بَرْدِي bardı» və «كَلْدِي kəldi» sözlərindəki د، ی [yəni –di] şəkilçisi iştirak etmir.

Çəkmə (təsrif): Çinə varmcaya qədər uyğur, arğu, çigil, toxsu, yağma kimi türk boylarının böyük bir qismi keçmiş zamanın د، ی –di şəkilçisi ilə yarandığı barədə yekdildirlər. Bunlar keç-

miş zamanda «بَرْدَى bardı» deyirlər. Suvarlar, qıpçaqlarm bir qismi və oğuzlar fərqli düşünürlər. Bunlar ق ka-lı, غ ğ-li və qalm ahəngli sözlərdə ی i yerinə ق ka [yəni -dı əvəzinə –duk], ک ke-li və incə ahəngli sözlərdə iş ک ke [yəni -di əvəzinə –dük] əlavə edirlər. Bu dildə tək və cəm şəkilçisi bir olub aralarında fərq yoxdur.

ق ka-lı sözlərdə «بَا فَرْدُقْ ya kurduk» deyilir, «o, yay qurdu» deməkdir. Bunun kimi «مَنْ بَا فَرْدُقْ mən ya kurduk» deyirlər ki, «mən yay qurdum» deməkdir. «بِز يَا فَرْدُقْ biz ya kurduk=biz yay qurduq».

غ ğ-li sözlərdə «أَل سَوْتِ سَعْدَى ol süt sağdı»⁶¹ deyilir «o, süt sağdı» deməkdir. Yenə eyni şəkildə «أَلَار تَاغْغَا أَغْدُقْ olar tağka ağduk» deyilir ki, «onlar dağa çıxdılar» mənasındadır. Birinci şəxs cəmdə də belədir: «بِز أَغْدُقْ biz ağduk» deyilir ki, «biz çıxdıq» deməkdir. Qalm hərflili sözlərdə «أَل أَنَى أَرْدُقْ ol anı urduk» deyilir ki, «o onu vurdu» deməkdir. «مَنْ مُنْدَا ثَرْدُقْ mən munda turduk» sözü də belədir, «mən burada durdum» deməkdir.

ک ke-li sözlərə örnək: «أَل كَلْدُكْ ol kəldük», «بِز كَلْدُكْ biz kəldük», «أَلَار أَفْكَا كِرْدُكْ olar əwgə kirdük» deyilir ki, bunlar da müvafiq olaraq «o gəldi», «biz gəldik» və «onlar evə girdilər» deməkdir.

İmaləli (uzatmalı) sözlərdə «مَنْ أَنْقَرِ تَوَارِ بَرْدُكْ mən anqar tavar berdük», «مَنْ يَرْمَاقِ تِيرْدُكْ mən yarmak terdük» deyilir ki, «mən ona mal verdim», «mən pul yığdım» deməkdir. Gördüyün kimi, burada təklə cəm şəkilçisi ayrılmamışdır, [eynidir].

⁶¹ Bəsim Atalayın fikrincə, burada «سَعْدَى sağdı» deyil, «سَعْدُقْ sağduk» olmalıdır (DLT, II, s. 61).

Oğuzların bir çoxu birinci şəxsin təkində digər türklərin «*بَرْدِم* bardım» dedikləri yerdə *م* m hərfmi *ق* ka ilə əvəz edərək «*بَرْدُق* barduk» deyirlər, təklə cəmi bir-birindən fərqləndirmirlər. Onlar digər türklərlə haqqmda danışılan qaib keçmiş zamanda birləşir və «getdi», «gəldi» əvəzinə «*بَرْدُق* barduk», «*كَلْدِي* kəldi»⁶² demirlər.

Əmr şəkli bütün türk dillərində eynidir. İnkâr formasında «*بَرْمَادِم* barmadım», «*كَلْمَادِم* kəlmədim» deyilir. Şəxsə görə təsriflənmədə bütün türk dilləri arasında birlik vardır.

Fe'li-qaibin inkarında «*بَرْمَادُق* barmaduk», «*كَلْمَادِك* kəlmədük» deyilir ki, «getmədi, getmədiyini eşitdim», «gəlmədi, mən belə sanıram» deməkdir. Bu növ inkarlar işin görülmüş olduğunu göstərmək baxımından söylədiyim kimidir. «*بَرْمِش* barmış», «*كَلْمِش* kəlmış» deyilir ki, «getmiş, gəlmiş, ancaq mən görmədim, şahid olmadım» deməkdir. Qalm ahəngli, *ق* ka-lı sözlərin, yaxud incə ahəngli, *ك* ke-li sözlərin inkar variantı bütün fe'llərdə bu qayda üzrə düzəlir. İnkârın təhqiç edilməsi arzulandığı vaxt «*بَرْمَادِي* barmadı», «*كَلْمَادِي* kəlmədi» deyilir ki, «həqiqətən getmədi», «həqiqətən gəlmədi» deməkdir.

Oğuzlar «bardı», «kəldi» fe'llərindəki *ی* i/hərfini *ق* ka və *ك* ke ilə əvəz edərək «*بَرْدُق* barduk», «*كَلْدِك* kəldük» şəklinə salır, digər türklərin inkar formasında dedikləri «*بَرْمَادُق* barmaduk», «*كَلْمَادِك* kəlmədük» sözlərində isə *ق* ka və *ك* ke-ni ataraq

⁶² Bu söz «*كَلْدِي* kəldi» deyil, «*كَلْدِك* kəldük» olmalıdır. Bəsim Atalay bu barədə mətn altında qeyd vermişdir (DLT, II, s.62). Mahmud Kaşğarının qrammatik izahatının məntiqindən də belə çıxır.

«barmadı», «kəlmədi» deyirlər. Bu qayda bütün fe'llərdə hökm sürür və istisna yoxdur.

Türk dilində təkid məsdəri ərəb dilindən fərqli olaraq fe'ldən əvvəl gəlir. «أل بَرْمَاق بَرْدِي» ol barmak bardı», «أل كَلْمَاك كَلْدِي» ol kəlmək kəldi» deyilir ki, «o elə o gedən getdi», «o elə o gələn gəldi» mənasındadır.

Fe'lin yaranması aşağıdakı kimidir: «بَرْدِي bardı» (keçmiş zaman şəkli), «بَارِي بارِي» (müzare şəkli), «بَرْمَاق barmak» (məsdər şəkli) = «getdi, gedər, getmək». Əmri-hazırm təkində «بَرِ bar = get», cəmində «بَرِينَكَلَارِ barınqlar = gediniz».

Əmri-hazırm cəmində لَار [yəni -lar/lər] şəkilçisi artırmaq o biri türklərin üsuludur. Oğuzlar⁶³ burada günəli ك ilə «بَرِينَك barmıq» deyirlər. Digər türklər isə bu sözü tək və möhtərəm adam üçün işlədirlər.

İnkər forması düzəltmək üçün bir qayda vardır: o da bütün türk dillərində əmr şəkli üzərinə م+ف [yəni -ma/mə] artırmaqdır: «بَرْمَا bar+ma», «تُرْمَا tur+ma». Bunun cəm şəkli «بَرْمَانَك لَار» bar+ma+nq+lar», «تُرْمَانَكَلَار» tur+ma+nq+lar» olur ki, «getməyin», «qalxmayın» deməkdir.

Əmri-qaib şəkli üçün «بَرْسُون» bar+sun», «كَلْسُون» kəl+sün», əmri-qaibin inkarı üçün isə «بَرْمَاْسُون» bar+ma+sun», «كَلْمَاْسُون» kəl+mə+sün» deyilir. Əmri-qaib şəkli bütün türk dillərində əmri-hazırm üstünə ن، و، س [yəni –sun/-sün şəkilçisi] artırmaqla meydana gəlir.

⁶³ Bəsim Atalayın yazdığına görə, yazma və basma nüsxələrdə «oğuzlar» sözü unudulmuşdur. Halbuki məntiq bunu tələb edir (DLT, II, s. 64). Salih Mütəllibov bu sözə ehtiyac olmadığını bildirmiş (TSD, II tom, bet 67), uyğurlar isə müvafiq qeydlə həmin sözü artırımlar (TTD, II tom, bet 83).

Birinci şəxsin təkində «بَرِيرَمَنْ barırmən» deyilir. Oğuzlar müzaredə «barır» sözündəki ikinci ر hərfmi atıb kökdəki [bar] ر r hərfni saxlayaraq «مَنْ بَرَنْ mən baran», «مَنْ ثَرَنْ mən turan» deyirlər ki, «mən gedərəm», «mən qalxaram» deməkdir. Əgər sözün özündə ر r hərfi yoxdursa, o zaman sözə müzaredə ر r əlavə edirlər: «مَنْ كَلِرَنْ mən kəlirən = mən gələrəm», «مَنْ كُلْرَنْ mən külərən=mən gülərəm». «كَلْدِي kəldi», «كُلْدِي küldi» sözlərində ر yoxdur, «مَنْ بَرِير مَنْ mən barır mən» sözündə isə الف əlif yoxdur, buradakı م m hərfi الف əlifə çevrilmişdir. Və yenə «مَنْ يَا فَرَرَنْ mən ya kura-ran» deyilir, halbuki o biri türklər «فَرَرَمَنْ kurar mən» deyirlər. Burada iki ر r hərfi vardır, biri sözün kökünə məxsusdur, digəri isə müzare əlamətidir, bu ر r hərfimdən sonra «mən» sözünü söyləyirlər. Qaydaya uyğun olan da elə budur. Oğuzların tutduğu yol qaydaya uyğun olmasa da, asan yoldur.

İnkar variantında «أَل بَرِمَاس ol barmas» deyilir, «o getməz» deməkdir. Və yenə «مَنْ بَرِمَاس مَنْ mən barmas mən» deyilir ki, «mən getmərəm, mən getməm» deməkdir. Burada oğuzlarla o biri türklər arasında fərq yoxdur.

Müzare şəklinin inkar formasında birinci, üçüncü şəxslər üzrə təkdə və cəmdə «الار بَرِمَاس al ar barmaslar», «بُولار بَرِمَاس لار bular barmaslar» («on-lar getməzlər», «bunlar getməzlər»).

Birinci şəxsin cəmində «بِز بَرِمَاس مِز biz barmas mız» deyilir ki, «biz getməziz, biz getmərik» deməkdir.

Gələcəkdə bir işin görülcəyini göstərmək üçün əmri-hazır şəklinə ق ka-lı və qalın ahəngli sözlərdə –ğay, ك ke-li və incə ahəngli

sözlərdə –gəy, غ ğ-li kəlmələrdə –kay artırılır. Məsələn: «*أَلْ يَا قُرْغَايَ* ol ya kurğay = o, yay quracaq», «*أَلْ سَوْتُ سَاغْغَايَ* ol süt sağkay=o, süd sağacaq», «*أَلْ أَفْكَ بَرْغَايَ* ol əwgə bargay =o, evə gedəcək», «*أَلْ مَنَّا كَلْكَايَ* ol manqa kəlgəy=o mənim yanıma gələcək», «*أَلْ يَرْمَاقْ تَيْرْكَايَ* ol yarmak tergəy = o, pul yıgacaq».

Babından asılı olmayaraq bu mənada bütün fe'llərdə qayda eynidir.

Bir işi görənin görmək üzrə olduğunu göstərən fe'l forması belə əmələ gəlir⁶⁴: əmri-hazırım üzərinə ق ka-lı və qalm ahəngli sözlərdə ل, ا, ر hərfləri [yəni –ğalır şəkilçisi], غ ğ-li və incə ahəngli sözlərdə ل, ا, ر hərfləri [yəni –kalır şəkilçisi], ك -li kəlmələrdə ا, ل, ر hərfləri [yəni –gəlir şəkilçisi] artırılır. Bütün türk dillərində bu qaydaya riayət olunur. Məsələn: «*مَنْ بَرْغَالِرْ مَنْ* mən bargalır mən=mən getmək üzrəyəm, gedə-getdəyəm», «*مَنْ تَرْغَالِرْ مَنْ* mən turğalır mən=mən qalxmaq üzrəyəm, qalxa-qalxdayam», «*أَلْ يَا قُرْغَالِرْ* ol ya kurğalır=o, yay qurmaq üzrədir, o indi-cə yay quracaq», «*أَلْ تَاغْغَا أَغْغَالِرْ* ol tağka ağkalır = o, dağa çıxmaq üzrədir, lap çıxax-çıxdadır», «*أَلْ أَفْكَ كِرْكَالِرْ* ol əwgə kirgəlir = o, evə girmək üzrədir, girə-girdədir», «*أَلْ يَرْمَاقْ*

⁶⁴ Burada Salih Mütəllibovun maraqlı bir qeydi var. Onun tərcüməsini veririk: «Mahmud Kaşğarinin ərəbcə izahından çıxan mənaya görə, bu fe'llərin bir qismini uzaq gələcək zaman, bir qismini isə yaxın gələcək zaman kimi anlamaq mümkündür. Çünki «ol ya kurğay» ifadəsi (ərəbcə) uzaq gələcək zaman fe'li kimi izah olunmuşdur. Lakin «ol manqa kəlgəy» ifadəsində yaxın gələcək zaman olduğu bildirilmişdir. Yəni «o, tezliklə, ilk fürsətdə gələcək». Ərəb dili dərslərlərində -səvfə prefiksi ilə uzaq gələcək zaman, -sə prefiksi ilə yaxın gələcək zamanın göstərildiyi izah edilir» (TSD, II tom, bet 70). Salih Mütəllibov bu cümlədən sonra Əbdürrəhman Caminin məşhur «Fəvaidi-ziyaiyyə» kitabından aşağıdakı fikri iqtibas edir: «-sin və -səvfə prefikslərinin birincisi gələcək zaman fe'linə qoşularaq yaxın gələcəyi, ikincisi isə uzaq gələcəyi göstərir».

تيركالىر ol yarmak terğelir=o, pul yığmaq üzrədir, yığa-yığdadır».

Bu bütün fe'llərdə qüvvədə olan qaydadır.

İsmi-zaman, ismi-məkan, ismi-alət. Çigil, yağma, toxsa, arğu, Yuxarı Çinə qədər uyğur dillərində sözün kökünə ق ka-lı və qalm ahəngli sözlərdə و غ [yəni –ğ], incə ahəngli sözlərdə و گ [yəni –gü] artırılır. Oğuz, qırçaq, bəçənək, bulğar dillərində بو يا فرغو أغر⁶⁵ artırılır. İsmi-zaman üçün «بو يا فرغو أغر bu ya kurğu oğur ərməs» deyilir ki, «bu, yay quracaq (qurulacaq) vaxt deyildir» deməkdir.

İsmi-məkan üçün «بو ئرغو يير ارماس» deyilir ki, «bu, durulacaq yer deyil» deməkdir.

Oğuzlar həmin məqamlarda «بو يا فراسى اغر تكل» bu ya kurası oğur təgül =bu, yay qurası zaman deyil» və «بو ئراسى يير تكل» bu turası yer təgül=bu, durulası yer deyil» deyirlər. Digər türklər isə «بو تاغ اغقو ارماس» bu tağ ağku ərməs» deyirlər, «bu, dağa çıxılacaq zaman deyil» deməkdir. Mən sənə yuxarıda göstərdiyim kimi, əgər sözün sonunda غ ğ varsa, burada –ğü əvəzinə –ku artırılır. «اغقو ağku» sözündəki kimi. Oğuzlar bu mənada «بو تاغ اغاسى اغر تكل» bu tağ ağası oğur təgül» deyirlər, «bu, dağa çıxılacaq zaman deyil» deməkdir. Bununla bərabər, zaman və məkan isimləri olan «اغر oğur» və «يير yer» sözlərini birlikdə söyləyirlər. Bu sözdən əvvəl, gördüyün kimi, kəlmənin sonunda غ ğ varsa, onda həmin sözə ق ka artırılır.

⁶⁵ Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu şəkilçi -siw deyil, -si olmalıdır (DLT, I, s. 67).

ک ke-li sözlərdə «بُو اَفْكَا كِرْكَوْ اَوْدُ اَل» bu əwgə kirmü öd ol=bu, evə girmə vaxtıdır», «اَل بَزْكَا كَلْكَوْ بُلْدِي» ol bizgə kəlgü boldı = onun bizə gəlmə zamanı oldu» deyilir. Oğuzlar bu mənada «اَل بَزْكَا اَلْ كَلْسِي بُلْدِي ol bizgə kələsi boldı» deyirlər.

Fe'llərin bu növü isim yerində işlənir, çünki ona bitişikdir, izafəlidir. «سَنِيقْ بَرْغُونْكَ قِجَانْ» deyilir ki, «sənin getmə nə zamandır» deməkdir. Burada oğuzlar «سَنِيقْ بَرْغُونْكَ قِجَانْ» deyirlər. Yenə «مَنِيقْ مَنِيقْ بَرْغُونْ مَنِيقْ» deyilir ki, «mənim getməmə yaxınlaşdı» mənasındadır. Üçüncü şəxsə «اَيْكَ بَرْغُونْ سِي» deyilir. Oğuzlar isə «مَنِيقْ بَرْغُونْ سِي» deyirlər ki, «mənim getməmə» deməkdir. Bu növ isimlərdə oğuzların dilində -sı/-si əlavə etmək qaydadır. Sözün ق ka-lı, ک ke-li olmasının heç bir fərqi yoxdur. Başqa türklərin dilində isə bu məsələdə bəzi fərqlər var.

Hər növ alət adı (ismi-alət) isim yerində işlənir və fe'ldən yaranır. Məsələn: «يِيكُوْ نَانْكَ» yegü nənq=içində bir şey yeyilən nəsnə». «اَرْغُونْ» sözü də belədir, «vurulacaq alət» deməkdir. Ağacı kəsən şeyə, mişara, bıçağıya «يِغَاچْ بِيچْغُونْ» deyilir. Əmiləcək şeyə və qan alma zamanı qanı soran alətə «سَرْغُونْ» deyilir. Bu söz «اَمِيكْ سَرْدِي» əmik sordı» sözündən alınmışdır, «əmcək, məmə əmdi» deməkdir.

İsmlərin bu növü əvvəl göstərilən qayda üzrə oğuzlar istisna olmaqla, digər türklərin dillərində غ ğ-li, ق ka-lı sözlərdə dəyişir. Oğuzlara gəlincə, alət adları onların dilində bütün fe'llərdə -sı/-si ilə işlənir⁶⁶. Məsələn: «يِغَاچْ بِيچْاسِي نَانْكَ» yığaç bı-

⁶⁶ Bəsim Atalay buradakı misallarda -sı/-si deyil, əlifin iştirakı ilə -ası/-əsi şəkilçisinin işləndiyini nəzərə çarpdırmışdır (DLT, II, s. 70).

çası nənq = ağac biçəcək alət», «بيكاسى نانك» yegəsi nənq = yemək yeyiləcək nəsnə».

Bu söylədiyim qaydalar və prinsiplər yalnız bu bölməyə xas deyildir. Onlar hər kitabda verilən və təsvir edilən üslub içindəki üç, dörd, beş, altı hərfli sözlərə hər hansı bir istisna olmadan ümumi bir qayda olaraq tətbiq edilir. Bu qaydaları və prinsipləri yaxşıca yadda saxlamaq lazımdır. Mən bu bölmədə onları bütün təfəsilatı ilə təsvir etdim. Başqa bölmələrdə isə çox zaman israfçılıq edib sözü uzatmadım və buraya baxmağı tövsiyə etdim. Bu [qrammatik izahat] türk dillərinin bir cövhərdir⁶⁷. Bu yolda bir çox dəftərlər doldurdum. Bir adam bu qaydaları və prinsipləri yaxşıca mənimsəsə, öyrənməyə səy etsə, geri qalanı öz-özünə aydın olacaq, kökünü bilməsə belə, türklərdən eşitdiyi naməlum sözləri asanlıqla başa düşə biləcək. Bunu anla!

İki hərfli bölməsi bitdi.

⁶⁷ Ərəbcə mətndə bu söz «kimə»dir». Bəsim Atalay (DLT, II, s.70) və Salih Mütəllibov (TSD, II tom, bet 74), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s. 67), uyğur naşirlər (TTD, II tom, bet 92) bunun «kimya» olduğunu sanırlar. Biz «cövhər» sözünü kontekstə daha uyğun saydıq.

DİVANÜ LÛGAT-İT-TÛRK

TIPKIBASIMI

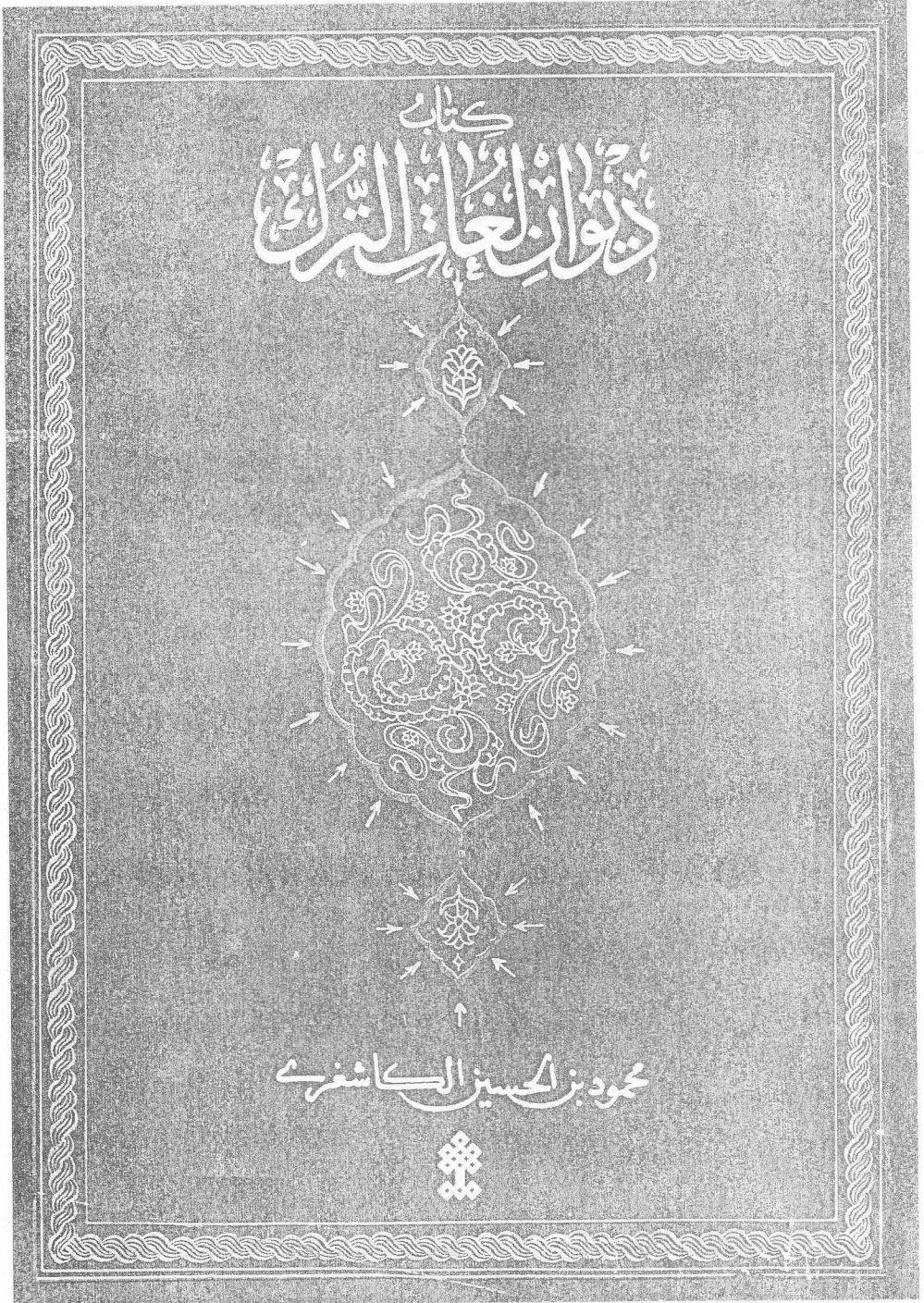
“FAKSİMİLE”

1941

A N K A R A

ALÄEDDİN KİRAL BASİMEVİ

«Divanü lûgat-it-türk». Yazma nüsxənin faksimilesi (1941-ci il nəşri).

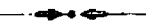
«Divanü lügat-it-türk». Yazma nüsxənin faksimilesi (1990-cı il nəşri).

المَارِيزُ وَأَهْبَتَهُمْ فَسَقْلَعُ أَرَأَى رَجُلَهُ رَأَوِيَهُ الْأَمِيرِ هُ فَسَقْلَعُ أَرَأَى
 رَجُلًا دُوْجَلُوْرِهِ وَيُقَالُ سَقْلَعُ سُنْكَوَأَى رُحْمٌ ذَاتُ سِنَانٍ وَكَذَلِكَ النَّبْلُ
 إِذَا كَانَ ذُو نَصْلٍ هُ وَيُقَالُ تَشَقَّلَعَ أَرَأَى رَجُلًا ذُو خُصْيِهِ هُ تَشَقَّلَعَ أَيَاقُ
 أَى قِصْعَةَ ذَاتِ مِلْعَقَةٍ بَقْلَعُ أَرَأَى رَجُلًا ذُو وَجُوْصَلِهِ هُ تَقْلَعُ أَرَأَى
 رَجُلًا ذُو دَجَاجٍ بِالْعَزِيَّةِ سَقْلَعُ تَاغُ أَى جِبِلُّ ذُو عَفْرِ مِنَ الطَّبَآءِ هُ بَلْقَلَعَ
 أَكْرَأَى وَادِدُوْ سَمِكٍ وَكَذَلِكَ الْأَرْضُ الَّتِي فِيهَا وَجَلْبِلْغَةُ أَرْغُوْهُ وَيُقَالُ
 فَلَا قَلْعَ نَانِكَ أَى شَيْءٍ ذُو أَدْنٍ هُ قَنْقَلَعُ أَى أَى بَيْتٍ ذُو أَضْيَانٍ هُ تَرْمَلَعُ أَرَأَى
 أَى رَجُلًا ابْنَ مَخَاضٍ هُ قَرْبَلَعُ تَاغُ أَى جِبِلُّ ذُو جِنَادٍ هُ تَمْلَعُ أَرَأَى الْمَرْجُ
 أَنْكَرُنْكَ يَلْقَى مَدْنِكَ قَتَا يَرْدُنْكَ تَقَارُ تَمْلَعُ نَبْتٌ قَتْدُنْكَ قَانِكَ لَمْرِي يَبْرُسُقَارُ
 يَقُوْهُلَا اسْتَعْتَحْتُ قَبْلَ أَنْ أَدِيْتُ الضَّرْبَةَ مَرَارًا وَالْآنَ لِمَا صِرْتُ مَدْحَاسْتَدْتُ
 فَعُدَّ إِلَى مَا كُنْتُ عَلَيْهِ مِنْ أَدَا الضَّرْبَةَ وَالْأَيْسَقِي دَمَكَ التَّرَابُ هُ تَبْلَعُ
 تَقَى أَى الْبَعِيْرُ ذَاتُ الْحَقْفِ هُ تَبْلَعُ تَرَعُ أَى الْبُرْدُ وَالْكَعْبَةُ هُ وَيُقَالُ
 بَدْلَعُ بَقْلَعُ كِشَى أَى أَنْسَانَ ذُو رَهْطٍ وَعَشِيْرَةٍ هُ وَيُقَالُ بَقْلَعُ قَدِشُ
 أَى سَيْرُ ذُو حَلْقَةٍ هُ بَدَكَ قَرْبَلَعُ أَرَأَى رَجُلًا طَيِيْرُهُ قَرْبَلَعُ أَى أَى بَيْتٍ
 سُودٌ مِنَ الرَّخَايِ الْمَثْرَاكِ هُ سَعِنْلَعُ أَرَأَى رَجُلًا ذُو حَلَايِبٍ هُ وَيُقَالُ
 سَعِنْلَعُ تَاغُ أَى جِبِلُّ ذُو عُنْصَلٍ هُ وَيُقَالُ سَمْنَلَعُ أَرَأَى رَجُلًا ذُو تَبِيْنٍ
 قَعْنَلَعُ أَرَأَى رَجُلًا ذُو بَطِيْخٍ هُ قَعْنَلَعُ أَوْتَى أَى نَارُ ذَاتِ شَرِّهِ هُ

کتاب دیوان لغات العربیہ

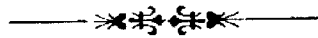
مؤلفی :

محمود بن الحسین بن محمد الکاشغری

تاریخ تالیفی

۴۶۶ سنه هجریه

بو یکانه کتاب معارف نظارت جلیله سنک تقدیر یله حلب
دقتر دار اسبقی دیار بکرلی علی امیری افندیک کتبخانه سندن
استماره اولنه رق طبع و تمییل ایدلشدر

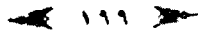
بسمه ثانی

برنجی طبعی

دار الحلافة العلیه — مطبعة عامه

۱۳۳۳

وَيُقَالُ «أَلُ بُوَاتِغٍ قَزْلِنْدِي» أَي أُمَّةٌ عَدَدُ هَذَا الْقَرْسِ عَالِيًا.
 وَكَذَلِكَ غَيْرُهُ. وَيُقَالُ «أَلُ أَنْبِي قَزْلِنْدِي» أَي أُمَّةٌ تَبَيَّنَتْهَا عَنِ اتِّخَاذِهَا
 بِنْتًا. [قَزْلُتُوز. قَزْلِنْمَاق].

وَيُقَالُ «يِيرُ قَزْلِنْدِي» أَي انْتَرَاتُ الْأَنْضَلِ وَصَادَ فِيهَا
 حُمْرُهُ. [قَزْلُتُوز. قَزْلِنْمَاق].

وَيُقَالُ «قَسْلِنْدِي نَانِك» أَي تَضَيَّقَ الشَّيْءُ وَأَنْضَجَ بَيْنَ
 الشَّيْئَيْنِ كَالرَّجْلِ تَبَيَّنَ بَيْنَ سَيْرِي الرِّكَابِ أَوِ الرَّجْلِ بَيْنَ الْعَبْدِ
 وَالْبَابِ. [قَسْلُتُوز. قَسْلِنْمَاق].

وَيُقَالُ «أَبِي نَانِك قَسْلِنْدِي» أَي قَرِيبٌ بَيْنَ الشَّيْئَيْنِ. وَهَذَا
 لَازِمٌ. كَمَا يَقَارَنُ الشَّاءَ الْأَخْرِي وَيَسْتَوِي رَأْسَاهُمَا فِي السَّيْرِ. وَكَذَلِكَ
 الرَّابِيعَانِ إِذَا قَرْنَا فَرَسَيْهِمَا يَسْبِرَانِ مُسْتَوِي الرُّسُومَيْنِ. [قَسْلُتُوز.
 قَسْلِنْمَاق].

وَيُقَالُ «أَزَانِكَاآت قَسْلِنْدِي» أَي اتَّخَذَ الرَّجُلُ لِنَفْسِهِ
 جَنِيَّةً. [قَسْلُتُوز. قَسْلِنْمَاق].

وَيُقَالُ «آت قَسْلِنْدِي» أَي تَعَدَّدَ الْأَحْمُ. وَيُقَالُ «سُوف
 قَسْلِنْدِي» أَي انْتَمَعَ الْمَاءُ وَصَادَ غُذْرَانًا فِي الْأَقْلَاتِ. [قَسْلُتُوز.
 قَسْلِنْمَاق].

Bibliotheca Orientalis Hungarica I.

MITTELTÜRKISCHER WORTSCHATZ

NACH

MAHMUD AL-KÄŞPARİS DİVÂN LUGÂT AL-TURK

BEARBEITET

VON

C. BROCKELMANN.

MIT UNTERSTÜTZUNG DER UNGARISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN HERAUSGEGEBEN VON DER KÖRÖSI CSOMA-GESELLSCHAFT

BUDAPEST | LEIPZIG
KÖRÖSI CSOMA-GESELLSCHAFT | OTTO HÄRKANOWITZ
1922.

«Divanü lügat-it-türk»ün K.Brockelmann tərəfindən hazırlanmış indeksi (1928).

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI : 522

**DİVANÜ LÛGAT-İT-TÜRK
TERCÜMESİ**

II

Çeviren
BESİM ATALAY

«Divanü lûgat-it-türk». II cild. Bəsim Atalayın türk dilinə tərcüməsi.

demektir. "اَو كُذِّي" ok köndi = ok doğruldu" sözünden alınarak "اَبْحَى كُذِّي" okçu [+]
köndgürdi" denir ki "okçu oku doğrulttu" demektir.

ت، غ، ك harfleri, fiili, müteaddi kılan harflerden olmayıp ancak ta'diyeyi ر harfi yapar. Nitekim "قُش" kuş uçurdu", "سُوف كُذِّي" su geçürdi" sözlerinde olduğu gibi ki "kuş uçurdu", "su geçirdi" demektir. Bu fiillerde ta'diye ancak ر ile olur. İşte bu kadar; bu da yukarıdaki gibidir.

Bu fiillere ت، غ، ك harflerinin getirilmesi söylenişte kolaylık olsun içindir. Eğer bunlar getirilmemiş olsaydı bu fiillerde ta'diye zamanında mazide iki, muzaride üç ر harfinin bir arada toplanması gerekirdi. "kurtardı" demek olan "كُتِرْدِي" kutgardı" fiilinde غ olmasaydı, bunun ikinci ta'diye şekli mazide "كُتِرْدِي" kutrardı" olurdu. Yine bunun gibi "سُغِرْدِي" suwgar-
dı" kelimesi ikinci derecede müteaddi kılındığı takdirde "سُغِرْدِي" suwرداری"

[+] Basma nüshada "كُذِّي" köndgürdi" şeklinde olan bu kelime yazma nüshada önceden bu yazışta iken sonradan ikinci ن in üzerindeki ötre düzeltilerek üstün yapılmıştır. Şu hale göre kelimenin doğrusu "كُذِّي" köndgerdi" olacaktır. Nitekim isimden yapılmış olan fiiller böyledir. "كُزْكِرْدِي" közkerdi", "كُزْكِرْدِي" kezkerdi" fiilleri gibi. B. A.

МАХМУД КОШҒАРИЙ

ДЕВОНУ
ЛУҒОТИТ
ТҮРК

ديوان لغات
الترك

күрді — хоти юзи халгум бұлди, буришди. Тери буришса ҳам шу сүз қўллаиади. (برقرار، برقرماق) бурқураp, бурқурмақ),

بَلْكَورْدِي бәлкүрді — билииди, маълум бұлди, күрниди.
ايش بَلْگُورْدِي іш бәлгүрді — иш маълум бұлди.
Бошқаси ҳам шундай. Мақолда шуидай: كوز كَلِكِي
كوز بَلْگُورْرَار. күз кәлігі јазіи бәлгүрәр — кузиинг келиши ёзда маълум бұлади. Олдиндаи маълум бұлгаи кәиини келадигаи нарса ҳақида бу мақол қўллаиади. Шеърда шуидай келгаи:

كزَلْبُ تتر سَفْكُكُكُكُ اذْرش كُنِي بَلْگُرَار
بَشَلْغُ كُزُكُ بِيَسْمَا يَاشِي اَنِك سَفْرُقَار

kizläb tutar säwüklük azrış küni bәlgürär
başlīg kozūg baјсама¹⁶⁰ јаші аніп саврїқар.

Яшприи тутилгаи севги айрилиш куни билииниб қолади, маълум бұлади. Яралик күзини беркитма, ёшини тўхтатиб яшириб бұлмайди, ёш ошкора килади. (بَلْگُرَار، بَلْگُرْمَاك).
تَلْبِرْدِي талпїрді — талнииди, капотларини қоқти. قَشْ
كُش تَلْبِرْدِي куш талпїрді — куш икки қайотиини кокди,

¹⁶⁰ Јапсама сўзи босма нусхада بيسما бајсама тарзида берилган, بيسما бўлса керак деб Басим Аталай тўғри изоҳ берган (қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 172-бет).

مەھمۇت قەشقەرى

تۈركىي تىللار دىۋانى

ئىككىنچى توم

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

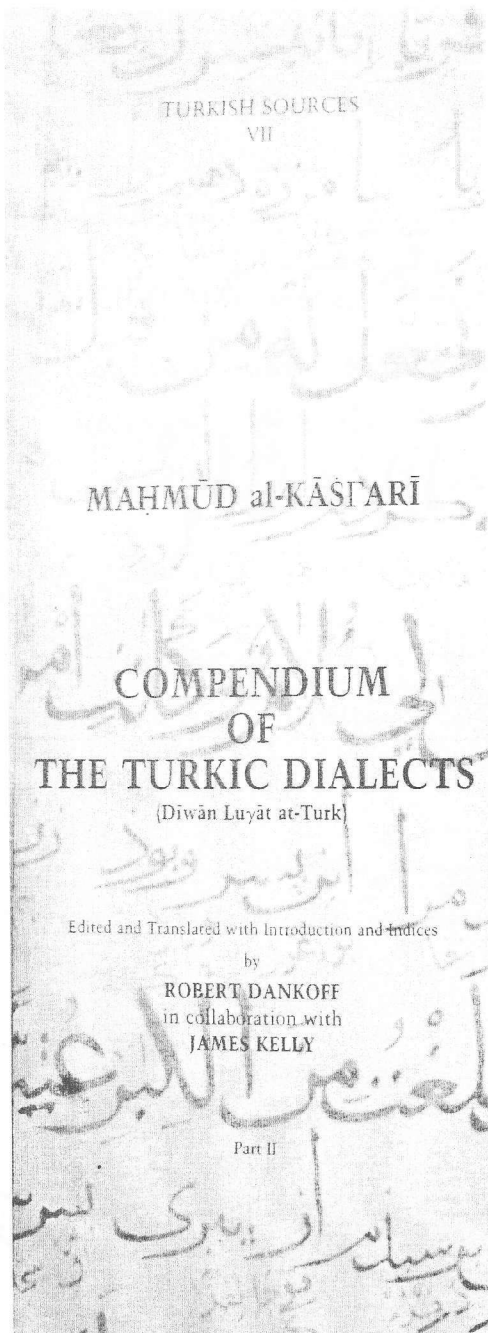
· باشقا. *yooqurқан бүрүندی* ئايال يوتقان پۇر كەندى. باشقا.
نەرسە پۇر كەنسىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (بِرُنُور - بَرْنَمَاكُ
· (*bürünür - bürünmək*).

بَرْنَدِي *barındi* يۇردى، كەتتى. ارَاغْتَن قان بَرْنَدِي - *ura* —
oquttin қан баринди ئايالدىن قان (خۇن) كەتتى،
تومۇرىدىن خۇن يۇرۇشتى، بۇ ھېيىز قېنى كېلىدىغان
تومۇردۇر (بِرُنُور - بَرْنَمَاكُ *barınur - barınmak*).

بَرْنَدِي *barındi* بېرىۋاتقاندەك كورۇندى، كېتىپ بارغاندەك
كورۇندى. آر آفكا بَرْنَدِي *ar avga barındi* — ئادەم
ئويگە كېتىپ بارغاندەك كورۇندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق
(بِرُنُور - بَرْنَمَاكُ *barınur - barınmak*).

پېيلارنىڭ بۇ قىسمى ئەرەپچىدىكى «تفاعُل» مەنىدە.
سنى ئىپادىلەيدۇ، يەنى ئەمىلىيەتتە بىر ئىشنى ئىشلە -
مەيدىغان بولسىمۇ ئىشلەۋاتقاندەك، ئىشلەيدىغاندەك كورۇ -
ئۇشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «تَصَامَّ الرَّجُلُ» — ئادەم گاس
بولۇۋالدى، ئوزنى گاس قىلىپ كورسەتتى، «تَمَاوَتَ» —
ئوزنى ئولگەن قىلىپ كورسەتتى «دېگەنگە ئوخشاشلار.

بَزَنْدِي *bəzəndi* بېزەندى ~ بېزەلدى، ياساندى. ارَاغْتُ
بَزَنْدِي *uraqut bəzəndi* — ئايال بېزەندى، ياساندى.

SOURCES OF ORIENTAL LANGUAGES AND LITERATURES 7

Handwritten Arabic text, likely a preface or introduction, written in a cursive script. The text is arranged in horizontal lines across the right side of the page.

Edited

by Şinasi Tekin • Gönül Alpay Tekin

«Divanü lügat-it-türk». II cild. Robert Dankoff ile Ceyms Kellinin ingilis diline tærcümesi.

:: 'UL SIRKĀ 'AĪTĪY of sirkā aĕitti "He soured (*himmada*) the vinegar (or other)." :: 'UL 'NĪK KVNK LĪN 'AĪTĪY of anig kōñlin aĕitti "He pained his heart with misfortune (*amađla* / *be-fa'la*)." 'AĪTUR 'AĪTĪM'Q aĕitur aĕitmāq. 0

aĕit-

D
:: 'UL 'MĪNY 'UDĪTĪY of mini udilli "He put me to sleep (*anāma*)." 'UDĪTUR 'UDĪT-
M'Q uditur uditmāq.

udit-

:: 'UL YURUT 'UDĪTĪY of yōyruḷ uditti "He curdled (*raucwaba*) the yoghurt." :: 'UL 'UDĪTAM 'UDĪTĪY of uditma uditti "He curdled (*qabana*) the cheese." :: 'UL 'UT 'UDĪTĪY of ut uditti "He put out (*aftala*) the fire." The same [aorist and infinitive as above]. 0

R

:: 'UL TARĪF 'ARĪTĪY of tariy aritti "He cleaned (*naqqā*) the wheat (or other)." 'ARĪ-
TUR 'ARĪTAM'Q aritur aritmāq.

arit-

:: 'UL QUVZĪY 'ARĪTĪY of qozi aritti "He gelded (*naza'u xuşya*) the ram (or other)." The same for circumcising (*xattana*) a boy. The same [aorist and infinitive as above]. 0

:: 'UFLA'N 'ARĀTĪY oylan arātti "The boy was reckoned a man (*'udda . . . min ar-riĵāl*)." Its root-form is: 'AIRDĪTĪY arādti and [the dentals] assimilated, as one says [in Arabic] *muddakir* ("one who remembers") from *ad-dikr* ("remembering"). 'ARĀDUVR 'ARĀD'MA'K arādur arādmāk.

arāt-
(arād-)

:: 'UL YA'F 'ARUĪTĪY of yāy arūtti "He melted (*adāba*) the butter (or other)." 'ARUĪ-
TUR 'ARUĪTM'K arūtür arūtmāk.

arüt-

Z

:: 'UL 'ANKA'R YUVL 'AZĪTĪY of anār yōl azitti "He made him lose (*ađulla*) the way." 'AZĪTUR 'AZĪTM'Q azitur azitmāq.

azit-

:: 'UL 'UFLA'N QULA'QIN 'AZĪTĪY of oylān qulāqin ezitti "He slit (*aşraça*) the boy's ear." The same

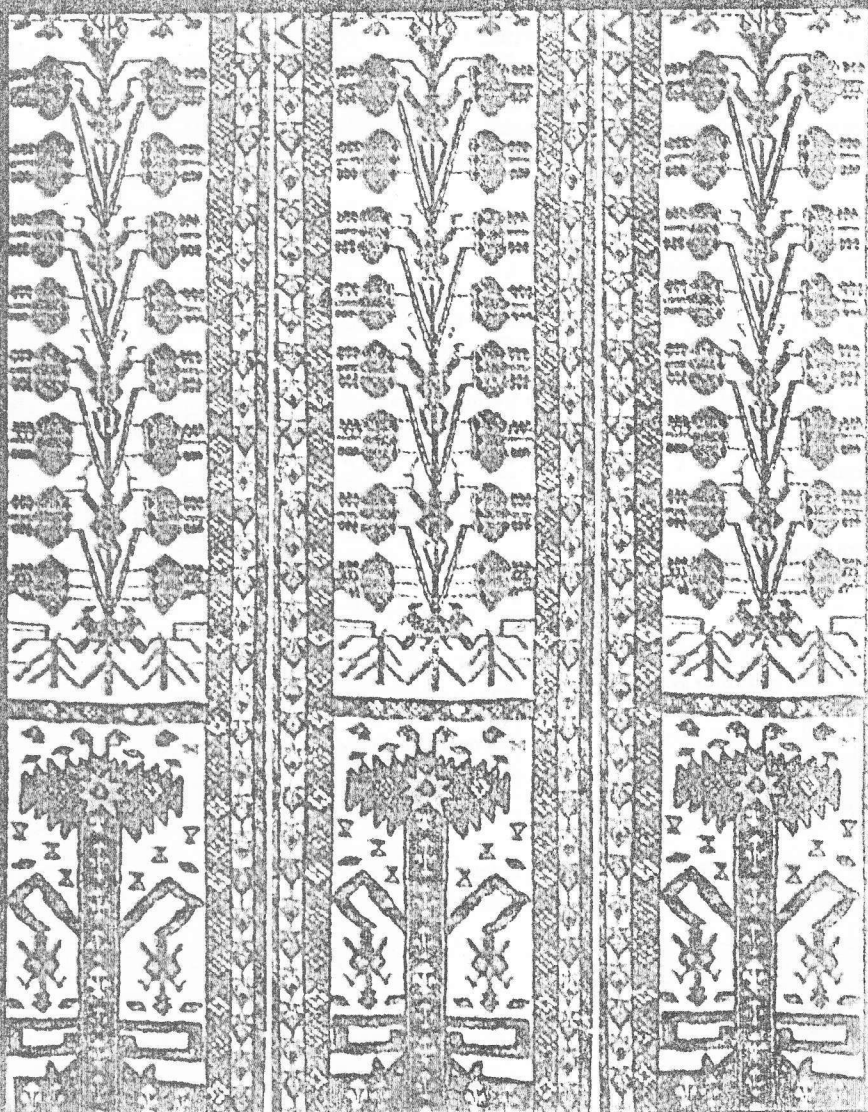
ezit-

[I. 180/209]

113

for anything that one scratches lengthwise (*xadaşa¹ wa-şaraça tavvīlan*). 'AZĪTUR 'AZĪTM'K ezitür ezitmāk.

Махмұт Қашқари ТҮРІК СӨЗДІНІ

2

«Divanü lüğat-it-türk». II cild. Əskər Eqeubayın qazax dilinə tərcüməsi.

بۇقۇندى BUKUNDY* БҮҚҮНДЫ: бүкті; жиып алды.

«أَذَانٌ بَقُنْدِي» ار Ер азақын буқунды: Ер адза-
кын бүқунды - Адам аягын жнды». (بَقْنَمَاق - بَقْنَمَاقور - بَقْنَمَاقور) Буқунур-буқунмақ: Бүқунүр-
бүқунмақ - Бүктер-бүктемек).

تَكْنَدِي TEGINDI ТЕГІНДІ: шігіліс, хақанға немесе бекке бі-
реу келгендігін білдіргенде:

«ال تَكْنَدِي» Ol tegindi: Ол тегінді» ден хабар-
лайды. «Ол қазір келді; келуге бүйрық алды,
кіруге рұқсат бар» деген мағыпада. Кетсе де
осы сөзбен білдіреді. Оғыздар бұл сөзді жа-
ратпайды. (تَكْنَمَاقور - تَكْنَمَاق) Teginur-
teginmek: Тегінүр-тегінмек - Тегінүр-тегінмек).

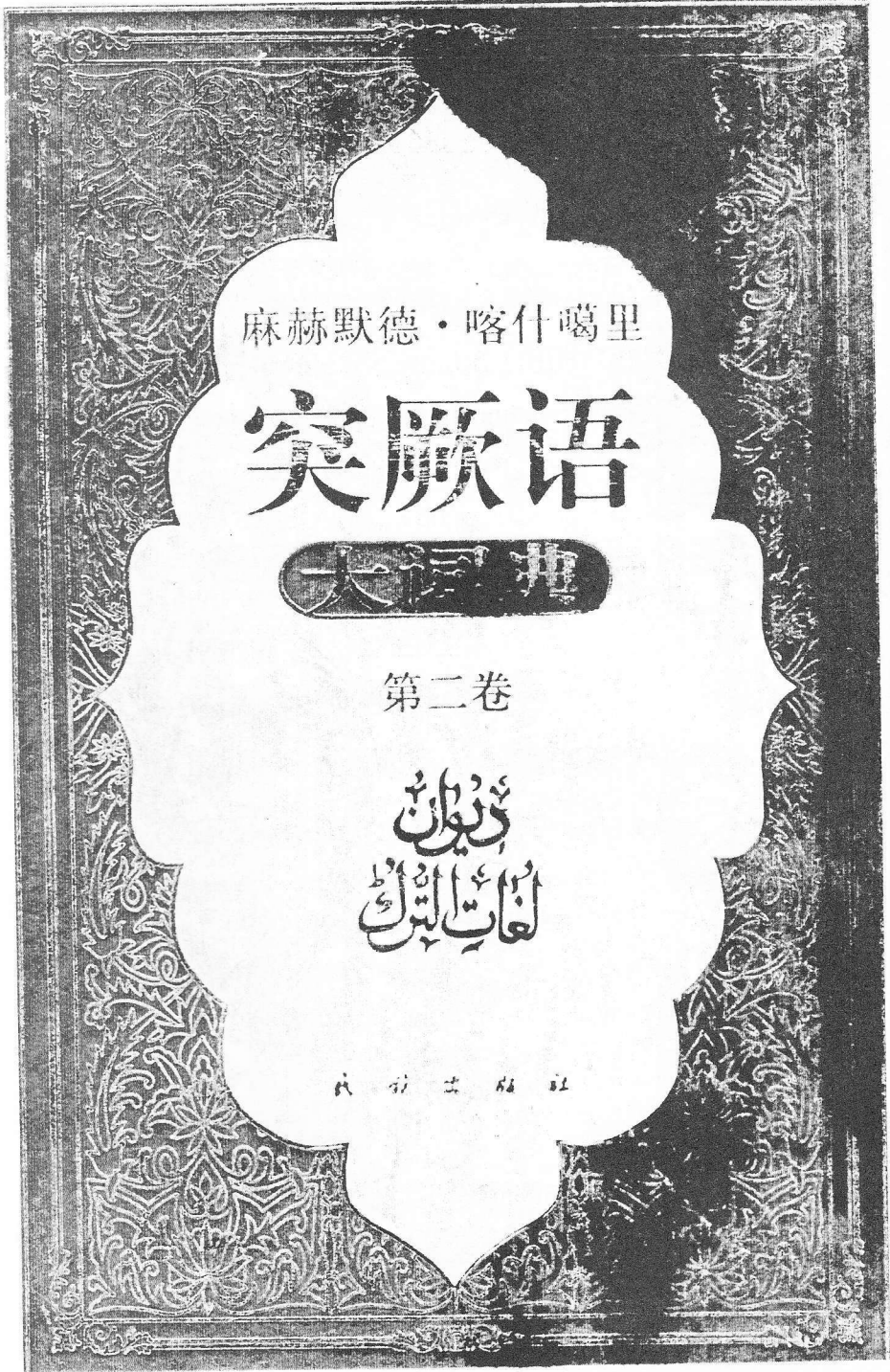
تُغْغُنْدِي TYGYNDI ТҮГҮНДІ: түйінді; буып-түйінді.

«ال تُغْغُنْدِي» Ol tygyn tygyndi: Ол түгүн
түгүнді - Ол түйін түйінді» Түйін түйіп жат-
қандай көрінсе де осылай дейді.
(تُغْغُنْمَاقور - تُغْغُنْمَاق) Tygynur-tygy-
nymek - Түйінер-түйінбек).

بُلْغُنْدِي BULUNDY БҮЛҮНДЫ: табылды.

«بُلْغُنْدِي» Bulundy: Иітүк бүлүнды -
Жоқ табылды». Басқаларға да осылай қол-
дапылады. (بُلْغُنْمَاقور - بُلْغُنْمَاق) Bulunur-
bulunmak - Табылар-табылмақ).

* Жазба, баспа нұсқаларында харақаттар қойылмаған. «Иықунды» деп оқын,
«жиды, жинап алды», деп түсінуге де болатын секілді. А. Е.

«Divanü lüğat-it-türk». II cild. Syao Cuni və Lyu Çzintszyanın Çin dilinə tərcüməsi.

(كِكْقُرُرْ - كِكْقُرْمَاكْ) kikqürür — kikqürmæk)。

كَمْتُرْدِي kəmtürdi 让埋。 اَلْ يَبْرَدَا نَانِكْ كَمْتُرْدِي ol yərdə
nəŋ kəmtürdi 他让在地里埋了东西 (كَمْتُرْمَاكْ - كَمْتُرُرْ
kəmtürür—kəmtürmæk)。

كُلْسِرْدِي külsirdi 好像微笑。 اَرْ اَرْ كُلْسِرْدِي ər külsirdi 人好像
微笑了。微笑也这样说 (كُلْسِرْمَاكْ - كُلْسِرَارْ - كُلْسِرْمَاكْ) külsirər—külsirmæk)。

كَدْكَرْدِي kədgirdi 使性子，撒野。 اَتْ كَدْكَرْدِي at kədgirdi
马撒野了 (كَدْكَرْمَاكْ - كَدْكَرَارْ - كَدْكَرْمَاكْ) kədgirər—kədgirmæk)。

كَزْكَرْدِي kəzgərdi 刻纹，刻出豁口。 اَرْ اَقْ كَزْكَرْدِي ər ok
kəzgərdi 人往箭上刻纹了，即刻出豁口了 (كَزْكَرْمَاكْ - كَزْكَرُرْ -
kəzgərür—kəzgərmæk)。

كَزْكَرْدِي kəzgərdi 让见。 اَلْ اَتَامْنِي مَنَا كَزْكَرْدِي ol atamni
maŋa kəzgərdi 他让我见了我的父亲，即让我和父亲会见了
(كَزْكَرْمَاكْ - كَزْكَرُرْ - كَزْكَرْمَاكْ) kəzgərür—kəzgərmæk)。

كُزْكَرْدِي küzgərdi 立秋。 اَذَلِكْ كُزْكَرْدِي əzlək küzgərdi 岁月
令(岁时间)立秋了 (كُزْكَرْمَاكْ - كُزْكَرُرْ - كُزْكَرْمَاكْ) küzgərür—küzgərmæk)。

كَلْكَرْدِي kəlgirdi 将要来。 اَلْ مَنَا كَلْكَرْدِي ol maŋa kəlgirdi
他将要来我处了 (كَلْكَرْمَاكْ - كَلْكَرَارْ - كَلْكَرْمَاكْ) kəlgirər—kəlgirmæk)。

كَنْكَرْدِي kəngərdi 使适应；使服贴，校正，弄直；指路。
使招认。 اَلْ اَقْ كَنْكَرْدِي ol ok kəngərdi 他校正箭镞了，即

دیوان لغات التّرك

شیخ محمود بن حسین کاشغری
درگردان به فارسی: دکتر حسین محمدرزاده صدیق

اسب را گران شمرد و هم چنین است زمانی که شئی سنگین شمرده شود. (اغرلنر- اغرلنماق) *agurlanur-agurlanmaq*.

اغرلندی *ugurlandi*: اغرلندی نانک

ugurlandi nañ یعنی: هنگام چیزی فرا رسید. **یول اغرلندی** *yol ugurlandi* یعنی: راه پر خیر و برکت شد. **آت اغرلندی** *at ugurlandi* یعنی: عوض اسب بخشیده شده، عطا گردید. (ترکی اوغوزی). (اغرلنر- اغرلنماق) *ugurlanur-agurlanmaq*.

اگرلندی *ögürlandı*: **ئید اکرلندی** *yund akrlandı* یعنی: گلهی اسب صاحب کرهها شد. (اگرلنر- اکرلنماق) *ögürlanur-ögürlanmaq* به حیوانات دیگری که بصورت گلهاند، چنین گفته می شود.

اتزلندی *ätizlände*: **بیز اتزلندی** *yér ätizlände* یعنی: زمین اندازه گرفته شد، زمین برای شخم زدن به چند قطعه تقسیم شد. (اتزلنر- اتزلنماق) *ätizlanur-ätizlanmaq*.

اچزلندی *uçzlandı*: **أل بو نانکی اچزلندی** *ol bu nañki uçzlandı* یعنی: او، این چیز را ارزان شمرد. (اچزلنر- اچزلنماق) *uçzlanur-uçzlanmaq*.

اژزلندی *äzizlände*: **أل تاغنی اژزلندی** *ol tağni äzizlände* یعنی: او، این کوه را مانع دانست. (اژزلنر- اژزلنماق) *äzizlanur-äzizlanmaq*.

اسزلندی *isizlände*: **اوغلان اسزلندی** *oğlan isizlände* یعنی: بچه بیکاره و شرور شد. (اسزلنر- اسزلنماق) *isizlanur-isizlanmaq*.

اوغزلندی *oğuzlandı*: **از اوغزلندی** *az oğuzlandı* یعنی: شخص اوغوزی شد. به قالب و ریخت اوغوزان در آمد. (اوغزلنر- اوغزلنماق) *oğuzlanur-oğuzlanmaq*.

اسیرگندی *ısırgandı*: **انک بشی اسیرگندی** *anıñ bışı ısırgandı* یعنی: او من را به سوی شرمندگی سوق داد و من هم شرمنده شدم. (اغرلنر- اغرلنماق) *agurlanur-agurlanmaq*.

اسیرگندی *ısırgandı*: **انک باشی اسیرگندی** *anıñ başı ısırgandı* سر او پر جوش شد. (به دلیل کوتاه نکردن موی خود به مدت دراز، به جهت گرمی، جوش و کورک در سرش پیدا شد). (اسیرگنر- اسیرگنماق) *ısırganur-ısırganmaq*.

اسیرگندی *ısırgandı*: **أل توارنکا اسیرگندی** *ol tawarıña ısırgandı* یعنی: مرد به از دست دادن مالش تأسف خورد. (اسیرگنر- اسیرگنماق) *ısırganur-ısırganmaq*.

اوتلندی *uwutlandı*: **از اوتلندی** *az uwutlandı* یعنی: شخص خجالت کشید. اوغوزان **اوتلندی** *utandı* گویند. چند حرف را بیکبار می اندازند. (اوتلنر- اوتلنماق) *utlanur-utlanmaq*.

اگتلندی *agatlände*: **قیز اکتلندی** *qız äktlände* یعنی: دختر، صاحب خدمتکار شد. (عروس صاحب کنیز و چاربه ای شد که همراهش فرستاده اند). (اکتلنر- اکتلنماق) *äktlanur-äktlanmaq*.

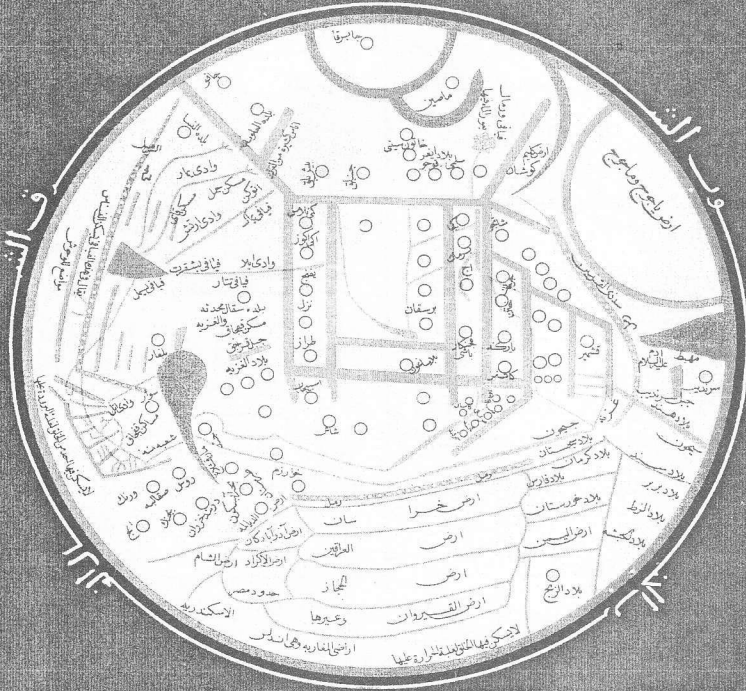
اشچلندی *aşıçlandı*: **از اشچلندی** *az aşıçlandı* یعنی: شخص صاحب دیگ شد. (اشچلنر- اشچلنماق) *aşıçlanur-aşıçlanmaq*.

انچلندی *әнüçlände*: **انک کوزی انچلندی** *anıñ közi әnüçlände* یعنی: چشم او ناخنک در آورد. (انچلنر- انچلنماق) *әнüçlanur-әнüçlanmaq*.

اغرلندی *agırlandı*: **از اغرلندی** *az agırlandı* یعنی: شخص پذیرایی شد، گرمی داشته شد. حرف «ن» بدل از حرف «ل» است. **أل بو اتنی** *ol bu atm agırlandı* یعنی: او، این

Divânü Lugâti't-Türk

Kâşğarlı Mahmûd

 KABALCI

«Divânü lügat-it-türk». Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevərin türkçə tərcüməsi

boymul.

boymul at: Boynunda beyaz bir leke olan at. Koyun ya da başka hayvanlar için de bu sözcük kullanılabilir.

boynaq. Dağdaki dar bir geçit.

boynaq. Kertenkele.

boynattı.

ol oğlını işqa boynattı: O, çocuğunun konu bağlamında itaatsizlik etmesini sağladı.

boynatür, boynatmâq.

boyun. Halk (*qavm*) – *zel'i (d) ye (y)* okuyanların lehçelerinde [bkz. *bođun*].

boyunduruq. Boyunduruk; iki öküzün birden boynunun üzerine konulan tahta.

böz. Açık toprakrengi.

böz at: Boz renkli at. Beyaz ile kızıl arasında bir renkte olan herhangi bir hayvanı anlatmak için bu sözcük kullanılır.

böz qöy: Boz renkli koyun.

bozdı.

ol ew bozdı: O, evi [başka bir şeyi de olabilir] yıktı.

bozâr, bozmâq.

bozlâdı.

titir bozlâdı: Dişi deve [başka bir şey de olabilir] homurdandı.

bozlâr, bozlâmâq.

bozlattı.

ol botünü bozlattı: O, deve yavrusunu [başka bir şeyi de olabilir] homurdattı.

bozlatür, bozlatmâq.

bozuldı.

ew bozuldı: Ev harap oldu. Başka birinin evi tahrip etmesini anlatmak için de bu sözcük kullanılır.

bozular, bozulmâq. Bu eylem hem geçişli hem de geçişsizdir.

er bozuldı: Adam (-in malı) harap oldu.

bozuq.

bozuq ew: Harabe haline gelmiş ev. Yıkılmış ya da tahrip olmuş her şeyi anlatmak için bu sözcük kullanılır.

bozuşdı.

ol manğa ew bozuşdı: O, bana evi yıkmakta yardım etti. Bu işte rekabet etmeyi anlatmak için de bu sözcük kullanılır.

bozuşür, bozuşmâq.

bödig. Dans; oynamak, sıçramak.

ÜÇ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَى FƏLƏNDİ BABI

تُبِرْدَى T ü p ü r d i⁶⁸: «تُبِي تُبِرْدَى tüpi tüpürdi=yel əsdi, torpağı sovurdu», (تُبِرَار- تُبِرَار- تُبِرْمَاك). Bu məsələdə də işlənmişdir: «تُبِرْمَاكِنِجَا تُلْمَاس، تُبِرْمَاكِنِجَا اِجْمَاس» tütüşməginçə tüzülməs, tüpirməginçə açılmas=qovğa olmayınca nizam olmaz, külək olmayınca hava açılmaz». Bu söz dava etmiş iki adamın arasını düzəltməyə çalışan şəxs haqqında deyilir.

كَبِرْدَى K a b a r d i⁶⁹: «كَبِرْدَى باش baş kabardı = yara qabardı», (كَبِرْر- كَبِرْمَق kabarrur – kabarmak). Bu sözün əsli «كَبِرْدَى» şəklindədir. Lakin fəsih olanı qısa olanıdır.

كُتِرْدَى K o t u r d i⁷⁰: «كُتِرْدَى أَل ol unuğ koturdu = o, unu boşaltdı, bir qabdan başqasına yığıdı», (كُتِرْمَق- كُتِرْر- كُتِرْمَق koturur-koturmak).

كُپِرْدَى K o p u r d i: «كُپِرْدَى أَل مَنَى أَرْمَدِن قُپِرْدَى ol məni ornumdm kopurdu = o məni yerimdən qaldırdı». Yerindən qaldırılan, oynadılan

⁶⁸ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «tüpirdi» kimi (DLT-2005, s. 67) kimi oxumuşlar. Digər nəşirlər iki ü ilə «tüpürdi» şəklində oxusalar da, hamısı sözün müzare və məsdərini bir ü ilə «tüpirər-tüpirmək» şəklində vermişdir.

⁶⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «kabardı» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s.67). Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.68) və uyğurlar da «kabardı» kimi oxumuşlar (TTD, II tom, bet 93).

⁷⁰ Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «kuturdu» şəklində (DLT-2005, s. 67), çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.68) və uyğurlar isə «koturdu» kimi oxumuşlar (TTD, II tom, bet 94).

hər şey üçün belə deyilir, (فَبِرْمَاقٍ - فَبِرْمَاقٍ kopurur – kopurmak). Bu məsələdə də işlənmişdir: «تُتُونُ كُبْرَسَا اِشْلَنُورُ» tütünü kopursa işlənür = tüstünü qurdalayan hislənər», (tüstü ilə oynayan adam hisə batar). Bu söz bir fitnəni alovlandıran adamın özünün də həmin fitnəyə düşəcəyini bildirir.

كُبْرَدِي K ö p ü r d i: «أَشِيحُ كُبْرَدِي» aşıç köpürdi = qazan köpürdü».

كُبْرَدِي K ö p ü r d i: «سُوتُ كُبْرَدِي» süt köpürdi = süd daşdı». İnsanın ağzı köpürdüyü zaman da belə deyilir, (كُبْرَمَاقٍ - كُبْرَمَاقٍ köpürür – köpürmək).

بُتْرَدِي P ü t ü r d i: «أَتُ بَاشِغُ بُتْرَدِي» ot başıg pütürdi = dərman yaranı sağaltdı».

بُتْرَدِي P ü t ü r d i: «أَنِيكَ أَزَا اَلْمِنِ بُتْرَدِي» anıq üzə alımın pütürdi = onun üzərindəki borcunu isbat etdi», (sənədlə isbat etdi, davanı qazandı). Boredan başqa şeylər üçün də belə deyilir, (بُتْرَمَاقٍ - بُتْرَمَاقٍ pütürür – pütürmək).

بُتْرَدِي B a t u r d i: «أَلُ سَوْرِينِ مَندِينِ بُتْرَدِي» ol sözün məndin baturdı = o, sözünü məndən gizlədi, saxladı».

بُتْرَدِي B a t u r d i: «أَلُ أَنِي سَوْكََا بُتْرَدِي» ol anı suwka baturdı = o onu suya batırdı». Şəkəri bulamaca batırmaq kimi, hər hansı mayeyə batırılan nəsnə üçün də belə deyilir, (بُتْرَمَاقٍ - بُتْرَمَاقٍ baturur – baturmak)⁷¹.

تُتْرَدِي T a t u r d u m: «مَنا أَنقَارِ أَشِ تَتْرَدِي» mən anqar aş taturdum = mən ona yemək daddırdım», (تَتْرَمَاقٍ - تَتْرَمَاقٍ tatururmən–taturmak).

تُتْرَدِي T ü t ü r d i: «أَلُ اِنكَبْرِ اِتِ تُتْرَدِي» ol anqar it tütürdi = o ona itini qısıqırdı». Bəzən «تُتْكُرَدِي» tütükürdi» deyilir. Bu sözün doğru

⁷¹ Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.69) və uyğurlar bu iki maddəni «paturdı» kimi oxumuşlar (TTD, II tom, bet 95).

variantı «*ت تُتْرِدِي* it tütürdi» sözündəki kimi üç *t* olmasıdır. Qısalıq naminə biri atılmışdır. (*تُتْرِرُ - تُتْرِمَاك* tütürür – tütürmək).

تُفْرِدِي T u w u r d ı: «*ات فَلَاقِن تُفْرِدِي* at kulağın tuwurdı = at, qulağımı şək-lədi». Bu, bir şey sezdiyi zaman atın qulağım şəkləməsi-dir, (*تُفِيرَار - تُفِيرِمَاق* tuwırar – tuwırmak).

كُتْرِدِي K a t a r d ı: «*أل اتغ كُتْرِدِي* ol atıg katardı = o, atı yönəldiyi istiq-a-mətdən qaytaradı».

كُتْرِدِي K a t a r d ı: «*ياغِي كُتْرِدِي* yağı katardı = düşməni geri oturtdu». Başqa hallarda da belə deyilir, (*كُتْرُرُ - كُتْرِمَاق* katarur– ka-tarmak). Bu şeir parçasında da işlənmişdir:

أردي أشين تترغان

يقلق يَغ كترغان

بُينن تُثب كترغان

بَستى ألم اغترو

«Ərdi aşın taturğan,

Yawlak yağığ katarğan,

Boynın tutup kadhırğan,

Bastı ölüm, ağtaru».

Aşmı daddırandı,

Pis yağı qaytarandı,

O, boyun əydirəndi,

Ölüm basdı, apardı.

(Bir igid haqqında mərsiyə deyir: çox qonaqpərvər, səxavətli adam idi, pis düşməni qaytaran, geri oturdan, düşməne boyun əy-dirən igid idi, çox heyif ki, ölüm gəldi, onu apardı).

فُتْرِدَى K a t u r d ı : « أَلْ يُمَشَاقُ نَانَكْنَى فُتْرِدَى ol yumşaq nənqni katurdı = o, yumşaq nəsnəni sərtləşdirdi», (yumşaq dəmiri sərtləşdirdiyi, polada çevirdiyi kimi o, yumşaq şeyi sərtləşdirdi).

فُتْرِدَى K a t u r d ı : « تَاشْ يِيرْ أُنَى فُتْرِدَى taş yer anı katurdı = qıraq yer, qürbət onu bişirdi, olğunlaşdardı, mətinləşdirdi», (فُتْرُ - فُتْرِمَاقْ katurur – katurmak).

فُتْرِدَى K u t u r d ı⁷²: « أَعْلَانُ فُتْرِدَى oğlan kuturđı = uşaq həddini aşdı, cızığmdan çıxdı, qudurdu».

فُتْرِدَى K u t u r d ı : « تَرِغُ فُتْرِدَى tariğ kuturđı = əkin, bitki sürətlə boy atdı, tez yetişdi». Başqası da belədir, həddini keçən, daşan hər şey üçün belə deyilir, (فُتْرِمَاقْ - فُتْرُ katurur – katurmak).

كُتْرِدَى K ö t ü r d i : « أَرْ يُكْ كُتْرِدَى ər yük kötürdi = adam yük götürdü». Qadın hamilə olsa, yenə belə deyilir. (كُتْرُ - كُتْرِمَاقْ kötürür –kötürmək). Bu məsələdə də işlənmişdir: « تَقَى يُكْ كُتْرَسَا تَقَى يُكْ كُتْرَسَا təwi yük kötürsə, kəmiç yəmə kötürür = dəvə yük götürsə, çömçəni də bərabər götürər». Bu, ərəbcədəki bu məsəl kimidir: « اتَّبِعِ الْفَرَسَ لِمَامَهَا».

سُجْرِدَى S ü ç i r d i : « أَعْجُ نَانِكْ سُجْرِدَى açığ nənq süçirdi = acı şey şirinləşdi», (سُجْرَارْ - سُجْرِمَاقْ süçirər – süçirmək).

فَجْرُدْمُ K a ç u r d u m : « مَنْ أُنَى فَجْرُدْمُ mən anı kaçurdum = mən onu qaçırdım», (فَجْرُمَنْ - فَجْرِمَاقْ kaçururmən – kaçurmak).

كَجْرِدَى K e ç ü r d i : « أَلْ مَانَى سَفْدَنْ كَجْرِدَى ol mənəni suwdan keçürdi = o mənəni sudan keçirdi, sudan adlatdı».

كَجْرِدَى K e ç ü r d i : « بَاقْ يَزُقِنْ كَجْرِدَى bağ anıq yazukın keçürdi = bəy onun suçunu bağışladı», (كَجْرُ - كَجْرِمَاقْ keçürür – keçürmək).

⁷² Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «kudurđı» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s.54).

كُجْرِدِي K ö ç ü r d i : «أَلْ أُنِي أَقْدِن كُجْرِدِي» ol anı əwdin köçürdi = o onu evdən köçürdü».

كُجْرِدِي K ö ç ü r d i : «أَلْ بِيْتِك كُجْرِدِي» ol bitik köçürdi = o, kitabın üzünü köçürdü». Bir yerdən başqa bir yerə köçürülən şey üçün də belə deyilir.

كُجْرِدِي K ö ç ü r d i : «أَلْ كُجْت كُجْرِدِي» ol köçüt köçürdi = o, atı [və ulağı] bir yerdən başqa bir yerə apardı, nəql etdi», (كُجْرِمَاك - كُجْرُر - köçürür – köçürmək).

تُدْرِدِي T o d h u r d u m : «مَنْ أُنِي تُدْرِدِي» mən anı todhurdum = mən onu doyurdum». Əsli «تُدْغِرْدِي todhğurdum»dur, (تُدْرِمَنْ - تُدْرِمَاك todhururmən – todhurmək).

قُدْرِدِي K a d h ı r d i : «أَلْ أُنِيك بُيْمِن قُدْرِدِي» ol anıq boynın kadhırdı = o ona boyun əydirdi».

قُدْرِدِي K a d h ı r d i : «أَلْ أُنِيك سَوْرِن قُدْرِدِي» ol anıq sözün kadhırdı = o onun sözünü rədd etdi», (قُدْرِمَاك - قُدْرَار - kadhırar – kadhırmək).

قُدْرِدِي K u d u r d i : «أَلْ بُوْ أَيْشْتَا قُدْرِدِي» ol bu işta kudurdı = o bu işin üstünə düşdü, çox çalışdı», (قُدْرِمَاك - قُدْرُر - kudurur – kudurmək).

كُدْرِدِي K e d h ü r d i : «أَلْ مَنَا تُون كُدْرِدِي» ol manqa ton kedhürdi = o mənə paltar geydirdi». Başqası da belədir, (كُدْرِمَاك - كُدْرُر - kedhürür – kedhürmək).

كُدْرِدِي K e d h i r d i : «أَلْ قُوَيْغ كُدْرِدِي» ol koyuğ kedhirdi = o, qoyunu basdırma elədi», (كُدْرِمَاك - كُدْرَار - kedhirər – kedhirmək).

قَرْرِدِي K a r a r d i : «تُون قَرْرِدِي» tün karardı = gecə qaraldı».

قَرْرِدِي K a r a r d i : «تُون قَرَارِدِي» ton karardı = paltar qaraldı, çirkləndi». Başqası da belədir, (قَرْرِمَاك - قَرْرَار - kararur – kararmək).

قُرْدَى K u r u r d i : «قُرْدَى نَانَكْ kururdi nənq = nəsne qurumağa başla-
dı», (قُرْمَاق قُرِرُر - kururur – kururmak).

قِزْرْدَى K ı z a r d i : «قِزْرْدَى نَانَكْ kızardı nənq = nəsne qızardı», (قِزْرُر - قِزْرَمَاق kızarur – kızarmak).

تِزْرْدَى T a z a r d i : «تِزْرْدَى نَانَكْ tazardı nənq = nəsne dazlaşdı, keçəlləş-
di, tükü yeyildi, töküldü», (تِزْرُر - تِزْرَمَاق tazarur – tazar-
mak).

تِزْرَدَى T ü z ə r d i : «تِزْرَدَى یِیر تِزْرَدَى yer tüzərdi=yer düzəldi, düzləşdi», (تِزْرُر - تِزْرَمَاق tüzərür - tüzərmək).

کِزْرْدَى K ü z ə r d i : «اود کِزْرْدَى öd küzərdi = mövsüm payızlaşdı, payız
fəslı girdi», (کِزْرُر - کِزْرَمَاق küzərür – küzərmək).

بِسْرْدَى B a s u r d i : «تَنْقِرَى تَاغ بِرلا یِیرک بِسْرْدَى tənqri tağ birlə yerig ba-
surdı = tanrı dağla yeri basdı». Hər hansı bir ağır nəsne-
nin altına qoyulan şey üçün də belə deyilir, (بِسْرُر - بِسْرَمَاق basurur – basurmak).

بِسْرْدَى P u s a r d i : «کوک بِسْرْدَى kök pusardı = göy dumanlandı, bulud-
landı, duman qopdu», (بِسْرُر - بِسْرَمَاق pusarur – pusarmak).

قِسْرْدَى K ı s u r d i : «أل ازن نَانَكْنَى قِسْرْدَى ol uzun nənqni kısurdı = o, uzun
şeyi qısaltdı», (قِسْرُر - قِسْرَمَاق kısurur – kısurmak).

کِسْرْدَى K ö s ü r d i : «أل اتیغ کِسْرْدَى ol atığ kösürdi = o, atın ayağına kös-
tək, cidar vurdu», (کِسْرُر - کِسْرَمَاق kösürür – kösürmək).

بِشْرْدَى B u ş u r d i : «أل مَنى بِشْرْدَى ol mənı buşurdı = o mənı cana yığ-
dı», (بِشْرُر - بِشْرَمَاق buşurur – buşurmak).

پِشْرْدَى P ı ş u r d i : «أل ات پِشْرْدَى ol ət pışurdı = o, ət bişirdi», (پِشْرُر - پِشْرَمَاق pışurur - pışurmak). Başqası da belədir.

تِشْرْدَى T a ş u r d i : «أت اشیچ تِشْرْدَى ot aşıç taşurdı = od qazanı daşırdı». Bir yerdən başqa yerə axan maye üçün də belə deyilir, (تِشْرُر - تِشْرَمَاق taşurur – taşurmak).

تُشْرِدِي T u ş u r d i : «أَل مَنِي سَنَا تُشْرِدِي» ol mənı sanqa tuşurdı = o mənı sənə tuş etdi, qovuşdurdu», (تُشْرُر- تُشْرِمَاق tuşurur – tuşurmak).

تُشْرِدِي T ü ş ü r d i : «أَل الْكِدِين يَرْمَاق تُشْرِدِي» ol əligdin yarmak tüşürdi = o, əlindən pul düşürdü, saldı».

تُشْرِدِي T ü ş ü r d i : «مَنْ أَمِي أَنَّن تُشْرِدْمُ» mən anı attın tüşürdüm = mən onu atdan düşürdüm». Dartıb yıxmaq da belədir, (تُشْرُر- تُشْرِمَاق tüşürür – tüşürmək).

سَشْرِدِي S a ş u r d i : «أَل يَنْجُونِي جَشْ بِلَا سَشْرِدِي» ol yinçünü çəş bilə saşurdı = o, inci ilə firuzənin arasını ayırdı». Cəvahiratı düzərkən aralarını ayıranda yenə belə deyilir, (سَشْرُر- سَشْرِمَاق saşurur– saşurmak).

كُشْرِدِي K ü ş ə r d i : «كَوْلُ كُشْرِدِي» köl küşərdi=hovuz doldu, ağzmacan doldu», (كُشْرَار- كُشْرِمَاق küşərür–küşərmək). Bir qab ləbə-ləb, ağzma qədər dolanda da belə deyilir. Bu bənddə də işlənmişdir:

أَلْنُ تَبُو يَشْرِدِي
أَرْتُ أَتْمِن يَشْرِدِي
كَوْلُ نِك سَقْن كُشْرِدِي
سِغْرُ بَقَا مَنَكْر شُورُ

«Alın tüpü yaşardı,
Urut otın yaşurdı,
Kölünq suwm küşərdi,
Sığır, boka münqrəşür».
Dağm təpələri yaşardı,
Quru ot yerinə yenisi çıxdı,
Gölün suyu doldu,
Sığır, buğa böyrüşür.

(Baharı tərənnüm edir: dağm təpələri təzə otlarla yaşardı, quru otların yerində yeni çəmənlər bitdi, göllər bahar suları ilə daşana qədər doldu, sığırlar, buğalar sevinc içində böyürür).

بُغْرَدِي B o ğ a r d i⁷³: «أَلْ يَغَاجُ بُغْرَدِي» ol yıçaq boğardı = o, ağacı kərtədi, kəsdi, yardı», (بُغْرَمَاق - بُغْرُورُ boğarur – boğarmak). Əsli «بُغْرَادِي boğradı»dır.

تُغْرَدِي T o ğ u r d i⁷⁴: «أُرَاغُتُ أُغْلُ تُغْرَدِي» urağut oğul toğurdi = qadın uşaq doğdu». Heyvan doğanda da belə deyilir, (تُغْرُورُ - تُغْرَمَاقُ toğurar – toğurmak). Bu məsələdə də işlənmişdir: «أَنَا أُغْلَى أَاتِجُ أَاتَا أُغْلَى أَاتِجُ ata oğlu ataç toğar = oğul öz atasına çəkər».

تُغْرَدِي T o ğ r u d i: «أَلْ مَنَّا تُغْرَدِي» ol manqa toğrudı = o, yolu buraxaraq mənə tərəf doğruldu». Yolu buraxaraq hiddətlə bir şeyə tərəf yönələn adam üçün də belə deyilir, (تُغْرَمَاقُ - تُغْرُورُ toğrur – toğrumak).

سُغْرَدِي S a ğ u r d i⁷⁵: «أَرُ سَوْفُ سُغْرَدِي» ər suw sağurdi = adam su içdi, suyu başma çəkdi».

سُغْرَدِي S a ğ u r d i: «قَمُّ سَوْفُ سُغْرَدِي» kum suw sağurdi = qum suyu canına çəkdi, özünə hopdurdu».

سُغْرَدِي S a ğ u r d i: «أَلْ فُرْتُ سُغْرَدِي» ol kurut sağurdi = o, qurut düzəltmək üçün qatığın suyunu süzdü». Karluqca.

سُغْرَدِي S a ğ u r d i «أَلْ يُقَارُوُ يَارِنُ سُغْرَدِي» ol yokarı yarm sağurdu = o, göyə tərəf tüpürdü». Bu söz barsğancadır. Başqaları «sudhtı» deyirlər, (سُغْرُورُ - سُغْرَمَاقُ sağurur–sağurmak). Bu

⁷³ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü u ilə «buğardı» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s.67).

⁷⁴ Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.77) və uyğurlar bu sözü «tuğurdi» kimi vermişlər (TTD, II tom, bet 106).

⁷⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü u ilə «suğurdi» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s.54). Məna etibarilə ğ ilə yazılan «soğurmak=soğmaq, sümürmək» daha doğrudur. Bundan sonra işə ğ ilə «sığurdi» sözü gəlir.

məsəldə də işlənmişdir: «كوك كا سغرسا يوزكا ثشور» kökgə sağursa, yüzgə tüşür=bir adam göyə tüpürsə, tüpürçək qayıdıb üzünə düşər». Bu söz böyüklərə pislik edənin eyni aqibətə uğrayacağını bildirir.

سغردى S i ğ u r d i: «أل أنغ قابقا سغردى» ol unuğ kapka sığurdu = o, unu qaba sığdırdı, basdı». Bir şeyi sıxışdıraraq bir qaba dolduran zaman yenə belə deyilir, (سغرماق - سغرر - سغور - سغور- mak).

كغردى K u ğ u r d i: «أل ترغ كغردى» ol tarığ kuğurdu=o, əkini qovurdu». Başqa şey üçün də belə deyilir. Bu söz ف w ilə «فردى» kuwurdu» şəklində də tələffüz edilir, (فغرماق - فغرر - فغور - فغور- mak)⁷⁶.

أفردى Ə w ü r d i - t ə w ü r d i: «أل تفارغ أفردى» ol tawarığ əwürdi-təwürdi = o, malınm altını üstünə gətirdi». Burada «أفردى əwürdi» əsas, «تفردى təwürdi» ona qoşulan köməkçi sözdür, (تفرار - تفрмаك - تفرر - تفور - تفور- mak).

چغردى Ç ə w ü r d i: «أرق جغردى» ər ok çəwürdi = adam dırnağının üstündə ox çevirdi». Sol əlin baş barmağı üstündə hər hansı bir şey çevrildiyi zaman yenə belə deyilir, «أل جغرىنى جغردى» ol çığrını çewürdi = o, çarxını çevirdi», (چغرار - چغрмаك - چغور - چغور- mak).

سغردى S a w u r d u: «أر ترغ سغردى» ər tarığ sawurdu = adam taxıl sovurdu». Xırmanda küləyə verilərək sovruan, təmizlənən hər

⁷⁶ Bəsim Atalayın tərcüməsindən belə çıxır ki, o, əkini qovurdu, yəni suvarılmadığı üçün əkin yandı. Əslində isə «tarığ» sözü burada «darı, buğda» mənasındadır. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər baş sözü «kağurdu/kawurdu» (DLT-2005, s.67), uyğurlar isə «koğurdu» kimi (TTD, II tom, bet 107) oxumuş, misalı «o, darı - buğda qovurdu» kimi tərcümə etmişlər. Salih Mütəllibov baş sözü «koğurdu» kimi versə də, misalı «o, darı-buğda qovurdu» şəklində çevirmişdir (TSD, II tom, bet 85). Doğrusu da budur. Çinlilər də «koğurdu» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, II cild, s.78).

şey üçün bu söz işlədilir, (سَفْرَار - سَفْرَمَاق sawurar – sawurmak).

قَفْرَدَى Kawurdu: «بِلَازُكُ كُنْكَ الْيَكْنَ قَفْرَدَى biləzük künq əligin kawurdu = biləzük cariyənin qolunu, biləyini sıxdı». Hər hansı bir şeyi sıxan nəsnə üçün də belə deyilir, (قَفْرَار - قَفْرَمَاق kawurar - kawurmak)⁷⁷.

بُفْرَدَى Bukurdu: «أَلْ أَلْ تَكِيرِنْدَا بُفْرَدَى ol at təgirindən bukurdu = o, atın dəyərini, qiymətini endirdi». Hər hansı bir şey öz dəyərindən endirilsə, yenə belə deyilir, (بُفْرَار - بُفْرَمَاق bukurur – bukurmak).

بَاكُورْدَى Bakurdu: «أَلْ مَنَكَا كِشَى بُفْرَدَى ol manqa kişi bakurdu = o məni bir adama baxdırdı», (بُفْرَار - بُفْرَمَاق bakurur – bakurmak).

چَقَارْدَى Çıkaradı: «مَنْ أَمْنَى أَفْدَنْ جَقْرَدِمْ mən anı əwdən çıxardım = mən onu evdən çıxardım». Başqası da belədir, (جَقَارَر - جَقَارَمَاق çıxarur – çıxarmak).

سِيقْرَدَى Sıkırdı: «كُشَ سِيقْرَدَى kuş sıkırdı = quş ötdü, cəh-cəh vurdu».

سِيقْرَدَى Sıkırdı: «كِشَى سِيقْرَدَى kişi sıkırdı = adam fit çaldı», (سِيقْرَار - سِيقْرَمَاق sıkırar–sıkırmak).

كِكِرْدَى Kıkırdı: «أَرْ قِكِرْدَى ər kıkırdı=adam ucadan çağırırdı, qışqırırdı», (قِكِرَار - قِكِرَمَاق kıkırar–kıkırmak). Bu şeirdə də işlənmişdir:

قَذَى قِقْرَبْ أَعَشْ تَرْدِمْ

يَعَى قَارُوكِرِشْ قُرْدُمْ

تُقُشْ إِجْرَا أَرُشْ بَرْدِمْ

أَرَنْ كُورُبْ بَشَى تَعْدَى

«Kudhi kıkırp oğuş terdim,

Yağıkaru kiriş kurdum,

⁷⁷ Bəsim Atalayın fikrincə, bu maddədəki sözlər «kawradı-kawrar-kawramak» olmalıdır. Ancaq bu şəkil bu baba uyğun deyil (DLT, II, s. 82).

Tokuş içrə uruş berdim,
 Ərən körüp başı tıgdı».
 Ucadan çağırıb xalqı topladım,
 Düşmənə qarşı ox-yayımı çəkdim,
 Savaşa girib vuruşdum,
 Ərəni görən yağı boyun əydi.

(Dağın təpəsindən aşağıya doğru hay saldım, bütün oymağı yığdım, oxumu-yayımı çəkib düşmənlə vuruşmağa başladım, bizim ərənləri görən yağı qoyub qaçdı).

تەگۈردى T ə g ü r d i: «أل منكا بکین سوز تکردى» ol manqa bəgdin söz təgürdi = o mənə bəydən söz çatdırdı». Başqası da belədir, (تکُرر - تکرماک təgürür – təgürmək).

چۆکۈردى Ç ö k ü r d i: «أل تقي جۇردى» ol təwəy çökürdi = o, dəvəni xıxlatdı». Bir adama diz çökdürəndə də belə deyilir, (جۆرر - جۆرماک çökürür – çökürmək).

کەگىردى K ə g i r d i: «ار کەردى» ər kəgirdi = adam gəyirdi», (کەرار - کەرماک kəgirər – kəgirmək).

کۆگەردى K ö g ə r d i: «کۆگەردى نەنق» kögərđi nənq = nəsne göyərdi, göy rəngini aldı», (کۆگەرر - کۆگەرماک kögərür – kögərmək).

کۆلەردى K ö l ə r d i: «کۆلەردى سۇف» kölərdi suw = su gölləndi, yığıldı», (کۆلەرر - کۆلەرماک kölərür – kölərmək).

کۈلەردى K ü l ə r d i: «ات کۈلەردى» at külərđi = at aǵnadı, (qarnı şişdiyi üçün və ya buna bənzər şeydən dolayı yerə yıxılıb aǵnadı)», (کۈلەرر - کۈلەرماک külərür – külərmək). Bu məsələdə də işlənmişdir: «ار اعلیٰ منکادماس ات اعلیٰ کلرماس» ər oǵlı munqadhmas, it oǵlı külərməs = adəm oǵlu əzabda qalmaz, it küçüyü aǵnamaz», (necə ki, itin küçüyü aǵnamaz, eləcə də adam həmişə əziyyət içində olmaz, bir gün ondan qurtular).

- تَمُرْدِي Tamurdi: «أر بُرنِي تَمُرْدِي» ər burnı tamurdi = adamın burnu qanadı, axdı»⁷⁸.
- تَمُرْدِي Tomurdi: «أر يَغَاج تَمُرْدِي» ər yığaç tomurdi = adam ağacı dirək kimi dəyirmi şəkildə kəsdi», (تَمُرْمَق - تَمُرْمُر tomurur–tomurmak).
- چُمُرْدِي Çumurdi: «أل أنِي سَفَقَا چُمُرْدِي» ol anı suwka çumurdi = o onu suya daldırdı, cumdurdu», (چُمُرْمَق - چُمُرْمُر çumurur–çumurmak).
- چُمُرْدِي Çümürdi: suya daldırdı. Bu dalma əvvəlkindən daha dərin-dir. (چُمُرْمَق - چُمُرْمُر çümürür – çümürmək).
- سُمُرْدِي Sömürdi: «أل سَوْتُك سُمُرْدِي» ol sütüg sömürdi = o, südü sömürdü». Başqası da belədir, (سُمُرْمَق - سُمُرْمُر sömürür – sömürmək).
- سُبُرْدِي Süpürdi: «أل أف سُبُرْدِي» ol əw süpürdi = o, ev süpürdü». Başqası da belədir, (سُبُرْمَق - سُبُرْمُر süpürür – süpürmək).
- كَمُرْدِي Kəmurdi: «أل سُنْقُوك كَمُرْدِي» ol sünqük kəmurdi = o, sümük gəmirirdi», (كَمُرْمَق - كَمُرْمُر kəmurür – kəmurmək).
- تُنُرْدِي Tünər di: «تُنُرْدِي تُنُرْدِي يَر=يَر قَارَانَلِيقْ اُولْدُ». Zaman üçün də belə deyilir, (تُنُرْمَق - تُنُرْمُر tünürür – tünürmək).
- تَبُرْدِي Tabuzdi⁷⁹: «أل مَنكَا سَوْر تَبُرْدِي» ol manqa söz tabuzdı = o mənə tapmaca söylədi», (تَبُرْمَق - تَبُرْمُر tabuzur – tabuzmak).
- تُتُرْدُم Tutuzdu m: «مَن أَنكَار سَوْر تُتُرْدُم» mən anqar söz tutuzdum = mən ona yadda saxlanası, rəvayət ediləsi bir söz söylədim», (تُتُرْمَق - تُتُرْمُر tutuzur – tutuzmak).

⁷⁸ Mahmud Kaşğari bu sözün müzare və məsdərini verməmişdir.

⁷⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözdəki b-ni p ilə «tapuzdı» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s.67). Çinlilər də bu sözü p ilə «tapuzdı» kimi vermişlər (DLT-Çin, II cild, s.83)

تَمَزْدَى Tamuzdı: «أَل سَوْفُ تَمَزْدَى ol suw tamuzdı = o, su damlatdı».

Başqa şey damladılan zaman da belə deyilir, (تَمَزْر - تَمَزْمَاق tamuzur – tamuzmak).

كَنْزْدَى Ködhəzdi: «أَل مَنَّا كَنْزْدَى ol manqa ködhəzdi = o, bir şeyi mənim üçün saxladı».

كَنْزْدَى Ködhəzdi: «أَل مَنَى كَنْزْدَى ol məni ködhəzdi = o məni gözlədi».

Bu söz həm saxlamaq, həm də gözləmək mənasında işlənir, (كَنْزْر - كَنْزْرَمَاق ködhəzür – ködhəzmək). Əsli «كَوْزَاتَى köz attı»dır. Başqa bir tələffüzə görə bu söz «كُزَّتَى közətti» olur.

[Qayda]:

Belə fe'llərdə ر r hərfi qaydadan xaric olaraq işlənir. Çünki təsirsiz fe'li təsirli fe'lə çevirmək istədikdə əmri-hazır şəklinin sonuna ر r əlavə edilir. Adam qaçdığı zaman «أَر قَجْتَى ər kaçtı» deyilir. Bu, təsirsiz fe'ldir, onun təsirli şəkli «قَجْرْدَى kaçurdı»dır; «أَل أَنَى قَجْرْدَى ol anı kaçurdı» sözündə olduğu kimi. «أَر سَوْفُ كَجْدَى ər suw keçti = adam su keçdi». Bunun təsirli şəkli «كَجْرْدَى keçürdi»dir; «أَل أَنَى كَجْرْدَى ol anı keçürdi» sözündə olduğu kimi. Bu fe'llər əslində təsirlidir. «سَوْفُ تَمْدَى suw tamdı» sözündəki «تَمْدَى tamdı» fe'li kimi; «su damladı» deməkdir. Türklərin «مَنَى كَنْذَى məni ködhti» sözü «məni gözlədi» deməkdir. Bu sözü müqayisə üçün verdik.

Oğuzlar bəzən ر r yerinə ز z əlavə edirlər, «أَل تَغَارُ الدُّزْدَى ol tawar alduzdı = o, malı əlindən aldırdı, onun malı soyuldu» deyirlər. Bunun əsli «أَلْدَى aldı»dır.

- تېشىدى T ə p i ş d i: «أل مېك بىرلا تېشىدى» ol məninq birlə təpişdi = o mənimlə təpişdi, təpikləşdi», (تېشماق- تېشور- تېپیşür-تېپیşmək).
- قىشىدى K a p ı ş d i: «أل مېك بىرلا ئېق قېشىدى» ol məninq birlə topık kapişdı = o mənimlə top qapışdı», (çovkan oyununda top qapışdı). Başqası da belədir, (قېشماق- قېشور- kapişur – kapişmək).
- كېشىدى K o p u ş d i: «أل مېك بىرلا كېشىدى» ol məninq birlə kopuşdı = o mənimlə qalxışdı, mənimlə ayağa qalxmaqda yarışdı». Yarıdımlaşmaq da belədir, (قېشماق- قېشور- kopuşur–kopuşmək).
- كۆپüşدى K ö p ü ş d i: «أل مېكا ئون كۆپüşدى» ol manqa ton köpüşdi = o mənə paltar tikməkdə kömək etdi». Yarışmaq da, rəqabət də belədir, (كۆپüşور- كۆپüşور- köpüşür-köpüşmək).
- بېتىشىدى B i t i ş d i: «أل مېكا بېتك بېتىشىدى» ol manqa bitik bitişdi = o mənə kitab yazmaqda kömək etdi». Yarışmaq da belədir, (بېتىشور- بېتىشور- bitişür – bitişmək).
- بېتىشیلەر B i t i ş t i l ə r: «اولار ائى بېتىشیلەر» olar ikki bitiştilər = onlardan hər biri öz haqqında irəli sürülən iddianı qəbul etdi», (بېتىشورلار- بېتىشورلار- bitişürlər – bitişmək).
- تۇتۇشدىلار T u t u ş d ı l a r: «اولار ائى تۇتۇشدىلار» olar ikki tutuşdılar = onlar ikisi tutuşdular». Bir şey başqa bir şeyə yapışanda da belə deyilir, (تۇتۇشور- تۇتۇشور- tutuşur – tutuşmək).
- تۇتۇشدى T u t u ş d i: «أل مېكا كېك تۇتۇشدى» ol manqa keyik tutuşdı = o mənə geyik tutmaqda kömək etdi». Yarışmaq da belədir.
- تۇتۇشدىلار T u t u ş d ı l a r: «اولار ائى تۇتۇشدىلار» olar ikki tutuşdılar = onlar ikisi tutuşdular, çəkişdilər», (تۇتۇشور- تۇتۇشور- tutuşur – tutuşmək).
- İlk məzmun əsasdır.
- تېتىشىدى T i t i ş d i: «أل مېكا يۇنك تېتىشىدى» ol manqa yünq titişdi = o mənə yun didməkdə kömək etdi». Yarışmaq üçün də belə deyilir, (تېتىشور- تېتىشور- titişür – titişmək).

سُكِّشِبْ titişür–titişmək). Bu məsəldə də işlənmişdir: «سُكِّشِبْ أَرَشُرْ أَرَا تُون تَيْشُورُ sögüşüp uruşur, otra ton titişür = söyüşüb vuruşurlar, ortada paltar cırılır», (söyüşməkdən qovğa qızışır, ara yerdə paltar cırılır). Bu söz söyüşməkdən çəkinməsi tövsiyə olunan adamlara deyilir.

S a t ı ş d ı : «سَيْشُدَى ol manqa tawar satışdı = o mənə mal satmaqda kömək etdi». bəhsləşmək də belədir, (سَيْشُورُ سَيْشِمَاق – satışur – satışmaq).

K a t ı ş d ı : «كَيْشُدَى ol məninq birlə talkanka yağ katışdı = o mənimlə birlikdə qovuda yağ qatdı, qovuda yağ qatmaqda mənə kömək etdi». Yarış da belədir, (كَيْشُورُ - كَيْشِمَاق katışur – katışmaq).

K e t i ş d ı : «كَيْشُدَى olar bir ikindidin ketişdi = iki dost bir-birindən ayrıldı», (كَيْشُورُ - كَيْشِمَاق ketişür-ketişmək).
Bu şeirdə də işlənmişdir:

يَرَعُ بُلْبُ يَغْشُدَى

أَرْتَقْلَقْن سُنْكَشُدَى

قَلْن قَبْبُ كَيْشُدَى

سُرْدَى مَيْك قُوَيْمَى

«Yarağ bolup yağuşdı,

Ortaklıkm sögüşdi,

Kulun kapıp ketişdi,

Sürdi məninq koyumı».

Fürsət bulub yağı oldu,

Ortağı ilə söyüşdü,

Qulunlarını qapıb ilxıdan ayırdı,

Mənim qoyunlarımı da sürüb apardı.

(Qazancı böldükdən sonra özündən bəzi şeyləri gizləyən naxələf şərifi barədə şikayət edərək deyir: o adam hər fürsətdə mənə düşmənçilik elədi, mənasız bəhanələrlə mənimlə döyüşdü, söyüşdü, daylarını ilxıdan ayırdı, bu yetməzmiş kimi, mənim qoyunlarımı da sürüb apardı, bir sözlə, ortaqlığı pozdu).

[Qayda]:

لِقِن، لِكِن L 1 k 1 n, l i g i n: «ilə, birgə» mənasında iki ədatdır.

Bu ədatlardakı ل l hərfi bəzən kəsrelə, bəzən də zəmməli olur [yəni lıkm/ligin, lukun/lügün]. Bəzi yerlərdə bu ədat məfulu-bih kimi işlənir. Məsələn: «بِلِكِن الْغُلْفَا تَكْدِم» biligin⁸⁰ uluğlukka təgdim = biliklə ululuğa çatdım» cümləsindəki «لِکِن ligin» kimi, «اِسْزِلْکِن کَل، اَذْکُولْکِن کَل» edhgülügün kəl, isizligin kəlmə = xeyirlə gəl, şərlə gəlmə» cümləsindəki «اَذْکُولْکِن» edhgülügün», «اِسْزِلْکِن isizligin» sözləri kimi. Bu ədatlarda ق ka hərfi əsasdır, ک ke isə incə ahəngli sözlərdə ق ka hərfini əvəz edir. Mən bu barədə yuxarıda danışmışam. Bu ədatlar artırıldıqları sözlərin şəkilçi qəbul etməzdən əvvəlki sonluğuna görə formalaşır. Əgər sonluq u/ü ilə gəlsə ədat lukun/lügün şəklində, ı/i ilə gəlsə və ya sükunlu olsa, o zaman lıkm/ligin şəklində olur.

بِجِشْدِي B 1 ç 1 ş d i: «أَل مَبِك بَر لَآ يَغَاج بِجِشْدِي» ol məninq birlə yığaç bıçışdı = o mənimlə ağac biçmə işində yarışdı». Başqası da belədir,

⁸⁰ Bu söz əslində ədatın tələbatına görə «biligligin» şəklində olmalıdır.

yardımlaşmaq üçün də belə deyilir, (بجشور- بچیşور bıcışur – bıcışmak). İki adam bir-birindən ayrıldığı zaman da bu söz işlənir.

سۇچۇشدى S ü ç ü ş d i: «سۇچۇشدى ناتك = nənq = nəsne şirinləşdi», (سۇچشور- سۇچشماك süçişür – süçişmək).

سەچىشدى S ə ç i ş d i: «ال منكا يرماق سەچشدى = o, ol manqa yarmak səçişdi = o, pul saçmaqda mənə kömək etdi», (سەچشور- سەچشماك səçişür – səçişmək). Başqası üçün də belə deyilir, yardımlaşmaq da belədir.

سۇچۇشدى S u ç u ş d i: «اتلار قمع سۇچشدى = bütün atlar sıçradı, qalxdı». Başqası da belədir, (سۇچشور- سۇچشماك süçüşür - süçüşmək).

قاچىشدى K a ç ı ş d i: «الار بىرىدىن قاچشدى = onlar bir-birindən qaçışdı», (قاچشور- قاچشماك qaçişür – qaçişmək).

كوچۇشدى K o ç u ş d i: «ال مەنىق بىرلا كوچشدى = o mənimlə qucuşdu, qucaqlaşdı», (كوچشور- كوچشماك koçüşür – koçüşmək).

كەچىشدى K e ç i ş d i: «ال مەنىق بىرلا سۇف كەچشدى = o mənimlə su keçməkdə yarışdı», (كەچشور- كەچشماك keçişür – keçişmək).

كۈچەشدى K ü ç ə ş d i: «الار اكي تئار كۈچشدى = onların ikisi malı zorla almaqda bir-biri ilə yarışdı». Yardımlaşmaq da belədir, (كۈچشور- كۈچشماك küçüşür – küçüşmək).

بۇدھۇشدى B ü d h ü ş d i: «اغلان بۇدھۇشدى = uşaqalar oyunda, rəqsdə yarışdılar», (بۇدھۇشور- بۇدھۇشماك büdühüşür – büdühüşmək).

بۇدھۇشدى B u d h u ş d i: «بۇدھۇشدى ناتك = bir şey ayrıldı, əyri ayaqlar kimi ayrıldı», (بۇدھۇشور- بۇدھۇشماك budhuşür – budhuşmək).

تَدِشْدِي T i d h ı ş d i: «أَلار بِيرْبِيرِك تَدِشْدِي» olar bir birig tıdışdı = onlar bir-birinə mane olmaqda yarışdılar», (تَدِشْمَاق- تَدِشْوَر- تَدِشْمَاق tıdışur – tıdışmak).

قَدِشْدِي K a d ı ş d i: «أَل مَنقا تون قَدِشْدِي» ol manqa ton kadışdı = o mənə paltar tikməkdə kömək etdi». «Kadıma»-qoşa tikiş növüdür. Yarışmaq da belədir, (قَدِشْمَاق kadışmak)⁸¹.

قَدِشْدِي K ı d ı ş d i: «أَل مَنقا بَرِك قَدِشْدِي» ol manqa börk kıdışdı = o mənə börk qıyısını tikməkdə kömək etdi». Dəyirmi bir şeyin kənarlarını tikməkdə kömək üçün də belə deyilir, (قَدِشْمَاق- قَدِشْمَاق kıdışur – kıdışmak).

قُدِشْدِي K o d u ş d i: «أَلار بِيرْبِيرِكا ايش قُدِشْدِي» olar bir birgə iş koduşdı = onlar bir-birinə iş etibar etdilər», (قُدِشْمَاق- قُدِشْوَر- قُدِشْمَاق koduşur – koduşmak).

كُدِشْدِي K ü d ü ş d i: «أَلار بِير بِيرِك كُدِشْدِي» olar bir-birig küdüşdi = onlar bir-birini güddülər», (كُدِشْمَاق- كُدِشْوَر- كُدِشْمَاق küdüşür – küdüşmək).

بَرِشْدِي B a r ı ş d i: «أَلار بِيرْبِيرِكا بَرِشْدِي» olar bir - birgə barışdı = onlar bir-birinə getdilər», (بَرِشْمَاق- بَرِشْوَر- بَرِشْمَاق barışur – barışmak).

بُرِشْدِي B ü r ü ş d i: «أَل مَنقا بُرْمَا بُرِشْدِي» ol manqa bürmə бүрüşdi = o mənə tor tikməkdə kömək etdi». Torba ağzı kimi büzməli, yuvarlaq şəkildə tikilən hər şey üçün belə deyilir, (بُرِشْوَر- بُرِشْمَاق бүрüşür – бүрüşmək).

بُرِشْدِي B u r u ş d i: «بُرِشْدِي بُرِشْدِي نَانِك» buruşdı nənq = nəsənə buruşdu», (تۇتقۇن چۆھرە kimi oldu), (بُرِشْمَاق- بُرِشْوَر- بُرِشْمَاق buruşur – buruşmək).

بَرِشْدِي B e r i ş d i: «أَلار بِيرْبِيرِكا قِيز بَرِشْدِي» olar bir-birgə kız berişdi = onlar bir-birinə qız verdilər». Başqa şey verdikləri zaman da belə deyilir, (بَرِشْمَاق- بَرِشْوَر- بَرِشْمَاق berişür – berişmək).

⁸¹ Bu fe'lin müzaresi göstərilməmişdir.

تُرشدی Turuşdı: «كچك الغ برلا تُرشدی» küçük uluğ birlə turuşdı = küçük böyüyə qarşı çıxdı», (تُرشماق- تُرشور- turuşur – turuşmak). Bu mäsəldə də işlənmişdir: «كچك الغ قا تُرشماس. قِرغوى سُنكُفراقا قِرشماس» küçük uluğka turuşmas, kırğuy sonqkurka karışmas=kiçik böyüyə qarşı çıxa bilməz, qırğı isə şahinə qarışmaz», (igid olsa belə, küçük böyüyə qarşı dura bilməz, gücü yetməz, eləcə də qırğı şahinə qarşı dura bilməz).

تیرشدی Tirəşdı: «أل مَنك بَرلا تیرشدی» ol məninq birlə tirəşdı = o mənimlə dirəşdi». Qapını möhkəmlədən çivini vurmaqda köməkləşmək üçün də belə deyilir, (تیرشماق- تیرشور- tirəşür – tirəşmək).

تۈرۈشدی Türüşdı: «أل مَنكا بَيتك تُرشدی» ol manqa bitik türüşdı = o mənə kitab dürməkdə, bükməkdə kömək etdi». Başqası da belədir, (تۈرشماق- تۈرشور- türüşür – türüşmək). Yarışanda da bu söz işlənir.

Terişدی Terişدی: «أل مَنكا يَميش تیرشدی» ol manqa yemiş terişdi = o mənə meyvə yığmaqda kömək etdi». Başqası da belədir, hər hansı şeyi dərmək və yığmaq üçün də belə deyilir, yarışmaq da belədir, (تیرشماق- تیرشور- terişür – terişmək).

تیرشدی Tirəşدی: «يَلقى تُيغِن تیرشدی» yıldı tuyağm tirəşdi = sürü sıxıntıdan yürüməz oldu», (تیرشماق- تیرشور- tirəşür – tirəşmək).

Sarışدی Sarışdı: «أل مَنكا سَفلُك سَرشدی» ol manqa suwluk sarışdı = o mənə sarıq, çalma sarımaqda kömək etdi». Hər hansı bir şeyi sarımaqda köməkləşmək və yarışmaq üçün də belə deyilir, (سَرشماق- سَرشور- sarışur – sarışmak).

Soruşدی Soruşdı: «تُون تَارك سَرشدی» ton tərığ soruşdı = paltar təri sorudu, canma çəkdi», (سَرشماق- سَرشور- soruşur – soruşmak).

سُرُشْدَى S o r i ş d i : «أنيك يورى سُرُشْدَى anıñ yüzi sorışdı = onun üzü turşudu, o, qaş-qabağını tökdü», (سُرُشْمَاق - سُرُشُور - sorışur – sorışmak).

سِيرُشْدَى S i r i ş d i : «كيز اناسنكا كيز سِيرُشْدَى kız anasmqa kidhiz sırışdı = kız anasına keçə sırırmaqda kömək etdi», (o, türkmən çadırınm örtüsünü tikməkdə, keçəni sıx sırırmaqda anasma kömək etdi), (سِيرُشْمَاق - سِيرُشُور - sırışur – sırışmak).

سُورُشْدَى S ü r ü ş d i : «أذغر قيسراق يرلا سُورُشْدَى adhğır kısrak birlə sürüşdi = ayğır qısrarla birlikdə sürüşdü», (ayğır qısrığı dişləyərək sürüklədi, bunu qısrığın belinə aşarkən edir).

سُورُشْدَى S ü r ü ş d i : «أل منك يرلا سُورُشْدَى ol məninq birlə sürüşdi = o mənimlə itələşdi».

سُورُشْدَى S ü r ü ş d i : «أل اندا ألين سُورُشْدَى ol anda alımın sürüşdi = o ondakı borcunu çürütdü, ödəşdi», (سُورُشُور - سُورُشْمَاق - sürüşür – sürüşmək).

قُرُشْنَى K a r i ş t i : «بوري تيشى قُرُشْتَى böri tışı karıştı = qurdun dişi qamaşdı, qıcırdaydı». Bir şey yemədiyi zaman qurdun dişi qamaşır, qıcırdayır, çünki qurd ayda bir həftə heç nə yemədən, ancaq hava udaraq yaşayır.

قُرُشْتَى K a r i ş t i : «تُن كُن يرلا قُرُشْدَى tün kün birlə karıştı = gecə ilə gündüz qarşılaşdı». Aşağıdakı şeirdə də işlənmişdir:

يای قش بیل قُرُشْتَى

أردم ياسین قُرُشْتَى

جرك ثئب كُرُشْتَى

أقتاغلی أترشور

«Yay kış bilə karıştı,

Ərdəm yasın karıştı,

Çərig tutup körüşti,⁸²

Oktağalı ötrüşür».

Yayla qış qarşılaşdılar,

Hünər yayını qurdular,

Səf bağlayıb güləşdilər,

Ox ataraq az qala bir-birini vurdular.

(Yayla qış qarşılaşdılar, çəkişdilər, hər biri hünər yayını qurdu, güləşdilər, bir-birinə ox atan kimi oldular).

قُرَشْتِيْلَار K a r ı ş t ı l a r: «اِكْي بَكَلار قُرَشْتِيْلَار» ikki bəglər karıştılar = iki bəy qarşılaşdı, çarpışdı».

قُرَشْتِي K a r ı ş t ı: «أَل مَنكَا يَوْلْدَا قُرَشْتِي» ol manqa yolda karıştı = o mənə yolda qarşıladı, pişvaz etdi», (قُرَشْمَاق - قُرَشْوُر - karışur – karışmak).

قُرَشْتِي K u r u ş t ı: «أَل مَنكَا بَرَلَا يَا قُرَشْتِي» ol məninq birlə ya kuruştı = o mənimplə yay qurmaqda yarışdı». Köməkləşmək üçün də belə deyilir, (قُرَشْمَاق - قُرَشْوُر - kuruşur – kuruşmak).

قُرَشْدِي K u r u ş d ı: «أَتْمَاك كَامُوغ كُرَشْدِي» ətmək kamuğ kuruşdı = çörək büsbütün qurudu, çörəyin hər parçası qurudu», (قُرَشْوُر - قُرَشْمَاق - kuruşur – kuruşmak). Başqası da belədir.

قُرَشْتِي K o r ı ş t ı: «أَل مَنكَا قُرَغ قُرَشْتِي» ol manqa koriğ koriştı = o mənə qoruğu qorumaqda kömək etdi», (قُرَشْمَاق - قُرَشْوُر - korişur – korişmak)⁸³.

قُرَشْدِي K ı r ı ş d ı: «أَل مَنكَا يِدر قُرَشْدِي» ol manqa yer kırışdı = o mənə yeri sıyıрмаqda yardım etdi». Yarış da belədir, (قُرَشْمَاق - قُرَشْوُر - kırışur – kırışmak).

⁸² Bəsim Atalaya görə, bu söz «küreşdi» şəklində olmalıdır (DLT, II, s. 97). Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.95) və uyğurlar «küreşti» (TTD, II tom, bet 130), Salih Mü-təllibov «körüşti» (TSD, II tom, bet 104), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə ü ilə «küreşti» (?) kimi (DLT-2005, s. 406) vermişlər.

کَرَشْدِی K ə r i ş d i: «أَل مَنكَا یِب كَرَشْدِی» ol manqa yıp kərişdi = o mənə ip gərməkdə kömək etdi». Yarış da belədir, (کَرَشْمَاک - کَرَشْوُر - kərişür – kərişmək). Başqası da belədir.

کَرَشْدِی K ə r i ş d i: «أَل اَیْک بَرَلَا کَرَشْدِی» ol anmq birlə kərişdi = o onunla çəkişdi», (o onunla bir şeydə çəkişdi), (کَرَشْمَاک - کَرَشْوُر - kərişür – kərişmək).

کُرُشْدِی K ö r ü ş d i: «أَل مَنِیْک بَرَلَا کُرُشْدِی» ol məninq birlə körüşdi = o mənimlə göz-gözə gəldi». Bir-birini görən hər şey üçün belə deyilir, (کُرُشْمَاک - کُرُشْوُر - körüşür – körüşmək).

کُرُشْدِی K ü r ə ş d i: «أَل مَنكَا قَار کُرُشْدِی» ol manqa qar kürəşdi = o mənə qar kürüməkdə kömək etdi». Başqa şey kürümək və yarış üçün də belə deyilir, (کُرُشْمَاک - کُرُشْوُر - kürüşür – kürüşmək).

کِرِشْدِی K i r i ş d i: «أَل مَنِیْک بَرَلَا اِیْشِقَا کِرِشْدِی» ol məninq birlə işka kərişdi = o mənimlə birlikdə işə girişdi», (o mənimlə bir işə girişməkdə yarışdı). Başqası da belədir, (کِرِشْمَاک - کِرِشْوُر - kərişür – kərişmək).

بَزَشْدِی B ə z ə ş d i: «أَل مَنكَا بَزْک بَزَشْدِی» ol manqa bəzək bəzəşdi = o mənə bir şey bəzəməkdə kömək etdi». Yarış da belədir, (بَزَشْوُر - bəzəşür – bəzəşmək).

بُزُشْدِی B o z u ş d i: «أَل مَنكَا اَفْ بُزُشْدِی» ol manqa əw bozuşdı = o mənə çadır sökməkdə yardım etdi, evi sökməkdə kömək etdi». Yarış da belədir, (بُزُشْمَاق - بُزُشْوُر - bozuşur – bozuşmək).

تَزَشْدِی T ə z i ş d i: «أَل اَرَاکِی تَزَشْدِی» olar ikki təzişdi = onlar ikisi bir-birindən ürküşüb qaçdılar», (تَزَشْوُر تَزَشْمَاک - təzişür-təzişmək).⁸⁴

⁸³ Bu fe'lın müzare və məsdərini Bəsim Atalay qoymuşdur (DLT, II, s.98).

⁸⁴ Bu söz Ağbabada çox işləndirdi: «dana təzdi = dana baş alıb getdi». Sərsəri, tərbi-yəsizlər adamlar yığını haqqında isə «atadan azan, anadan təzən hamı bura yığılıb» deyilirdi.

تۈزۈشدى T ü z ü ş d i: «أل منكا يير تۈزۈشدى ol manqa yer tüzüşdi = o mənə yeri düzəltməkdə, hamarlamaqda kömək etdi». Başqa şey və yarış da belədir, (تۈزۈشۈر- تۈزۈشماق) – tüzəşmək).

تۈزۈشدى T i z i ş d i: «أل منكا برلا ينجو تۈزۈشدى ol məninq birlə yinçü tizişdi = o mənimplə inci düzməkdə yarışdı». Şeir düzmək və başqa şey düzmək də belədir, köməkləşmək üçün də belə deyilir, (تۈزۈشۈر- تۈزۈشماق) – tizişmək).

قازۈشدى K a z ı ş d i: «أل منكا يير قازۈشدى ol manqa yer kazışdı = o mənə yer qazmaqda kömək etdi». Başqa şey qazmaq və bu işdə rəqabət aparmaq, yarışmaq da belədir, (قازۈشۈر- قازۈشماق) – kazışmaq).

كەزۈشدى K ə z i ş d i: «أل منكا يير كەزۈشدى ol manqa yer kəzişdi = o mənimplə yer üzünü gəzməkdə yarışdı», (كەزۈشۈر- كەزۈشماق) – kəzişmək).

كۆزۈشتى K ö z ə ş t i: «أل منكا اوت كۆزۈشتى ol manqa ot közəşti = o mənə od qalamaqda kömək etdi». Yarışmaq üçün də belə deyilir, (كۆزۈشۈر- كۆزۈشماق) – közəşmək).

بەشىدى B a s ı ş d i: «أل منكا ائما بەشىدى ol manqa oyma⁸⁵ basışdı = o mənə keçədən çəkmə tikməkdə kömək etdi», (o mənə çəkmə tikməyə yarayan türkmən keçəsini təpməkdə yardım etdi). Qabarıqlığı, sərtliyi və qabalığı aradan qaldırmaq məqsədilə üzərinə basılan hər şey üçün belə deyilir, (بەشىشۈر- بەشىشماق) – basışmaq).

پۇشۈشدى P u s u ş d i: «بەگلەر پۇشۈشدى bəglər pusuşdı = bəylər pusuşdular, bir-birinə qarşı pusqu qurdular», (پۇشۈشۈر- پۇشۈشماق) – pusuşmaq).

⁸⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «oyma» kimi (DLT-2005, s.175) oxumuşlar.

- سُسُشْدَى S ü s ü ş d i: «إككى فُجْنَكَار سُسُشْدَى» ikki koçnqar süsüşdi = iki qoç kəllələşdi», (سُسُشْمَاك - سُسُشُور - süsüşür – süsüşmək).
- كَسِشْدَى K ə s i ş d i: «أَل مَنكَا يِغَاچ كَسِشْدَى» ol manqa yığaç kəsişdi = o mənə ağac kəsməkdə yardım etdi». Başqa şey və yarış da belədir, (كَسِشْمَاك - كَسِشُور - kəsişür - kəsişmək).
- كُوسُشْدَى K ö s ə ş d i: «أَرَن كَامُوغ تَاوار كُوسُشْدَى» ərən kamuğ tavar kösəşdi = bütün adamlar mal istədilər». Sərvətlə öyünənlər üçün də belə deyilir, (كُوسُشْمَاك - كُوسُشُور - kösəşür – kösəşmək).
- بُوغُشْدَى B o ğ u ş d i: «أَلار إككى بُوغُشْدَى» olar ikki boğuşdı = o ikisi bir-birini boğdular, boğuşdular», (بُوغُشْمَاك - بُوغُشُور - boğuşür – boğuşmək).
- سَاغُشْدَى S a ğ ı ş d i: «أَلار إككى سَوْت سَاغُشْدَى» olar ikki süt sağışdı = onlar ikisi süd sağmaqda yarışdılar». Köməkləşmək də belədir, (سَاغُشْمَاك - سَاغُشُور - sağışür – sağışmək).
- سُوغُشْدَى S o ğ u ş d i: «أَوْد سُوغُشْدَى» öd soğuşdı = hava soyumağa üz tutdu», (سُوغُشْمَاك - سُوغُشُور - soğuşür – soğuşmək).
- تُویُشْدَى T ü w i ş d i: «أَل مَنِك يَرَلَا أَت تُویُشْدَى» ol məninq birlə ət tüwişdi = o mənimlə şişə ət düzməkdə, çəkməkdə yarışdı». Köməkləşmək üçün və başqa hallarda da belə deyilir, (تُویُشُور - تُویُشْمَاك - tüwişür – tüwişmək).
- سَاوَاŞْدَى S a w a ş d i: «أَلار إككى سَاوَاŞْدَى» olar ikki savaşdı = onlar ikisi savaşıdılar, çarpışdılar». Oğuzca. (سَاوَاŞْمَاك - سَاوَاŞُور - savaşür – savaşmək).
- سَاوِŞْدَى S ə w i ş d i: «أَلار إككى سَاوِŞْدَى» olar ikki səwişdi = onlar ikisi sevişdilər», (سَاوِŞْمَاك - سَاوِŞُور - səwişür – səwişmək).
- سُووِŞْدَى S u w ı ş d i: «يُغْرَمِش اُون سُووِŞْدَى» yuğurmış un suwişdi = yoğrulmuş un cıvıqlaşdı». Suyu çox olması üzündən cıvıqlaşan

hər şey üçün belə deyilir, (سُقْشُمَاق - سُقْشُور suwışur – suwışmak).

سُقْشُدَى S u w a ş d ı : «أَل مَنَّا أَف سُقْشُدَى ol manqa əw suwaşdı = o mənə ev suvamaqda kömək etdi». Yarışmaq da belədir, (سُقْشُور - سُقْشُمَاق suwaşur – suwaşmak).

قُقْشُدَى K a w u ş d ı : «أَرْكَك تَشِيْقَا قُقْشُدَى ərkək tışıka kawuşdı = kişi qadına qovuşdu, nigah etdi». Sözüün əsli bir şeyin bir şeyə qovuşması anlamındadır.

قُقْشُدَى K a w u ş d ı : «كَدَاش كَدَاشَقَا قُقْشُدَى kadaş kadaşka kawuşdı = qohum qohuma qovuşdu». Sülh bağlamaq üçün iki xanın görüşüb danışıq aparmalarına da «قُقْشُت kawuşut» deyilir. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «كُشَى كُشِيْكَا كُشَى كُشِيْكَا tağ tağka kawuşmas, kişi kişiğə kawuşur=dağ dağa qovuşmaz, adam adama qovuşar». Bu sözdə yumşaq w yerinə v deyilməsi də caizdir, (قُقْشُور - قُقْشُمَاق kawuşur – kawuşmak).

قُقْشُدِيْلَار K o w u ş d ı l a r : «بِيْر اِكْنِدِيْنَى قُقْشُدِيْلَار olar bir ikindini kowuşdılar = onlar bir-birini qovmağa çalışdılar», (قُقْشُور - قُقْشُمَاق kowuşur – kowuşmak).

بَقْشُدَى B a k ı ş d ı : «أَل بِيْر بِيْرَكَا بَقْشُدَى ol bir birgə bakışdı = onlar bir-birinə baxdılar, göz ucu ilə baxışdılar», (بَقْشُور - بَقْشُمَاق bakışur – bakışmak).

تُقْشُدَى T o k u ş t ı : «بَكْلَار تُقْشُدَى bəglər tokuştı = bəylər toqquşdular, müharibə etdilər». Başqaları üçün də belə deyilir, (تُقْشُور - تُقْشُمَاق tokışur – tokışmak). Həmin söz bu bənddə də işlənmişdir:

كُجَى تَنَكَى تُقْشُدَى

أَعْش قُوْنِم أَقْشُدَى

جَرَك تَبَا يَقِشْتِي

بِزْكَ كَلْبِ اَجْ اَتَار

«Küçi tənqi tokıştı,
Oğuş konum okıştı,
Çərig taba yakıştı,
Bizgə kəlip öç utar».
Gücü yetən qədər vuruşdu,
Bütün oymağı çağırdı,
Qoşuna lap yaxınlaşdı,
Bizə gəlib öc almaq istəyir.

(Bir adamı vəsf edərək deyir: o, gücü yetən qədər vuruşdu, oymağı, qonu-qonşunu köməyə çağırdı, düşmən döyüşçüləri yaxınlaşdılar, gəlib bizdən intiqam almaq istəyirlər).

تَقِشْتِي T i k i ş d i: «كِشِي أَقْدَا تَقِشْتِي» kişi əwdə tikişdi = adamlar evə tıxılıb qaldılar, ev adamla doldu», (تَقِشْمَاق - تَقِشُورُ tikişur – tikişmak).

جَقِشْدِي Ç a k i ş d i: «أَلْ مَنَّا جَقِشْمَاقِ جَقِشْدِي» ol manqa çakmak çakışdı = o mənə çaxmaq çaxmaqda kömək etdi». Yarış da belədir, (جَقِشْمَاق - جَقِشُورُ çakışur – çakışmak).

جَقِشْدِي Ç i k i ş d i: «أَلَارِ اِكْيِ اَفْدِينِ جَقِشْدِي» olar ikki əwdin çikişdi = onlar ikisi evdən çıxmaqda yarışdılar». Yardımlaşmaq da belədir, (جَقِشْمَاق - جَقِشُورُ çikişur – çikişmak).

سُقِشْدِي S o k u ş d i: «أَلْ مَنَّا تَوُزْ سُقِشْدِي» ol manqa tuz sokuşdı = o mənə duz döyməkdə kömək etdi». Yarışmaq və başqası da belədir, (سُقِشْمَاق - سُقِشُورُ sokuşur – sokuşmak).

سِقِشْدِي S i k i ş d i: «أَلْ مَنَّا اَزْمِ سِقِشْدِي» ol manqa üzüm sıkışdı = o mənə üzüm sıxmaqda kömək etdi». Yarışmaq da belədir. (سِقِشْمَاق - سِقِشُورُ sıkışur – sıkışmak).

سِقِشْدَى S i k i ş d i: «سِقِشْدَى كِشَى kişî sıkışdı = xalq sıxışdı», (yer daralacaq qədər sıxıldı, sıxlaşdı).

قَقِشْدَى K a k i ş d i: «قَمُغْ قَقِشْدَى arn ərən kamuğ kakışdı = adamlar bir-birinə qəzəbləndilər».

قَقِشْدَى K a k i ş d i: «اَلَارِ اِكْوَى بَشْرَا قَقِشْدَى olar ikki başra kakışdı = onlar ikisi bir-birinin başma vurmağa cəhd etdilər», (قَقِشْمَاق - قَقِشْوُر - kakışur – kakışmak).

بَكِشْدَى B ə k i ş d i: «بَكِشْدَى نَانِكْ bəkişdi nənq – nəsənə bərkidi, sağlamaşdı», (بَكِشْمَاق - بَكِشْوُر - bəkişür – bəkişmək).

بُكُشْدَى B ü k ü ş d i: «أَلْ مَنكَا تَالْ بُكُشْدَى ol manqa tal büküşdi = o mənə budaq bükməkdə yardım etdi», (بُكُشْمَاق - بُكُشْوُر - büküşür – büküşmək). Başqası da belədir. (Bu söz sərt ke ilədir).

بُگُشْدَى B ü g ü ş d i: «أَلْ مَنكَا سُوْفْ بُگُشْدَى ol manqa suw bügüşdi = o mənə suyun önünü bağlamaqda yardım etdi». Yarış da belədir, (بُگُشْمَاق - بُگُشْوُر - bügüşür - bügüşmək).

تَكِشْدَى T ə g i ş d i: «اَلَارِ اِكْوَى بَكَا تَكِشْدَى olar ikki bəggə təgişdi = onlar ikisi bəyin hüzurunda mühakimə olundular».

تَكِشْدَى T ə g i ş d i: «مَنِكْ اَلِكِيمْ تَرُسَقَا تَكِشْدَى məninq əligim taruska təgişdi = mənim əlim tavana dəydi, çatdı». (تَكِشْمَاق - تَكِشْوُر - təgişür – təgişmək). Bu məsələdə də işlənmişdir: «مَوْشْ يَقْرِيْقَا تَكِشْمَاسْ. «muş yakrıka təgişməs, ayur: kişî nənqi yaraşmas=pişik asılı yağa əli çatmayanda deyər: elin malı mənə yaraşmaz», (pişik mıxdan asılı yağa əli çatmayanda deyər: el-ələmin malmı yemək mənə yaraşmaz). Bu söz istədiyi şeyə çatmayan, ancaq «mən onu buraxdım, vaz keçdim» deyən adam haqqında işlənir.

تۈگۈشدى T ü g ü ş d i: «أل مَنِك بَرلا تۈگۈن تۈگۈشدى» ol məninq birlə tügün tügüşdi = o mənimlə düyün düyməkdə yarışdı». Köməkləşmək də belədir, (تۈگۈشۈر - تۈگۈشماک) تۈگۈشۈر – تۈگۈشمək).

تۈگۈشدى T ö g ü ş d i: «أل مَنِك بَرلا تۈز تۈگۈشدى» ol məninq birlə tuz tögüşdi = o mənimlə duz döyməkdə yarışdı». Yardımlaşmaq, başqası da belədir, (تۈگۈشۈر - تۈگۈشماک) تۈگۈشۈر – تۈگۈشمək).

تیکیشدى T i k i ş d i: «أل مَنِكا تۈن تیکیشتى» ol manqa ton tikişdi = o mənə don tikməkdə kömək etdi». Başqası da belədir, (تیکیشۈر - تیکیشماک) تیکیشۈر – تیکیشmək)⁸⁶.

تۈگۈشدى T ə g i ş d i: «أل مَنِكا تۈرماک تۈرماک تۈرماک تۈرماک» ol manqa türmək türmək⁸⁷ təgişdi = o mənə dürmək dürmələməkdə kömək etdi». Başqası da belədir, (تۈگۈشۈر - تۈگۈشماک) تۈگۈشۈر – تۈگۈشمək).

تۈگۈشدى T ö k ü ş d i: «أل مَنِكا تۈرغ تۈگۈشدى» ol manqa tariğ töküşdi = o mənə xırmanda taxıl döyməkdə kömək etdi». Suyu saçaraq, sıçradaraq tökməyə də belə deyilir, (تۈگۈشۈر - تۈگۈشماک) تۈگۈشۈر – تۈگۈشمək). Yarış da belədir.

چەکیشى Ç ə k i ş d i: «أل مَنِكا چىكى چىكىشى» ol manqa çikik⁸⁸ çekişdi = o mənə nöqtə qoymaqda kömək etdi», (چەکیشىۈر - چەکیشماک) چەکیشىۈر – چەکیشمək).

⁸⁶ Fe'lin müzare və məsdərini Bəsim Atalay əlavə etmişdir.

⁸⁷Bəsim Atalay belə hesab edir ki, buradakı iki «تۈرماک türmək» sözündən biri artıqdır (DLT, II, s.106). Çin (DLT-Çin, II cild, s.105) və uyğur nəşrində «türmək» sözünün iki dəfə getdiyi göstərilmiş, maddə «tügişdi» kimi oxunmuşdur (TTD, II tom, bet 145). Salih Mütəllibov bunu belə tərcümə etmişdir: «o mənə türmək-türmək yeməyini təklif etdi» (TSD, II tom, bet 118). Sonra isə mətn altında «türmək-türmək» adlı yeməyin mövcudluğu barədə uzun bir qeyd vermişdir. Hüseyin Düzgün misalı bir dürməklə yazmış, mötərizədə «səndviç» sözünü işlətməmişdir (دل ت s.336), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər maddəni «tikişdi», misalı «ol manqa türmək tikişdi = o mənə dürməklə bəslədi» kimi (DLT-2005, s.567) oxumuşlar.

⁸⁸ Bəsim Atalayın (DLT, II, s.107), Salih Mütəllibovun (TSD, II tom, bet 119) və uyğurların fikrincə, (TTD, II tom, bet 146) bu söz «چىكى چىكى» imlasında olmalıdır. Hüseyin Düzgün bu sözü «çəkik» (دل ت s.336), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «çəkig» kimi oxumuş, «mətni nöqtələmək» kimi (DLT-2005, s.226) mənalandırmişlər. Çinlilər də sözü «çəkik» kimi vermişlər (DLT-Çin, II cild, s.105)

- سِكِشْدِي** S i k i ş d i: «أر أراغت بىرلا سِكِشْدِي» ar urağut birlə sikişdi = kişi qadmla cinsi əlaqədə oldu». Onlarm hər ikisi bu sözdə birləşirlər, (سِكِشْمَاک - سِكِشُور sikişür – sikişmək).
- سُكُشْدِي** S ö g ü ş d i: «ألار اِکى سُكُشْدِي» olar ikki sögüşdi = onlar ikisi söyüşdülər», (سُكُشْمَاک - سُكُشُور sögüşür – sögüşmək).
- سُكُشْدِي** S ö k ü ş d i: «أل مَنکا تُون سُكُشْدِي» ol manqa ton söküşdi = o mənə paltar sökməkdə kömək etdi». Ev və evə bənzər şeyləri sökməkdə köməkləşmə də bu sözlə ifadə olunur. Yarış üçün də belə deyilir, (سُكُشْمَاک - سُكُشُور söküşür–söküşmək).
- بِلِشْدِي** B i l i ş d i: «أل مَنىک بىرلا بِلِشْدِي» ol məninq birlə bilişdi = o mənimplə tanış oldu», (بِلِشْمَاک - بِلِشُور bilişür – bilişmək).
- بُلُشْدِي** B u l u ş d i: «ألار اِکى بىر بىرىک بُلُشْدِي» olar ikki bir - birig buluşdi = onlar ikisi bir-birini tapdılar, tapışdılar», (بُلُشْمَاک - بُلُشُور buluşür–buluşmək).
- بُلُشْدِي** B o l u ş d i: «أل مَنکا بُلُشْدِي» ol manqa boluşdi = o məndən yana çıxdı, məni müdafiə etdi, mənimplə döyüşən adamla mənim tərəfimdə döyüşdü», (بُلُشْمَاک - بُلُشُور boluşür–boluşmək).
- تَلِشْدِي** T ə l i ş d i: «ألار اِکى تام تَلِشْدِي» olar ikki tam təlişdi = onlar ikisi divar dəlməkdə yarışdılar». Başqa şeyi yarmaq və yardımlaşmaq da belədir, (تَلِشْمَاک - تَلِشُور təlişür - təlişmək).
- تِلِشْدِي** T i l i ş d i: «أل مَنکا بىر نَداق تِلِشْدِي» ol manqa yarındak tilişdi = o mənə qayış dəlməkdə kömək etdi». Yarış məqamında da belə deyilir, (تَلِشْمَاک - تِلِشُور tilişür – tilişmək).
- تِلِشْدِي** T i l ə ş d i: «أل مَنىک بىرلا نَانک تِلِشْدِي» ol məninq birlə nənq tiləşdi = o mənimplə nəsne diləməkdə yarışdı», (o mənimplə itən şeyi tapmaqda yarışdı), (تِلِشْمَاک - تِلِشُور tiləşür–tiləşmək).

جِلْشَدِي Ç a l ı ş d ı : « قَبْج جِلْشَدِي kapuğ çalışdı = qapının yarıqları, çatları açıldı». Eləcə də qabdakı çat böyüsə və yəhərin qatları bir-birindən ayrılrsa, yenə belə deyilir, (جِلْشَوْر - جِلْشَمَاق çalışur-çalışmak).

جِلْشَدِي Ç a l ı ş d ı : « أَل مَنِك بَرَلَا جِلْشَدِي ol məninq birlə çalışdı = o mənimlə güləşdi».

جِلْشَدِي Ç ı l ı ş d ı : « أَل مَنَكَا أَت جِلْشَدِي ol manqa ot çılaşdı = o mənə ot islatmaqda, ota su çiləməkdə kömək etdi». Başqası da belədir. Bu sözün əsli dörd hərfli olsa da, belə işlənir, (جِلْشَر - جِلْشَمَاق çılaşur – çılaşmak).

سَلْشَدِي S a l ı ş d ı : « أَلَار اِئِي بِيَنِك سَلْشَدِي olar ikki yenq salıxdı = onlar ikisi paltarm yanından, qolundan tutub bir-birini dartdılar». Güləşdə iki adamm bir-birindən yapışıb sağa-sola sallaması üçün də belə deyilir, (سَلْشَوْر - سَلْشَمَاق salışur – salışmak). Bu sözün əsil mənası «iki adam arasında paltar dartmaq»dır.

سَلْشَدِي S o l u ş d ı : « يَاش سَلْشَدِي yaş soluşdı = yaş, təzətər olan nəsne soldu, soluxdu». Hər hansı meyvə və tərəvəz kimi şeylər təzəliyini itirəndə belə deyilir, (سَلْشَوْر - سَلْشَمَاق soluşur – soluşmak).

قَلْشَدِي K a l ı ş d ı : « أَت اذْغَر قَلْشَدِي at adhgır kalıxdı = at-aygır sıçraşdı», (قَلْشَوْر - قَلْشَمَاق kalışur-kalışmak). Geri qalaraq xalqı tərketməkdə yarışan iki adam haqqında da bu söz söylənir.

قَلْشَدِي K ı l ı ş d ı : « أَل مَنَكَا اِيش قَلْشَدِي ol manqa iş kılışdı = o mənə iş görməkdə kömək etdi». Yarışmaq üçün də belə deyilir, (قَلْشَمَاق - قَلْشَلور kılışur – kılışmak).

قُلشدى K o l u ş d i : «أَلار اِكى قِيز قُلشدى» olar ikki kız koluşdı = onlar birbirindən qız istədilər». Bir-birindən başqa şey istəyən iki adam haqqında da belə deyilir. Bu bənddə də işlənmişdir:

تُونكُر قَدْن بُلشْتى

قِرْقِن تَقى قُلشْتى

أمدى تِشْم قَمَشْتى

التى تَرْمَتايمنى

«Tünqür kadhm buluştı,

Kırkın takı koluştı,

Əmdi tışım kamaştı,

Altı Turumtayımnı».

Dünqür-qayın buluşdu,

Qız alıb, qız verişdi,

İndi dişim qamaşdı,

Aldı Turumtayımı.

(Zərərdidə bir adamın uğradığı haqsızlıqdan bəhs edərək deyir: o mənimlə qudalıq etdi, məndən qız istədi, mən də ondan qız istədim, sonra mənə zülm elədi, Turumtay adlı qulumu alıb apardı, ona görə dişim qamaşdı).

كُلشدى بَرشدى K ə l i ş d i - b a r ı ş d i : «أَل مَنكا كُلشدى بَرشدى» ol manqa kəlişdi-barışdı = o mənim yanıma gəldi, mən onun yanına getdim, aramızda get-gəl başladı», (كُلشماق - کُلشور - kəlişür - kəlişmək).

كُلشدى K ü l i ş d i : «أَل مَنكا أَلى كُلشدى» ol manqa ölüg külişdi = o mənə ölü dəfn etməkdə kömək etdi», (كُلشماق - کُلشور - külişür - külişmək).

كُلشدى K ü l ü ş d i : «بُدُون قَمْع كُلشدى» budhun kamuğ külüşdi = bütün xalq güldü», (كُلشماق - کُلشور - külüşür - külüşmək).

تَمِشْدِي Tamışdı: «سَوْفُ تَمِشْدِي suw tamışdı = su damladı», (buzdan su damladı). Başqası da belədir, (تَمِشْمَاق - تَمِشُّور tamışur – tamışmak).

چُمُشْدِي Çumuşdı: «أَلْ مَنَكْ يَرَلَا سَقَقَا جُمُشْدِي ol məninq birlə suwka çumuşdı = o mənimlə suya cummaqda yarışdı», (جُمُشُّور - جُمُشْمَاق çumuşur – çumuşmak).

چُمُشْدِي Çümüşdi: bu söz isə daha dərinə dalmaq, cummaq mənasında işlənir. (جُمُشْمَاق - جُمُشُّور çümüşür – çümüşmək).

قَمِشْدِي Kamaşdı: «تِيشْ قَمِشْدِي tiş kamaşdı = diş qamaşdı», (turş heyva yeməkdən diş qamaşdı). Başqası da belədir, (قَمِشُّور - قَمِشْمَاق kamaşur - kamaşmak).

قُمِشْدِي Kumuşdı: «أَلْرَ ايشِقَا قُمِشْدِيلَرْ olar işka kumuşdılar = onlar işə qoyuldular», (onlar nəşə içində işə girişdilər).

قُمِشْدِي Kumuşdı: «سَوْفُ قُمِشْدِي suw kumuşdı = hər yandan su dalğalandı, coşdu» deməkdir, (قُمِشْمَاق - قُمِشُّور kumuşur – kumuşmak).

كُمِشْدِي Kömüşdi: «أَلْ مَنَا نَانِكْ كُمِشْدِي ol manqa nənq kömüşdi = o mənə yerə bir şey gömməkdə kömək etdi», (كُمِشْمَاق - كُمِشُّور kömüşür – kömüşmək).

كَمِشْدِي Kəmişdi: «أَلْ نَانِكْ كَمِشْدِي ol nənq kəmişdi = o, bir şey çıxardı, atdı», (كَمِشْمَاق - كَمِشُّور kəmişür – kəmişmək). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «أَذْكَوْ لَحْنِي سَوْفُ أَدَاقِنْدَا كَمِشْ بَشِنْدَا تَلَا» edhgülügni suw adhakmda kəmiş, başmda tilə = yaxşılığı su ayağında at, su başında istə», (insanlar üçün yaxşılığı suyun ayağmda atsan, onu suyun başında taparsan). Bunun başqa bir mənası da budur: «yeməyi çayın aşağısında qoy, yuxarisında taparsan».

تَنْشَى T a n u ş t ı : «الار اِکى سوز تَنْشَى» olar ikki söz tanuştı = onlar ikisi bir-birinə söz danışdılar, məsləhət etdilər». Bunun əsli «تَنْشَى tanudı»dır, (تَنْشَى-تَنْشَى tanuşur – tanuşmaq).

تَنْشَى T a n ı ş d ı : «الار مَنِى تَنْشَى» olar məni⁸⁹ tanışdı = onlar bir-birinin borcunu dandılar, inkar etdilər», (تَنْشَى-تَنْشَى tanışur – tanışmaq).

سَنْشَى S u n u ş d ı : «الار اِکى اَتَمَاک سَنْشَى» olar ikki ətmək sunuşdı = onlar ikisi bir-birinə çörək təqdim etdilər, verdilər». Yarışmaq da belədir, (سَنْشَى-سَنْشَى sunuşur – sunuşmaq).

کَنْشَى K u n u ş d ı : «الار اِکى تَقَار کَنْشَى» olar ikki tawar kunuşdı = onlar bir-birinin mallarını soydular». Yarış və yardım da belədir, (کَنْشَى-کَنْشَى kunuşur – kunuşmaq).

کَنْشَى K ı n ı ş d ı : «يَاکِت لار ايشقا کَنْشَى» yigitlər işka kınışdı = igidlər həvəslə işə girişdilər». Bu, bir işə təşəbbüs edən zaman söylənir, (کَنْشَى-کَنْشَى kınışur – kınışmaq).

[Qayda]:

Bu bölmədə ش ş hərfi bir sıra mənalar daşıyır. Bu fe'llərin kökləri iki hərflidir. «ار تَقَار قَبْتى» ər tawar kaptı», «ال انى تَبْدى» ol anı təpdi», «ال مَنىک برلا ثَبىق قَبْتى» ol məniq birlə topik kapuşdı», «ال مَنىک برلا تَبْشدى» sözlərində olduğu kimi. Bunlar müvafiq olaraq «o, mal qapdı», «o onu

⁸⁹ Burada «مَنِى» sözü yerinə düşmür. Bəsim Atalayın fikrincə, ibarənin tamamı «الار اِکى المَنِى تَنْشَى» olar ikki alımnı tanışdı = onlar ikisi bir-birinin borcunu dandılar» olmaqdır DLT, II, s.112). Salih Mütəllibov da bu fikirdədir (TSD, II tom, bet 126). Uyğurların da bu haqda qeydləri var (TTD, II tom, bet 155). Hüseyn Düzgün bu ifadəni eynən Bəsim Atalay kimi (دل ت s.340), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «olar ekki alımnı tanıştı» kimi (DLT-2005, s.528) oxumuşlar. Çinlilər mətnədə «alımnı» yazmış və bunun səbəbi barədə qeyd vermişlər (DLT-Çin, II cild, s.111).

təpdi, döydü», «o mənimlə top qarışdı», «o mənimlə təpişdi» deməkdir.

Beləliklə, bu bölmədəki fe'llər dörd mənada işlənir.

Birincisi: işdə yardımlaşma, köməkləşmə mənası. Məsələn: «**أَل مَنكَا** **تُون تِكشدى** ol manqa ton tikişdi = o mənə paltar tikməkdə kömək etdi», «**أَل مَنكَا بِيك بِيَشدى** ol manqa bitik bitişdi = o mənə kitab yazmaqda kömək etdi».

İkincisi: bir işdə kimin daha qüvvətli, daha bacarıqlı, daha sürətli olduğunu göstərmək üçün yarış mənası. Məsələn: «**أَل مَنِك** **بِرَا جِلشدى** ol məninq birlə çalışdı = o mənimlə güləşdi», (hansımız daha cəld, daha qüvvətli olar deyə mənimlə güləşdi). Yenə bunun kimi: «**أَل مَنِك بِرَا يَا فَرُشتى** ol məninq birlə ya kuruşdı = o mənimlə yay qurmaqda yarışdı», (yay qurmaqda kim daha ustadır deyə mənimlə yarışdı».

Yarışla yardımı bir-birindən belə ayırd edə bilərik: söz arasmda «**مَنكَا** manqa = mənə» sözü işlənirsə yardımlaşma, «**مَنِك بِرَا** məninq birlə = mənimlə» sözü işlənirsə yarış mənasıdır.

Üçüncüsü: bu **ش** ş hərfi isimlərdə **ل** l ilə bərabər [yəni l+ş=laşu] ola bilər. Bu təqdirdə yarışda, oyunda, qumarda, atışda girov mənası yaranır. Məsələn: «**أَيْنَادِم اَتَلشُونُو** oynadım atlaşu», «**أَيْنَادِم اَتَلشُونُو** oynadım altunlaşu». Bunlar «atı girov qoyaraq, ortaya qoyaraq oyun oynadım» və «qızılı girov qoyaraq, ortaya qoyaraq oyun oynadım» deməkdir. Bu da bir növ yarışdır.

Dördüncüsü: fe'lin saydığı bu mənalarından heç birində deyil, yalnız öz mənasında gəlməsidir. Məsələn: «**كَمَشدى نَائِكَن** kəmişdi

nənqin⁹⁰», «أَلْ أَيْك بَرَا كَرَشْدَى» ol anıñq birlə kərişdi». Bunlar «o, nəsnəni çıxarıb atdı» və «o onunla çəkışdi» deməkdir. Bunu yadmda möhkəm saxla!

ثُرُقْتَى T a r ı k t ı : «يِر ثُرُقْتَى yer tarıktı = yer daraldı». Başqası da belədir, (ثُرُقْمَاق - ثُرُقَار tarıkar – tarıkmak).

ثُرُقْتَى T u r u k t ı : «قَان ثُرُقْتَى kan turuktı = qan yığıldı, toplandı». Yarada irin və fəsad yığılsa, yenə belə deyilir, (ثُرُقْمَاق - ثُرُقَار turukar – turukmak).

سُرُقْتَى S o r u k t ı : «تِيُولُ سُرُقْتَى tiyül⁹¹ soruktı = itən nəsnənin soracağı alındı», (سُرُقْمَاق - سُرُقَار sorukar–sorukmak).

فِرُقْتَى K a r ı k t ı : «أَر كُوزَى فِرُقْتَى ər közi karıktı = adamın gözü qamaşdı», (qardan), (فِرُقْمَاق - فِرُقَار karıkar–karıkmak). Bu söz «kar» sözündən almışdır. Əgər onun fe'li «göz bəbəyi» demək olan «قَرَقْ karak» sözündən gəlsə, daha səhih olar.

بَسِقْتَى B a s ı k t ı : «كِشَى يَتَى قَا بَسِقْتَى kişi yağıka basıktı=adam yağıya basıldı», (بَسِقْمَاق - بَسِقَار basıkar–basıkmak). Əsli س s hərfimin şəddəsi ilə «bassıktı»dır.

بُسُقْتَى P u s u k t ı : «أَر بُسُقْتَى ər pusuktı = adam pusquya girdi», (بُسُقْمَاق - بُسُقَار pusukar – pusukmak).

تُسُقْتَى T u s u k t ı : «بُو أَوْتُ مَنكَا تُسُقْتَى bu ot manqa tusuktı = bu dərman mənə yaradı», (تُسُقْمَاق - تُسُقَار tusukar – tusukmak).

تَشِقْتَى T a ş ı k t ı : «أَر أَفْدِنُ تَشِقْتَى ər əwdin taşıktı⁹² = adam evdən çıxdı». Bu söyləyiş yağma, toxsu, qıpçaq, yabaku və türkmənlə-

⁹⁰ Bu söz əslində «nənqni» şəklində olmalıdır.

⁹¹ Bəsim Atalayın, Salih Mütəllibovun, uyğurların, çinlilərin, Hüseyn Düzgünün, Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevərin (DLT-2005, s.502) yekdil fikrinə görə, bu söz «يَتَى yitük»dür.

⁹² Bu sözdəki t hərfi həm fəthəli, həm də kəsrelidir. Bu da onun həm «taşıktı», həm də «tışıktı» şəklində oxuna biləcəyini göstərir.

rin bəzilərinin dilində belədir, türklərin çoxu « جفتی چىقتى » deyir, (تَشَقِمَاق ، تَشَقِرَاق ، تَشَقِيتى taşıktı-taşıkar-taşıkmaq).

تَتَقِيتى T a t ı k t ı : « تَرَك تَتَقِيتى türk tatıktı = türk tatlaşdı, tat oldu, farslaşdı».

تَتُقِيتى T u t u k t ı : « قَلِج تَتُقِيتى kılıç tutuktu = qılmc paslandı». Bu, pasdır, (تَتُقِمَاق - تَتُقِرَاق tutukar – tutukmaq).

تَلَقِدِيتى T ı l ı k t ı : « كِشِيتى مَنِك بَرَلَا تَلَقِدِيتى kişi məninq birlə tılıktı = adam mənimlə danışdı», (adam mənimlə danışdı, məndən xəbər aldı).

تَلَقِدِيتى T ı l ı k t ı « اَر ايسز تَلَقِدِيتى ar ısız tılıktı = adam pis əməlləri üzündən rüsvayi-cahan oldu, dillərə düşdü», (pis əməllərinə görə o, dilə-dişə düşdü). Birincisi [üstdəki söz] oğuzcadır, digər türklər bunu bilmirlər, (تَلَقِرَاق - تَلَقِمَاق tılıkar – tılıkmak)⁹³.

تَعَقِيتى T a ğ ı k t ı : « اَجكُو تَعَقِيتى əçkü tağıktı =keçi dağa dırmandı». Başqası da belədir, (تَعَقِمَاق - تَعَقِرَاق tağıkar – tağıkmak).

جَفَقِيتى Ç a w ı k t ı : « اَر جَفَقِيتى ar çawıktı = adam ünləndi, şan-şöhrət sahibi oldu», (جَفَقِمَاق - جَفَقِرَاق çawıkar – çawıkmak).

جِنَقِيتى Ç ı n ı k t ı : « سُوَز جِنَقِيتى söz çınıktı = söz çin oldu, gerçəkləşdi», (جِنَقِمَاق - جِنَقِرَاق çınıkar – çınıkmak).

كِرِكِيتى K ı r ı k t ı : « تُون كِرِكِيتى ton kirikti = paltar kirləndi». Başqası da belədir, (كِرِكِمَاق - كِرِكِرَاق kirikər – kirikmək).

⁹³ Yazma və basma nüsxələrdə «tılıktı, tılıkar, tılıkmak» sözlərindəki t hərfi həm fəthəli, həm zəmməlidir. Bu da onların həm «ta –», həm də «tı-» ilə oxuna biləcəyini göstərir. Bəsim Atalayın fikrincə, bu sözün kökü «tıl» (dil) olduğu üçün hökmən «tı-» ilə oxunmaqdır DLT, II, s.117). Salih Mütəllibov bunu «talıktı-talıkar-talıklmak» şəklində oxumuşdur (TSD, II tom, bet 131-132). Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.115) və uyğurlar da «tıl-»a üstünlük vermişlər (TTD, II tom, bet 161). Hüseyn Düzgün (دل ت s.341-42) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu maddənin keçmiş zaman, müzare və məsdərini «tı -» ilə (DLT-2005, s.562) oxumuşlar.

سيزکتيم Seziktim: «بو ایشغ انکار سيزکتيم» bu işğ anqar seziktım = bu işi ondan sezdim», (سيزکامان- سيزکامان sezikərmən- sezikmək).

کۆکتی Küzükti: «يىل کۆکتی» yıl küzükti = güz, payız fəslı gəldi», (کۆکار- کۆکار küzükər - küzükmək).

بۆکتی Bölükti: «قوی بۆکتی» koy bölükti = qoyun bölüklərə ayrıldı», (بۆکار- بۆکار bölükər – bölükmək). Hər hansı bir heyvan sürüsü bir yerdə bölük-bölük toplaşsa, yenə belə deyilir.

چۆلۆکتی Çölükti: «ار ایشی چۆلۆکتی» ar işi çölükti = adamın üstü-başı, qıyafəsi pərişanlaşdı», (چۆlökər- چۆlökər çölükər – çölükmək).

Bu şer parçasında da işlənmişdir:

تینسی یما اچکتی

اری اتی اچکتی

ایشی تقی چۆلۆکتی

سوزن ایک کیم تئار

«Tımı yəmə üçükti,

Əri, atı içikti,

Işı⁹⁴ takı çölükti,

Sözün anmıq kim tutur?»?

Səsi yenə qısıldı,

Əsgəri, atı düşməyə təslim oldu,

Qılığı-qıyafəsi yenə pozuldu,

İndi onun sözünə kim qulaq asar?

⁹⁴ Bəsim Atalayın fikrincə (DLT, II, s.118) bu söz «ایشی işı» deyil, «یینی yini» olmalıdır. Salih Mütəllibov (TSD, II tom, s.134) Bəsim Atalayın arqumentləri ilə razılaşmamış, «ışı» variantı üzərində israr etmişdir. Uyğurlar isə heç bir qeyd vermədən həmin sözü «ışı» şəklində oxumuşlar (TTD, II tom, bet 164). Çinlilərin də bu barədə heç bir qeydləri yoxdur (DLT-Çin, II cild, s.117). Hüseyn Düzgün (دل ت s.342), eləcə də Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər həmin sözü «ışı» kimi (DLT-2005, s.244-45) oxumuşlar.

[Qayda]:

Bəzi sözlərə artırıb onları fe'lə çevirən ق ka və ك ke iki cürdür.

Birincisi: alt olan, yaxud ona təsir edən bir fəilə fe'l olmaqdır. Məsələn: «ار بَسَقْتِي bassıktı ər = adam düşmən tərəfindən basıldı», bunun əsli «بَسَدَى basdı»dır; «تون كِرِكْتِي ton kirıktı = paltar kirləndi» kimi.

İkincisi: bu mənaya gəlməyən, öz bölməsindəki mənada işlənən fe'l-dir. Məsələn: «ار بَلِکْتِي ər balıktı = adam yaralandı», (بَلِکَار-بَلِکْمَاق) balıkar–balıkmak); «ار چُلُکْتِي çülüktı ər = adam pərişanlaşdı», (adamm pal-paltarı pərişanlaşdı) kimi.

بِتِلْدِي Bitildi: «بِتِک بِلْدِي bitik bitildi = kitab yazıldı», (بِتِلْمَاق-بِتِلْمَاق bitilür–bitilmək).

تَپِلْدِي Təpildi: «تَپِلْدِي يِر تَپِلْدِي yer = yer təpildi, tapdandı», (تَپِلْمَاق-تَپِلْمَاق təpilür – təpilmək).

تُتُبُلْدِي Tubuldı⁹⁵: «تُوت تُتُبُلْدِي öt tubuldı = dəlik dəlindi».

تُتُبُلْدِي Tubuldı: «ار تُونْم تُونْم تُونْم تُونْم ər tonm tubuldı = adam paltarını çıxardı». Oğuzca. (تُتُبُلْمَاق-تُتُبُلْمَاق tubulur – tubulmak).

تَپُلْدِي Tapuldı: «تَپُلْدِي نَانِک tapuldı nənq = nəsnə tapıldı», (gizlədilən şey tapıldı), (تَپُلْمَاق-تَپُلْمَاق tapulur – tapulmak).

چَپِلْدِي Çapıldı: «انْمَق اَفي چَپِلْدِي anmq əwi çapıldı = onun evi suvandı», (onun evi incə, yumşaq çamurla suvandı), (چَپِلْمَاق-چَپِلْمَاق çapılur – çapılmək).

⁹⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu və bundan sonrakisözü «topuldı» kimi, misalı «ol üt topuldı=ö, dəlik açdı», müzare və məsdəri isə «toplur - toplulmak» şəklində (DLT-2005, s.578) oxumuşlar. Uyğurlarda baş söz «topuldı», misal isə «öt topuldı=deşik deşildi» şəklindədir (TTD, II tom, bet 165). Çinlilərdə də belədir (s.118).

جَبْدَى Ç a p ı l d ı: adamın boynu vurulsa yenə belə deyilir. Uyğurca.

سَبْدَى S a p ı l d ı: «يَب يَكْنَاكَ سَبْدَى» yip yignəgə sapıldı = sap, ip iynəyə saplandı».

سَبْدَى S a p ı l d ı: «أَخْل آتَا سَبْدَى» oğul atasmqa sapıldı = uşaq atasma qoşuldu», (bir yerə gedərkən yanına qoşuldu), (سَبْلَمَاق - سَبْلَمَاق sapılır – sapılmak).

قَبْدَى K a p ı l d ı: «أَرَأَدَا قَبْدَى» ər əwdə kapıldı = adam evə qapandı, evdə həbs edildi».

قَبْدَى K a p ı l d ı: «أَبِك تَوْنَى قَبْدَى» anıñ tonı kapıldı = onun paltarı qapıldı, oğurlandı», (قَبْلَمَاق - قَبْلَمَاق kapılır – kapılmak).

كَبْدَى K ö p ü l d ı: «أَبِك تَوْنَى كَبْدَى» anıñ tonı köpüldi = onun paltarı tikildi», (كَبْلَمَاق - كَبْلَمَاق köpülür – köpülmək).

تَتْدَى T u t u l d ı: «كَبِك تَتْدَى» keyik tutuldu = geyik tutuldu», (تَتْلَمَاق - تَتْلَمَاق tutulur - tutulmak).

تَتْدَى T a t ı l d ı: «أَش تَتْدَى» aş tatıldı = yemək dadıldı». Başqası da belədir, (تَتْلَمَاق - تَتْلَمَاق tatılır – tatılmak).

تَتْدَى T ı t ı l d ı: «أَت بِشِب تَتْدَى» ət pışıp titıldı = ət bişib didildi». Paltar yırtılıb didilən, parçalanan zaman da belə deyilir, (تَتْلَمَاق - تَتْلَمَاق titilir – titilmək).

تَتْدَى T i t i l d ı: «أَغْلَان تَتْدَى» oğlan titildi⁹⁶ = oğlan ağıllandı», (تَتْلَمَاق - تَتْلَمَاق titilür – titilmək).

سَبْدَى S a t ı l d ı: «تَاوَار سَبْدَى» tawar satıldı = mal satıldı», (سَبْلَمَاق - سَبْلَمَاق satılır – satılmak).

⁹⁶ Ərəb variantında hərəkəsiz olan «تَتْدَى» fe'lini Bəsim Atalay oxumaqda tərəddüd etmiş (DLT, II, s.121), Karl Brokkelmann «titildi», Salih Mütəllibov isə «teyitildi» (TSD, II tom, bet 137) şəklində oxumuşdur, amma bu oxunuş bu baba uyğun gəlmir. Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.120) və uyğurlar «tetildi» oxunuşuna üstünlük vermişlər (TTD, II tom, bet 168). Hüseyin Düzgün «təyitildi» (ت د ل ت s.343), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «tetildi» kimi (DLT-2005, s.557) oxumuşlar.

قَتْلِدَى K a t l l d ı : « اُرْپَا اُكْر بَرلا قَتْلِدَى arpa ügür birlə katıldı = arpa darı ilə qarışdırıldı». Hər hansı bir şey başqa bir şeylə qarışdırıldığı zaman yenə belə deyilir.

قَتْلِدَى K a t l l d ı : « اُر اُرَاغْت قَتْلِدَى ar urağutka katıldı = kişi qadmla cütləşdi». (قَتْلِمَاق - قَتْلِر katılır – katılmək).

قَتْلِدَى K u t a l d ı : « اُر قَتْلِدَى kutaldı ar = adam qutlu, bəxtli oldu». Bunun əsli «اُر قَتْلِدَى kut aldı»dır, (قَتْلِمَاق - قَتْلِر kutalır – kutalmək).

قَتْلِدَى K u t u l d ı : « اُر اَمَكْتِن قَتْلِدَى ar əmgəktin kutuldu = adam əziyyətdən qurtuldu», (قَتْلِمَاق - قَتْلِر kutulur – kutulmək).

قَتْلِدَى K u t u l d ı : « اُرَاغْت قَتْلِدَى urağut kutuldu = qadın doğdu, qurtuldu», (doğum sıxıntısından qurtuldu). Bu söz haqqında iki fikir var. Birincisi: bu sözdən bir hərf atılmışdır, «قُرْتُلْدَى kurtuldu» sözü bunun əslidir, «sıxıntıdan qurtuldu» deməkdir. İkincisi: «قَتْلِدَى kut buldu» sözündən alınmışa bənzəyir, bu da «bəxt buldu, səadət tapdı» deməkdir.

بِجْلِدَى B i ç i l d ı⁹⁷: « يِنَاچ بِيچْلِدَى yığaç bıçıldı = ağac biçildi». Başqa şey üçün də belə deyilir, (بِجْلِمَاق - بِيچْلُور biçilir – biçilmək).

سَچْلِدَى S a ç ı l d ı : « يَرْمَاق سَچْلِدَى yarmaq saçıldı = pul saçıldı». Saçılan hər şey üçün belə deyilir, (سَچْلِمَاق - سَچْلُور saçılır–saçılmək).

سُچْلِدَى S u ç u l d ı : « اُر تُونِن سُچْلِدَى ar tonm suçuldu = adam paltarını çıxardı, soyundu». Qoyunun dərisi soyulanda yenə belə deyilir, (سُچْلِمَاق - سُچْلُور suçulur – suçulmək). Bu şeirdə də işlənir:

⁹⁷ Bu söz bütün nəşrlərdə «bıçıldı» şəklindədir, ancaq uyğurlar onu «pıçıldı» kimi oxumuşlar (TTD, II tom, bet 169). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər baş sözlərin əvvəlindəki bütün p-ləri b ilə verdikləri halda, uyğurlar b-ləri bir qayda olaraq p ilə verirlər ki, bu da tarixi-filoloji və orfoepiya ənənələri ilə bağlıdır.

يَغْمُرُ يَغِيبُ سَجْدَى
 ثُرْلُكُ جِجَاكُ سَجْدَى
 يَنْجُو قَابَى اِجْدَى
 جَنْدَانُ يَبَارُ يَغْرُشُورُ

«Yağmur yağıp saçıldı,
 Türlüg çəçək suçuldu,
 Yinçü kabı açıldı,
 Çından yıpar yoğruşur».
 Yağış yağıb saçıldı,
 Min bir çiçək açıldı,
 İnci qabı açıldı,
 Səndəllə müşk yoğruldu.

(Baharı tərənnüm edərək deyir: yağış damlaları saçıldı, yerdən müxtəlif çiçəklər baş qaldırdı, inci, mərcan çiçəkləri açıldı, bu mövsümdə səndəllə müşkün rayihəsi bir-birinə qarışaraq ətrafa ətir yayır).

سَرْدَى S ə r i l d i: «ار سَرْدَى ar sərildi = adam səndirlədi», (sərxoş səkkiz yazdı), (سَرْلَمَاك سَرْلِر- سَرِيلُور-سَرِيلْمَک). Hər hansı adam səkkiz yazıb yığılan kimi olsa, yenə belə deyilir.

سَرْدَى S a r ı l d i: بَك اَنْكَار اُرْدَى سَرْدَى bəg anqar arıldı - sarıldı = bəy ona qəzəblənib hirsələndi». Başqası da belədir, (سَرْلِر- سَرْلَمَاق sarılır – sarılmak).

سُرْدَى S ü r ü l d i: «ات سُرْدَى at sürüldi = at sürüldü».

⁹⁸ Bəsim Atalayın fikrincə, ərəbcə tərcüməsinə görə «ار سَرْدَى ar sərildi» deyil, «اسْرُكُ اسْرُكُ اسْرُكُ (yəni «sərxoş») sərildi» olmalıdır (DLT, II, s.123). Salih Mütəllibov da eyni fikirdədir (TSD, II tom, bet 140). Uyğurca nəşrdə də belədir (TTD, II tom, bet 171). Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.122), Hüseyn Düzgün (s.344 د ل ت) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «ər» kimi (DLT-2005, s.483) oxumuşlar.

سُرُلْدِي S ü r ü l d i: «ار سُرُلْدِي ar sürüldi = adam sürüldü, sürgün edildi, uzaqlaşdırıldı». Başqası da belədir.

سُرُلْدِي S ü r ü l d i: «مُنْجُق سُرُلْدِي monçuq sürüldi = muncuq döyüldü, əzildi». Hər hansı bir şey öz-özünə əzilib dağılsa, yenə belə deyilir, bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsizdir, (سُرُلْمَاكِه - سُرُلْمَاكِه) sürülür – sürülmək).

سَرِلْدِي S a r ı l d i: «يَشِغ يَغَاچ فَا سَرِلْدِي yışığ yığaçka sarıldı = ip ağaca sarıldı». Başqası da belədir, (سَرِلْمَاق - سَرِلْمَاق) sarılır – sarılmək).

سِرِلْدِي S ı r ı l d i: «يَاغ اَلِگْکَا سِرِلْدِي yağ əliggə sırıldı = yağ ələ bulaşdı». Un və una bənzər şeylər başqa bir şeyə və ya ələ bulaşdığı zaman yenə belə deyilir, (سِرِلْمَاق - سِرِلْمَاق) sırılır – sırılmək).

سُزُلْدِي S ü z ü l d i: «سُوْف سُزُلْدِي suw süzüldi = su süzüldü», (سُزُلْمَاكِه - سُزُلْمَاكِه) süzülür – süzülmək). Başqası üçün də belə deyilir.

سَŞİLْدِي S ə ş i l d i: «تُگُون سَŞİLْدِي tügün səşildi = düyün öz-özünə açıldı». Başqası tərəfdən açılarda da belə deyilir. Bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsizdir, (سَŞİLْمَاكِه - سَŞİLْمَاكِه) səşilir – səşilmək).

سِŞİLْدِي S ı ş ı l d i: «پِŞِغ تَرِغ سِŞİLْدِي pışığ tarığ sışıldı = bişmiş dənə şişdi», (suda qaynadılmış buğda dənələri qaba sığmayacaq qədər şişdi). Hər hansı bir şey olduğu yerə sığmayacaq dərəcədə şişsə, yenə belə deyilir, (سِŞİLْمَاق - سِŞİLْمَاق) sışılır – sışılmək).

سَاĞِلْدِي S a ğ ı l d i: «سُوْت سَاĞِلْدِي süt sağıldı = süd sağıldı», (سَاĞِلْمَاق - سَاĞِلْمَاق) sağılır – sağıılmək).

سُوْغُلْدِي S o ğ u l d u: «سُوْف سُوْغُلْدِي suw soğuldu = su çəkildi». Süd çəkilib azalsa, yenə belə deyilir, (سُوْغُلْمَاق - سُوْغُلْمَاق) soğulur – soğulmək).

سَاْوُلْدِي S a w u l d i: «کُون سَاْوُلْدِي kün sawuldu = gün sovu, batdı».

سَاْوُلْدِي S a w u l d i: «کُنْکُلُوْم اَنْکَار سَاْوُلْدِي könqlüm anqar sawuldu = kön-lüm ona axdı, meyl etdi, vuruldu». Hər hansı bir şey möv-

cud haldan başqa hala düşsə, yaxud bir tərəfə əyilsə, yenə belə deyilir. (سُقْلَر - سَقْلَمَاق sawulur – sawulmak).

سُقْلَدِي Suwal dı: «تَرِغ سُقْلَدِي tariğ suwaldı = əkin suvarıldı». Hər hansı bir şeyin üstünə su açılrsa, yenə belə deyilir. (سُقْلَر - سَقْلَمَاق suwalur – suwalmak).

سُقْلَدِي Suwal dı: «أَف سُقْلَدِي əw suwaldı = ev suvandı», (سُقْلَر - سَقْلَمَاق suwalur – suwalmak). Başqası da belədir.

سُقْلَدِي Sokuldı: «تُوْز سُقْلَدِي tuz sokuldı = duz sokuda, dibəkdə dö-yüldü», (سُقْلَر - سَقْلَمَاق sokulur – sokulmak).

سُقْلَدِي Sokuldı: «تَقَار أَفْكَ سُقْلَدِي tawar əwgə sokuldı = mal evə soxuldu; əmtəə evə gətirildi». Başqası da belədir, (سُقْلَر - سَقْلَمَاق sokulur – sokulmak)⁹⁹.

سِقْلَدِي Sıkil dı: «أَزْم سِقْلَدِي üzüm sıkıldı = üzüm sıxıldı». Hər hansı bir şey sıxılrsa və ya sıxışdırılrsa, yenə belə deyilir, (سِقْلَر - سِقْلَمَاق sıkılur – sıkılmak).

سُقْلَدِي Söküldi: «تُون سُقْلَدِي ton söküldi = paltarm tikişləri sökül-dü». Bina söküldüyü zaman da belə deyilir, (سُقْلَوْر - سُقْلَمَاق sökülür – sökülmək). Başqası da belədir.

سُقْلَدِي Söküldi: «أَرَات سُقْلَدِي ər¹⁰⁰ ət söküldi = ət qızardıldı». Başqası da belədir, (سُقْلَمَاق - سُقْلَوْر sökülür – sökülmək).

⁹⁹ Kilisli Rifət bu maddəni basma nüsxədə verməyi unutmuşdur.

¹⁰⁰ Burada fe'l məchul olduğu üçün dolaşlıq yaranır. Əgər «ər ət sökdü» və ya «ər ət söklündi» olsaydı, heç bir problem yaranmazdı. Ancaq bunlar baba uyğun deyil. Bu haqda B.Atalayın (DLT, II, s.127), S.Mütəllibovun (TSD, II tom, bet 143), uyğurların (TTD, II tom, bet 175) və çinlilərin (DLT-Çin, II cild, s.125) müvafiq qeydləri var. H.Düzgün isə ümumən qeyd vermədiyi üçün məcburən «ər ət söküldü» deyə yazmışdır (دل ت s.345). O heç vaxt səhv etmədiyinə inanır və bunu kitaba türkcə yazdığı önsözdə (دل ت s.625) belə ifadə edir: «Farsca yazdığım önsözdə də açıqladığım kimi, ən doğru çeviri (tərcümə-R.Ə.) verməyə çalışırkən, başqa çevirilərdə olan yanlışlıqları təkrarlamadım». Farsca önsözdə isə bu əla misranı yenə onun ustad qələmindən oxumuşuq: «Xətti-təqdir əst birun əz gələt = [yalnız] alın yazısıdır, yox onda qələt». Təəssüf ki, heç kim səhvədən sığortalanmamışdır. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «ər ət sögülü=adam ətini qızartdı» (DLT-2005, s.503) deyə yazmışlar.

سیکیدی S i k i l d i : «أراغت سیکیدی urağut sikildi = qadın kişi ilə cinsi əlaqədə oldu», (سیکلمək - سیکلür sikilür – sikilmək).

سینلیدی S i n a l d i : «ایش سینلیدی iş smaldı = iş smandı», (سینلماق - سینلür smalür – sınılmək).

تیدلیدی T i d h i l d i : «ار ایش تن تیدلیدی ər iştan tıdhıldı = adam işdən qaçındı, çəkindi». Başqa biri onu işdən uzaqlaşdırsa, soyutsa, yenə belə deyilir. Bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsizdir, (تیدلür - تیدلماق tıdhılür – tıdhılmək).

تارلیدی T a r i l d i : «تاریغ تارلیدی tarığ tarıldı = əkin əkildi». Başqası da belədir, (تارلür - تارلماق tarılür – tarılmək).

تارلیدی T a r i l d i : «تارلیدی نənق tarıldı nənq = nəsənə ayrıldı».

تارلیدی T a r a l d i : «ساج تارلیدی saç taraldı = saç darandı», (تارلماق - تارلür taralür – taralmək).

تورلیدی T u r u l d i : «ار ایش تن تورلیدی ər iştin turuldı = adam işdən usandı». Bir adam yeməkdən bıqsa, yenə belə deyilir, (تورلür - تورلماق turulür – turulmək).

تیرلیدی T i r i l d i : «الک تیرلیدی ölüg tirildi = ölü dirildi», (تیرلمək - تیرلür tirilür – tirilmək).

تیرلیدی T e r i l d i : «بُدْهُنْ تیرلیدی budhun terildi = xalq toplandı».

تیرلیدی T e r i l d i : «یرماق تیرلیدی yarmak terildi = pul yığıldı». Başqası da belədir, (تیرلمək - تیرلür terilür – terilmək).

تیرülیدی T ü r ü l d i : «بیتک تیرülیدی bitik türüldi = kitab lülə halında dürüldü, büküldü». Başqası da belədir, (تیرülür - تیرülmək türülür – türülmək).

تüzülیدی T ü z ü l d i : «ییر تüzülیدی yer tüzüldi = yer düzləndi».

تüzülیدی T ü z ü l d i : «ایش تüzülیدی iş tüzüldi = iş düzəldi, yoluna qoyuldu, yoluna girdi», (تüzülür - تüzülmək tüzülür – tüzülmək).

تیزلدى T i z i l d i : «ينجو تیزلدى» yinçü tizildi = inci düzüldü». İnci düzülsə, şeyir düzülsə və ya hər hansı bir şey öz-özünə düzülsə, yenə belə deyilir. Bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsizdir, (تیزلر تیزلماق tizilür – tizilmək).

تۇسۇلدى T u s u l d i : «بوت انقار تۇسۇلدى» bu ot anqar tusuldu = bu dərman ona yaradı, fayda verdi». Hər hansı bir şey başqa bir şeyə yarasa, xeyir versə, yenə belə deyilir. Bunun əsli «تۇسۇلدى» tusu boldıdır, (تۇسۇلماق - تۇسۇلماق tusulur – tusulmak).

تەشیلدى T e ş i l d i : «قاب تەشیلدى» kap teşildi = qabdeşildi». Bu şeyirdə də işlənmişdir:

قانى اقب يۇشۇلدى

قابی قۇغ تەشیلدى

الک بلا قۇشۇلدى

تۇغۇش کونی ائش باتار

«Kanı akıp yuşuldu,
Kabı kamuğ teşildi,
Ölüg bilə qoşuldu,
Toğmuş küni uş batar».
Qanı axıb boşaldı,
Qabı tamamdeşildi,
Ölülərə qoşuldu,
Batar doğan günəşi.

(Bir qəhrəmana ağı deyir: sankideşik bir qabdaymış kimi qanı tamamilə axıb boşaldı, artıq ölülərə qoşulur, ölüm ayağında-dır, onun doğan günəşi batmaq üzrədir. «Günəş» sözü ilə həyatı və sərvəti nəzərdə tutur), (تەشیلماق - تەشیلماق teşilür – teşilmək).

تَشَلَّدَى T ö ş ə l d i: «تَشَكَّ تَشَلَّدَى töşək töşəldi = döşək döşəndi», (تَشَلَّر - تَشَلَّمَاك töşəlür - töşəlmək)¹⁰¹.

تِشَلَّدَى T i ş ə l d i: «أرغاق تِشَلَّدَى orğaq tişəldi = oraq dişəndi, bülövləndi, itiləndi».

تِشَلَّدَى T i ş ə l d i: «تَکْرِمَان تِشَلَّدَى təgirmən tişəldi = dəyirman dişəndi». Mişar dişənsə, yenə belə deyilir, (تِشَلَّر - تِشَلَّمَاك tişəlür - tişəlmək).

تَغَلَّدَى T a ğ l d i: «أق بَشَقَى تَشَقَا تَكَب تَغَلَّدَى ok başakı taşka təgip tağıldı = ox başlığı, təmrəni daşa dəyib korşaldı». Hər hansı bir şey daşa, yaxud sərt bir şeyə dəyib korşalsa, yenə belə deyilir, (تَغَلَّمَاق - تَغَلَّر tağılur - tağılmak).

تَقَلَّدَى T a k l d i: «أت شِيشَقَا تَقَلَّدَى ət şişka takıldı = ət şişə taxıldı», (تَقَلَّر - تَقَلَّمَاق takılur - takılmak). Başqası da belədir.

تُكَلَّدَى T o k u l d i: «أر تُكَلَّدَى ər tokuldı = adam döyüldü».

تُكَلَّدَى T o k u l d i: «بُوز تُكَلَّدَى böz tokuldı = bez toxundu». Başqası da belədir.

تُكَلَّدَى T o k u l d i: «كَلِج تُكَلَّدَى kılıç tokuldı = qılınc döyüldü». Bıçaq döyüləndə də belə deyilir. Oğuzca. (تُكَلَّر - تَقَلَّمَاق tokulur - tokulmak).

تَقَلَّدَى T ı k l d i: «كَنْدُكَا أُون تَقَلَّدَى kəndükkə un tıkdı = küpə un tıxdı».

تَقَلَّدَى T ı k l d i: «أفكا كِشَى تَقَلَّدَى əwgə kişi tıkdı = adam evə tıxdı», (camaat evə tıxdı, sıxışdı). Hər hansı bir şey yeri daralacaq şəkildə sıxışsa, yenə belə deyilir. (تَقَلَّر - تَقَلَّمَاق tıklur - tıklımak).

تُكَلَّدَى T ö k ü l d i: «سُوف تُكَلَّدَى suw töküldi = su töküldü». Buğda və un kimi dənəvər və toz halında olan və başqa bir nəsə üzəri-

¹⁰¹ Bu maddədəki müzare və məsdəri Bəsim Atalay qoymuşdur (DLT, I, s.128).

nə tökülən hər şey üçün belə deyilir. (تُكُلِّر - تُكَلِّمُ tökülür – tökülmək). Bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsizdir.

تُكَلِّدِي T ü g ü l d i: «تُكُونُ تُكَلِّدِي = düyün düyünləndi». Hər hansı bir şey başqası tərəfindən düyünlənsə, yenə belə deyilir. (تُكَلِّمُ - تُكَلِّمُ tügülür – tügülmək). Bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsizdir.

تُكَلِّدِي T ü g ü l d i: «أَشْبَغُزْدَا تُكَلِّدِي = aş boğuzda tügüldi = yemək boğazda qaldı», (تُكَلِّمُ - تُكَلِّمُ tügülür – tügülmək).

تُكَلِّدِي T ə g i l d i: «أَبِكُ كُوزِي تُكَلِّدِي = onun közi təgildi = onun gözü şaşılaraq», (تُكَلِّمُ - تُكَلِّمُ təgilür – təgilmək).

تُكَلِّدِي T i k i l d i: «يَغَاجُ تُكَلِّدِي = ağac əkildi». Hər hansı bir şey dikinə qoyulsa, tikilsə, yenə belə deyilir. (تُكَلِّمُ - تُكَلِّمُ tikilür – tikilmək).

تُنَلِّدِي T a n u l d i: «أَنْكَارُ سَوْزُ تُنَلِّدِي = anqar söz tanuldu = ona söz söyləndi, söz keçirildi». Başqası da belədir, (تُنَلِّمُ - تُنَلِّمُ tanulur – tanulmaq).

تُنَلِّدِي T ı n ı l d i: «أَمَكَايْتِنُ تُنَلِّدِي = sıxıntıdan sonra dincəldi», (yorgunluqdan, möhnətdən qurtuldu, dincəldi). Bu, təsirli fe'ldən düzəlmiş məchul fe'l növüdür. Türk dilində bunun örnəyi çoxdur. Ərəb dilində təsirli fe'ldən məchul növ yaranmır. Halbuki türk dilində bu növ çoxdur. Məsələn: «أَفْكَا بَرَلْدِي = evə varıldı», «تَاغْدِنُ إِنْلْدِي = dağdan enildi» kimi. (تُنَلِّمُ - تُنَلِّمُ tınılur – tınılmaq).

بُرُلْدِي B ü r ü l d i: «بَيْتِكُ بُرُلْدِي = kitab, məktub bürüldü, lülə halmda büküldü». Başqası da belədir, (بُرُلْمُ - بُرُلْمُ bürülür – bürülmək).

برلدى Berildi: «انكار برماق برلدى» anqar yarmak berildi = ona pul verildi». Başqası da belədir, (برلر- برلماق- berilür – berilmək).

بزلدى Bəzəldi: «اڤ بزلدى» əw bəzəldi = ev bəzəndi, naxışlandı». Başqası da belədir, (بزاور- بزماق- bəzəlür – bəzəlmək).

بوزلدى Bozuldi: «اڤ بوزلدى» əw bozuldi = ev pozuldu, xarab, xərabə oldu». Ev və buna bənzər şeylər başqası tərəfindən yıxılsa, yenə belə deyilir, (بوزلر- بوزلماق- bozulur – bozulmaq). Bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsizdir.

بوزلدى Bozuldi: «ار بوزلدى» ər bozuldi = adamın malı xarab oldu»¹⁰².

بوڭلدى Boğuldi: «ار بوڭلدى» ər boğuldi = adam boğuldu». Başqası da belədir, (بوڭلر- بوڭلماق- boğulur – boğulmaq).

بکىلدى Bakildi: «يیرکا بکىلدى» yergə bakildi = yerə baxıldı». Başqası da belədir, (بکىلر- بکىلماق- bakılır – bakılmək).

بکولدى Bukuldi: «اڤاق بکولدى» adhak bukuldi = ayaq burxuldu, büküldü, yığıldı», (yayılmış, uzadılmış ayaq büküldü, yığıldı), (بکولر- بکولماق- bukulur – bukulmaq).

بکولدى Büküldi: «بتي بکولدى» butık büküldi = budaq büküldü»¹⁰³. Kəsilse də belə deyilir. (بکولر- بکولماق- bükülür–bükülmək). Bül-

¹⁰² Bunun ərəbcəsi ilə («adamın malı xarab oldu») türkcəsi uyğun gəlmir. Bəsim Atalayın fikrincə, bu, fitzeoloji ibarə ola bilər (DLT, II, s.131). Salih Mütəllibov bunu ağlabatan ehtimal kimi qəbul etmişdir (TSD, II tom, bet 150). Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.131) və uyğurlar isə fe'li «buzuldu» şəklində yazmış və heç bir qeyd verməmişlər (TTD, II tom, bet 184). Hüseyn Düzgün eynən Bəsim Atalay kimi (دل ت s.347), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də «ər bozuldi = adam[-ın malı] xarab oldu» şəklində (DLT-2005, s.199) oxumuşlar.

¹⁰³ Bəsim Atalaya görə, bu sözün ərəbcəsində səhv var, çünki türkcə «bükmək» sözü heç vaxt «kəsmək» mənasında işlənmir (DLT, II, s. 132). Salih Mütəllibov bu qeydlə razılaşmır. Onun fikrincə, bu, çoxmənalı sözdür (TSD, II tom, bet 151). Uyğurlar isə Salih Mütəllibovun əksinə çıxış edərək yazmışlar: «...Biz hazırkı türk dillərində bu sözün «üzülüş» mənasında işlənmədiyini nəzərə alıb Bəsim Atalayın fikrini məqbul saydıq və «püküldi» kimi tərcümə etdik» (TTD, II tom, bet 185). Hüseyn Düzgün «büküldi» (دل ت s. 348) kimi vermiş, Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə bükülmək və kəsilməkdən deyil, bükülmək və əyilməkdən bəhs etmişlər (DLT-2005, s. 212).

külən hər şey belədir. Bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsiz olur.

بُكِّلْدِي B ü g ü l d i: «سُوِّفُ بُكِّلْدِي suw bügüldi = su yığıldı, toplandı», (suyun önü kəsilərək toplandı), (بُكِّلْر - بُكِّلْمَاك) bügülür – bügülmək).

جَزِّلْدِي Ç ö j ü l d i: «يَبُّ جَزِّلْدِي yıp çöjüldi = ip gərildi», (boş ip gərildi). Saqqız və məcun kimi qatı şeylər uzandıqda, «جَزِّلْدِي çöjüldi» deyilir, (جَزِّلْر - جَزِّلْمَاك) çöjülür–çöjülmək). İki məxrəc arasındakı جَزِّلْ ilə.

جَوَّغُلْدِي Ç o ğ u l d i¹⁰⁴: «أَرَبُّ جَوَّغُلْدِي ər boğ çoğuldu = adam boğçanı bağladı», (جَوَّغُلْر - جَوَّغُلْمَاك) çoğulur - çoğulmak).

جَقِّلْدِي Ç a k ı l d i: «جَقَّمَاك جَقِّلْدِي çakmak çakıldı = çaxmaq çaxıldı». Dəşə bir şey vurularaq qığılcım alındığı zaman «تَاش جَقِّلْدِي taş çakıldı» deyilir.

سَوَز قَلَا قَا جَقِّلْدِي Ç a k ı l d i: «سَوَز قَلَا قَا جَقِّلْدِي söz kulakka çakıldı = söz qulağa çaxıldı». (جَقِّلْر - جَقِّلْمَاك) çakılır–çakılmək). Bu şeir parçasında da işlənmişdir:

يُكْرِدِي كَقَلْ أْت

جَقِّلْدِي قَزَلْ أْت

كُيْرِدِي أَرْتْ أْت

سَجْرَبْ أَيْنْ أَرْتُور

«Yügürdi kəwəl at,

Çakıldı kızıl ot,

¹⁰⁴ «جَوَّغُلْدِي» sözünün ərəb variantı hərəkəsizdir. Bəsim Atalay onu «çoğuldu» (DLT, II, s.133), Salih Mütəllibov isə «çuğladı» şəklində oxumuşdur (TSD, II tom, bet 152). Misalda da hərəkə yoxdur. Bəsim Atalay «أَرَبُّ ər boğ» yerinə «أَلْ بَاğ = ol bağ, boğça» variantı üzərində durur. Salih Mütəllibov da bunu qəbul edir. Uyğurlar «ər bağ» «artığ» kimi oxumuşlar (TTD, II tom, bet 186). Hüseyn Düzgün bu sözü «ol buğ», yəni «boğça» kimi (دل ت s.349), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «ol tonuğ çuğladı» kimi (DLT-2005, s.243) oxumuşlar.

Köyürdi arut ot,
 Saçrap anm örtənür».
 Yürüdü soylu at,
 Çaxıldı qızıl od,
 Alışdı quru ot,
 Onun üçün yanır.

(Soylu bir atı vəsf edir: o, dördnala çapanda nalından qızılı qığılımlar qopdu, sıçrayıb quru ota düşdü, ona görə ot alışıb yandı).

جِئِدَى Ç ı k ı l d ı : «اَفْدِن جِئِدَى əwdin çıkıldı = evdən çixıldı». Başqası da belədir, (جِئِلْمَاق - جِئِلْمَاق چِئِلْمَاق - چِئِلْمَاق).

جِئِدَى Ç ə k i l d i : «بِتِك جِئِدَى bitik çəkildi = kitaba nöqtə qoyuldu». Başqası da belədir, (جِئِلْمَاق - جِئِلْمَاق چِئِلْمَاق - چِئِلْمَاق).

جِئِدَى Ç i g i l d i : «تُغُون جِئِدَى tügün çigildi = düyün düyünləndi». İp düyülən zaman da belə deyilir, (جِئِلْمَاق - جِئِلْمَاق چِئِلْمَاق - چِئِلْمَاق).

قِئِدَى K a ç ı l d ı : «أَلْم دِن قِئِدَى ölümdin kaçıldı = ölümdən qaçıldı». Başqası da belədir, (قِئِلْمَاق - قِئِلْمَاق kaçیلور - kaçılmak).

قِئِدَى K a d ı l d ı : «تُون قِئِدَى ton kadıldı = paltar seyrək tikişlə tikildi», (قِئِلْمَاق - قِئِلْمَاق kadیلور - kadılmak).

قِئِدَى K a r ı l d ı : «بِير نَانِك بِير كَار قِئِدَى bir nənq birgə karıldı = bir şey başqa bir şeyə qarışdı». Oğuzca. Digər türklər «katıldı – karıldı» deyə iki sözü birlikdə söyləyirlər. (قِئِلْمَاق - قِئِلْمَاق karılور - karılmak).

قِئِدَى K u r u l d ı : «أَر أَلِكِي قِئِدَى ər əligi kuruldu = adamm əli dartıldı, uyuşdu». Ayaq uyuşsa, yenə belə deyilir.

قِئِدَى K u r u l d ı : «يَا قِئِدَى ya kuruldu = yay quruldu». (قِئِلْمَاق - قِئِلْمَاق kurılور - kurılmak).

قردى K ı r ı l d ı : «قردى نانىق kırıldı nənq = nəsnənin qabığı soyuldu»,
(قردى - قردى kırılır – kırılmak).

قردى K ı r ı l d ı : «قار قردى kar kırıldı = qar küründü».

قردى K ı r ı l d ı : «ار قردى ar kırıldı = adamın malı-mülkü əlindən çıx-
dı, alındı, yoxsullaş(dırıl)dı».

قردى K a z ı l d ı : «ارق قردى arıq kazıldı = arx qazıldı», (قردى - قردى ka-
zılır – kazılmak). Başqası da belədir.

قردى K ı z ı l d ı : «ار يزقن قردى ar yazuktın kızıldı = adam əməlinə
görə ağır cəza aldı, günahmm acısını daddı, çox peşman
oldu», (قردى - قردى kızıılır – kızıılmak).

قردى K ı s ı l d ı : «الك قبق قا قردى əlig kapuğka kısıldı = əl qapının ara-
smda qaldı». Hər hansı bir şey iki şeyin arasında sıxışb
qalsa, yenə belə deyilir, (قردى - قردى kısıılır – kısıılmak).

قردى K o ş u l d ı : «بير نانىق بيركا قردى bir nənq birgə koşuldu = bir şey
başqa şeyə koşuldu». Başqası koşsa, yenə belə deyilir,
(قردى - قردى koşulur – koşulmak).

قردى K o ş u l d ı : «بير قردى yir koşuldu» sözü də buradan almışdır,
«şeyir koşuldu» deməkdir.

قردى K a k ı l d ı : «بشرا قردى başra kakıldı = nə isə başa qaxıldı, qa-
xınc oldu», (قردى - قردى kakılır – kakılmak).

قردى K a k ı l d ı - s o k u l d ı : «قردى kakıldı» sözündən almaraq
«قردى سقردى kakıldı-sokuldu» deyilir ki, bu, bir adamın
xorlanması, itilib-qaxılması mənasına gəlir.

قردى K a m u l d ı : «ار قردى ar kamuldu = adam söykəndi, yana əyil-
di», (قردى - قردى kamulur - kamulmak).

قردى K e ç i l d ı : «سوف كجلىدې suw keçildi = su keçildi». Başqası da be-
lədir, (قردى - قردى keçilür – keçilmək).

كُجَلْدِي K ü ç ə l d i : «ار تقاری كُجَلْدِي ar tawarı küçəldi = adam malma zülm edildi, malı zorla əlindən alındı». Başqası da belədir, (كُجَالْمَاك - كُجَالْر - كُجَالْمَاك küçəlür – küçəlmək).

كَنْدِي K e d h i l d i : «ثون كَنْدِي ton kedhildi = paltar geyildi». Başqası da belədir, (كَنْدِي - كَنْدِي كَنْدِي kedhilür – kedhilmək).

كَرْدِي K ə r i l d i : «ار كَرْدِي ar kərildi = adam gərindi, gərnəşdi, əsnədi».

كَرْدِي K ə r i l d i : «أرق كَرْدِي uruk kərildi = ip gərildi». Dəri və tumac kimi şeylər gərildiyi zaman da belə deyilir, (كَرْدِي - كَرْدِي كَرْدِي kərülür – kərilmək).

كُورْدِي K ö r ü l d i : «كُورْدِي نَانَق körüldi nənq = nəsne görüldü», (كُورْدِي - كُورْدِي كُورْدِي körülür – körülmək).

كِرْدِي K i r i l d i : «أفكا كِرْدِي əwgə kirildi = evə girildi», (كِرْدِي - كِرْدِي كِرْدِي kirilür – kirilmək). Başqası da belədir.

كَسِيدِي K ə s i l d i : «كَسِيدِي نَانَق kəsildi nənq = nəsne kəsildi», (كَسِيدِي - كَسِيدِي كَسِيدِي kəsilür – kəsilmək).

كُوسُودِي K ö s ü l d i : «ار أَدَق كُوسُودِي ar¹⁰⁵ adhak kösüldi¹⁰⁶». (كُوسُودِي - كُوسُودِي كُوسُودِي kösülür – kösülmək). Həmin söz bu atalar sözündə də işlənmişdir: «يُغْرَقْنَا أَرْتَقْ أَدَقْ كُوسُودِي أَسْيُور» yoğurkanda artuk adhak kösülsə, üşiyür¹⁰⁷ = ayaq yorğandan artıq uzadılsa,

¹⁰⁵ B. Atalayın fikrincə, burada «ar» deyil, «ol» sözü olmalıdır (DLT, II, s.137).

¹⁰⁶ Salih Mütəllibov Bəsim Atalayın qeydinə etina etməyərək bu misalı «adam ayaq uzatdı» şəklində tərcümə etmiş, sonra isə fe'lin məchul növünün («köşüldi») məlum növə («uzatdı») çevrilməsindən bəhs etmişdir (TSD, II tom, bet 158). Uygurlar bu məsələdə S. Mütəllibovu dəstəkləmişlər (TTD, II tom, bet 192-193), ancaq misalın «ar adhak köşüldi» ola biləcəyini də vurğulamışlar. Əslində, ən məqbul variant elə budur. Hüseyn Düzgün «ar adhak köşüldi» (د ل ت s.349), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «ar adhak köşüldi = adam ayağını uzatdı» kimi (DLT-2005, s.326) oxumuşlar. Çinlilər ərəb əlifbası ilə «ار أَدَقْ كُوسُودِي» şəklində, latın əltfباسı ilə «ar adhak köşüldi» şəklində vermişlər (DLT-Çin, II cild, s. 137). Halbuki ərəb əlifbası ilə «adhakı» deyil, məhz «adhak» yazılmışdır.

¹⁰⁷ Bu bizim «ayağını yorğanına görə uzat» məsələsinin ekvivalentidir. Burada yerlik hal çıxışlıq hal əvəzinə («yoğurkanda(n)») işlənmişdir. Halların müvaziliyi «Divan»da tez-tez müşahidə olunur.

üşüyər». Bu atalar sözü [hər hansı məsələdə] həddini aşan adamlar haqqında söylənir.

كَقَلْدِي K ə w i l d i: «ار كُوجِي كَقَلْدِي = adamm gücü, qüvvəsi azaldı», (كَقَلْمَاك - كَقَلْر kəwilür–kəwilmək). Bu şeirdə də işlənmişdir:

تَكَرَا أَقْبِ اِكْرِيمِ

أَيْنَ تُشُوبُ يُكْرِيمِ

أَرْسَلَنْ لِيَوْمَ كُكْرِيمِ

كُوجِي أَيْنَ كَقَلْسُونِ

«Təgrə awıp¹⁰⁸ əgrəlim,

Attm tüşüp yügrəlim,

Arslan layu kökrəlim,

Küçi anm kəwilsün».

Dairəyə alıb dövrələyək,

Atdan düşüb yüyürək,

Aslan kimi kükrəyək,

Gücü onun azalsın.

(Düşməni mühasirəyə alıb sıxaq, atdan düşüb üzərinə cumaq, aslan kimi nərə çəkək ki, düşmən vahiməyə düşüb özünü itirsin, gücü zəifləsin).

مَنْلِدِي M a n ı l d i: «سِرْكََاكَ مَانِلْدِي = çörək sirkəyə batırıldı¹⁰⁹», (مَنْلِمَاق - مَنْلِر manılur – manılmək). Başqası da belədir.

مَنْلِدِي M ü n ə l d i: «تُونُ مَنْلِدِي = paltarm qolları və artıq yerləri kəsildi», (مَنْلِمَاق - مَنْلِر münəlür – münəlmək).

¹⁰⁸ II cildin lap əvvəllərində verilən bu şeirdə həmin söz «alıp» şəklindədir.

¹⁰⁹ Bu söz çağdaş türkcədə hazırda eyni mənada, yəni «batırmaq» mənasında «banıldı, banılmək» şəklində işlənir.

مُنْدَى M ü n ü l d i: «آت مُنْدَى at münüldi = at minildi». Başqası da belədir, (مُنْدَى - مُنْدَى münülür – münülmək).

Qayda:

Bu bölmə ل l hərfi üzərində qurulmuşdur. Sözlərə üç halda ل l hərfi artırılır.

Birincisi: ل l hərfinin əlavə edilməsi ilə iki hərfli bir fe'l üç hərfli olur və ل l hərfi fe'lin məchul növünün şəkilçisi funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn: «یا قُرْدَى ya kuruldu», «أر أُرْدَى ər uruldu». Bunlar «yay quruldu» və «ər vuruldu» deməkdir, əsilləri isə «قُرْدَى kurdı» və «أرْدَى urdı»dır.

İkincisi: ل l hərfinin əlavə edilməsi ilə təsirsiz fe'ldən məchul fe'l yarıdır. Ərəb dilində bu qayda ümumən yoxdur. Məsələn: «أل نَانَق كُرْدَى ol nənəq körüldi = o şey görüldü»¹¹⁰ və «أل بِيرِكَا بَرْدَى ol yergə barıldı = həmin yerə varıldı». Bəzi hallarda ل l hərfi özündən sonra gələn hərfə uyur. Məsələn: «بِتِك بِتْدَى bitik bitindi» və «أر إِتْدَى ər itindi»¹¹¹. Bunlar müvafiq olaraq «kitab yazıldı» və «adam itildi, itələndi, xorlandı» deməkdir. Bu sözlər «بِتْدَى bitildi» və «أِتْدَى itildi» şəklində də ola bilər.

Üçüncüsü: müstəqil fe'l olur. Məsələn: «أَلِك تِرْدَى ölüg tirildi», «سَوْت سَوْت سُوْغْدَى süt soğuldu» və «سُوْف سُوْغْدَى suw süzüldü». Bunlar müvafiq olaraq «ölü dirildi», «süd soğuldu, azaldı», «su süzüldü» deməkdir.

¹¹⁰ Bəsim Atalay bu fe'lin təsirsiz deyil, təsirli olduğunu yazmış, misalın yerinə düşmədiyini göstərmişdir (DLT, II, s. 139).

¹¹¹ Bəsim Atalayın fikrincə, burada ل l hərfi ن n-ə uymamış, ona çevrilmişdir (DLT, II, s.139)

[تَبِنْدِم T a p i n d i m]:¹¹² ن n hərfinə örnək: «مَنْ تَتَكْرِيكَ تَبِنْدِم» mən tənqriğə tapındım = mən tanrıya tapındım, ibadət etdim».

تَبِنْدَى T a p i n d i : «أَلْ بَكَا تَبِنْدَى» ol bəggə tapındı=0, bəyə xidmət etdi», (تَبِنْمَاق - تَبِنُور tapmur–tapmmak). Bu beytdə də işlənmişdir:

أَكْرَنَ أَتِكْ بِلِكِنْ كُنْدَا ائِكَارِبَارُو
فَتَقْلِقَن تَبِنْعَلْ فُدْعَلْ كَقَزْ نَارُو

«Ögrən anınq biligin,
Kündə anqar baru,
Kutkılıkm tapıñıl,
Kodhğıl küwəz naru».
Öyrən onun biliyni,
Gündə yanına get,
Ona səmimi xidmət et,
Qüruru bir yana qoy».

(Oğluna öyüd verərək deyir: bilgin və hakim [filosof] bir adamla tanış olsan, hər gün onun yanına get, ondan elm və mərifət öyrən, ona sidq-ürəklə, səmimiyyətlə xidmət elə, təkəbbürü bir kənara qoy).

تَبِنْدَى T ə p i n d i : «أَرِ ائِن تَبِنْدَى» ər atm təpindi = adam atını dizləri ilə mahmızladı». Kimsə bir şeyi ayağı ilə hərəkətə gətirsə, qımıldatsa, yenə belə deyilir, (تَبِنْمَاق - تَبِنُور təpinür– təpinmək).

بِتِنْدَى B i t i n d i : «أَرِ بِيَكْ بِيْتِنْدَى» ər bitik bitindi = adam kitab yazındı, özünü yazırmış kimi göstərdi». Başqa birinin köməyi ol-

¹¹²Salih Mütəllibov bu sözü ayrı maddə halında, Bəsim Atalay isə mətnin içində vermişdir. «N hərfinə örnək» ifadəsi də burada artıq kimidir. Salih Mütəllibov bir qayda olaraq omonim sözləri ayrı maddə halında verir. Ona görə də onun nəşrində baş söz (maddə) sayı digər nəşrlərə nəzərən xeyli artıqdır: 9222-dir.

madan yalnız, təkbaşına yazsa, yenə belə deyilir, (**بِتُورَ** -
 بِتِمَاك bitinür – bitinmək).

بُتْدَى B u t a n d ı : « **يُغَاچ بُتْدَى** yığaç butandı = ağac budandı». Adam ağacı budayırmış kimi edəndə də belə deyilir, (**بِتْمَاق** - **بُتْنُور** butanur – butanmak).

بِجْدَى B i ç ı n d ı : « **أرْ أُرْنَاكَا ات بِيْجْدَى** ər özünqə ət bıçındı = adam özünə ət doğradı, özünü ət doğrayırmış kimi göstərdi». Bu işi təkbaşına görsə, yenə belə deyilir, (**بِجْنُور** - **بِجْنَمَاق** bıçınur – bıçınmak).

بُرْدَى B ü r ü n d i : « **أرَاغْت يُغْرَقَان بُرْدَى** urağut yoğurkan büründi = qadın yorğana büründü», (qadın yaşmaqlandı, rübənd və ya çarşab örtüdü). Başqası da belədir, (**بُرْنُور** - **بُرْنَمَاك** bürünür – bürünmək).

بَرْدَى B a r ı n d ı : « **أرَاغْتِن قَان بَرْدَى** urağuttm kan barındı = qadından qan boşaldı, damarından qan axdı». Bu, menstruasiya damarındır, (**بَرْنُور** - **بَرْنَمَاق** barınur – barınmak).

بَرْدَى B a r ı n d ı : « **أَلْ أَلْكََا بَرْدَى** ol əwgə barındı = o, evə varırmış kimi göründü». Başqası da belədir, (**بَرْنُور** - **بَرْنَمَاق** barınur – barınmak).

[Qayda]:

Fe'llərin bu növü təfa'il mənasıdadır. Bu, failin həqiqətdə işləmədiyi halda, guya hansısa bir işi işlədiyini, gördüyünü göstərməsi deməkdir. Məsələn: **تَصَامَّ اِنْرَجُلُ وَ تَمَاوَتَا** deyilir ki, «adam kar oldu, özünü karlığa vurdu, ölmüş kimi göstərdi» deməkdir.

بَزَنَدِي B ə z ə n d i: «ارَاغْت بَزَنَدِي urağut bəzəndi = qadın bəzəndi, süsləndi».

بَزَنَدِي B ə z ə n d i: «اَف بَزَنَدِي əw bəzəndi = ev bəzəndi», (ن n hərfi ل l hərfindən çevrilmişdir), (بَزَنَمَاک - بَزَنُور bəzənür–bəzənmək).

بَسِنَدِي B a s ı n d i: «اَل اَرک بَسِنَدِي ol ərig basmdı = o, adamı zəif saydı, basdı, xor gördü», (بَسِنَمَاک - بَسِنُور basmur – basınmak).

بُشَنَدِي B o ş a n d i: «قَوَى بُشَنَدِي koy boşandı = qoyunlar axışdı, buraxıldı», (بُشَنَمَاک - بُشَنُور boşanur–boşanmak).

بُشَنَدِي B o ş a n d i: «تُكُون بُشَنَدِي tügün boşandı = düyün açıldı».

بُشَنَدِي B o ş a n d i: «ارَاغْت بُشَنَدِي urağut boşandı = qadın boşandı». Bu söz argü dilindədir, fəsih deyildir.

بُغُنَدِي B o ğ u n d i: «اَت بُغُنَدِي at boğundı = at boğuldu». Başqası da belədir, (بُغُنَمَاک - بُغُنُور boğunur–boğunmak)¹¹³.

بَقِنَمَل B a k ı n ğ ı l: «اِش كِيَدِنَاکَا بَقِنَمَل ış kidinqə bakmğıl = işin sonuna bax və düşün», (بَقِنَمَاک - بَقِنُور bakmur – bakmmak).

بَقُنَدِي B u k u n d i: «اَر اَذَاقِن بَقُنَدِي ər adhakm bukundı¹¹⁴ = adam yayılmış ayağını yığdı, бүkdü», (بَقِنَمَاک - بَقُنُور bukunur–bukunmak).

¹¹³ Salih Mütəllibov maddəni «boğuldu, bağlandı», misalı isə «at boğuldu, boğulub öldü» kimi (TSD, II tom, bet 165) tərcümə etmişdir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də «at boğuldu, nəfəsi kəsildi» deyər (DLT-2005, s.193) vermişlər. Çinlilər heç bir qeyd verməmiş, «at boğundı» yazıb keçmişlər (DLT-Çin, II cild, s.142). Bizcə, bu, ilk dəfə minilən atın ram edilməsi, minilməyə alışdırılması, yəni boğulmasıdır.

¹¹⁴ Bəsim Atalayın qeydinə görə, «بَقُنَدِي» sözü yazma və basma nüsxələrdə nöqtəsiz və hərəkəsiz yazılmışdır (DLT, II, s.142). Salih Mütəllibov onu basma nüsxənin II cildinin 105-ci səhifəsindəki hərəkəli «bukundı» sözü ilə eyniləşdirmiş və oradan çıxış edərək «bukundı» şəklində oxuduğunu bildirmişdir (TSD, II tom, bet 165). Uygurlar isə yazma nüsxənin 272-ci və 234-cü səhifəsinə istinadən «bukundı» imlasını qəbul etdiklərini yazmışlar (TTD, II tom, bet 201). Çinlilər də mətn altında nəsə bir qeyd vermişlər (DLT-Çin, II cild, s.142), ancaq orada nədən bəhs edildiyi məlum deyil, ehtimal ki, bu, uyğurca nəşrdəki qeydin tərcüməsidir. Hüseyin Düzgün «bukundı» şəklində oxumuş (دل ت s.351), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «ər adhakın bokundı = adam gərinərkən irəli uzatdığı ayağını geri yığdı» kimi (DLT-2005, s.194) oxumuşlar.

تَكْنَدَى T ə g i n d i: çigilcə bir adama xanm və ya bəyin yanına gəlməsi xəbər verildiyi zaman «آل تَكْنَدَى ol təgindi» deyilir ki, «o, hazır oldu, gəlmək üçün əmr aldı» deməkdir. Getsə, yenə belə deyilir. Oğuzların bu sözdən xoşu gəlmir, (تَكْنُورُ - تَكْنِمَاك təginür - təginmək).

تُكْنَدَى T ü g ü n d i: «آل تُكُون تُكْنَدَى ol tügün tügündi = o, tək başına düyün düydü». Özünü düyün düyürmüş kimi göstərəndə də belə deyilir, (تُكْنُورُ - تُكْنِمَاك tügünür – tügünmək).

بُلْنَدَى B u l u n d i: «يَتِك بُلْنَدَى yitük bulundı = itik tapıldı». Başqası da belədir, (بُلْنُورُ - بُلْنِمَاق bulunur – bulunmaq).

بِلْنَدَى B i l i n d i: «آر ايشن بِلْنَدَى ər işın bilindi = adam işini bildi», (بِلْنُورُ - بِلْنِمَاك bilinür - bilinmək).

يِلْنَدَى B i l i n d i: «آر يازقن بِلْنَدَى ər yazqın bilindi = adam suçunu söylədi, boynuna aldı, etiraf etdi».

تُتْنَدَى T u t u n d i: «كُون تُتْنَدَى kün tutundı = günəş tutuldu», «آی تُتْنَدَى ay tutundı = ay tutuldu».

تُتْنَدَى T u t u n d i: «بَك مَنى اغل تُتْنَدَى bəg məni oğul tutundı=bəy məni oğulluğa qəbul etdi». Başqası da belədir.

تُتْنَدَى T u t u n d i: «آر كيك تُتْنَدَى ər keyik tutundı=adam təkbaşma geyik tutdu». Hər hansı bir şey yalnız başına əldə edilsə, yenə belə deyilir.

تُتْنَدَى T u t u n d i: «اوت تُتْنَدَى ot tutundı = od, atəş tutuşdu», (تُتْنُورُ - تُتْنِمَاق tutunur–tutunmaq). Bu beytdə də işlənmişdir:

أذِك أَسى تُتْنُوب

أَبِكا يُرِك قَغْرُور

«Ödhik otı tutunup,

Öpkə, yürək kağrulur».

Eşq oduna tutuşan

Ciyər, ürək qovrular.

تۇتۇندى Tutundı: «أل أفرتا تۇتۇندى» ol awurta tutundı = o, süd anası, dayə tutdu».

تۇتۇندى Tutundı: «أل مەنى ائىكچى تۇتۇندى» ol mənəni ötükçi tutundı = o mənəni xaqan nəzdində şəfaətçi tutdu». Bunun məsdəri yuxarıdakı kimidir.

تیتىندى Titindi: «أل انگر تیتىندى» ol anqar titindi = o ona dirəndi, müqavimət göstərdi». Bu məsələdə də işlənmişdir: «اىك يوزنكا تیتىو انىق يۈزىنقە تیتىنۈ باکسا بولماس = onun üzünə dik baxsa, olmaz», (insan onun gözəlliyi ucbatmdan üzünə dik baxa bilməz), (تیتىنۈر-تیتىماک titinür – titinmək).

تۇدۇندى Todundı: «ار تۇدۇندى» ər todundı = adam özünü doymuş kimi göstərdi». Doyduğu zaman da belə deyilir, (تۇدۇنۈر-تۇدۇنماق todunur – todunmak).

تۇدۇندى Tidhındı: «ار ایشىن تۇدۇندى» ər iştm tıdhındı = adam işdən qaçmıdı», (تۇدۇنۈر-تۇدۇنماق tıdhınur – tıdhınmak).

تۇرۇندى Tarandı: «أل سىچن تۇرۇندى» ol saçın tarandı¹¹⁵ = o, saçını daradı», (başqasmm köməyi olmadan özü daradı), (تۇرۇنۈر-تۇرۇنماق taranur – taranmak).

تۇرۇندى Tarındı: «ار تۇرغۇ تۇرۇندى» ər tarıǵ tarındı = adam özünü əkin əkirmiş kimi göstərdi». Təkbaşına əksə də belə deyilir, (تۇرۇنۈر-تۇرۇنماق tarmur – tarmmak).

تۇرۇندى Tarundı: «ار ایشتا بۇشتى تۇرۇندى» ər işta buştı tarundı = adam işdən bezdi, sıxıldı», (تۇرۇنۈر-تۇرۇنماق tarunur – tarunmak).

¹¹⁵ Bu söz yazma nüsxədə «tarandı», basma nüsxədə «tarındı» şəkildədir. Burada Bəsim Atalay sözün doğru variantını yazmışdır (DLT, II, s. 145).

- تُرُنْدِي Turundi: «أَل مَنقَا أُتْرُو تُرُنْدِي» ol manqa utru turundi = o mənə qarşı durdu, qarşı çıxdı». Üzbəüz qarşısına çıxıb dirənsə, yenə belə deyilir, (تُرُنْمَاق - تُرُنْمَاق turunur – turunmak).
- تُرُنْدِي Türüندی: «أَر أَوْز يَتِكِن تُرُنْدِي» ər öz bitigin türündi = adam öz kitabını və ya məktubunu şəxsən özü dürdü, lülə şəklində бүkdü», (تُرُنْمَاق - تُرُنْمَاق türünür – türünmək).
- تِيرِنْدِي Tirəندی: «أَر ايشين تيرندي» ər ıştın tirəndi = adam işdən çəkindi». Çəkinilən hər şey üçün belə deyilir.
- تِيرِنْدِي Tirəندی: «أَل تامقا تيرندي» ol tamqa tirəndi = o, divara dirəndi». Başqası da belədir, (تيرنير - تيرنمک) tirənür – tirənmək).
- تيريندي Terindi: «أَل أَوْز نكَا يَمِش تيريندي» ol özinqə yemiş terindi = o özünə meyvə yığdı, dərdi». Başqası da belədir, (تيرنور - تيرنمک) terinür – terinmək).
- تُرُنْدِي Turundi: «أَت تُرُنْدِي» at turundi = at yerində oynadı». Başqası da belədir, (تُرُنْمَاق - تُرُنْمَاق turunur – turunmak).
- تُرُنْدِي Turundi: «أَر ايشتا تُرُنْدِي» ər ıšta turundi = adam işdə duruxdu», (تُرُنْمَاق - تُرُنْمَاق turunur – turunmak).
- تَزِينْدِي Təzindi: «أَل تَزِينْدِي» ol təzindi = o özünü qaçar kimi göstərdi», (تَزِينْمَاق - تَزِينْمَاق təzinür – təzinmək).
- تيزيندي Tizindi: «أَرَاغْت يِنْجُو سِنْ تيزيندي» urağut yinçüsin tizindi = qadın incisini düzdü», (تيزينير - تيزينمک) tizinür – tizinmək).
- تُشْتِنْدِي Tuşandı: «أَر أَنقَى تُشْتِنْدِي» ər adhakı tuşandı = adamın ayağı dolaşdı, dizi titrədi», (adamın ayaqları qorxudan bir-birinə dolaşdı). Bu məsəldə də işlənmişdir: «ارسلن كُكْرَسَا لَتَا أَدَا ارسلن قِي تُشَالِر ارسلن كُكْرَسَا لَتَا أَدَا» arslan kökrəsə, at adhakı tuşalır=aslan kükrəsə, at ayağı dolaşar». Bu söz özündən güclü adamla çarpışan zaman ayaqları titrəyən şəxs barədə deyilir, (تُشْتِنْمَاق - تُشْتِنْمَاق tuşanur – tuşanmak).

تَشَدَّى T ö ş ə n d i: «أل اوزنكا تشك تشندی» ol özinqə töşək töşəndi = o özünə döşək döşədi», (تَشَنَمَاك - تَشَنَمَاك töşənür-töşənmək).

تَقْدَى T ə w i n d i: «أر الكين أفدى تقدى» ər əligin uwundı-təwindi = adam işdən utandığı və sıxıldığı üçün əllərini ovuşdurdu», (تَقْوُر - تَقْوُر təwinür - təwinmək).

تَقْدَى T o k ı n d i: «أر تامقا تقدى» ər tamqa tokmdı = adam divara çarpdı».

تَقْدَى T o k ı n d i: «أر تقدى» ər tokmdı = adam döyüldü». Oğuzca.

تَقْدَى T o k ı n d i: «أر قلیج قلیج تقدى» qılınc tokmdı = qılınc döyüldü», (تَقْنُور - تَقْنُور tokınur-tokınmak).

تَقْدَى T o k u n d i: «أر تقم تقم» tokum tokundı = özü üçün heyvan kəsdi», (تَقْنُور - تَقْنُور tokunur - tokunmak).

تَقْدَى T ı k ı n d i: «أر یونک تغارفا تقدى» ər yünq tağarka tıkmı = adam yunu çuvala basaraq tıxtı».

تَقْدَى T ı k ı n d i: «أش تقدى» aş tıkmı = yemək tıxıldı, yeyildi». Bu söz bir adama hirsələnən zaman da söylənir, (تَقْنُور - تَقْنُور tıkmur-tıknmak).

تَلْدَى T ə l i n d i: «أر تام تلدى» tam təlindi = divar dəlindi», (تَلْمِنَاك - تَلْمِنَاك təlinür - təlinmək). Bu şeir parçasında da işlənmişdir:

كُجَندى بِلَاكِم

يَاغُودى تِلَاكِم

تَلْمِندى بِلَاكِم

تَكَرْبُ اَنْكِرْجَرْتَلُور

«Küçəndi biləgim,

Yağudı tiləgim,

Təlindi biligim,

Təgrüp anqar çərtilər».

Gücəndi biləyim,

Yaxlaşdı diləyim,

Dəlindi biliyim,

Dəyib ona yox olur.

(Biləyim mənə yük oldu, ağırlaşdı, elm, bilik haqqında çox şey yazdığım üçün ona zülm oldu, indi diləyim yaxılaşdı, sinəmdə elm-hikmət çeşməsinin gözü açıldı, ancaq ömür də sona yetir).

تِلْدِي T i l i n d i: «تَرِي تِلْدِي təri tilindi = dəri uzununa zol-zol kəsildi»,
(تِلْدِي تِلْدِي tilinür – tilinmək).

تَمِنْدِي T a m ı n d i: «أَلْ أَوْزْنِكَا يَافِغْ تَمِنْدِي ol özinqə yağ tamındı = o özü üçün təkbaşma yağ düzəltdi, tutdu», (تَمِنْدِي تَمِنْدِي tamınur – tamınmaq).

چَابِنْدِي Ç a p ı n d i: «أَرِ أَتِنِ جَابِنْدِي ar atın çapındı = adam atını qamçıladi».

چَابِنْدِي Ç a p ı n d i: «أَرِ سَفْدَا جَابِنْدِي ar suwda çapdı = adam suda üzdü».
Həmin mənada «çapındı» da deyilir, (چَابِنْدِي جَابِنْدِي çapınur – çapınmaq).

چَاكِنْدِي Ç a k ı n d i: «أَرِ أَوْزْنِكَا جَاكِمَاكْ جَاكِنْدِي ar özinqə çakmaq çakındı = adam özü üçün çaxmaq çaxdı» (özünü çaxmaq çaxan kimi göstərdi), (چَاكِنْدِي جَاكِنْدِي çakinür – çakinmək).

چَاكِنْدِي Ç ə k i n d i: «أَرِ بِيكْ كَا جَاكِكْ جَاكِنْدِي ar bitikgə çəkkik çəkindi = adam kitaba nöqtə qoymağı öz üzərinə götürdü, bu işə girişdi», (چَاكِنْدِي جَاكِنْدِي çəkinür – çəkinmək).

چَاكِنْدِي Ç ə k i n d i: «أَلْ يُوْكُنْ جَاكِنْدِي ol yükün çəkindi = o, boğça bağlamağı öz öhdəsinə götürdü və təkbaşma bağladı», (چَاكِنْدِي جَاكِنْدِي çəkinür – çəkinmək).

چَالِنْدِي Ç a l ı n d i: «أَتِ جَالِنْدِي at çalındı = pis yem üzündən at arıqladı».

چَالِنْدِي Ç a l ı n d i: «سَوْرَبِكْ فَلَاقَتَا جَالِنْدِي söz bəg kulakınqə çalındı = söz bəyin qulağına çatdı». Başqası da belədir. Oğuzca.

جَلْدَى Ç a l ı n d ı : «ار اوزن بيركا جلدی» ər özin yergə çaldı = adam özünü yerə çaldı, vurdu, yaxud çalar göründü», (جَلْدُور - جَلْدِمَاق) (çalmur – çalmmaq).

جَلْدَى Ç ı l a n d ı : «جَلْدَى نَانِك» çılandı nənq = nəsnə yaş yerdə nəmləndi». Əsli «جَلْدَى چیلاندی»dır. (جَلْدِمَاق - جَلْدُور - چیلانور – چیلانmaq).

جَلْدَى Ç ı l a n d ı : «ات جَلْدَى» at çılandı = at tərlədi».

سَبْدَى S a p ı n d ı : «إشلاز یکنأ سَبْدَى» işlər yignə sapımdı = qadm iynə sapıladı». Əslində bəlkə saplamadığı halda özünü elə göstərdi. (سَبْدِمَاق - سَبْدُور - sapınur – sapınmaq).

سَبْدَى S a t ı n d ı : «ار اتین سَبْدَى» ər atın satımdı = adam atını satırmış kimi göründü», (سَبْدِمَاق - سَبْدُور - satınur – satınmaq).

سَجْدَى S a ç ı n d ı : «ار اوزنقا سوفا سَجْدَى» ər özinqə suw saçındı = adam su saçmağı özünə peşə elədi», (سَجْدِمَاق - سَجْدُور - saçınur – saçınmaq).

سُجْدَى S ü ç ü n d ı : «ار سوزکا سُجْدَى» ər sözgə süçündi = adam sözün feyzini anladı, sözün dadına vardı, öz işinə biganə oldu», (سُجْدِمَاق - سُجْدُور - süçünür – süçünmək). Bu məsəldə də işlənməmişdir: «سوزکا سُجْدِمَا بُلن بریر» sözgə süçünsə, bulun barır = sözə dalan əsir olar», (sözün dadma dalan adam əsir olar). Bunun bir hekayəsi də var. Bu məsəl başı sözə qarışdığı üçün işini-gücünü atan adam haqqında işlənir.

سَرْدَى S a r ı n d ı : «ار سَفْلِقِن سَرْدَى» ər suvlıkm sarımdı = adam sarığını sarıdı».

سَرْدَى S a r ı n d ı : «اراعث بُرنجک سَرْدَى» urağut bürünçük sarındı = qadın bürüncəyinə büründü», (سَرْدِمَاق - سَرْدُور - sarınur – sarınmaq).

Bir adam bir şey bürünsə və ya sarınsa, yenə belə deyilir.

سَرْدَى S a r ı n d ı : «ار ایشقا سَرْدَى» ər işqa sarındı = adam işə sarıldı, dördəlli girişdi», (سَرْدِمَاق - سَرْدُور - sarınur – sarınmaq).

سُرُنْدِي S ü r ü n d i : « اَوْز ييِن سُرُنْدِي kişi öz yinin süründi = adam öz bədənini qaşdı», (سُرُنْمَاک - سُرُنُور - sürünür – sürünmək). Sərt bir şey döyülüb əzildiği zaman da belə deyilir.

سُرُنْدِي S ü z ü n d i : « اَر اَوْزْنَا سَوْف سُرُنْدِي ar özinqə suw süzündi = adam özünə su süzürmüş kimi göstərdi», (سُرُنْمَاک - سُرُنُور - süzünür – süzünmək).

سِيزِنْدِي S e z i n d i : « اَل اَنكَا سِيزِنْدِي ol anqar sezik sezindi = o onu sezdi», (o onu bir sezişlə sezdi), (سِيزِنْمَاک - سِيزِنُور - sezinür – sezinmək).

سَسِنْدِي S ə s i n d i : « اَر قَلِن اُرْغَالِي سَسِنْدِي ar kulm urğalı səsindi = adam qulunu döyməyə hazırlaşdı, döymək istədi».

سَسِنْدِي S ə s i n d i : at cidarından açılmaq üzrə isə yenə «سَسِنْدِي səsin di» deyilir, (سَسِنُور - سَسِنْمَاک - səsinür – səsinmək).

سُسُنْدِي S ü s ü n d i : « اَر بَاشِن تَامَقَا سُسُنْدِي ar başın tamqa süsündi = adam başını divara vururmuş kimi hərəkət elədi». Başqası da belədir, (سُسُنُور - سُسُنْمَاک - süsünür – süsünmək).

سَاغِنْدِي S a ğ ı n d i : « اَر قُوَيْن سَاغِنْدِي ar koyun sağındı = adam özünü qoyun sağırmış kimi göstərdi», (سَاغِنْمَاک - سَاغِنُور - sağınur – sağınmaq).

سَوغِنْدِي S o ğ u n d i : « اَر سَوغِنْدِي ar soğındı = adam üşdü».

سَوغِنْدِي S o ğ u n d i : « اَر سَوغِنْدِي ar soğındı = adam sidikdən və buna bənzər şeylərdən təmizləndi», (سَوغِنْمَاک - سَوغِنُور - soğınur – soğınmaq).

سِغِنْدِي S ı ğ ı n d i : « كِيك تَرَعَقَا سِغِنْدِي keyik turağka sığındı = geyik sığınağa sığındı». Başqa bir yerə sığman hər şey üçün belə deyilir.

سِغِنْدِي S ı ğ ı n d i : « مَن تَنقَرِيگَا سِغِنُور مَن mən tənqriğə sığmur mən = mən tanrıya sığınırım, pənah aparırım», (سِغِنْمَاک - سِغِنُور - sığınur – sığınmaq).

سَقِنْدِي S ə w ü n d i: «ار سَقِنْدِي = ar səwündi = adam sevindi», (سَقِنْدِي - سَقِنْمَاك səwünür – səwünmək). Bu beytdə də işlənmişdir:

سَقِنْمَكِلْ يَنْدِ اَكْرَ اذْغَرَانِ

الْثَن كُمْش بُلْنَبِنِ اَعْي تَقَار

«Səwünməgil yund ögür adhgır anm,

Altun, kümüş bulnaban ağı tawar».

At, aygır ilə, altm, gümüş və qumaşla sevinmə,

Onlardan xeyirli iş üçün istifadə elə.

(At, aygır, day, qısrıq, qızıl, gümüş, ipək, qumaş tapmaqla sevinmə, onlardan faydalı iş üçün istifadə elə).

سَقِنْدِي S a ğ ı n d i: «أَل مَنكَا اَنْكُو سَقِنْدِي = ol manqa edhgü sağındı = o məni yaxşı hesab etdi, sandı», (mənim haqqımda zənni müsbət oldu və bunu ürəyində gizlədi). Sözlə yardım etsə, yenə belə deyilir, (سَقِنْمَاق - سَقِنْمُور - sağmur – sağınmaq).

سَقِنْدِي S a k ı n d i: «أَل مَنْدِن سَقِنْدِي = ol məndin¹¹⁶ sakımdı = o məndən sa-qımdı». (Burada ka hərfi bundan əvvəlki sözlərdə olduğundan daha sərtidir), (سَقِنْمَاق - سَقِنْمُور - sakınur – sakınmaq).

سَقِنْدِي S u k ı n d i: «أُرَاغْت بَشِن سَقِنْدِي = urağut başın sukımdı = qadm başını yudu». Bu, uç dilindədir, (سَقِنْمَاق - سَقِنْمُور - sukınur – sukınmaq).

سَقِنْدِي S ö k ü n d i: «أَر بَكْكَا سَقِنْدِي = ar bəggə sökündi = adam bəyin qarşısında diz çökdü».

سَقِنْدِي S ö k ü n d i: «أَل تُونِن سَقِنْدِي = ol tonm sökündi = o, paltarmı sökürmüş kimi hərəkət elədi», (سَقِنْمَاق - سَقِنْمُور - sökünür – sökünmək).

¹¹⁶ Bəsim Atalayın verdiyi məlumata görə, bu ifadə yazma nüsxədə «أَل مَنْدِن ol mindin» şəklindədir (DLT, II, s. 153).

سَلِنْدِي S a l ı n d ı : «يَنْجُو قَلَاتِن سَلِنْدِي» yinçü kulaktın salındı = inci qu-
laqdan sallandı». Sallanan hər şey barədə belə deyilir,
(سَلِنْمَاق - سَلِنْمَاق salmur – salınmak).

كَبِنْدِي K a p ı n d ı : «أَر تَقَار كَبِنْدِي» ər tawar kapındı = adam mal yağmala-
yırımı kimi göründü», (كَبِنْمَاق - كَبِنْمَاق kapınur – kapınmak).

كَبِنْدِي K a p ı n d ı : «أَعْلَان يَل كَبِنْدِي» oğlan yel kapındı = uşağa soyuq dəydi».

كَاتِنْدِي K a t ı n d ı : «أَر تَلْقَانْغَا يَاق كَاتِنْدِي» ər talkanka yağ katındı = adam qo-
vuda yağ qatırmış kimi göründü», (كَاتِنْمَاق - كَاتِنْمَاق katınur –
katınmak).

كُتَانْدِي K u t a n d ı : «كُتَانْدِي نَانْغَا kutandı nənq = nəsnə qutlu oldu, ulu, nə-
sibli oldu», (كُتَانْمَاق - كُتَانْمَاق kutanur – kutanmak)¹¹⁷.

كَاÇINْدِي K a ç ı n d ı : «أَل مَانْدِن كَاÇINْدِي» ol məndin¹¹⁸ kaçındı = o məndən qa-
çırımı kimi göründü», (كَاÇINْمَاق - كَاÇINْمَاق kaçınur – kaçınmak).

كُورُنْدِي K o r u n d ı : «أَل تَقَارِنْغَا كُورُنْدِي» ol tawarınqa korındı = o, malına
qızırğalandı», (كُورُنْمَاق - كُورُنْمَاق korunur – korunmak).

كُورُنْدِي K u r u n d ı : «أَر كُورُنْدِي» ər kurındı = adam qurulandı, yaxandıq-
dan sonra qurulandı», (كُورُنْمَاق - كُورُنْمَاق kurunur – kurunmak).

كِيرِنْدِي K ı r ı n d ı : «أَل نَانْغَانِي كِيرِنْدِي» ol nənqni kırındı = o, bir şeyin qabı-
ğını soyurmuş, qazırımı kimi göründü», (كِيرِنْمَاق - كِيرِنْمَاق kırınur – kırınmak).

كَاZINْدِي K a z ı n d ı : «أَل أَوْزِنْغَا قَاZINْدِي» ol özinqə kudhuğ kazındı = o
özünə quyu qazmağı iş bildi». Qazırımı kimi görünsə, ye-
nə belə deyilir, (كَاZINْمَاق - كَاZINْمَاق kazınur – kazınmak).

كُوزَانْدِي K o z a n d ı : «أَرَاغْت بَزَانْدِي كُوزَانْدِي» urağut bəzəndi-kozandı = qadın
bəzəndi-düzəndi», (كُوزَانْمَاق - كُوزَانْمَاق kozanur – kozanmak).

¹¹⁷ Basma nüsxədə bu maddədəki fe'llərin hərəkəsi yoxdur, Brokkelmann onları «katındı-katınır-katınmak» kimi oxumuşdur. Bəsim Atalay bunu yanlış hesab etmiş və yuxarıda gördüyünüz şəkildə düzəltdir (DLT, II, s. 154).

¹¹⁸ Yazma nüsxədə bu söz «مَنْدِن» mindin» şəklindədir (DLT, II, s. 154).

قِسِنْدَى K ı s ı n d ı : « ər tawarın kısındı = adam malını qısdı, xəsislik elədi». Sidiyi tutularaq işəyə bilməyən adam haqqında da belə deyilir, (قِسِنْمَاق - قِسِنْمَاق kısımur–kısınmak).

قَشِنْدَى K a ş a n d ı : « ət kaşandı = at işədi». Bu söz yalnız at barədə işlənir, (قَشِنْمَاق - قَشِنْمَاق kaşanur – kaşanmak).

قَلِنْدَى K o l u n d ı : « ər nənq kolundı = adam bir şey istədi», (قَلِنْمَاق - قَلِنْمَاق kolunur – kolunmak).

قَلِنْدَى K ı l ı n d ı : « ər təgmə kılınmış kılındı = adam hər cür iş gördü», Biri həddini aşanda ona « əküş qılınma» deyilir ki, «həddini aşma, ağ eləmə» mənasındadır, (قَلِنْمَاق - قَلِنْمَاق kılınur – kılınmak).

كَجِنْدَى K e ç ü n d ı : « ər suw keçündi = adam özünü suyu keçən kimi göstərdi», (كَجِنْمَاق - كَجِنْمَاق keçünür–keçünmək).

كُجِنْدَى K ü ç ə n d ı : « ət küçəndi = ağır yük daşımaqdan atm gücü, heyi qalmadı».

كُجِنْدَى K ü ç ə n d ı : « əl anınq tawarın küçəndi = onun malma zülm etdi», (كُجِنْمَاق - كُجِنْمَاق küçənür–küçənmək).

كِيچِنْدَى K i ç i n d ı : « ər اراغت کیچیندی = qadın fahişə oldu, gicişdi». Bu sözdən ahnaraq « ər کیچینmə» deyilir ki, «qaşınma, gicinmə» deməkdir.

كِيچِنْدَى K i ç i n d ı : « ət kiçindi = bədən gicişdi, qaşındı» deməkdir, (كِيچِنْمَاق - كِيچِنْمَاق kiçinür – kiçinmək).

کِرِنْدَى K i r i n d ı : « ər سۇدا کِرِنْدَى = adam suda yaxandı, suya girdi, yuyundu, çimdi».

کِرِنْدَى K i r i n d ı : « ər əwgə kirindi = adam özünü evə girirmiş kimi göstərdi», (کِرِنْمَاق - کِرِنْمَاق kirinür–kirinmək).

كُرُنْدَى K ö r ü n d i : «أَل بَك كَا كُرُنْدَى ol bəggə köründi = o, bəyə göründü, bəylə görüşdü».

كُرُنْدَى K ö r ü n d i : «تَاغ كُرُنْدَى tağ köründi = dağ göründü». Başqası da belədir. Uzaqdan qaraltı halında görünən hər şeyə belə deyilir, (كُرُنْمَاك - كُرُنُور körünür – körünmək).

كُرُنْدَى K ö z ü n d i : «كُوز كُرُنْدَى közündi nənq = nəsnə göründü». Arğuca. Burada bir qayda vardır.

[Qayda]:

«Közündi» sözü «göz» mənasmda olan «كُوز köz» sözündən almışdır. Yalnız arğular bu fe'lin əmri-hazırında keçmiş zamana əməl etməyərək «كُر kör» deyirlər ki, «gör» deməkdir. Bu sözün özü ر r hərfi ilə, keçmiş zamanı isə ز z ilədir (كُرُنْر - كُرُنْمَاك közünür – közünmək).

كَسِينْدَى K ə s i n d i : «أَل أَوْزِنَا أَت كَسِينْدَى ol özinqə ət kəsindi = o özü üçün ət kəsdi». Başqası da belədir, (كَسِينْمَاك - كَسِينُور kəsinür – kəsinmək).

كُشُنْدَى K ö ş ü n d i : «أَر كُنْكَا كُشُنْدَى ər küngə köşündi = adam günəşdən kölgəyə çəkildi, kölgələndi». Birindən gizlənən adam üçün də belə deyilir, (كُشِينْمَاك - كُشِينُور köşünür – köşünmək).

كُفُنْدَى K ü w ə n d i : «أَل مَبِك بَرَلَا كُفُنْدَى ol məninq birlə küwəndi = o mənimlə öyündü, qürrələndi», (كُفُونُور - كُفُونْمَاك küwənür–küwən-mək).

كُلُنْدَى K ü l ü n d i : «أَر أَلِكِي أَدَاقِي كُلُنْدَى ər əligi-adhakı külündi = adamın işləməkdən və çox gəzməkdən əli-ayağı sanki daş asılmış kimi yoruldu», (كُلُونُور - كُلُونْمَاك külünür – külünmək).

كُمُنْدَى K ö m ü n d i: «أر تَعَارَن كُمُنْدَى» ər tawarın kömündi = adam özünü malmı gömən kimi göstərdi», (كُمُنْر - كُمُنْمَاك) kömünür – kömünmək).

[Qayda]:

Bu bölmənin fe'lləri bir neçə funksiya yerinə yetirir.

Birincisi: failin başqasının yardımını olmadan işi təkbaşma gördüyünü bildirir. Bu fe'llərin əsli iki hərflidir. Məsələn: «أَلْ أَفْكَ بَرَنْدَى» ol əwğə barımdı = o, evə həqiqətən getməsə də, gedirmiş kimi etdi», «أَلْ أَشْ تَتْتَنْدَى» ol aş tatımdı = o, yeməyi dadmadığı halda dadırmış kimi göründü». Bu, ərəb dilinin تَفَاعُلْ babına uyğun gəlir. Ərəb dilində تَصَامُّ الرَّجُلْ deyilir ki, «adam kar olmadığı halda, özünü karlığa vurdu» deməkdir. Ağıllı olmadığı halda özünü ağıllı kimi göstərən adama «تَعَاوَلْ» deyildiyi kimi¹¹⁹.

İkincisi: failin bir işi başqalarının köməyinə ehtiyac qalmadan təkbaşına gördüyünü bildirir. Məsələn: «أَرِ الْبِنْدَى» ər¹²⁰ alımın alımdı = adam alacağını təkbaşma aldı», «أَلْ تَرِغْ تَرَنْدَى» ol tarığ tarındı = adam özü üçün təkbaşına toxum əkdirdi». Bu mənada olduğu zaman cümlədə «أَوْزْ» sözünün gəlir. «أَوْزَنْكَ» özinqə=özünə», «أَوْزَى» özi = özü» deməkdir. «أَوْزَنْكَ» özinqə» sözündəki ك ke ərəb dilində «üçün» demək olan ل l yerindədir. Hərəkəti əslində etməyib etmiş kimi görünəndə «öz» sözü işlənmir. Bu ikisi arasında fərq budur: iş-

¹¹⁹ Bəsim Atalayın qeydinə görə, birinci qismdə verilən misallar qrammatik izahata uyğun gəlmir. Onun fikrincə, birinci babın başlığı «failin həqiqətdə bir fe'li işləmədiyini halda işləyirmiş kimi görünməsi» şəklində olmalıdır (DLT, II, s.158).

¹²⁰ Çincə nəşrdə bu söz latın hərfləri ilə «ar» kimi getmişdir (DLT-Çin, II cild, s.159).

lər bütün insanlar arasında ortaqdır. Bir adam işi başqa-sınınm yardımı olmadan təkbaşma yerinə yetirməyə girişsə və bu zaman cümlədə «öz» sözü işlənməsə, sifət qüsurlu, «öz» sözü işləndikdə isə mükəmməl olur. Bu şəkildə iş ancaq işləyənə, yəni failə aid olur və şəriklikdən çıxır. Ulu Tanrının «فَاقتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» = özünüzü öldürün» ayəsi də belədir. Çünki «قتل» öldürün» sözü hamıya aiddir, «أَنْفُسَكُمْ» özünüzü» sözü ilə hamı deyil, məhz bir qism adam nəzərdə tutulur.

Fe'l göstəriş mənasına gəlsə, təsirsiz olur, müştərək olmur. Bu zaman «نفس» öz» kəlməsi işlənməsə də, təsirsiz fe'l müştərəklik mənasını ifadə edir. Beləliklə, məna tamamlanmış olur. Bu, ulu Tanrının «كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُفٍ» ayəsi kimidir. Burada «أَنْفُسَكُمْ» deyilməmişdir. Bu, türkcə «ایشقا baxın» sözü kimidir, «işinə bax, işin sonuna bax» mənasındadır. «قُرُن» sözü də belədir, «qurun», «qurulan» deməkdir. «سُقُقَا كِرِن» suwka kirin» cümləsi də belədir, «suya gir» deməkdir.

Üçüncüsü: ل l bölməsi ilə ن n bölməsi birləşir və ن ل hərfindən çevrilir. «بِتَيْكُ بَيْتَيْكُ» deyildi kimi, «بِتَيْكُ بَيْتَيْكُ» bitik bitildi» deyilir, ikisi də eyni mənədadır, «kitab yazıldı» deməkdir. ن n burada məchul fe'lin əlaməti olmuşdur. Bu, ərəb dilində də baş verir. Məsələn, «رَجُلٌ شَتْنُ الْإِصْبَاعِ وَ شَتْنُهَا» sözləri kimi.

Dördüncüsü: müstəqil bir söz olub yuxarıda mənələrdən heç birini ifadə etmir və ن n artırılmazdan əvvəlki şəkli nədirsə, həmin mənanı saxlayır. Məsələn: «تَنْقِرِيكَ تَنْقِرِيكَ» tapırdım» və «تَنْقِرِيكَ سِغْنَمِ» tapırdım» kimi. Bunların mənası

«tanrıya tapmdım, ibadət etdim» və «tanrıya sığındım» deməkdir. Bu mənalar hərfi-illətli¹²¹ və günnəli sözlərdə, habelə mücərrəd və ziyadəli sözlərdə də belədir.

Qayda:

Üç hərflili sözlərdən düzələn müzarelər iki qismə bölünür.

- 1). Ortası sükunlu olanlar. «O, paltar geydirdi» mənasma gələn «**أَل تَوْنٌ** ol ton kedhürdi» cümləsindəki «**كَدْرَدِي** kedhürdi» sözünün müzare forması olan «**كَدْرُرٌ** kedhürür» sözü kimi. **ذ** dh hərfi keçmiş zamanda hərəkəli, müzaredə isə sükunludur. «**تَنْقِرِيكَ تَبْنَدِي** tənqrigə tapındı» cümləsindəki «**تَبْنَدِي** tapmdı» sözündən əmələ gələn «**تَبْنُورٌ** tapmur» sözü də belədir. **ب** p hərfi keçmiş zamanda hərəkəli, müzaredə sükunludur.
- 2). Keçmiş zamanda və müzaredə ortası hərəkəli olanlar. «At qulağını şəkələdi» mənasına gələn «**أَت فَلَاقٌ تُفْرَدِي** at kulak tuwurdı» sözündəki «**تُفْرَدِي** tuwurdı»nm müzaresi olan «**تُفْرَارٌ** tuwurar» kimi. Yumşaq **w** bu sözün həm keçmiş zamanmda, həm də müzaresində hərəkəlidir. Eləcə də «tanrı məni qorudu» mənasma gələn «**تَنْقِرِي مَنِي كُدْرَدِي** tənqri məni ködhəzdi» fe'linin müzaresi kimi. Burada **ذ** dh hərfi həm

¹²¹ Fe'lin kökündə əlif, vav və ye hərflərindən biri və ya ikisi olan fe'llərə «mü'təl» fe'l deyilir. Bunlar özləri də bir neçə növə bölünür. Sözdəki ilk hərflər bu üç hərfdən biri olsa, ona «misal» deyilir. İlk hərflər vav olsa «misali-vavi», ye olsa «misali-yeyi» deyilir. Həmin hərflərdən biri ortada olsa, «əcvaf» deyilir. Ortadakı hərflər vav olsa «əcvafi-vavi», ye olsa «əcvafi-yeyi» deyilir. Həmin hərflərdən biri axırda olsa, «naqis» deyilir. Son hərflər vav olsa «naqisi-vavi», ye olsa «naqisi-yeyi» adlanır. Əgər fe'ldə bu hərflərdən ikisi olsa, ona «ləfif» deyilir. Həmin iki hərflər yan-yanı gəlsə «ləfifi-məqrun», yan-yanı gəlməsə «ləfifi-məfrun» deyilir. Tərkibində burun səsləri olan sözlərə isə «günnəli» deyilir.

keçmiş zamanda, həm də müzaredə fəthəlidir. Burada əsas məsələ isimdən yaranan fe'llərin müzaresində sözün ortasmm hərəkəli olmasıdır. Məsələn: «تَشَكُّ ثَشَكْ تَشَكْدَى» töşək töşəldi = döşək döşəndi», «تُكُونُ تُكْدَى» tügün tügüldi = düyün düyüldü», «تُرَغُّ سُقْدَى» tarığ suwaldı = əkin suvarıldı» sözlərindəki keçmiş zamanın müzare forması kimi¹²².

Əsli fe'l olan bu sözlərin müzaresinin ortası çox zaman sükunlu olur. Məsələn: «سُوتُ سَقْدَى» süt sağıldı» və «كُونُ سَقْدَى» kün sawuldu» cümlələrindəki fe'llərin müzaresi olan «سَقْلُرُ sağlur» və «سَقْلُرُ sawlur» sözləri kimi.

Bu bölmənin qismləri başqa bölmələrdə olmayan bəzi mənaları da əhatə edir.

Tərkibində ر r hərfi olan fe'llər də üç növdür.

1). İsimdən düzələn fe'llər. «Paltar qızardı» demək olan «قَرَدَى ton kızıardı» cümləsindəki «قَرَدَى kızardı» fe'li kimi. Əsli «قَرَلُ كَرْدَى» qızıl ərdi»dir, «kızıl, qırmızı oldu» deməkdir. Burada هَمْزَه və ل l atılaaraq söz köklü bir fe'l olmuşdur. «Paltar qaraldı» mənasına gələn «قَرَدَى ton karardı» cümləsindəki «قَرَدَى karardı» fe'li də belədir. Onun əsli «قَرَا كَرْدَى» kara ərdi»dir, «qara oldu» deməkdir ki, bu da «qara» sözündən alınmışdır.

2). İki hərfli təsirsiz fe'llər. ر r hərfi bu fe'lləri təsirli etmişdir. «Adam su keçdi» demək olan «سُوفُ كَجْتَى» er suw keçti» cümləsindəki «كَجْتَى keçti» fe'lindən almm «كَجْرَدَى keçürdi» sözü kimi. «أَنِ سَقْدَنُ كَجْرَدَى» anı suwdan keçürdi» deyilir ki, «onu sudan keçirdi» deməkdir.

¹²² Yazma və basma nüsxələrdə bu abzasdakı nümunələrin müzareləri unudulmuşdur. Yuxarıdakı üç fe'l-in müzareləri bunlardır: «töşəlür», «tügülür» və «suwalur».

«Adam qaçdı» demək olan «ار قجتي» cümləsindəki «قجتي kaçtı» sözündən alınan «فجردي» fe'li kimi.

- 3). Bu mənələrdən heç birinə uyğun gəlməyən müstəqim mənalı fe'llər.
«Onun boynunu burdurdu» demək olan «انك بين قنردى» anınq boynm kadhırdı» və «qab boşaltdı» mənasına gələn «قاب فئردى» kap koturdu» kimi.

ز z hərfmin iki funksiyası var:

- 1). Fe'li təsirli etmək üçün əlavə olunur. «Adam su damlatdı, su damızdırdı» mənasında olan «ار سوف تمزدي» ər suw tamuzdı» kimi. Bu, qaydadan xaricdir.
2). Başqa məna gözləmədən sözün öz mənasını ifadə edir. «Tapmaca soruşdu, söylədi» mənasına gələn «تبزغق تيزدي» tabuzğuk tabızdı» sözü kimi.

ش ş bölməsinin qaydası yuxarıda verildi.

Tərkibində ق ka və ك ke olan fe'llər bölməsi iki cürdür:

- 1). İki hərfli fe'llərə əlavə olunur və failin öz arzusu xilafına o işin təsiri altında qalmasını göstərir. «Adam düşməyə basıldı, yağı əlinə keçdi = ار يغيقا بسقتى» ər yağika basıktı» və «adam susadı = ار أسقتى» ər usuktı» kimi. Bu fe'llərin əsli «بسدی» basdı» və «أسدى» usdı»dır.
ك ke-li fe'llərə misal: «paltar kirləndi» mənasında olan «تون كيركتى» ton kirikti» və «adam yoldaşlarından geri qalacaq dərəcədə zəiflədi» demək olan «ار كنيكتى» ər könikti» kimi.
2). Bu bölmədə başqa bir yol daha vardır, o da sözün öz müstəqim mənasında işlənməsidir. Məsələn: «adam evi üçün darıx-

dı» mənasma gələn «ار افکا اشفتی» və «adamm şəkli, surəti, qəlibi, qifayəsi pərişan oldu» mənasına gələn «ار ایشی جُلکتی» kimi.

ل l və ن n hərfləri haqqında qaydanı yuxarıda verdik.

Bu bölmənin məsdəri فَعَلَل babı üzrədir. Ortası hərəkəli olan «فَجْرَمَاقْ kaçurmak» və «كُتْرَمَاكْ kötürmək» kimi. Bu növ məsdərlər əsil və düzgün məsdərlərdir.

İzafət yolu ilə yaranan ortası sükunlu məsdərlər فَعَلْلِي babmda olur. Məsələn: «اِيك يِك كُتْرِكِي كُرْ» anıq yük kötrügi kör = onun yük götürməsini gör» və «اِيك سَوْف كَجْرِكِي كُرْ» anıq suv keçrügi kör = onun sudan keçməsini gör».

غ ğ və ك ke haqqında yuxarıda bəhs etmişik.

Bu babdan olan əmr şəkli üç hərflidir. Ona görə də buna «üçlü» dedik. Məsələn: «تَنْكْرِيكَا تَيْنْ» tənqrigə tapın = tanrıya tapın» və «تَنْكْرِيكَا يَكُنْ» tənqrigə yükün = tanrıya səcdə et» cümləsindəki «tapın» və «yükün» sözləri kimi. «Səbr et» mənasına gələn «سَرِنْ sərin» sözü də belədir. Əmri-hazırın təkində qaydaya uyğun olaraq yuxarıda söyləndiyi üzrə istəsən «تَيْنْغِيلْ tapmğıl», «يُكُنْغِيلْ yüküngil» və «سَرِنْغِيلْ səringil» də deyə bilərsən.

Dediyimiz kimi, inkar formasmda fe'llərin sonuna م [+ma-/mə] əlavə edilir. «سَقْتِمَا sakmma» və «سَءِنْمَا səwinmə» sözlərində olduğu kimi. Bunlar «saqmma, qorxma» və «sevinmə» deməkdir.

¹²³ Bəsim Atalayın fikrinə, bu söz «ار ایشی işi» deyil, «ار ييني» olmalıdır (DLT, II, s.166). «Divanü lügat-it-türk»ə tamamilə yeni gözlə baxan Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər isə bu sözü «iş» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s.73).

Birinci şəxsin sonluğu م m ilə «تَبَدِمْتُ tapındım», ikinci şəxsin sonluğu gənizdən gələn نك nq ilə «تَبَدِمْتُ tapındımq», üçüncü şəxsin sonluğu isə ى i ilə «تَبَدَى tapındı» olur. Arğu boyunda bəzi sözlərdə II şəxsdə ك ke hərfini غ ğ hərfinə çevirərək «تَبَدَى tapınduğ», yəni «tapındın» deyirlər. Arğuların «sən onu qaçırdın» mənasında «سَنَ اَنِ فَجَرْدُغُ sən anı kaçırduğ» sözü də bu qəbildəndir. Qayda bütün fe'llərdə eynidir, dəyişmir. Gənizdən gələn نك nq əsildir, غ ğ isə qeyri-münasibdir.

Bu bölmədən olan ismi-fail digər türklərin dilində «تَبَدَجِي tapmğuçı», «تَبَدَجِي يُّكُنْجُوچِي yüküngüçi» şəklində, oğuzların dilində isə «تَبَدَجِي tapındaçı» və «تَبَدَجِي يُّكُنْدَچِي yükündəçi» şəklindədir¹²⁴. Hal və hərəkətin davamlılığını göstərən sifətlər «تَبَدَجَان tapınğan» və «تَبَدَجَان يُّكُنْجَان yüküngən» şəklindədir¹²⁵.

Bu bölmədə غ ğ, ك k, ق q hərflərinin istifadəsi yuxarıda göstərilən qayda əsasmda həyata keçirilir.

Failin bir işi görməyi arzulama şəkli «تَبَدَسَاقُ ار tapuğsak ər = xidmət sevən adam» modeli üzrə olur. Bu növ üç hərfli və ondan çox hərfli fe'llərdə nadir halda müşahidə edilsə də, qayda hamısında eynidir. İki hərfli fe'llərdə sözün sonu ixtisar edilir və bu sifəti göstərən hərflər əlavə olunur: «تَبَدَى tapındı» sözündən «تَبَدَسَاقُ tapuğsak» yaranan kimi. Burada ن n atıldı, söz əslinə döndü. Bu sözün əsl «xidmət» mənasına gələn «تَبَدَغُ tapuğ»dur.

¹²⁴ Qısa şəkildə desək, burada oğuzlarda -daçı/-dəçi şəkilçisi, digər türklərdə isə -ğuçı/-güçi şəkilçiləri artırılır.

¹²⁵ Davamlılıq şəkilçiləri -ğan/-gən -dir.

Failin bir işi işləmək haqqı olduğu və buna əzm etdiyi mənasım bildirən şəkil hər üç hərəkə ilə **فَعْلَعَل** babındadır. Bu babın iki ع eyn hərfi hərəkəlidir, babdakı birinci və üçüncü ل l isə sükunludur. «بَك يازُق كَجْرُكَلِكِ اَرْدِي» bəg yazuk köçürgülük ərdi» cümləsində olduğu kimi, mənası «günahı bağışlamaq bəyin haqqı idi». «أَل تَنْقِرِيكَ تَبْنِغَلِقِ اَرْدِي» ol tənqrigə tapınguluk ərdi = tanrıya tapmaq onun haqqı idi» cümləsi də belədir¹²⁶.

Bunun qaydası ق ka-lı, ك ke-li sözləri nəzərə almaqla kökə bu hərfləri artırmaqdır. Bu növ bir az da məsdər mənası daşıyır. Fail işi görünərdən biridirsə, o zaman bu model işə düşür: «أَل تَنْقِرِيكَ تَبْنِغَلِقِ اَرْدِي» ol tənqrigə tapıngılı ərdi = o, tanrıya taparlardan idi», «أَل مَنِي سُنْدِينِ كَجْرُكَلِكِ اَرْدِي» ol məni suwdın keçrükli ərdi = o məni sudan keçirənlərdən idi».

Bu babın modeli iki ع hərfi sükunlu, iki ل hərfi hərəkəli olan **فَعْلَعَلِي** babıdır. Bir fe'llə birlikdə söylənən «أَرْدِي ərdi» sözü failin həmin hərəkəti etdiyini xəbər verir. Bu fe'ldən sonra «أَل ol» və ya «تُرُّرُ turur» sözü gəlirsə, failin o işi işləmədiyini, işləmək əzmində olduğunu xəbər verir.

İsmi-məf'ul. İsmi-məf'ul dəyişmədən yalnız vahid bir qayda üzrə yaranır. «كُزْتَمِشِ نَانِكِ közətmiş nənq = saxlanmış nəsnə» və «قُتْرَمِشِ قَابِ koturmuş kap = boşalmış qab» deməkdir. Fe'l-lərin sonuna artırılan م + ش [-miş/miş şəkilçisi] o işin, hərəkətin keçmiş olduğunu göstərir. Məsələn: «سُقْلَمِشِ كُونِ» sawılmış kün=batmış günəş» və «سُغْلَمِشِ سَوْفِ» soğulmuş suw =soğulmuş, çəkilməmiş su».

¹²⁶ Qısa şəkildə desək, burada qalın və incə ahəngdən asılı olaraq sözün kökünə -ğuluk və ya -külük/-gülük şəkilçiləri artırılır.

Digər qaydalar iki hərfli sözlər bölməsində verildi. İsmi-məkan və ismi-zaman da belədir. Bunları meydana gətirmək üçün kökə bəzi hərflər artırılır. Heç bir şey qaydadan kənarda qala bilməz. Bunu yaxşı anla!

Üç hərflilər bölməsi bitdi.

DÖRD HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

ج L HƏRFİ ÜÇ HƏRƏKƏ İLƏ HƏRƏKƏLİ, ع ƏYN
HƏRFİ SÜKUNLU OLAN فَعْلَدَى FƏ'LƏLDİ BABI

بُرْكَرْدَى P ü r k ü r d i: «كوك بُرْكَرْدَى kök pürkürdi = göy şiddətli yağış yağdırdı».

بُرْكَرْدَى P ü r k ü r d i: «يُغْجَى تُونْكَا سُوْفْ بُرْكَرْدَى yuğcı tonka suw pürkürdi = yuyucu tavlamaq üçün paltarın üstünə sü pufladı, püs-kürdü», (بُرْكَرْمَاك - بُرْكَرْرَار - pürkürər – pürkürmək).

بُرْكَرْدَى P ü r k ü r d i: «قَان بُرْكَرْدَى kan pürkürdi = qan fişqırdı, yaradan qan fişqırdı».

بِجْتُرْدَى B i ç t u r d i: «أَرِيغَاچ بِجْتُرْدَى ər yığaç bıçtırdı = adam ağac bıçdırdı», (بِجْتُرْمَاق - بِجْتُرْر - bıçturur – bıçturmak).

بَارْتُرْدَى B a r t u r d i: «أَل مَني أَفْكَا بَرْتُرْدَى ol məni əwgə barturdı = o məni evə göndərdi». Başqası da belədir, (بَارْتُرْمَاق - بَارْتُرْر - barturur – barturmak).

بَسْتُرْدَى B a s t u r d i: «بَك أْغَرِيْنَى بَسْتُرْدَى bəg oğrını basturdı = bəy oğrunu basdırdı», (əl-ayağını bağlatdırıb üzüstü yatızdırmağı əmr etdi). Hər hansı bir şey qımıldanmaması və dönə bilməməsi üçün möhkəm basdırılsa, yenə belə deyilir, (بَسْتُرْر - بَسْتُرْمَاق basturur – basturmak).

بُوْغْتُرْدَى B o ğ t u r d i: «أَل أَنَى بُوْغْتُرْدَى ol anı boğtırdı = o onu boğdurdu». Başqası da belədir, (بُوْغْتُرْمَاق - بُوْغْتُرْر - boğturur – boğturmak).

بِرْقَرْدِي B ı r k ı r d ı : « ات برقردی at birkırdı = at finxırdı». Başqası da belədir, (برقَرار- برقَرار birkırar – birkırmak).

بُرْقُرْدِي B u r k u r d ı : « ایشلار یوزی بُرْقُرْدِي işlar yüzi burkurdı = qadınm üzü bürüşdü, dərisi büzüldü», (بُرْقُرار- برقَرار burkurar – burkurmak).

بَلْغُورْدِي B ə l g ü r d i : « ایش بَلْغُورْدِي iş bəlgürdi = iş bəlli oldu, açığa çıxdı». Bu məsəldə də işlənmişdir: « کوز کیکي یازن بَلْغُورار küz kəligi yazın bəlgürər = payızın gəlişi yaydan bəllidir». Bu söz sonu əvvəlcədən bəlli olan iş barədə deyilir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

کِزْلَپ تۇتار سَۋۈکْلۈک
 ادرش کۈنی بَلْغُورار
 بَشلِغ کۆزۈک بَيسَما
 یاشی آنک سَفَرقار

«Kizləp tutar səwüklük,
 Adhriş küni bəlgürər,
 Başlığ közüg yapsama¹²⁷,
 Yaşı anm sawrukar».
 Gizli tutar sevgini,
 Ayrılıq günü bilinər,
 Yaralı gözü qapama,
 Onun yaşı fişqırar.

¹²⁷ Bu söz basma nüsxədə « بَيسَما baysama » şəklindədir. Bəsim Atalayın fikrincə, « بَيسَما baysama » olmalıdır (DLT, II, s 172). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər həmin sözü «yapsama» kimi oxumuşlar (DLT-2005, 182). Hüseyn Düzgün isə hər zamankı kimi Bəsim Atalay nəşrinə sadıq qalaraq bu sözü eynən onun kimi «baysama» şəklində vermişdir (DLT, s.363). Salih Mütəllibov da «baysama» şəklində oxumuş, Bəsim Atalayın qeydini də zikr etmişdir (TSD, II tom, bet 199). Çinlilər heç bir qeyd vermədən bu sözü ərəb və latın qrafikası ilə «yapsama» şəklində yazıb keçmişlər (DLT-Çin, II cild, s.171-172).

(Gizli sevgi ayrılıq günü bəlli olar, sirr açılar, aşiqin yaralı və yaşlı gözü ağlayar, ətrafa göz yaş səpilər, sovrular), (يَلْكُرَار - بَلْكَرْمَاك bəlgürər - bəlgürmək).

تَلْبِرْدِي T a l p ı r d ı : « فُش تَلْبِرْدِي kuş talpırdı = quş qanadını çırpdı».

تَلْبِرْدِي T a l p ı r d ı : « تَلْوِر تَلْبِرْدِي talwır talpırdı = kəklik pırıldayıb uçdu». Tərpənib çırpınan hər şey üçün belə deyilir, (تَلْبِرَار - تَلْبِرْمَاق talpırar – talpırmak).

تَوَّغْتُرْدِي T o ğ t u r d ı : « أَعْلُ تَوَّغْتُرْدِي tənqri oğul toğturdı = tanrı övlad doğdurdu, övlad verdi». Əsli « تَوَّغْتُرْتُرْدِي toğurtturdı»dır.

[Qayda]:

Bu qayda belədir:

Bir fe'l əslində ت t olmadan təsirli olsa, ona bir ت t də artırılır. Beləliklə, fe'l iki faildən bir məf'ula keçir. Failin biri buyurur, ikincisi yerinə yetirir. «Su içirdi» mənasına gələn « سَوَّفٌ «Su içirdi» mənasına gələn « سَوَّفٌ إِجْرْدِي suw içürdi» sözü « سَوَّفٌ إِجْرْدِي suw içtürdi» şəklinə düşən zaman mənə «o, başqasına su içirtməyi əmr etdi» demək olur. «أَلْ أُنِي بُوْغْدِي» sözündəki «بُوْغْدِي» fe'li «بُوْغْتُرْدِي» şəklinə keçəndə «o başqasına onu boğmağı əmr etdi» mənasını verir. Bu ərəb dilindəki وَ نَقَطُ الْمُصْحَفِ وَ انْقَطَعُ غَيْرُهُ وَ لَقَطُ السَّنْبُلِ وَ الْقَطْعُ غَيْرُهُ və سَوَّلَ الْقَطُّ وَ نَقَطَ الْقَطُّ ilə نَقَطَ وَ نَقَطَ الْقَطُّ fe'lləri kimidir. Burada bir əlif artırılmaqla fe'l iki faildən bir məf'ula keçmişdir. Bu da elədir, (تَوَّغْتُرْتُرْدِي - تَوَّغْتُرْمَاق toğturur – toğturmaq).

تَوَّكْتُرْدِي T a k t u r d ı : « أَت سَيْشَقَا تَوَّكْتُرْدِي ət şışka takturđı = əti şışə taxdırdı», (تَوَّكْتُرْتُرْدِي - تَوَّكْتُرْمَاق takturur – takturmaq).

تَقْتُرْدِي T i k t u r d i : «أَوْنَعُ قَابَا قَاتُرْدِي» unuğ kapka tikturdi = onu qaba tıxdırdı, basdırdı». Başqası da belədir, (تَقْتُرُّ- تَقْتُرْمَاق) tıkturur – tıkturmak).

تُتْرُدِي T u t t u r d i : «بَكِ أَعْرِينِي تُتْرُدِي» bəg oğrını tutturdı = bəy oğrunu tutdurdu), (تُتْرُرُ- تُتْرِمَاق) tutturur – tutturmak).

تُكْتُرْدِي T ö k t ü r d i : «أَلِ سَوْفَ تُكْتُرْدِي» ol suw töktürdi = o, su tökdürdü». Başqası da belədir, (تُكْتُرُّ- تُكْتُرْمَاق) töktürür – töktürmək).

تِكْتُرْدِي T i k t ü r d i : «أَلِ تُونِ تِكْتُرْدِي» ol ton tiktürdi = o, paltar tiktirdi), (تِكْتُرُّ- تِكْتُرْمَاق) tiktürür - tiktürmək).

تَالْتُرْدِي T a l t u r d i : «أَنِى أُرْبُ تَالْتُرْدِي» anı urup talturdi = onu bayılana qə-dər döydü», (تَالْتُرُّ- تَالْتُرْمَاق) talturur – talturmak).

تَالْتُرْدِي T ə l t ü r d i : «أَلِ تَمِ تَالْتُرْدِي» ol tam təltürdi = o, divar dəldirdi). Buradakı ikinci t t hərfi ل l hərfindən çevrilmişdir. Ərəbcə قَدَرَ عَلَى عِيَالِهِ deyildi ki, قَدَرَ deyilir. Ulu tanrının وَ مَنْ قَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ ayələrində olduğu kimi د d hərfinin ت t hərfindən və حَتَرَوْحَتَلْ kəlmələrində olduğu kimi ت t hərfinin د d hərfindən çevrilməsi mümkündür. Bunun əsli عَدَرَ -dir. Bu sözdə üç hərf dəyişməsi vardır, (تَالْتُرُّ- تَالْتُرْمَاق) təltürür – təltürmək).

تَالْتُرْدِي T o l t u r d i : «أَلِ أَيْقُ تَالْتُرْدِي» ol ayak tolturdi = o, qab doldurdu». Başqası da belədir, (تَالْتُرُّ- تَالْتُرْمَاق) tolturur – tolturmak).

تَيْلْتُرْدِي T i l t ü r d i : «أَرِيرِنْدَاقُ تَيْلْتُرْدِي» ər yarımdakı tiltürdi = adam qayış kəsdirdi». Hər hansı bir şey qayış kimi kəsilsə, yenə belə deyilir, (تَيْلْتُرُّ- تَيْلْتُرْمَاق) tiltürür – tiltürmək).

تَمْتُرْدِي T a m t u r d i : «أَنِىكَ أَعْرِينِكَ سَوْفَ تَمْتُرْدِي» anıq ağzına suw tamturdi = onun ağzına su damlatdı), (تَمْتُرُّ- تَمْتُرْمَاق) tamturur – tamturmak). Bu, zəif bir sözdür.

تَمْجُرْدِي Tamçurdi: «يَعْمُرُ تَمْجُرْدِي yağmur tamçurdi = yağış səpələdi»,
(تَمْجُرْمَاق - تَمْجُرَار tamçurur – tamçurmak).

تَبْجُرْدُم Tapçurdu m: «مَنْ أَغْلَى أَنَا سِنَا تَبْجُرْدُمُ mən oğulnı anasmqa
tapçurdum = mən uşağı anasına tapşırıdım, uşağı ayırma-
dım». Buradakı ج ç hərfi ش ş-dən çevrilmişdir, (-تَبْجُرْرُ-
تَبْجُرْمَاق tapçurur - tapçurmak).

تُلْدُرْدِي Tuldurdi: «أَتَلَّغَ أُنَى تُلْدُرْدِي athğ am tuldurdi = atlı ona çarpdı».
Başqası da belədir, (تُلْدُرْمَاق - تُلْدُرْرُور tuldurur–tuldurmak)¹²⁸.

تِلْدُرْدِي Tildürdi: «أَنَى بِيَاك بِلَا تِلْدُرْدِي anı biçək bilə tildürdi = onu bı-
çaqla dil-dil kəsdiridi», (تِلْدُرْمَاق - تِلْدُرْرُور tildürür–tildürmək).

بِلْتُرْدِي Biltürdi: «أَل مَنَا اِش بِلْتُرْدِي ol manqa iş biltürdi = o mənə iş
öyrətdi», (بِلْتُرْمَاق - بِلْتُرْرُور biltürür – biltürmək).

تَمْتُرْدِي Tamturdı: «أَل أَوْت تَمْتُرْدِي ol ot tamturdı = o, od, tonqal yan-
dırdı». Şam, qəndil üçün də belə deyilir, (تَمْتُرْمَاق - تَمْتُرْرُور tamdurur – tamdurmak)¹²⁹.

تَنْتُرْدِي Tanturdı: «أَل مَنَا اَلْمِن تَنْتُرْدِي ol manqa alımm tanturdı = o
mənə borcunu dandırdı, inkar etdiridi». Başqası da belə-
dir, (تَنْتُرْمَاق - تَنْتُرْرُور tanturur- tanturmak).

تِنْدُرْدِي Tındurdi: «أَل مَنَى تِنْدُرْدِي ol mənı tındurdı = o mənı rahat et-
di, dincəldim». Bunun əslı «تِنْدِي tındı», yəni «soluq aldı»
deməkdir, (تِنْدُرْمَاق - تِنْدُرْرُور tındurur – tındurmak).

تَنْتُرْدِي Tunturdi: «أَت اَبِك كَوْرَن تَنْتُرْدِي ot anıñ közin tunturdı =
dərman onun gözünü örtüdü, bağladı». Hər hansı bir şey

¹²⁸ Burada müzare və məsdəri Bəsim Atalay qoymuşdur (DLT, II, s.175-176).

¹²⁹ «Tamturmak» fe'linin müzare və məsdərinin d ilə «tamdurur-tamdurmak» kimi verilməsi Salih Mütəllibovun gözündən yayınmamışdır (TSD, II tom, bet 204). Ehtimal ki, onun sayəsində uyğurlar (TTD, II tom, bet 249), çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.176), Hüseyn Düzgün (دل ت s.363) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də bunun fərqi varmış (DLT-2005, s.527) və müvafiq qeyd vermişlər.

تُرغردی Turğurdı: «أل اتغ تُرغردی» ol atıǵ turğurdı = o, atı durdurdu, zəiflətdi, durğunlaşdırdı, arıqlatdı», (تُرغرر- تُرغرماق turğurur-turğurmak).

تُرغردی Turğurdı: «أل منى أرندُن تُرغردی» ol mənı urundun turğurdı = o mənı yerimdən durğuzdu».

تُرغردی Turğurdı: «أل تام تُرغردی» ər tam turğurdı = adam divar tikdirdi». Ev və ya başqa şey tikdirsə, yenə belə deyilir, (تُرغرر- تُرغرماق turğurur – turğurmak).

تَزغردی Tazğardı: «أل باشى تَزغردی» ər başı tazğardı = adamm başı dazlaşdı», (تَزغرر- تَزغرماق tazğırar – tazğırmaq).

تَزغردی Tozğırdı: «أل يير تَزغردی» yer tozğırdı = yerdən toz qopan kimi oldu», (تَزغرر- تَزغرماق tozğırar – tozğırmaq).

توڭغردی Toşğurdı: «أل أفن تَوَار بَرلا تَوَاردي» ol əwin tawar birlə toşğurdı = o, evini malla doldurdu». Küpə su və ya suya bənzər şey doldurulsa, yenə belə deyilir, (توڭغرر- توڭغرماق toşğurur – toşğurmaq).

تاشغردی Taşğurdı: «أل اشچ تاشغردی» aşıç taşğurdı = qazan az qala daşdı», (تاشغرر- تاشغرماق taşğurur – taşğurmaq).

توڭغردم Tuşğurdım: «مَنْ أَعْلنى آتاسىنكا توشغردم» mən oğulnı atasınqa tuşğurdım = mən oğlunu atasına qovuşdurdum». İki şəxs görüşdürüləndə yenə belə deyilir, (توڭغررمن- توشغرماق tuşğururmən – tuşğurmaq). Əsli «توشغردم»dur.

تالغردی Talğurdı: «كَنْكَلْم تالغردی» könqlüm talğurdı = könlüm bulandı, qarışdı», (pis yeməkdən könlüm bulandı, mədəm ağzıma gəldi), (تالغرر- تالغرماق talğurur – talğurmaq).

تَلْغُرْدَى Talğurdı¹³⁰: «ارت باشی تَلْغُرْدَى art başı talğurdı = dağ başında tufan qopdu», (تَلْغُرار - تَلْغُرماق talğurur – talğurmak).

تَمْغُرْدَى Tamğurdı: «سَوْفْ تَمْغُرْدَى suw tamğurdı = su az qala damladı», (بuzdan az qala su damladı), (تَمْغُرار - تَمْغُرماق tamğırar – tamğırmak).

تُبْكَرْدَى Tüpkerdi: «أَلْ ایشغ تُبْكَرْدَى ol ışğ tüpkərđi = o, işin əslini, kökünü araşdırdı və izinə düşdü», (تُبْكَرر - تُبْكَرماک tüpkərür – tüpkərmək).

تِرْگُرْدَى Tirğurdı: «تَنْقِرَى أَلْک تِرْگُرْدَى tənqri ölüg tirğurdı = tanrı ölü dirildi», (تِرْگُرر - تِرْگُرماک tirğürür – tirğürmək).

تُزْگُرْدِمْ Tüzgərdim¹³¹: «مَنْ أَمَى تُزْگُرْدِمْ mən anı tüzgərdim = mən ona hədiyyə verdim», (تُزْگُررْمَنْ - تُزْگُرماک tüzgürürmən – tüzgürmək).

تَلْمِرْدَى Təlmirdı: «أَر تَلْم تَلْمِرْدَى ər təlim təlmirdı = adam çox baxındı», (adam bir şey istəyirmiş kimi, kimisə görürmüş kimi sağa-sola baxdı), (تَلْمِرر - تَلْمِرماک təlmirər – təlmirmək).

ÇAPTURDَى Çapturdı: «أَر قَلْن سَقْدَا جَبْتُرْدَى ər kulın suwda çapturdı = adam köləsini suda üzdüdü». Başqası da belədir.

ÇAPTURDَى Çapturdı: «أَلْ أَمَق بُونْم جَبْتُرْدَى ol anmıq boynm çapturdı = onun boynunu vurdurdu». Uyğurca.

ÇAPTURDَى Çapturdı: «أَلْ أَوْن جَبْتُرْدَى ol əwin çapturdı = o, evini palçıqla suvatdırdı», (جَبْتُرر - جَبْتُرماق çapturur – çapturmak).

¹³⁰ Bəsim Atalayın fikrincə, bu söz «تَلْغُرْدَى talğurdı» şəklində olmalıdır (DLT, II, s.179). Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər bunu «talğurdı» oxumuşlar (DLT-2005, s.524). Salih Mütəllibov belə hallarda bir qayda olaraq Bəsim Atalayın qeydini zikr etməklə kifayətlənir. Bu dəfə də elədir (TSD, II tom, bet 207).

¹³¹ Bəsim Atalayın fikrincə, bu söz «تُزْگُرْدِمْ tüzgürdüm» şəklində olmalıdır (DLT, II, s.179). Salih Mütəllibov «tüzgərdim» kimi oxumuşdur (TSD, II tom, bet 208). Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.180) və uyğular «tüzgərdim» (TTD, II tom, bet 255), Hüseyin Düzgün misaldakı «mən» sözünü buraxaraq «anı tüzgürdüm» (دل ت s.365), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «tüzgürdüm» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.612).

جُرْتُدَى Ç i j t ü r d i : « بُوْ يَك اَتَغ جُرْتُدَى bu yük atıg çijtürdi = bu yük atın belini əydi, çökərtti», (ağır yük atın belini çökərtti). Yağırı olan at və ya heyvan belini yük üzündən belə çökərtir, (جُرْتُرُ - جُرْتُرُ çijtürür – çijtürmək).

جُؤْتُدَى Ç ü j t ü r d i : « اَل يَبِيغ جُؤْتُدَى ol yıpiğ çüjtürdi = o, ipi gərdirdi», (o, boşalmış ipi gərdirdi). Qoyunun bağırsağını gərdirəndə yenə belə deyilir, (جُؤْرُرُ - جُؤْرُرُ çüjtürür – çüjtürmək). (Bu da yuxarıdakı söz kimi iki məxrəc arasındakı جُ j ilə tələffüz edilir)¹³².

جِكْتُدَى Ç i k t ü r d i : « اَل تَكُونُ جِكْتُدَى ol tügün çiktürdi = o, düyünü sıxdırdı», (o, boğçanm düyününü sıxdırmağı əmr etdi). Başqası da belədir, (جِكْتُرُرُ - جِكْتُرُمَاك چiktürür – çiktürmək).

چَاكْتُدَى Ç a k t u r d i : « اَل جَقْمَاق جَقْتُدَى ol çakmaq çakturdi = o, çaxmaq çaxdırdı».

چَاكْتُدَى Ç a k t u r d i : bir adam iki nəfəri bir-birinə çaxsa, arasını vursa, yenə belə deyilir, (جَقْتُرُرُ جَقْتُرُمَاق çakturur – çakturmak).

چَاكْتُدَى Ç o k t u r d i : « اَل فُشْعُ قَازَا جَقْتُدَى ol kuşuğ kazka çokturdı = o, şahin quşunu qazın üstünə buraxdı». Başqası da belədir, (جَقْتُرُرُ جَقْتُرُمَاق çokturur – çokturmak).

چَاكْتُدَى Ç i k t u r d i : « اَل اَنَى اَعْدِن جَقْتُدَى ol anı əwdin çikturdi = o onu evdən çıxardı», (جَقْتُرُرُ جَقْتُرُمَاق çikturur – çikturmak).

چَاكْتُدَى Ç i k t u r d i : « اَل تَوْنِن جَقْتُدَى ol tonın çikturdi = o, paltarmı islatdı», (islaq yerə qoydu, paltar islandı), (جَقْتُرُرُ جَقْتُرُمَاق çikturur – çikturmak).

¹³² Burada uyğurların belə bir qeydi var: «Yazma nüsxədə bu fe'lin məsdər şəkli verilmişdir. Həmin nüsxənin 268 və 334-cü səhifələrindəki şəkillərinə əsasən məsdəri biz bərpa etdik» (TTD, II tom, bet 256). Çinlilər uyğurca bu qeydin tərcüməsini vermişlər (DLT-Çin, II cild, s.181). Bunu çincə qeyddə 268 və 334 rəqəmlərinin işlədilməsindən anlamaq olur.

جَكْثَرْدِي Ç ə k t ü r d i : « انكر جكك جكثردى anqar çəkik çəktürdi = o, kitabı ona nöqtələtdi».

جَكْثَرْدِي Ç ə k t ü r d i : « ال اتن جكثردى ol atm çəktürdi = o, dırnaq xəstəliyi və ya başqa xəstəlik üzündən atmdan qan aldırdı», (جَكْثَرْدِي - جَكْثَرْمَاك چəktürür – çəktürmək).

جُكْثَرْدِي Ç ö k t ü r d i : « ال اتيك نفسين جكثردى ol anıq təwəsin çöktürdi = o onun dəvəsini xıxladı».

جُكْثَرْدِي Ç ö k t ü r d i : « ال كمش التوندن جكثردى ol kümüş altundan çöktürdi = o, qızıldan gümüşü ayırdı», (o, qızılı əridib torpağa çökdürərək gümüşü qızıldan ayırdı), (جَكْثَرْدِي - جَكْثَرْمَاك çöktürür – çöktürmək).

چَالْتُرْدِي Ç a l t u r d i : « ال انى چالتردى ol anı çalturdi = o onu yerə çaldırdı, yerə vurdu».

چَالْتُرْدِي Ç a l t u r d i : « ال يتيك چالتردى ol yitük çalturdi = o, itən nəsnəni axtartdırdı», (o, itən əşyanı axtarmağı əmr etdi).

چَالْتُرْدِي Ç a l t u r d i : bu söz «birinə bir şey eşitdirmək» mənasında da işlənir. Oğuzca. (چَالْتُرْدِي - چَالْتُرْمَاك çalturur – çalturmak).

چُمْتُرْدِي Ç u m t u r d i : « ال اتى سقفا چمثردى ol anı suwka çumturdi = o onu suya cumdurdu», (چُمْتُرْدِي - چُمْتُرْمَاك çumturur – çumturmak).

چُمْتُرْدِي Ç ü m t ü r d i : suya daldırdı. Bu söz bundan əvvəlki kəlmədən daha dərin daldırmağı bildirmək üçün işlədilir, (چُمْتُرْدِي - چُمْتُرْمَاك çümtürür – çümtürmək).

چَانْتُرْدِي Ç a n t u r d i : « ال اتى بوايشقا چنثردى ol anı bu işka çanturdi = o onu bu işdən caydırdı». Sözü əslində «چانثردى چانثردى»-dir, (چَانْتُرْدِي - چَانْتُرْمَاك çanturur – çanturmak).

چِيْنْغَارْدِي Ç i n ğ a r d i : « ال ايشغ چينغردى ol işiğ çinğardı = o, işin əslini axtardı, təhqiq, təhlil etdi», (چِيْنْغَارْدِي - چِيْنْغَارْمَاك çinğarur – çinğarmak).

- سَبْتُردى Sə p t ü r d i: «أَلْ أَيْكُ قِزْنِ سَبْتُردى» ol anınq kızm səptürdi = onun qızına cehiz qoşaraq oğlan evinə göndərməyi əmr etdi», (سَبْتُرْمَاكُ - سَبْتُرُرُ səptürür – səptürmək¹³³).
- سَبْتُردى S a p t u r d i: «أَلْ مَنَا قَشْ قَتْنِ سَبْتُردى» ol manqa kuş kanatın saptürdi = o mənə quşun qanadını sarımağı tapşırıd».
- سَبْتُردى S a p t u r d i: hər hansı bir şey yamansa, hörülsə, yenə belə deyilir, (سَبْتُرْمَاكُ - سَبْتُرُرُ sapturur – sapturmak). Bundan əvvəlki fe'lin məsdəri ك ke ilədir.
- سُتُردى S a t t u r d i: «أَلْ مَيْكُ تَعَارِغِ سُتُردى» ol məninq tawarığ sattürdi = o mənim malımı satdırdı». Başqası da belədir, (سُتُرْمَاكُ - سُتُرُرُ satturur – satturmak).
- سُتُردى S u t t u r d i: «أَلْ أَيْكُ يُونُكَا سُتُردى» ol anınq yüzinqə suttürdi = onun üzünə tüpürtdü». Bunun əsli «سُونُتُردى» sudhtürdi»-dir, (سُتُرْمَاكُ - سُونُتُرُرُ sudhturur¹³⁴ – sudturmak). Hərfe assimilyasiyaya uğramışdır.
- سِتُردى S i t t ü r d i: «أَلْ أَوْلَامِ سِتُردى» ol oğlın sittärdi = o, uşağını siyitdi, işətdi». Atı işətməyə də belə deyilir. Əsli «sidhtürdi» şəklindədir, (سِتُرْمَاكُ - سِتُرُرُ sittürür – sittürmək). Assimilyasiya baş vermişdir.
- سَچُتُردى S a ç t u r d i: «أَلْ مَنَا يَرْمَاقِ سَچُتُردى» ol manqa yarmak saçtürdi = o mənə pul saçdırdı», (سَچُتُرْمَاقُ - سَچُتُرُرُ saçturur – saçturmak).
- سِچُتُردى S i ç t u r d i: «أَلْ أَيْ سِچُتُردى» ol anı sıçtürdi = o onu sıçtırdı», (سِچُتُرْمَاقُ - سِچُتُرُرُ sıçturur – sıçturmak).

¹³³ Bu fe'lin müzare və məsdərini Bəsim Atalay qoymuşdur (DLT, II, s. 183), «سَبْ səp» sözü isə «cehiz» deməkdir.

¹³⁴ Bəsim Atalayın fikrincə, bu fe'lin müzaresi «سُتُرُرُ sutturur» şəklində olmalıdır (DLT, II, s.183). Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «sudhturur» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s.511).

سُرتُردى S ü r t ü r d i: «أل انى سُرتُردى» ol anı sürtürdi = o onu sürdürdü»,
(bir yerdən sürdürdü, sürgün etdirdi), (سُرتُردى - سُرتُردى sürtürür-sürtürmək).

سُرتُردى S ü r t ü r d i: «أل انكر قوي سُرتُردى» ol anqar koy sürtürdi = o ona qoyun sürdürdü». Başqası da belədir.

سُرتُردى S ü r t ü r d i: «أل انكر تاش سُرتُردى» ol anqar taş sürtürdi = o ona daş sürtdürdü», (سُرتُردى - سُرتُردى sürtürür - sürtürmək).

سُرتُردى S o r t u r d i: «أل سرغ سُرتُردى» ol soruğ sorturdi = o, itən bir şeyi xəbər aldirdi».

سُرتُردى S o r t u r d i: «أل قانغ سُرتُردى» ol kaniğ sorturdi = o, qan sorturdu, aldirdi», (onun qanını lansetlə almağı əmr etdi), (سُرتُردى - سُرتُردى sorturur – sorturmak).

سُرتُردى S ü z t ü r d i: «أل سوڤ سُرتُردى» ol suw süztürdi = o, su süzdürdü», (سُرتُردى - سُرتُردى süztürür – süztürmək). Başqası da belədir.

سُسُرتُردى S ü s t ü r d i: «أل فچ سُسُرتُردى» ol koç süstürdi = o, qoç döyüşdürdü», (yəni qoç kəllələşdirdi), (سُسُرتُردى - سُسُرتُردى süstürür – süstürmək).

سَشُرتُردى S ə ş t ü r d i¹³⁵: «أل تُجون سَشُرتُردى» ol tügün şəştürdi = o, düyün açdırdı». Başqası da belədir, (سَشُرتُردى - سَشُرتُردى şəştürür – şəştürmək).

سَشُرتُردى S a ş t u r d i¹³⁶: «أل ألم برم بلا سَشُرتُردى» ol alım-berim birlə şaş-turdi = o, alacağı ilə verəcəyini haqq-hesab elədi, çürütdü»,

¹³⁵ Salih Mütəllibov bu sözün «şaşturdi» variantının doğru olması barədə Bəsim Atalayın qeydi olduğunu yazır (TSD, II tom, bet 214). Lakin onun belə bir qeydi yoxdur və ola da bilməz, çünki növbəti maddə elə «şaşturdi» sözünün özüdür.

¹³⁶ Bəsim Atalayın qeydinə görə, yazma nüsxədə «سَشُرتُردى şaşturdi» sözündəki s hərfinin üstündə fəthə, altında kəsre var, misaldakı sözdə kəsre silinmiş, müzare və məsdərə toxunulmamışdır. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, bu sözün əsl «şaşturdi» olmalıdır (DLT, II, s.185). Uyğurlar Bəsim Atalayın arqumentlərini qəbul etmişlər

(borcunu alacağı ilə başa-baş etdi), (سَشْتُرُ - سَشْتُرْمَاق saş-turur – saşturmak)

سَعْتُرْدَى S a ğ t u r d ı : «أَل قُوَى سَعْتُرْدَى ol koy sağturdı = o, qoyun sağdırdı». Başqası da belədir, (سَعْتُرُ - سَعْتُرْمَاق sağturur – sağturmak).

سِغْتُرْدَى S ı ğ t u r d ı : «بِير نَانِكْنَى بِيرْكَ سِغْتُرْدَى bir nənqni birgə sığturdı = bir şeyi o biri şeyə sığdırdı», (سِغْتُرُ - مِغْتُرْمَاق sığturur – sığturmak).

سَعْتُرْدَى S ə w t ü r d ı : «أَل تَنْقِرَى سَنِ مَانْقَا سَعْتُرْدَى ol tənqri səni manqa səwtürdi = o tanrı səni mənə sevdirdi», (سَعْتُرُ - سَعْتُرْمَاق səwtürür – səwtürmək)¹³⁷.

سُفْتُرْدَى S o k t u r d ı : «أَل بِير نَانِكْنَى بَرْكَا سُفْتُرْدَى ol bir nənqni birgə sokturdı = o, bir şeyi başqa bir şeyə soxdurdu», (سُفْتُرُ - سُفْتُرْمَاق sokturur – sokturmak).

سُفْتُرْدَى S o k t u r d ı : «أَل مُرْجُ سُفْتُرْدَى ol murç sokturdı = o, qarabibər döydürdü»¹³⁸. Başqası da belədir, (سُفْتُرُ - سُفْتُرْمَاق sokturur – sokturmak).

سِغْتُرْدَى S ı k t u r d ı : «أَل أْزُمُ سِغْتُرْدَى ol üzüm sıkturdı = o, üzüm sıxdırdı», (سِغْتُرُ - سِغْتُرْمَاق sıkturur – sıkturmak). Başqası da belədir.

(TTD, II tom, bet 263). Çinlilərin də bu sözlə bağlı qeydləri var (DLT-Çin, II cild, s. 186). Salih Mütəllibov bu maddə ilə bağlı heç bir qeyd verməmişdir (TSD, II tom, bet 215). Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevərin nəşrində isə bu maddə «səşturdı» (DLT-2005, s.484) şəklindədir. «Səş» kökünə «-turdı» deyil, yalnız «-türdi» əlavə edilə bilər. Bəlkə də mətbəə xətasıdır.

¹³⁷ Basma nüsxədə səhvən ka ilə «səwtürmək» şəklində verilmişdir. Ahəng qanununa görə ke ilə olmalıdır. Bəsim Atalay düzəltdi (DLT, II, s.185), biz də düzəldilmiş variantı aldığımız. Salih Mütəllibov da bu faktı qeydə almışdır (TSD, II tom, bet 215). Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.186) və uyuğurlar da bu haqda qeyd vermişlər (TTD, II tom, bet 264).

¹³⁸ Bəsim Atalay bu gün «soku» sözünün Orta Anadoluda «dibək» mənasında işləndiyini yazmış, fe'lin müzare və məsdərini də qoymuşdur (DLT, II, s. 186).

سُكْتَرْدِي S ö k t ü r d i: «أَلْ تُونْ سُكْتَرْدِي» ol ton söktürdi = o, paltar sökdürdü». Divar və ya başqa şey sökdürülsə, yenə belə deyilir, (سُكْتَرْمَاك - سُكْتَرُّرْ söktürür – söktürmək).

سُكْتَرْدِي S ö g t ü r d i: «أَلْ أَمِيْ سُكْتَرْدِي» ol anı sögtürdi = o onu söydürdü». Əslə vavla «sögtürdi»dir, assimilyasiya olmuşdur, (سُكْتَرْمَاك - سُكْتَرُّرْ sögtürür – sögtürmək).

سِيكْتَرْدِي S i k t ü r d i: «أَرْ كُنْقِيْنْ سِيكْتَرْدِي» ər künqin siktürdi = adam cariyəsini sikkirdi», (سِيكْتَرْمَاك - سِيكْتَرُّرْ siktürür – siktürmək).

سَلْتُرْدِي S a l t u r d i: «أَلْ مَانِيْ اَنْكَارْ سَلْتُرْدِي» ol mənə anqar salturdi = o mənə ona saldırdı, hücum etdirdi».

سَلْتُرْدِي S a l t u r d i: «أَلْ مَانْقَا يَنْقْ سَلْتُرْدِي» ol manqa yenq¹³⁹ salturdi = o mənə paltarının yanını sallatdı», (o mənə işarə vermək üçün başqasına paltarının yanını sallamağı əmr etdi), (سَلْتُرْمَاق - سَلْتُرُّرْ salturur – salturmək). Hər hansı bir şeyi çıxarıb atmağı əmr etmək də belədir.

شَشْتَرْدِي Ş ə ş t ü r d i: «أَلْ تُكُونْ شَشْتَرْدِي» ol tügün şəştürdi = o, düyün açdırdı». Başqa şey açılarda da belə deyilir. Bu söz s ilə də söylənir. Bu vəziyyət ərəb dilində də var. Ərəbcə «مِسْكٌ misk» farsca «مِشْكٌ mişk», ərəbcə «سُكَّرٌ sukkar» farsca «شَكَّرٌ şəkkər» olmuşdur. Ərəbcə «عَسْكَرٌ əskər», farsca «لِشْكِرٌ ləşkər» sözləri də belədir, (شَشْتَرُّرْ - شَشْتَرْمَاك şəştürür – şəştürmək).

سَجْفَرْدِي S a ç ğ ı r d i: «أَرْ سَوْفْ سَجْفَرْدِي» ər suw saçğırdı = adam az qala su saçdırdı», (سَجْفَرْمَاق - سَجْفَرُّرْ saçğırar – saçğırmək)¹⁴⁰.

¹³⁹ Uyğurlar bu sözün «Divan»da müxtəlif imlalarda yazıldığını vurğulamışlar (TTD, II tom, bet 266). Çinlilər həmin qeydi təkrar etmişlər (DLT-Çin, II cild, s.187). Bir sözün fərqli imlalarla yazılması halları «Divan»da çoxdur. İndeks cildinə baxanda oxucular bunu daha aydın şəkildə görəəcəklər.

¹⁴⁰ Bu sözdəki ğ hərfi yazma nüsxədə həm zəmməli, həm kəsrelidir.

سُجْغُرْدِي S u ç ğ u r d ı : «ات سُجْغُرْدِي at suçğurdı = at az qaldı sıçradı, at hürkdü». Başqası da belədir, (سُجْغُرْمَاق - سُجْغُرَار suçğurur – suçğurmak).

سَرَّغُرْدِي S a r ğ a r d ı : «سَرَّغُرْدِي نەنق sarğardı nənq = nəsne saraldı», (سَرَّغُرْمَاق - سَرَّغُرَار sarğarur – sarğarmak).

سِزْغُرْدِي S ı z ğ u r d ı : «ار ياغ سِزْغُرْدِي ər yağ sızğurdı = adam yağ əritdi». Başqası da belədir, (سِزْغُرْمَاق - سِزْغُرَار sızğurur–sızğurmak).

سِزْغُرْدِي S ı z ğ u r d ı : isitmə xəstəni haldan salanda «سِزْغُرْدِي sızğurdı» deyilir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

كُنْغُلِي كُيْب قَانِي قُرْب

اَغْزِي اَجِب قَتْغُرَار

سِزْغُرْغَالِر اَذِك لِر

اَسْزِيْزِي بُرْغُرَار

«Könqli köyüp,kanı kurıp,

Ağzı açıp katğurar¹⁴¹,

Sızğurğalır üdhiklər,

Əssis yüzi burkurar»

Könlü yanıb, qanı quruyub,

Ağzını açıb gülümsəyər,

Sevda onu əridər,

Solğun üzü bürüşər.

(Bir aşiqin vəziyyətini təsvir edir: xalqın yanında ağzını açıb yalandan gülümsəsə də, zavallı aşiqin bağı yanıqdır, qanı quruşmuşdur, sevda onu əridir, bənizi də getdikcə solur).

¹⁴¹ «قَتْغُرَار» sözünün ərəbcə yazılışında hərəkə yoxdur. Onun qafiyəsi olan «بُرْغُرَار burkurar» sözü də basma nüsxədə yanlış yazılmışdır. Bəsim Atalay hər iki sözü düzəltmişdir (DLT, II, s.188).

فَجْتُرْدِي K o ç t u r d ı : «أَل مَنِي فَجْتُرْدِي» ol mənı koçturdı = o mənı qucaq-laşdırdı, onunla qucdurdu», (فَجْتُرْمَاق - فَجْتُرْرُ koçturur – koçturmak).

قَتْرُدِي K a t t u r d ı : «أَل يِيب قَتْرُدِي» ol yıp katturdı = o, iynə üçün ip bük-dürdü, ip qatlatdı». Başqası da belədir.

قَتْرُدِي K a t t u r d ı : «أَل تَلْقَا نَقَا يَاق قَتْرُدِي» ol talkanka yağ katturdı = o, qovuda yağ qatdırdı». Hər hansı bir şeyə başqa bir nəsne qatılsa, yenə belə deyilir, (قَتْرُرْ - قَتْرِمَاق katturur – katturmak).

قَرْتُرْدِي K a r t u r d ı : «أَل أَنِي سُقْقَا قَرْتُرْدِي» ol anı suwka karturdı = o, suyu onun dodağına dikdi».

قَرْتُرْدِي K a r t u r d ı : «أَل أَنَقَر يَاق تَلْقَانَقَا قَرْتُرْدِي» ol anqar yağ talkanka kar-turdı = o ona qovuda yağ qatdırdı, yağ qarışdırdı», (قَرْتُرْمَاق - قَرْتُرْرُ karturur – karturmak).

قُرْتُرْدِي K u r t u r d ı : «أَل مَنَقَا يَاق قُرْتُرْدِي» ol manqa ya kurturdı = o mənə yay qurdurdu».

قُرْتُرْدِي K u r t u r d ı : «خَان أَنَقَر جَوَاق قُرْتُرْدِي» xan anqar çuvaç kurturdı = xan ona xanlıq çadırını qurdurdu».

قُرْتُرْدِي K u r t u r d ı : «خَان بَكَا سُسِين قُرْتُرْدِي» xan bəggə süsin kurturdı = xan bəyə qoşununu yığmağı əmr etdi», (قُرْتُرْمَاق - قُرْتُرْرُ kurturur – kurturmak).

قُرْتُرْدِي K ı r t u r d ı : «أَل أَنَقَر يِير قُرْتُرْدِي» ol anqar yer kırturdı = o ona yer qazdırdı, sıyırdı». Başqası da belədir, (قُرْتُرْمَاق - قُرْتُرْرُ kırturur – kırturmak).

قَزْرُدِي K a z t u r d ı : «أَل أَنَقَر قَزْرُدِي» ol anqar kadhağ kazturdı = o ona kanal qazdırdı, çay yatağı qazdırdı», (قَزْرُرْمَاق - قَزْرُرْرُ kazturur – kazturmak).

- قِسْتُرْدِي K u s t u r d i : «سُجْكَ اَرِكَ قِسْتُرْدِي» süçük ərig kusturdu = şərab adamı qusdurdu». Hər hansı bir şey boyağın rəngini pozsa, yenə belə deyilir, (قِسْتُرْمَاق - قِسْتُرْ kusturur-kusturmak).
- قِسْتُرْدِي K i s t u r d i : «اِذَا قِن قِسْتُرْدِي» bəg anmıq adhakın kısturdu¹⁴⁴ = bəy onun ayağını qısdırdı, bəzi qadağalar qoydu». Bəy onu işkəncə ilə cəzalandırırsa, yenə belə deyilir.
- قِسْتُرْدِي K i s t u r d i : «اَيْك اَشِيْن قِسْتُرْدِي» anmıq aşın kısturdu = onun aşını azaltdırdı, ona verilən yeməyin azalmamasını əmr etdi».
- قِسْتُرْدِي K i s t u r d i : bunun əsli «اَل اَيْك ثُوْنِيْن قِسْتُرْدِي» ol anmıq tonın kısturdu» sözündən alınmışdır, «onun paltarının qısaltdırmasını əmr etdi» deməkdir. Başqası da belədir, (قِسْتُرْ - قِسْتُرْمَاق kısturur – kısturmak).
- قَقْتُرْدِي K a k t u r d i : «اَل اَنِى بَشْرَا قَقْتُرْدِي» ol anı başra kakturdu = o onu başa qalxdırdı», (قَقْتُرْمَاق - قَقْتُرْ kakturur – kakturmak).
- قَلْتُرْدِي K a l t u r d i : «اَل اَنِى يَرِشْتَا قَلْتُرْدِي» ol anı yarışta kalturdu = o, yarışda onu keçdi, geridə qoydu». Hər hansı bir şey yarışda geridə qalsa, yenə belə deyilir, (قَلْتُرْمَاق - قَلْتُرْ kalturur – kalturmak).
- قَلْتُرْدِي K o l t u r d i : «اَل مَندِيْن نَانِك قَلْتُرْدِي» ol məndin nənq kolturdu = o məndən bir şey istətdi», (قَلْتُرْمَاق - قَلْتُرْ kolturur–kolturmak).
- قَلْتُرْدِي K i l t u r d i : «اَل اَنْقَر اِيْش قَلْتُرْدِي» ol anqar iş kilturdu = o ona iş gördürdü», (قَلْتُرْمَاق - قَلْتُرْ kilturur – kilturmak).

¹⁴⁴ Bu nümunənin tərcüməsi tam dəqiqliklə anlaşılmır. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu misalı belə tərcümə etmişlər: «bəy onun ayağının əzilməsini əmr etdi. Bəy ona kəməndlə işkəncə etdirsə, yenə bu söz işlədilir» (DLT-2005, s.429). Bizcə, «ayaq qısdırmaq» frazeoloji ibarə də ola bilər, yəni «bəzi qadağalar qoymaqla əl-ayağını yığışdırdı» mənasını daşıya bilər.

قَمْتُرْدِي K a m t u r d i : «أَلِ اتِي أُرْبُ قَمْتُرْدِي» ol anı urup kamturdı = o onu döydürüb bayıldı, kötəklətdirməkdən az qala nəfəsini kəsdirdi», (قَمْتُرْمَاق - قَمْتُرُر - kamturur – kamturmak).

قَمْتُرْدِي K u m t u r d i : «يِيلِ سَوُفْعُ قَمْتُرْدِي» yel suwuğ kumturdı = yel suyu dalğalandırdı», (قَمْتُرْمَاق - قَمْتُرُر - kumturur – kumturmak).

قَنْتُرْدِي K a n t u r d i : «أَلِ مَنِ سَقَقَا قَنْتُرْدِي» ol məni suwka kanturdı = o məni suya qandırdı, doyunca içirtirdi», (قَنْتُرْمَاق - قَنْتُرُر - kanturur – kanturmak). Əsli د d ilə «قَنْدُرْدِي» kandurdıdır. Sudan başqa şeylər üçün də belə deyilir.

قَنْدُرْدِي K o n d u r d i : «أَلِ اقِنْدَا قُشُ قَنْدُرْدِي» ol əwində kuş kondurdı = o, evinə quş qondurdu».

قَنْدُرْدِي K o n d u r d i : «أَلِ الثُّونُ أَزَا جَشُ قَنْدُرْدِي» ol altun üzə çəş kondurdı = o, qızılın üstünə firuzə qoydurdu». Bir şeyin üstünə qondurulan, qoyulan hər şey üçün belə deyilir, (قَنْدُرْمَاق - قَنْدُرُر - kondurur – kondurmak).

قَتْغُرْدِي K a t ğ u r d i : «أَرِ كُلبُ قَتْغُرْدِي» ər külüp katğurdı = adam gülməkdən qəşş elədi, qatıla-qatıla¹⁴⁵ güldü», (قَتْغُرْمَاق - قَتْغُرُر - katğurar – katğurmak).

قَتْغُرْدِي K u t ğ a r d i : «مَنِ قَتْغُرْدِي تَنْقَرِي مَنِ قَتْغُرْدِي» tənqri məni kutğardı = tanrı məni qurtardı», (tanrı məni sıxmtıdan qurtardı), (قَتْغُرْمَاق - قَتْغُرُر - kutğarur – kutğarmak).

قَذْغُرْدُمُ K a d h ğ u r d u m : «مَنْ أَنْقَرُ قَذْغُرْدُمُ» mən anqar kadhğurdum = mən onu müdafiə etdim, qayğısını çəkdim». Bu şeirdə də işlənmişdir:

كَلْسَا سَنَكَا يَلْغُرَا

اَوْدُنْ اَنَسِي اَذْغُرَا

¹⁴⁵ «Kitabi-Dədə Qorqud»da bu ifadə «qas-qas» şəklindədir.

بَرَسُنْ تَرُو قَدْغُرَا

سَتِّي مَنِيكَ اَيْمِي

«Kəlsə sanqa yolğıra,
Udhun anı udhğura,
Barsun naru kadhğura,
Sattı məninq ayımı»¹⁴⁶.
Oyat onu uyğudan,
Yolda sənə rastlasa,
Satdı mənim ayımı,
Getsin hara istəsə.

(Vəfasız bir adam haqqında deyir ki, əgər o, təsadüfən yolda sənə rast gəlsə, onu qəflət yuxusundan oyat və tutduğu əməlini ona başa sal, qoy rədd olub hara istəyir getsin, çünki məndən icazəsiz mənim qulumu satıbdır). (قَدْغُرَا - قَدْغُرْمَاق kadhğurar-kadhğurmak). ذ dh hərfini ی y edənlərin dilinə görə «فِيغُرَار kayğurar»dır.

قَار قَزْغُرْدِي K u z ğ ı r d i : «قَار قَزْغُرْدِي kar kuzğırdı = qar quşbaşı yağmağa başladı», (قَزْغُرْمَاق - قَزْغُرَار kuzğırar – kuzğırmak).

يَر قُرْغُرْدِي K u r ğ ı r d i : «يَر قُرْغُرْدِي yer kurğırdı = yer qurudu». Rütubətin, nəmin azlığı üzündən quruyan hər şey üçün belə deyilir, (قُرْغُرْمَاق - قُرْغُرَار kurğırar - kurğırmak).

¹⁴⁶ «ای ay» sözü ilə bağlı Bəsim Atalayın belə bir qeydi var: «Buradakı «ay» sözü ərəbcə mətndə «xidmətçi» kimi mənalandırılsa da, biz heç yerdə «ay»ın bu mənasına rast gəlmədik. Yalnız «Divan»ın I cildinin 111-ci səhifəsinin 2-ci sətrində «ayas» sözünün «üzlərinin parlaqlığı dolayısı ilə kölələrə dəxi verilən bir isim» olduğu yazılmaqdadır. Bu halda «ay» da «parlaq kölə» mənasında işlədilmiş ola bilər. «Ayas» sözü əvvəllər «aydınlıq, parlaq gecə» mənasında ikən sonralar parlaq kölələrə [-zənci və ya həbəş kölələr nəzərdə tutulur – R.Ə.] də ad olmuşdur. «Ay» sözünün sonuna «aş, az, as» əlavə edilərək «ayaş, ayaz, ayas» deyilir. «Gün» və «günəş» də belədir» (DLT, I, s. 193).

كَقْتَرْدِي K ə w t ü r d i: «أل انمق كؤچن كَقْتَرْدِي» ol anmıq küçin kəwtürdi = onun gücünü azaltdı», (كَقْتَرْمَاك - كَقْتَرُّر kəwtürür-kəwtürmək).

كُلْتَرْدِي K ü l t ü r d i: «أل منى كلْتَرْدِي» ol mənı kültürdi = o mənı güldürdü», (كُلْتَرْمَاك - كُلْتَرُّر kültürür – kültürmək).

كُلْتَرْدِي K ü l t ü r d i: «أل ات اذافن كلْتَرْدِي» ol at adhakın kültürdi = o, atm ayağını cidarlatdı və bağlatdı».

كَلْتَرْدِي K ə l t ü r d i: «أل منقا ات كلْتَرْدِي» ol manqa at kəltürdi = o mənə at gətirdi», (كَلْتَرْمَاك - كَلْتَرُّر kəltürür – kəltürmək). Bu söz oğuz dilində ت t ilə, o biri türklərdə d d ilədir.

[Qayda]:

Oğuzların belə bir adəti var: digər türklərin ziddinə olaraq د t hərfini d d, d d hərfini isə t t edirlər. O biri türklər «dəvə»yə «تَقِي təwəy», oğuzlar «دَوَا dəvə» deyirlər. Türklər «dəxi» mənasında «تَقِي takı», oğuzlar «دَقِي dakı» deyirlər.

كِكْجُرْدِي K i k ç ü r d i: «أل بجاك كِكْجُرْدِي» ər biçək kikçürdi = adam bıçaqları bir-birinə sürtdü».

كِكْجُرْدِي K i k ç ü r d i: «أل اكي ار كِكْجُرْدِي» ol ikki ər kikçürdi = o, iki adamı bir-birinin üzərinə salışdırdı», (كِكْجُرْمَاك - كِكْجُرُّر kikçürür – kikçürmək).

كَمْتَرْدِي K ö m t ü r d i: «أل بيردا ناتك كَمْتَرْدِي» ol yerdə nənq kömtürdi = o, yerə bir şey basdırdı, gömdürdü», (كَمْتَرْمَاك - كَمْتَرُّر kömtürür – kömtürmək).

کۆلسیردی K ü l s i r d i: «ər külsirdi = adam özünü gülümsər göstərdi». Gerçəkdən gülümsəsə yenə belə deyilir, (کۆلسیرار - کۆلسیرماک külsirər – külsirmək).

کەدکیردی K ə d k i r d i: «at kədkirdi = at huysuzlaşdı, belinə yük vurmaq mümkün olmadı», (کەدکیرار - کەدکیرماک kədkirər – kədkirmək).

کۆزگەردی K ö z g ə r d i: «əl atlemnı manqa közgərdi = o mənə atamı gördürdü, görüşdürdü, göstərdi». Bu, qovuşmadır. (کۆزگەر - کۆزگەرماک közgerür – közgərmək)¹⁴⁷

کەزگەردی K ə z g ə r d i: «ər ok kəzgərdi = adam oxunu yuxarı tutdu», (کەزگەر - کەزگەرماک kəzgerür – kəzgərmək).

کۆزگەردی K ü z g ə r d i: «ödhlek küzgərdi = zaman payızlaşdı», (کۆzگەر - کۆzگەرماک küzgerür – küzgərmək).

کەلگیردی K ə l g i r d i: «əl manqa kəlgirdi = o mənim yanına gəlmək istədi», (کەلگیرار - کەلگیرماک kəlgirər – kəlgirmək).

کۆنگەردی K ö n g ə r d i: «əl ok köngərdi = o, oxu doğrultdu». Başqası da belədir. (کۆنگەر - کۆنگەرماک köngərür – köngərmək).

کۆنگەردی K ö n g ə r d i: «əl yol köngərdi = o, düz yolu, hi dayət yolunu göstərdi».

کۆڭرەردی K ö n g ə r d i: «bəg oğrını köngərdi = bəy oğruya düzünü söylətdirdi», (oğruya etiraf, iqrar etdirdi), (کۆڭرەر - کۆڭرەرماک köngərür – köngərmək).

¹⁴⁷ Bu söz müasir dilimizdə «görcəzmək» şəklində yaşayır. Burada tam da olmasa metateza hadisəsi müşahidə edilir. Türk dilinin bu özəlliyi barədə Mahmud Kaşğari hələ XI əsrdə məlumat vermişdir. Onun yazdığına görə, «sarımsak», «buğday» kimi sözlər həm də «samursak», «budğay» şəklində işlənmişdir. «Ögrənmək», «örgənmək» (öyrənmək) sözü də bu qəbildəndir.

مُنْدُرْدِي M ü n d ü r d i : «أَل مَنكَ ات مُنْدُرْدِي» ol manqa at mündürdi = o mənə at minməyi əmr etdi», (o məni ata mindirdi), (مُنْدُرْر- مُنْدُرْمَاك mündürür – mündürmək). Başqası da belədir.

مَنْدُرْدِي M a n d u r d i : «أَل مَنكَ قَلِج مَّنْدُرْدِي» ol manqa kılıç mandurdı = o mənə qılinc qurşatdı».

مَنْدُرْدِي M a n d u r d i : «أَل مَنكَ اَتْمَاكِيك يَاقَعَا مَّنْدُرْدِي» ol manqa ətməgig yağka mandurdı = o mənə çörəyi yağa batızdırdı», (مَنْدُرْر- مَّنْدُرْمَاق mandurur – mandurmak).

مَنْغِرْدِي M a n ğ ı r d i : «أَل اَتْمَاكِيك يَاقَعَا مَّنْغِرْدِي» ol ətməgig yağka manğır-dı = o, çörəyi yağa batızdırdı». Başqası da belədir, (مَنْغِرْر- مَّنْغِرْمَاق manğırar – manğırmak).

[Qayda]:

Bu bölmənin dörd qaydası var.

Birincisi: iki hərfli fe'llərdən təsirli fe'llər yaradılır. Məsələn, «bardı» fe'lindən düzələn «barturdı» fe'li kimi. «بَرْدِي bardı = getdi, vardı» deməkdir, «بَرْتُرْدِي barturdı = başqası getdirdi, vardırdı» deməkdir. «أَرَسْفَقَا قَرْدِي» ər suwka kardı = adam suya qardı, su onun boğazında qaldı» cümləsindəki «kardı» fe'li təsirsizdir, -tur şəkilçisi vasitəsilə onu təsirli fe'lə çevirmək mümkündür. Bunun üçün «أَنِي سَفَقَا قَرْتُرْدِي» anı suwka karturdı» cümləsi gəlir ki, «başqası suyu onun boğazında qoydu» deməkdir. Bu fe'llər iki hərfli təsirsiz fe'llərdir. Onlar bu bölmədə gördüyümüz şəkildə təsirli fe'lə çevrilirlər. Yaxud da əslində təsirli olub ر ت [-tur] şəkilçisi qəbul edirlər. «أَرِيَا قَرْدِي» ər ya kurdı = adam yay qurdu» cümləsində fail birdir. Failə bir işi gördürmək və

onu bu işə məcbur etmək istəndikdə fe'lə ر ت [-tur] şəkilçisi artırılır. «أل انكر يا فرثردى» ol anqar ya kur+tur+dı = o ona yay qurdurdu». Burada iki fail vardır. Biri əmr edən, digəri işi görəndir. Ərəbcə نَقَطَ الرَّجُلُ الْمَصْحَفَ وَ انْقَطَعَتْ غَيْرُهُ və لَقَطَ السُّبُلَ وَالْقَطْعَ غَيْرُهُ kimi. انْقَطَعَتْ və انْقَطَعَتْ fe'llərin-də iki fail var.

Digər bir variant isə sözün kökünə ك ر [-gür] ya da ر غ [-ğur] şəkilçisi artırmaqdır. Məsələn: «ات توردى» at turdı = at zəiflədi» cümləsindəki «توردى» fe'linə -ğur şəkilçisi qoşmaqla «ار اتن ثرغردى» ər atm tur+ğur+dı = adam atını zəiflətdi» cümləsindəki «ثرغردى» fe'li yaranır. Eləcə də «ار دى يقارو توردى» ər yokaru turdı=adam ayağa qalxdı» cümləsindəki «توردى» sözü təsirli hala salmaraq «اتى ثرغردى» anı tur+ğur+dı» deyilir ki, «onu başqası qaldırdı» deməkdir.

Yenə eyni şəkildə «ارودى ياغ ارودي» cümləsindəki «ارودى» sözü təsirli fe'llə ifadə olunsa, «ار ياغ ارگردى» deyilir ki, «adam yağ əritdi» mənasına gəlir. «اق كندى» ok köndi = ox doğruldu» cümləsindəki «كندى» sözünə -gür şəkilçisi qoşmaqla «اقى كند كردى» okçı könd+gür+di» deyilir ki, «oxçu oxu doğrultdu» deməkdir.

ك، غ، ت hərfləri fe'lləri təsirli edən hərflər deyildir. Fe'llərdə bu işi ancaq ر r hərfi yerinə yetirir. Məsələn: «قش اجردى» kuş uç+ur+dı», «سوف كجردى» suw keç+ür+di» cümlələrində olduğu kimi. Bunlar «quş uçurdu», «su keçirdi» deməkdir. Burada təsirlilik ر r hərfi vasitəsilə meydana gətirilir. Vəssalam, bu da yuxarıdakı kimidir.

Fe'llərə ک غ، ت hərfləri tələffüzü asanlaşdırmaq üçün artırılır. Əgər bu hərflər artırılmasaydı, təsirli fe'l yaratmaq üçün keçmiş zamanda iki ر r, müzaredə isə üç ر r yanaşı gəlməli olardı. Məsələn: «قَتَعْدَى kutğardı=qurtardı» fe'lində غ ğ olmasaydı, bunun keçmiş zamanda təsirlilik halı «قَتَرْدَى kutrardı» olmalıydı. Eynən bunun kimi, «سُقَعْدَى suwğardı» sözünə ikinci ر r artırıldığı vaxt o, «سُقَرْدَى suwrardı» olmalıydı. Bunlara müvafiq şəkildə müzaredə «قَتَرَّرْ kutrarur» və «سُقَرَّرْ suwrarur» demək lazım gələrdi.

Buradakı ر r-lərin biri sözün kökündədir, ikincisi təsirlilik üçün əlavə olunmuşdur, üçüncüsü isə müzare əlamətidir. Buna görə qalm ahəngli غ ğ-li və ق ka-li sözlərdə sözün kökündəki ر r hərfi ğəyn hərfinə, sərt sözdə ت t-yə, incə ahəngli və ک ke-li sözlərdə isə ک ke hərfinə çevrilmişdir. Beləliklə, tələffüzdə bir şirinlik hasil olmuşdur.

İkincisi: əslində üç hərflə təsirsiz fe'llər təsirli olmaq üçün bu bölməyə daxil edilmişlər. «أَر تَرْدَى ar tirildi = adam dirildi» cümləsindəki «تَرْدَى tirildi» fe'lindən təsirli fe'l düzəltmək istədikdə o, «تَتَكَّرْ تَرَكَّرْدَى tir+gür+di» şəklinə düşür: «تَتَكَّرْ تَرَكَّرْدَى tənqri tirkürdi=tanrı dirildi». «Adam cəzalandırıldı» mənasında olan «أَر قَزَلْدَى ar kızıldı» cümləsindəki fe'li təsirli etmək üçün ona -ğur şəkilçisi əlavə olunur və «قَزَعْرْدَى kız+ğur+dı» alınır: «أَنَى قَزَعْرْدَى anı kızğurdi = onu cəzalandırdı, ona etdiyinin cəzası daddırıldı».

Üçüncüsü: əslində təsirsiz fe'llərdir. Mənası «iş görmək, həqiqətən görməyə niyyət etmək» olsa da, bu işdə «az-az, yavaş-yavaş görülmək» mənası vardır. «سَوْفَ تَمَجْرِدَى suw tamçurdi» sözü kimi; «su buluddan damladı, yavaş-yavaş səpil-

di» deməkdir, «أشج تشغردى aşıç taşğurdı» sözü də belədir, «qazan az qala daşdı» deməkdir.

Fe'l bu mənaya gəldikdə ikinci hərf keçmiş zamanda və müzaredə sükunlu, üçüncü hərf isə fəthəlidir.

Dördüncüsü: fe'l öz müstəqim mənasıdır və saydığımız mənalar-dan heç birini ifadə etmir. «تتكرى منى فتغردى tənqri mənı kutğardı = tanrı mənı sıxıntıdan qurtardı» cümləsi kimi. «ار فتغردى ər katğurdı = adam gülməkdən qəşş elədi» cümləsi də belədir.

Başqa biri işi görməyə kömək etsə, yaxud kömək etməkdə bəhsləşsə, yarıssa, onda –dı/di zaman şəkilçisindən əvvəl ش ş hərfi artırılır. Məsələn: «أل منكا ات سقغرشدى ol manqa at suwğarı+ş+dı = o mənə at suvarmaqda kömək etdi». Və yenə «أل منىك يرا لا قرن تذرشدى ol məninq birlə karm todhğur+uş+dı=o, qarm doyurmaqda mənimlə yarışdı» deməkdir.

Həqiqətdə həmin işi görmədiyi halda özünü görürmüş kimi göstərmək mənası yaratmağın iki yolu vardır.

Birinci yol: ا şkilçisindən əvvəl ن hərfi artırmaqdır. Bunun qaydası bəllidir. Məsələn: «أل ات سقغرندى ol at suwğar+ın+dı = o özünü at suvarırmış kimi göstərdi» və «أل قرن تذردى ol karm todhğur+un+dı = o, qarnını doyururmuş kimi göründü, yaxud bu işi öz-özünə gördü».

İkinci yol: daha çox istifadə edilən və bu yolda doğru və gözəl olanı fe'lə ن n hərfindən əvvəl س، م، s artırmaq yoludur. Nəticədə fe'lə üç hərf artırılmış olur: ن، م، س [-msın]. Məsələn: «أل ات سقغرمسندى ol at suwğar+ımsm+dı = o özünü at suvarırmış kimi göstərdi». Belə sözlərdə ن n

sükunlu, س s hərfi kəsralidir. Bu məsələ barədə tezliklə izahat veriləcək.

بُلْدُزْدِي B u l d u z d i: «بُلْدُزْدِي نَانَقْنِي = o, bir şey tapdırdı¹⁴⁸», (بُلْدُزْمَاق - بُلْدُزْر bulduzar – bulduzmək).

بِلْدُزْدِي B i l d ü z d i: «أَل مَنَا اِيش بِلْدُزْدِي = o mənə iş bildirdi, öyrətdi», (بِلْدُزْمَاق - بِلْدُزْر bildüzür – bildüzmək). Bu, oğuzcadır, o biri türklər belə demirlər.

بُرْبَشْدِي B u r b a ş d i: «أَل مَنَا اِيش بُرْبَشْدِي = iş qarışdı». Başqası da belədir, (بُرْبَاشْمَاق - بُرْبَاشْر burbaşur – burbaşmak).

بَرْتِشْتِيلَار B ər t i ş t i l ər: «أَلار بِير اِكْلِي نِيك كُنْكِلِن بَرْتِشْدِي لَار = onlar bir ikindininq könqlin bərtiştir = onlar sərtləşdilər, dilləşdilər, bir-birinin könlünü qırdılar və yaraladılar», (بَرْتِشْوَر - بَرْتِشْمَاق bərtişür – bərtişmək).

بُغْرُشْدِي B o ğ r u ş d i: «أَل مَنَا يِغَاچ بُغْرُشْدِي = o mənə ağac yonmaqda yardım etdi». Yarışma da belədir, (بُغْرُشْمَاق - بُغْرُشْوَر boğruşur – boğruşmak).

بُتْرُشْدِي B ü t r ü ş d i: «أَلار اِكِّي بُتْرُشْدِي = onlar ikisi mühakimə olundular və məhkəməyə qarşılıqlı şahid gətirdilər», (بُتْرُشْمَاق - بُتْرُشْوَر bütürüşür – bütürüşmək)¹⁴⁹.

بَاتْرُشْدِي B a t r u ş d i: «أَلار اِكِّي بِير بِيرِك سَنَقَا بَاتْرُشْدِي = onlar ikisi bir - birig suwka batruşdı = onlar ikisi bir-birini suya batırdılar», (بَاتْرُشْمَاق - بَاتْرُشْوَر batruşur – batruşmək).

¹⁴⁸ Əslində, bu, «yedirdi = yedizdirdi» modeli üzrə «tapızdırdı» kimidir.

¹⁴⁹ Uyğurlar «bütürüşdi» və «batruşdı» fe'llərini «pütürüşdi» və «patruşdı» şəklində vermiş (TTD, II tom, bet 290-291), bunun səbəbini izah etməmişlər. Ehtimal ki, bu tipli sözlər onlarda tarixən «p» səsi ilə tələffüz edilir. Çinlilər isə mətnaltı haşiyədə verdikləri qeyddə ب = p yazmaqla, ehtimal ki, həmin səbəbi izah etmiş olmalıdırlar (DLT-Çin, II cild, s.206).

بَکَلَشْدَى B ə k l ə ş d i: «أل مَبِك بَرِلا بَکَلَشْدَى ol məninq birlə bəkləşdi = o mənimlə saziş, əhdnamə bağladı».

بَکَلَشْدَى B ə k l ə ş d i: «أل مَنکا قَبِغ بَکَلَشْدَى ol manqa kapuğ bəkləşdi = o mənə qapını bərkitməkdə, bağlamaqda kömək etdi».

بَکَلَشْدَى B ə k l ə ş d i: «أل مَنکا ات بَکَلَشْدَى ol manqa at bəkləşdi = o mənə atı gözləməkdə, müşahidə etməkdə yardım etdi». Başqası da belədir. Oğuzca. (بَکَلَشْمَاک - بَکَلَشْوَر bəkləşür – bəkləşmək).

تَرِبُشْدَى T ö r p ü ş d i: «أل مَبِك بَرِلا يَفاج تَرِبُشْدَى ol məninq birlə yığaç törpüşdi = o mənimlə birlikdə ağac rəndələməkdə yarışdı». Yardım etmək də belədir, (تَرِبُشْمَاک - تَرِبُشْوَر törpişür – törpişmək).

تَبْرَشْدَى T ə p r ə ş d i: «کِشَى قَمُغ تَبْرَشْدَى kişi kamuğ təprəşdi = hamı tər-pəndi, tər-pəşdi, qayna(ş)dı». Qaynaşan, tər-pəşən hər şey haqda belə deyilir, (تَبْرَشْمَاک - تَبْرَشْوَر təprəşür–təprəşmək).

Bu şeirdə də işlənmişdir:

أل قَرَمُغ قَبِشِن اِنار

اَشَلِق تَرِغ اِن اِنار

يَقَلِق يَغى مَندا تِنار

سَن کَلِبَن تَبْرَشْوَر

«Ol kar kamuğ kışm inər,

Aşlıq, tarıq anın önər,

Yawlak yağı məndə tmar,

Sən kəlibən təprəşür».

Bütün qışı qar yağar,

Buğda, taxıl ondan bitər,

Yavuz yağı məndə dincələr,

Sən gəlincə tər-pəşər.

(Yazla qışın bəhsləşməsinə təsvir edir: ey qış, qar-yağış səndə yağar, ey yaz, toxum, buğda səndə bitər, ey qış, yavuz yaği sən gərəndə dincələr, ey yaz, sən gələndə yaği hərəkətə keçər).

تَلِيشْدِي T a l p ı ş d i : « فُشَلار فَمُغ تَلِيشْدِي kuşlar kamuğ talpışdı = quşlar hamısı qanad çırpdı».

تَلِيشْدِي T a l p ı ş d i : « بَيْرِق فَمُغ تَلِيشْدِي bayrak¹⁵⁰ kamuğ talpışdı=bütün bayraqlar dalğalandı, (nizə ucuna taxılan ipək parçalar dalğalandı), (تَلِيشْماق - تَلِيشْمور talpışur – talpışmak).

تَرْتِيشْدِي T a r t ı ş d i : « أَل مَنكا أُرُق تَرْتِيشْدِي ol manqa uruk tartışdı = o mənə ip dartmaqda, gərməkdə kömək etdi».

تَرْتِيشْدِي T a r t ı ş d i : « نَانِك تَرْتِيشْدِي tartışdı nənq = bir nəsnənin parçaları, hissələri, zərrələri bir-birini çəkdi, cəzb etdi».

تَرْتِيشْدِي T a r t ı ş d i : « أَل مَنِك بَرلا يا تَرْتِيشْدِي ol məninq birlə ya tartışdı = o mənimplə yay datmaqda yarışdı».

تَرْتِيشْدِي T a r t ı ş d i : « أَل مَنكا أَلْون تَرْتِيشْدِي ol manqa altun tartışdı = o mənə qızıl çəkməkdə kömək etdi». Hər hansı bir şeyi çəkmək üçün də belə deyilir, (تَرْتِيشْماق - تَرْتِيشْمور tartışur - tartışmak).

تَرْتِيشْدِي T ü r t ü ş d i : « أَل مَنِك بَرلا فُغشقا ياغ تَرْتِيشْدِي ol məninq birlə koğuşka yağ türtüşdi = o mənimplə dəriyə yağ sürtməkdə yarışdı». Hər hansı bir şeyi sürtmək üçün də belə deyilir, (تَرْتِيشْماق - تَرْتِيشْمور türtüşür – türtüşmək).

¹⁵⁰ Basma nüsxədə ərəb əlifbası ilə bu sözün ikinci hərfinin üstündə iki nöqtə görünməyə görə Bəsim Atalay onun həm «bayrak=bayraq», həm də «batrak=nizə» kimi oxunduğunu qeyd etmiş, özü «بَيْرِق bayrak» şəklində oxumuşdur (DLT, II, s. 205). Hər iki söz də bu nümunəyə uyğun gəlir. Salih Mütəllibov bunu «bayrak» (TSD, II tom, bet 238) uyğurlar isə yazma nüsxənin 234-cü səhifəsinə istinadən «batrak» kimi vermişlər (TTD, II tom, bet 293). Çinlilər də bu haqda müvafiq qeyd vermiş, orada çin dilindəki mətnin içində ərəb və latın qrafikası ilə «batrak» sözünü yazmış, deməli, uyğurların qeydini təkrarlamışlar (DLT-Çin, II cild, s.206). Hüseyn Düzgün bu sözü «bayrak» (دل ت s.375), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «batrak» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.524).

تَبْرَشْدَى T o p r a ş d ı : «يَبْرُ قُرْبُ تَبْرَشْدَى» yer kurup topraşdı = yer quruyub tozlandı», (yağışın azlığından yer qurudu, yerdən toz qopur), (تَبْرَشْمَاق - تَبْرَشْوُر - تَبْرَشْمَاق) topraşur – topraşmak).

تَبْرَشْدَى لَار T ə b z ə ş d i l ə r : «الَار قَمْعُ بُو ايشقا تَبْرَشْدَى لَار» olar kamuğ bu işka təbzəşdilər = onlar hamısı bu işə həsəd apardılar», (تَبْرَشْمَاق - تَبْرَشْوُر - تَبْرَشْمَاق) təbzəşür – təbzəşmək)¹⁵¹.

تَبْرَشْدَى T e r g ə ş d i : «تَقَى تَبْرَشْدَى» təwəy tergəşdi = dəvə qatarlaşdı». Bir-birinin ardınca qatarlaşan hər şey üçün belə deyilir, (تَبْرَشْمَاق - تَبْرَشْوُر - تَبْرَشْمَاق) tergəşür – tergəşmək). Başqası da belədir.

تَبْلَشْدَى لَار T ə p l ə ş d i l ə r : «الَار بُو ايشغ قَمْعُ تَبْلَشْدَى لَار» olar bu işiğ kamuğ təpləşdilər = onlar bu işə hamısı razı oldular», (تَبْلَشْوُر - تَبْلَشْمَاق) təpləşür – təpləşmək)¹⁵².

تَبْلَشْدَى لَار T ü p l ə ş d i l ə r : «الَار بُو ايشغ تَبْلَشْدَى لَار» olar bu işiğ tüpləşdilər = onlar bu işin əslini, kökünü aradılar», (تَبْلَشْمَاق - تَبْلَشْوُر - تَبْلَشْمَاق) tüpləşür – tüpləşmək).

تَبْلَشْدَى T a t l a ş d ı : «الَار اِكى بَر لا تَبْلَشْدَى» olar ikki birlə tatlaşdı = onlar ikisi birlikdə tatca, farsca danışdılar». Uyğurca danışanlara da yenə belə deyilir, (تَبْلَشْمَاق - تَبْلَشْوُر - تَبْلَشْمَاق) tatlaşur – tatlaşmak).

تَبْلَشْدَى T a l k ı ş d ı : «أَل مَنكا أَيْما تَبْلَشْدَى» ol manqa oyma talkışdı = o mənə nə çəkmə tikilən keçəni bükməkdə və dürməkdə kömək

¹⁵¹ Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.208) və uyğurlar bu sözü də «p» ilə «təpzəşdilər» şəklinə oxumuşlar (TTD, II tom, bet 294). Onlarda «p» ilə oxunuş digər sözlərdə də müşahidə edilir. Ehtimal ki, bu da tarixi orfoepiya, ənənə ilə bağlıdır.

¹⁵² Bəşim Atalaym qeydinə görə, «təpləşmək» məsdəri yazma nüsxədə təshih edilərək «taplaşınak» şəklinə salındığı üçün bu maddədəki üç söz «taplaşdı-taplaşur-təpləşmək» şəklinə olmalıdır (DLT, II, s.206). Uyğurlar da bu məzmununda bir qeyd vermiş, maddəni «taplaşdılar», müzare və məsdəri «taplaşur-taplaşmak» şəklinə yazmışlar (TTD, II tom, bet 295). Çinlilər də uyğurlar kimi hərəkət etmişlər (DLT-Çin, II cild, s.206). Hüseyin Düzgün bu sözü «təpləşdilər» (دل ت s.376), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «tüpləşdilər» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.226). Salih Mütəllibov isə «təpləşdi-təpləşür-təpləşmək» kimi oxumuşdur (TSD, II tom, bet 239-240).

etdi». Bükülən və dürülən hər şey üçün belə deyilir,
(تَلْقِشُورُ - تَلْقِشْمَاقِ talkışur – talkışmak).

تُكَلِّشْدِي T ö k l ə ş d i: «تُكَلِّشْدِي نَانِقِ tökləşdi nənq = nəsne töküldü,
dağıldı, axdı», (تُكَلِّشْمَاقِ - تُكَلِّشُورُ tökləşür – tökləşmək).

تُغْلِشْدِي T ü g l ü ş d i: «تُغْلِشْدِي لَارِ يِبِ tüglüşdi = iplər düyünləşdi,
düyüldü», (تُغْلِشْمَاقِ - تُغْلِشُورُ tüglüşür – tüglüşmək).

تِكْلِشْدِي T i k l i ş d i: «تِكْلِشْدِي يَغَاچِ tikləşdi = ağac əkildi, dikildi».
Başqası da belədir, (تِكْلِشْمَاقِ - تِكْلِشُورُ tikləşür – tikləşmək).

تِرْمِشْدِي T ı r m a ş d i: «تِرْمِشْدِي اَلَارِ اِكْيِ tirmaşdı = onlar ikisi
dırmalandılar, qaşındılar», (تِرْمِشْمَاقِ - تِرْمِشُورُ tırmaşur – tır-
maşmak).

چَالْپَاشْدِي Ç a l p a ş d i: «چَالْپَاشْدِي اَلَارِ اِكْيِ çalpaşdı = onlar ikisi bir
işdə çarpışdılar, mübahisə etdilər, sərtləşdilər». Əşya pis-
ləşdiyi zaman da belə deyilir, (چَالْپَاشُورُ - چَالْپَاشْمَاقِ çalpaşur –
çalpaşmak).

چَانْدِشْدِي Ç a n d i ş d i: «چَانْدِشْدِي اَلَارِ اِكْيِ çandışdı = onlar ikisi
bir-birinə sərtləşdilər, biri digərindən qaçındı», (چَانْدِشُورُ -
چَانْدِشْمَاقِ çandışur – çandışmak).

چُمْرُشْدِي Ç u m r u ş d i: «چُمْرُشْدِي اَلَارِ مَنِيكِ çumruşdı = onlar mənimlə birlikdə suya dalmaqda,
cummaqda yarışdılar». Yardım işi də belədir, (چُمْرُشُورُ -
چُمْرُشْمَاقِ çumruşur – çumruşmak).

چَاَوْرُشْدِي Ç ə w r ü ş d i: «چَاَوْرُشْدِي اَلِ مَنِيكِ ol məninq birlə ok
çəwrüşdi = o, ox çevirməkdə mənimlə yarışdı». Hər hansı
yuvarlaq bir şeyi çevirmək də belədir, (چَاَوْرُشُورُ - چَاَوْرُشْمَاقِ
çəwrüşür – çəwrüşmək).

چَاَوْرُشْدِي Ç o k r a ş d i: «چَاَوْرُشْدِي تَبِزَلَارِ tabizlər çokraşdı = bataqlıq yerlər
dalğalandı».

جُقَرَشْدَى Ç o k r a ş d ı : « كِشَى بىر بىر اچندا جُقَرَشْدَى» kişi bir-bir içində çox-
raşdı=adamlar coşub daşdılar». Hər hansı bir çoxluq,
izdiham qaynadığı və coşduğu zaman da belə deyilir,
(جُقَرَشْمَاق - جُقَرَشْوُر - çokraşur – çokraşmak).

جُقَرَشْدَى Ç ı k r ı ş d ı : « بىر بىر نىك اغرى لىقن جُقَرَشْدَى» bir-birninə oğrılıqın
çıkışı = bir-birinin oğurluğunun üstünü açdılar». Hər
hansı bir şeyi meydana çıxarmaqda köməkləşmək və ya-
rışmaq da belədir, (جُقَرَشْمَاق - جُقَرَشْوُر - çıkışışur – çıkışışmak).

جُقَرَشْتَى Ç a k r ı t ı : « بوى بىر بىر كا جُقَرَشْتَى» boy bir-birigə çakrıştı = boy
xalqı bir-birini hayladı, çağırdı». Oğuzca. (جُقَرَشْمَاق - جُقَرَشْوُر - çakrışur – çakrışmak).

تِكْرَشْدَى T i k r ə ş d i : « اتلار اذاقى تِكْرَشْدَى» atlar adhakı tikrəşdi = atların
ayağı, nalı səs verdi».

تِكْرَشْدَى T i k r ə ş d i : « اعلان تِكْرَشْدَى» oğlan tikrəşdi = uşaq böyüdü»,
(تِكْرَشْمَاق - تِكْرَشْوُر - tikrəşür – tikrəşmək).

جُقَرَشْتَى Ç ı k r a ş t ı : « تيش جُقَرَشْتَى» tiş çıkraştı = diş qıcırdadı». Qıcırdan
hər şey üçün belə deyilir, (جُقَرَشْمَاق - جُقَرَشْوُر - çıkraşur –
çıkraşmak)¹⁵³.

جِرْكَشْتَى Ç ə r g ə ş t i : « ائى سو جِرْكَشْتَى» ikki sü çərgəşti= iki qoşun çərgəyə
düzüldü, səf çəkdi». Bu şeirdə də işlənmişdir:

كلسا ابىك تىركىم
ايتا كىمت تىركىم
تىرلىمى تىركىم
امدى جىرك جىركشور

«Kəlsə abanq tərkenim,

Etilgəmət türkünüm,

¹⁵³ Bu maddənin müzare və məsdərini Bəsim Atalay qoymuşdur (DLT, II, s. 209). Salih Mütəllibovda müzare və məsdər yoxdur (TSD, II tom, bet, 243). Uygurlarda isə həm müzare, həm məsdər var, ancaq qeyd yoxdur (TTD, II tom, bet 300). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevərdə də müzare və məsdər var (DLT-2005, s. 227).

Tarıлмаğay tərkinim,
 Əmdi çərig çərkəşür».
 Gəlsə əgər tərkenim,
 Oymağm halı xoş olar.
 Evləri də dağılmaz,
 İndi qoşun səf tutur.

(Xaqanı yabakularla vuruşmada yardıma çağıraraq deyir: əgər xaqanın köməyə yetsə, oymağm halı xoş olar, evləri yıxılmaz, hər b səfləri düzülmüşdür, ey xaqan, imdada yet), (جَرَكشور - جَرَكشماک چərgəşür – çərgəşmək).

جَرَلشدى Ç a r l a ş d i: «اغلان جَرَلشدى» oğlan çarlaşdı = uşaqlar ağlaşdı).

جَرَلشدى Ç a r l a ş d i: «يَنگان لار جَرَلشدى» yengənlər çarlaşdı = fillər bağırdı», (جَرَلشماک - جَرَلشور çarlaşur - çarlaşmak).

جَكَلشدى Ç ə k l ə ş d i: «أل مَنیک برلا جَكَلشدى» ol məninq birlə çəkləşdi = o mənimplə mərc gəldi», (جَكَلشماک - جَكَلشور çəkləşür – çəkləşmək).

چِكَلشدى Ç i k l i ş d i: «تُگُون قَمُغ چِكَلشدى» tügün kamuğ çiklişdi = düyün tamam sıxlaşdı», (چِكَلشماک - چِكَلشور çiklişür – çiklişmək).

چَرَمَشدى Ç ə r m ə ş d i: «أل مَنکا جَعغ جَرَمَشدى» ol manqa çağığ çərməşdi = o mənə qamçmm ucunu bükməkdə kömək etdi». Başqası da belədir, yarış üçün də belə deyilir, (چَرَمَشور - چَرَمَشماک çərməşür – çərməşmək).

سُرْتشدى S ü r t ü ş d i: «أل مَنیک برلا فَعشقا ياغ سُرْتشدى» ol məninq birlə koğuşka yağ sürtüşdi = o mənimplə birlikdə dəriyə yağ sürtməkdə yarışdı».

سُرْتشدى S ü r t ü ş d i: «أل مَنیک برلا اشق سُرْتشدى» ol məninq birlə aşuk sürtüşdi = o mənimplə aşiq sürtməkdə, aşığı sürtərək üzünü

aşındırmaqda yarışdı, (سُرْتُشُور - سُرْتُشْمَاک) sürtüşür – sürtüş-mək).

S a ç t a ş d ı : «اَلار اِکى سَجْتَشْدى» olar ikki saçtaşdı = onlar ikisi saçlaşdılar», (سَجْتَشْمَاق - سَجْتَشُور) saçtaşur – saçtaşmak).

S ı x t a ş d ı : «كيشى قَمْع سِخْتَشْدى» kişi kamuğ sixtaşdı = bütün xalq ağlaşdı», (سِخْتَشْمَاق - سِخْتَشُور) sixtaşur – sixtaşmak). Bu sözün غ ğ ilə olan variantı da var: «سِغْتَشْدى sığtaşdı».

S e d h r ə ş d i : «ثون سَدْرَشْدى» ton sedhrəşdi = paltar süzüldü, qalınlığı yox oldu».

S e d h r ə ş d i : «بُدون سَدْرَشْدى» budun sedhrəşdi = xalq azaldı, budun seyrəkləşdi». Hər hansı bir şey sıxlıqdan sonra seyrəkləşsə, yenə belə deyilir, (سَدْرَشْمَاق - سَدْرَشُور) sedhrəşür – sedhrəşmək).

S ı d r ı ş d ı :¹⁵⁴ «اَل لَنكِر قار سِدرَشْدى» ol anqar kar sıdrişdı = ona qar sıyımaqda, kürüməkdə kömək etdi». Başqası da belədir, (سِدرَشْمَاق - سِدرَشُور) sıdrişur – sıdrişmak).

T o ğ r a ş d ı : «اَل مَنكا اَت تَغْرَشْدى» ol manqa ət toğraşdı = o mənə ət doğramaqda kömək etdi», (تَغْرَشْمَاق - تَغْرَشُور) toğraşur – toğraşmak).

T ı ğ r a ş d ı : «اَعْلان تِغْرَشْدى» oğlan tığraşdı = uşaqlar gürbüzləşdilər, ətə-qana doldular, bahadırlaşdılar». Bahadır olan adama «تِغْرَاق tığrak» deyilir, (تِغْرَشْمَاق - تِغْرَشُور) tığraşur – tığraşmak)¹⁵⁵.

¹⁵⁴ Bəsim Atalayın haqlı olaraq qeyd etdiyinə görə, bu söz yanlışlıqla dh ilə deyil, d ilə verilmişdir. Əslində «sıdrişdı» olmalıdır (DLT, II, s. 211). Salih Mütəllibov «sıdrişdı» şəklində vermişdir (TSD, II tom, bet 245). Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.214) və uygurlar da dh ilə yox, d ilə yazmışlar (TTD, II tom, bet 304). Hüseyn Düzgün (دل ت s.378) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də «sıdrişdı» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.487).

¹⁵⁵ Bu fe'lin müzəresi və məsdəri mətndə verilməmişdir, Bəsim Atalay qoymuşdur (DLT, II, s. 212).

توغرۇشدى Toğruşdı: «أل مېك بلا يولقا توغۇشدى» ol məninq birlə yolka toğruşdı = o mənimlə yol məsələsində yarışdı», (o mənimlə yeriməkdə, arzuya doğru getmədə durmadan yarışdı), (توغۇشماق - توغۇشور toğruşmaq – toğruşmak)¹⁵⁶.

توغراşدى Toğraşdı: «تون كىردىن توغراşدى» ton kirdin toğraşdı = paltar kirdən parçalandı». Hər hansı bir şeydə parçalanma və yarıma gördüyü zaman bu söz işlədilir, (توغۇشماق - توغۇشور toğruşmaq – toğruşmak).

سوغۇشدى Soğuşdı: «فملا رسوغۇشدى» kumlar suwuğ soğuşdı = qum suyu canına çəkdi, sordu». Başqası da belədir, (سوغۇشماق - سوغۇشور soğuşmaq – soğuşmak).

سېغۇشدى Sığuşdı: «الار بېرىبىرک سېغۇشدى» olar bir-birig sığuşdı = onlar bir-birinə sıxışdılar», (سېغۇشماق - سېغۇشور sığuşmaq – sığuşmak).

ساقۇشدى Saquşdı: «أل منكا ترغ ساقۇشدى» ol manqa tariğ sawuşdı = o mənə toxum sovrurmaqda kömək etdi». Başqası da belədir. Qabdakı şorbanı daşmaması üçün sovrurmaq da belədir, (ساقۇشماق - ساقۇشور saquşmaq – saquşmak).

سېقىشدى Sıqışdı: «الار برجا سېقىشدى» ular barça sıqışdı = erkək kəklilər hamısı fitə bənzər bir səs çıxardılar». İlan və ya başqa biri fit çalsa, yenə belə deyilir, (سېقىشماق - سېقىشور sıqışmaq – sıqışmak).

تومرۇشدى Tomruşdı: «أل مېك برلا يىغاچ تومرۇشدى» oi məninq birlə yığaç tomruşdı = o mənimlə ağacı dəyirmi, sini şəkildə kəsməkdə yarışdı», (تومرۇشماق - تومرۇشور tomruşmaq – tomruşmak).

¹⁵⁶ Bu fe'lin müzaresi və məsdəri məndə göstərilməmişdir, Bəsim Atalay qoymuşdur (DLT, II, s. 212).

سَمْرِشْدِي S ə m r i ş d i: «اتلار قمغ سمرشدی» atlar kamuğ səmrişdi = atların hamısı kökəldi». Başqası da belədir, (سَمْرِشْمَاک - سَمْرِشُور - səmrişür - səmrişmək).

سَمْرِشْدِي S ö m r ü ş d i: «أل مَبِك برلا سوغ سمرشدی» ol məniq birlə suv sömrüşdi = o mənimlə su sümürməkdə yarışdı». Başqası da belədir, (سَمْرِشْمَاک - سَمْرِشُور - sömrüşür - sömrüşmək).

سَمْرِشْدِي S a n r u ş d i: «لار قمغ سمرشدی» əsrüklər kamuğ sanruşdı = sərxoşlar tamam zayladılar». Bunun əsli «سَمْرِشْدِي san-dırışdı»dır, (سَمْرِشْمَاک - سَمْرِشُور - sanrışür - sanrışmək). Bu məsələdə də işlənmişdir: «سَبَبْدَا سَمْرِش بِلْسَا اَرْتَكُونْدَا اِرْتَش بِلْمَلْس sa-banda sandırış bolsa, örtkündə irtəş¹⁵⁷ bolmas = cüt zamanı hay-küy olsa, vəl zamanı dava-dalaş olmaz».

سَمْرِشْدِي S a t ğ a ş d i: «الار بیر اِکِنْدِي بِلَا سَمْرِشْدِي» olar bir ikindi bilə satğaşdı = onlar ikisi bir-birinə sataşdılar», (onlar bir-birinin boynunu qanırdılar). Qarşılıqlı təşəxxüs satmaq barədə də belə deyilir.

سَمْرِشْدِي S a t ğ a ş d i: «أل مَنکا يولدا سَمْرِشْدِي» ol manqa yolda satğaşdı = o mənə yolda rast gəldi, rastlaşdı».

سَمْرِشْدِي S a t ğ a ş d i: «الار اَلِم بَرِم بِلَا سَمْرِشْدِي» olar alım berim bilə satğaşdı = onlar haq-hesabı, borcu-alacağı qarşılıqlı şəkildə çürütdülər». Oğuzca. (سَمْرِشْمَاک - سَمْرِشُور - satğaşür - satğaşmək).

سَمْرِشْدِي S i t ğ a ş d i: «أر قَمغ سَمْرِشْدِي اِرْتَش بِلَاک سَمْرِشْدِي» ər kamuğ bilək sitğaşdı = bütün adamlar kömək üçün biləklərini, qollarını çırmaldılar». Kömək və bəhs mənasında da belə deyilir, (سَمْرِشُور - سَمْرِشْمَاک sitğaşür - sitğaşmək).

¹⁵⁷ Bu söz iki hərəkə ilə «irtəş/irtiş» şəklində yazılmışdır. Doğru variantı «irtəş» olmalıdır.

سَرَقَشْدَى S a r k ı ş d ı : «بُوْرْدِن سُوْف سَرَقَشْدَى buzdın suw sarkışdı = buzdan çoxlu su damladı», (سَرَقَشْمَاق - سَرَقَشْوُر - سَرَقَشْمَاق sarkışur–sarkışmak).

سَجَلَشْدَى S a ç l a ş d ı¹⁵⁸: «أَل اِكِّي بِلَا سَجَلَشْدَى ol ikki bilə saçlaşdı = onlar ikisi saçlaşdı», (سَجَلَشْمَاق - سَجَلَشْوُر - سَجَلَشْمَاق saçlaşur – saçlaşmak).

سُجَلَشْدَى S u ç l u ş d ı : «أَل مَنِيْكَ اذَاق تِن تِكَاَن سُجَلَشْدَى ol məninq adhaktın tikən suçluşdı = o, ayağımdan tikan çıxarmaqda mənə kömək etdi». Qıhncı qımdan çıxarmaqda köməkləşmək və ya yarışmaq da belədir, (سُجَلَشْمَاق - سُجَلَشْوُر - سُجَلَشْمَاق suçluşur – suçluşmak). Başqası da belədir.

سَرَلَشْدَى S a r l a ş d ı : «أَل مَنَا سَرَلَشْدَى ol manqa suwluk sarlaşdı = o mənə sarıq, çalma sarımaqda kömək etdi». Hər hansı bir şeyi sarımaq və ya bu işdə yarışmaq da belədir, (سَرَلَشْوُر - سَرَلَشْمَاق sarlaşur – sarlaşmak).

سُزَلَشْدَى S ö z l ə ş d i : «أَل مَنِيْكَ بِرَا سُزَلَشْدَى ol məninq birlə sözləşdi = o məninqlə sözləşdi, söyləşdi, söhbət etdi», (سُزَلَشْمَاق - سُزَلَشْوُر - سُزَلَشْمَاق sözləşur–sözləşmək). Sözü'n əsli و vav hərfi ilə سُوْزَلَشْدَى şəklindədi

سُزَلَشْدَى S ü z l ü ş d i : «سُوْف لَار قَمْع سُوْف سُزَلَشْدَى suwlar kamuğ süzlüşdi = su-lar tam süzüldü», (سُزَلَشْمَاق - سُزَلَشْوُر - سُزَلَشْمَاق süzlüşür–süzlüşmək).

سَقَلَشْدَى S a w l a ş d ı : «أَل مَنِيْكَ بِرَا سَقَلَشْدَى ol məninq birlə sawlaşdı = o mənə, mən də ona atalar sözü dedim». Eləcə də nəyisə xəbər vermək, nəql etmək, söhbətləşmək və başqası haqqında danışmaq bu sözlə ifadə olunur, (سَقَلَشْمَاق - سَقَلَشْوُر - سَقَلَشْمَاق sawlaşur–sawlaşmak).

¹⁵⁸ On səkkiz maddə yuxarıda həmin kəlmə «S a ç t a ş d ı» şəklində verilmişdir. Deməli, bu, ləhcə fərqidir. «Divan»da bəzən hər hansı eyni sözü'n bir hərflə fərqi ilə digər variantlarına da rast gəlirik. Bunlar da ləhcə fərqi kimi qəbul edilməlidir.

سَقْلَشْدَى S a k l a ş d ı : « بُدُون قَمْع سَقْلَشْدَى budım kamuğ saklaşdı = bütün xalq bir-birindən saxlandı, gizləndi», (سَقْلَشْمَاق - سَقْلَشْوَر - saklaşur – saklaşmak).

سُقْلَشْدَى S o k l u ş d ı : « سُقْلَشْدَى نَانِك sokluşdı nənq = bir şey başqa şeyə soxuldu və yerləşdi». Bu, qılıncm dəmirdən olan baş tərəfinin qəbzə içinə girməsi və orada yerləşməsi kimidir, (سُقْلَشْمَاق - سُقْلَشْوَر - sokluşur – sokluşmak).

سِقْلَشْدَى S ı k l ı ş d ı : « بُدُون بَرَجَا سِقْلَشْدَى budhun barça sıqlışdı = xalq tamam sıxışdı». Hər hansı bir şey yeri daralacaq dərəcədə sıxışsa, yenə belə deyilir. Üzüm sıxıldığı zaman da bu söz işlənir, (سِقْلَشْمَاق - سِقْلَشْوَر - sıqlışur – sıqlışmak).

سُمْلَشْدَى S u m l u ş d ı : « نَت قَمْع سُمْلَشْدَى tat kamuğ sumluşdı¹⁵⁹ = tatlar, farslar öz dillərində danışdılar». Kim türkcədən başqa dildə danışsa, belə deyilir, (سُمْلَشْمَاق - سُمْلَشْوَر - sumluşur – sumluşmak).

سَرْمَشْدَى S a r m a ş d ı : « أَل مَنكَا يَشِغ سَرْمَشْدَى ol manqa yışığ sarmaşdı = o mənə ip sarımaqda kömək etdi», (bu, ağac üstünə ip sarımaq kimidir, (سَرْمَشْمَاق - سَرْمَشْوَر - sarmaşur – sarmaşmak).

سَرْمَشْدَى S a r m a ş d ı : « ایش سَرْمَشْدَى iş sarmaşdı = iş sarmaş-dolaş oldu, qarışdı». Bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsizdir.

سَرْمَشْدَى S a r m a ş d ı : « أَل مَنكَا بَلِق سَرْمَشْدَى ol manqa balıq sarmaşdı = o mənə sudan balıq çıxarmaqda kömək etdi».

سَرْمَشْدَى S a r m a ş d ı : qabdan tutmac süzülən zaman və ya mayenin içindən yad bir cisim çıxarılan zaman da yenə belə deyilir, (سَرْمَشْمَاق - سَرْمَشْوَر - sarmaşur – sarmaşmak).

¹⁵⁹ Hüseyin Düzgün bu sözü maddə başında «somluşdı», misalda, müzare və məsdərdə «sumluşdı-sumluşur-somluşmak» kimi (DLT s.380) vermiş, Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «somlışdı-somlışur-somlışmak» kimi (DLT-2005, s.499) oxumuşlar.

تَنجِشْدِي T a n ç ı ş d ı : «أتلار قَمْع تَنجِشْدِي» ətlər kamuğ tançışdı = ət tamam xarab oldu, qoxdu», (تَنجِشْمَاق - تَنجِشُور - tançışur–tançışmak).

سَنجِشْدِي S a n ç ı ş d ı : «الار اِكِي سَنجِشْدِي» olar ikki sançışdı = onlar ikisi bir-birini bıçaqladılar». Başqası da belədir, (سَنجِشُور - سَنجِشْمَاق sançışur – sançışmak).

سَنجِشْدِي S a n ç ı ş d ı : «بِكلار سَنجِشْدِي» bəglər sançışdı = bəylər bir-biri ilə vuruşdular», (bəylər savaşıdılar, biri o birini məğlub etdi).

تَبْرُشْدِي T a p r a ş d ı : «تَقِي قَمْع تَبْرُشْدِي» təwəy kamuğ tapraşdı = dəvələr hamısı sıçradı», (تَبْرُشْمَاق - تَبْرُشُور - tapraşur - tapraşmak). Bu söz ancaq dəvələr haqqında söylənir.

تَتْرُشْدِي T a t r u ş d ı : «الار بِير اِكِنْدِيكا ات تَتْرُشْدِي» olar bir ikindigə ət tataruşdı=onlar bir-birinə ət daddırdılar, yedirdilər». Başqası da belədir, (تَتْرُشْمَاق - تَتْرُشُور - tatrüşur – tatrüşmak).

تِترُشْدِي T i t r ə ş d i : «كِشِي تُمْلِغْدِم تِترُشْدِي» kişi tumlığdm titrəşdi = adamlar soyuqdan titrəşdilər». Hər hansı bir şey uzaqlaşsa, yenə belə deyilir, (تِترُشْمَاق - تِترُشُور - titrəşür – titrəşmək).

كُپْرُشْدِي K o p r u ş d ı : «ال مَنكا قُش كُپْرُشْدِي» ol manqa kuş kopruşdı = o mənə quş uçurtmaqda kömək etdi». Hər hansı bir şeyi yerindən qaldırmaq üçün də belə deyilir, (كُپْرُشْمَاق - كُپْرُشُور - kopruşur – kopruşmak).

كُتْرُشْدِي K u t r u ş d ı : «اِغْلان كُتْرُشْدِي» oğlan kutruşdı = uşaqlar oynadılar və sevindilər», (كُتْرُشْمَاق - كُتْرُشُور - kutruşur – kutruşmak).

كُوتْرُشْدِي K o t r u ş d ı : «ال مَنكا قَاب كُوتْرُشْدِي» ol manqa kap kotruşdı = o mənə qabı boşaltmaqda kömək etdi». Başqası da belədir, (كُوتْرُشْمَاق - كُوتْرُشُور - kotruşur – kotruşmak).

كُچْرُشْدِي K a ç r u ş d ı : «الار اِكِي كُچْرُشْدِي» olar ikki kaçruşdı = onlar ikisi bir-birini qaçırdılar», (كُچْرُشْمَاق - كُچْرُشُور - kaçruşur–kaçruşmak).

فردشدى K u r d a ş d ı : «أل بك يرلا فردشدى» ol bəg birlə kurdaşdı = o, bəylə bir sırada oturdu, bir dərəcədə oturdu». Başqası da belədir, (فردشماق - فردشور - kurdaşur – kurdaşmak).

قذرشدى K a d h r ı ş d ı : «أل منك يرلا بيون قذرشدى» ol məniq birlə boyun kadhrışdı = o mənimlə birlikdə boyun qanırmaqda, əyməkdə yarışdı». Başqası da belədir.

قذرشدى K a d h r ı ş d ı : «أل إكى سوز قذرشدى» ol ikki söz kadhrışdı = o ikisi bir-birinin sözünü rədd, təkzib etdi». Bu şeirdə də işlənir:

أيشى أتك آرئشب
أغرق بلا آرئشب
بئينن ألب قذرئشب
تتغن ألب قل سئار

«İşı anmq artaşıp,
Oğrak bilə örtəşip,
Boynm alıp kadhrışıp,
Tutğun alıp kul satar».
Onun işi pisləşdi,
Oğrak ilə bəhsləşdi,
Boyun alıb qanırdı,
Dustaq alıb, qul satar.

(Əsir düşmüş bir adamın vəziyyətini təsvir edir: onun işi pozuldu, pisləşdi, çünki onun mənsub olduğu boy oğraklarla bəhsləşdi, bir-birinə hücum etdilər, oğraklar onlara boyun əydirdilər, özlərini əsir edib, satlıq qul kimi fidyə aldılar).

قيسرئشدى K ı s r u ş d ı : «أل انكر قيسرئشدى» ol anqar kısımaq kısıruşdı = o ona üzəngi qayışını qısaltmaqda, gödəltməkdə kömək etdi». Başqası da belədir, (قيسرئشور - قيسرئشماق - kısırışur – kısırışmak).

قَفْرُشْدَى Kawruşdı: «أَلْ مَنْكَ تَرْغُ قَفْرُشْدَى» ol manqa tarıǵ kawruşdı = o mənə buǵda qovurmaqda kömək etdi». Başqası da belədir. Bu sözü غ ğ hərfi ilə «قَفْرُشْدَى kaǵruşdı» kimi də demək mümkündür, (قَفْرُشْمَاق - قَفْرُشُور - kawruşur – kawruşmak).

قَقْرَشْدَى Kakraşdı: «سَوْفَ لَارِ قَمُغِ قَقْرَشْدَى» suwlar kamuǵ kakraşdı = sular bütün çəkildi». Hər hansı maye azaldığı və çəkildiyi zaman belə deyilir, (قَقْرَشْمَاق - قَقْرَشُور - kakraşur – kakraşmak). Ur və şiş azalanda da belə deyilir.

كِرِشْدَى Kırışdı: «أَرَنْ قَمُغِ قَقْرَشْدَى» ərən kamuǵ kırışdı = bütün adamlar baǵırıb-çağırdılar», (قَقْرَشْمَاق - قَقْرَشُور - kırışur – kırışmak).

كُبْزَاşْدَى Kubzaşdı: «كَبْزَاşْ لَارِ قَبْزَاşْدَى» kızlar kubzaşdı = qızlar, cariyələr qopuz çalmaqda yarışdılar», (قَبْزَاşْمَاق - قَبْزَاşُور - kubzaşur – kubzaşmak)¹⁶⁰.

قَرْغَشْدَى Karǵaşdı: «أَلَارِ اِكْبَى قَرْغَشْدَى» olar ikki karǵaşdı = onlar ikisi bir-birinə lənət yağdırdılar», (قَرْغَشْمَاق - قَرْغَشُور - karǵaşur – karǵaşmak).

قِرْغَشْدَى Kırǵaşdı: «أَلَارِ اِكْبَى قِرْغَشْدَى» olar ikki kırǵaşdı = onlardan hər biri dostunun tərəfini tutdu», (قِرْغَشْمَاق - قِرْغَشُور - kırǵaşur – kırǵaşmak).

يَاشْغَشْدَى Yaşǵaşdı: «أَلَارِ اِكْبَى يَاشْغَشْدَى» olar ikki yaşǵaşdı = onlar ikisi bir-birilə yumruqlaşdılar», (يَاشْغَشْمَاق - يَاشْغَشُور - yaşǵaşur – yaşǵaşmak). Yardım və yarış da belədir.

تَلْغَشْدَى Tolǵaşdı: «أَلْ مَنِيكْ بَرَلَا يُونِكْ تَلْغَشْدَى» ol məninq birlə yünq tolǵaşdı = o mənimlə yun dolamaqda, bükməkdə yarışdı».

¹⁶⁰ Hüseyin Düzgün bu sözü maddə başında «kubzaşdı», misalda, müzare və məsdərdə «قَبْزَاşْمَاق قَبْزَاşُور - قَبْزَاşْمَاق قَبْزَاşُور - kubzaşdı-kubzaşur-kubzaşmak» kimi (DLT-2005, s.381), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuǵba Yurtsevər isə «kopzaşdı-kopzaşur-kopzaşmak» kimi (DLT-2005, s.440) oxumuşlar.

Hər hansı bir şeyi bükmək də belədir. Bir adamın qarnı burulsa, yenə belə deyilir, (تَلْغَشْمَاق - تَلْغَشْمَاق tolğaşur – tolğaşmak).

قَرَقْشَدَى K a r w a ş d ı : «أَل مَنكَا سَقْدَا نَانِك قَرَقْشَدَى» ol manqa suwda nənq karwaşdı = o mənə suda bir şey axtarmaqda yardım etdi». Qaranlıqda qarasına əllə bir şey axtarılsa, yenə belə deyilir, (قَرَقْشَمَاق - قَرَقْشَمَاق karwaşur – karwaşmak).

قَرَقْشَدَى K o r k u ş d ı : «أَلَار اِكَي قَرَقْشَدَى لَار» olar ikki korkuşdılar = onlar ikisi bir-birindən qorxdular», (قَرَقْشَمَاق - قَرَقْشَمَاق korkuşur – korkuşmak).

قَرَقْشَدَى K ı r k ı ş d ı : «أَل مَنكَا يُونِك قَرَقْشَدَى» ol manqa yünq kırkışdı = o mənə yun qırmaqda kömək etdi», (قَرَقْشَمَاق - قَرَقْشَمَاق kırkışur – kırkışmak).

قَرَلْشَوُ K ı z l a ş u : «أَل مَنِك بَرَلَا اَق اَتِي قَرَلْشَوُ» ol məninq birlə ok attı kızlaşu = o, ortaya girov olaraq qız qoyub mənimplə ox attı», (قَرَلْشَمَاق - قَرَلْشَمَاق kızlaşur – kızlaşmak).

قَرْمَشَدَى K a r m a ş d ı : «أَل مَنِك بَرَلَا تَقَار قَرْمَشَدَى» ol məninq birlə tawar karmaşdı = o mənimplə mal yağmalamaqda yarışdı». Yardım da belədir, (قَرْمَشَمَاق - قَرْمَشَمَاق karmaşur – karmaşmak). Əsli قَرْمَالْشَمَاق - قَرْمَالْشَمَاق – قَرْمَالْشَمَاق – قَرْمَالْشَمَاق karmalaşdı – karmalaşur – karmalaşmaktır.

قِسْتَشَدَى K ı s t a ş d ı : «إِت قَمُغ تَمْلِغْدِن قِسْتَشَدَى» it kamuğ tumliğdm kıştaşdı = bütün itlər soyuqdan titrədilər, zəngildəşdilər». Başqası da belədir, (قِسْتَشَمَاق - قِسْتَشَمَاق kıştaşur – kıştaşmak).

كَكْتَشَدَى K ə k t ə ş d ı : «أَل اِكَي كَكْتَشَدَى» ol ikki kəktəşdi = onlar ikisi kin bəslədilər», (كَكْتَشَمَاق - كَكْتَشَمَاق kəktəşür – kəktəşmək).

کرتیشدی K ə r t i ş d i: «أل منكا يغاچ کرتیشدی» ol manqa yıǵaç kərtişdi = o mənə ağac kərtməkdə kömək etdi». Başqası və yarış da belədir, (کرتیشماک - کرتیشور - کرتیشür – kərtişmək).

کترüşدی K ö t r ü ş d i: «أل منكا يک کترüşدی» ol manqa yük kötrüşdi = o mənə yük qaldırmaqda, götürməkdə kömək etdi». Başqası da belədir, (کترüşماک - کترüşور - کترüşür – kötrüşmək).

کجرüşدی K e ç r ü ş d i: «الار بیریبرینک یازوقین کجرüşدی» olar bir-birin q yazukın keçrüşdi = onlar bir-birinin suçunu bağışladılar».

کجرüşدی K e ç r ü ş d i: birini çaydan keçirmək üçün iki adam köməkləşsə, yenə belə deyilir, (کجرüşماک - کجرüşور - کجرüşür – keçrüşmək).

کذرüşدی K e d h r ü ş d i: «الار اکی تون کذرüşدی» olar ikki ton kedhrüşdi = onlar ikisi bir-birinin paltarını geyindilər», (کذرüşور - کذرüşماک kedhrüşür – kedhrüşmək).

کذرüşدی K e d h r i ş d i: «أل منكا ات کذرüşدی» ol manqa ət kedhrişdi = o mənə ət qurutmaqda kömək etdi», (کذرüşور - کذرüşماک kedhrişür – kedhrişmək).

کؤکرüşدی K ö k r ə ş d i: «بلیت لار قمع کؤکرüşدی» bulıtlar kamuğ kökrüşdi = buludlar bütün kükrədi, gurladı».

کؤکرüşدی K ö k r ə ş d i: «بغرالار کؤکرüşدی» boğralar kökrüşdi = ayğırlar kişnədi».

کؤکرüşدی K ö k r ə ş d i: savaş meydanında igidlərin nərəsi də buna bənzədilərək «الاب لار کؤکرüşدی» alplər kökrüşdi = igidlər nərə çəkдилər» deyilir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

کلدی اسین اسنیو

قازقا شکل اسنیو

کردی بدون هسنیو

قرا بلیت کؤکرشور

«Kəldi əsin əsnəyü,
Kadhka tükəl üsnəyü,
Kirdi budun kasnayu,
Kara bulıt kökrəşür».
Gəldi əsinti əsərək,
Düz borana bənzəyirdi,
Budun titrəşərək içəri girdi,
Qara bulud kükrəşir.

(Yazı təsvir edərək deyir: külək əsərək gəldi, bu, qar boranma bənzəyirdi, xalq soyuqdan titrəşdi, qara buludlar kükrədi),
(کۆکرەشۈر - کۆکرەشماک kökrəşür – kökrəşmək).

کەم رۈش دى K ə m r ü ş d i: «الار ائى سۈنۈك كەم رۈش دى» olar ikki sünqük kəmrüşdi=onlar ikisi sümük gəmirtilər, gəmirməkdə yarışdılar»,
(کەم رۈشۈر - كەم رۈشماک kəmrüşür – kəmrüşmək).

كىز لىشىدى K i z l ə ş d i: «الار ائى تىقار كىز لىشىدى» olar ikki tawar kizləşdi = onlar ikisi bir-birindən mal gizlətdilər». Başqası da belədir,
(كىز لىشۈر - كىز لىشماک kizləşür – kizləşmək).

كەز لىشىدى K ə z l ə ş d i: «ال انقراق كەز لىشىدى» ol anqar ok kəzləşdi = o onunla yuxarı ox atmaqda yarışdı». Yardımlaşmaq da belədir,
(كەز لىشۈر - كەز لىشماک kəzləşür – kəzləşmək).

كۆز لىشىدى K ö z l ə ş d i: «ال مەنق بىرلا كۆز لىشىدى» ol məninq birlə közləşdi=o mənimplə göz-gözə baxmaqda yarışdı», (o məni, mən də onu süzdüm), (كۆز لىشۈر - كۆز لىشماک közləşür – közləşmək).

كەس لىشىدى K ə s l i ş d i: «كەس لىشىدى نەنق» kəslişdi nənq = nəsnə kəsildi), (nəsnənin parçaları kəsildi və ayrıldı), (كەس لىشۈر - كەس لىشماک kəslişür – kəslişmək).

كۆك لىشىدى K ö k l ə ş d i: «ال انق بىرلا كۆك لىشىدى» ol aninq birlə kökləşdi = o ona ilişdi və yapışdı». «كۆكتەشىدى köktəşdi» sözü də var.

كُكَلَشْدَى K ö k l ə ş d i: «أَل لَنْكِرْ أَثْرَ كُكَلَشْدَى» ol anqar ədhər kökləşdi = o ona yəhərin qabırğa taxtalarını bağlamaqda kömək etdi».

كُكَلَشْدَى K ö k l ə ş d i: «أَل أَيْنِقْ بِرْلَا كُكَلَشْدَى» ol aninq birlə kökləşdi = onunla qohum oldu», (كُكَلَشْمَاكْ - كُكَلَشْوَرْ kökləşür – kökləşmək). Bu söz bulğarcadır.

[Qayda]:

Bu bölmədəki fe'llər dörd funksiya daşıyır.

Birincisi: işdə köməkləşmə və bəhsləşmə mənasına gəlir. Məsələn: «أَل مَنكَا يُكْ كُتْرُشْدَى ol manqa yük kötrüşdi = o mənə yük götürməkdə kömək etdi». Əvvəllər qeyd etdiyim kimi, bu məqamda «مَنكَا manqa» sözü yardım, kömək, «مَنكْ بِرْلَا məninq birlə» sözü isə bəhsə girmə, yarışma bildirir. Məsələn: «أَل مَنكْ بِرْلَا سَكْرُشْدَى» ol məninq birlə səğrişdi = o mənimplə hansımız daha yaxşı tullanarıq deyə tullanmaq, hoppanmaq işində yarışdı, bəhsləşdi».

İkincisi: iki hərfli sözlərdən alman fe'lin bir qolu olur. Məsələn: «قَجْتَى qaçdı» sözündən «قَجْرُدَى qaçurdu» və «قَجْرُشْدَى qaçuruşdı = iki adam bir-birini qaçırtıdı» fe'lləri yaradılır. ش ş hərfi burada mufa'ələ babındakı müştərəkliyi bildirir. «سُوْفْ كَجْتَى suw keçdi» sözündən alınaraq «كَجْرُدَى keçürdü» deyildiyi kimi, iki adamın suyu keçməkdə bir-birinə kömək etməsi mənasında «سُوْفْ كَجْرُشْدَى suw keçürüşdi» sözü də işlənir. Bu münvalla iki hərfli sözlərə bir ش ş hərfi əlavə olunaraq üç hərfli, üç hərfliyə başqa bir hərf artırılaraq dörd hərfli fe'l yaradılmış olur.

Üçüncüsü: üç hərfliyədən qurulmuş bir fe'l olur. Bu fe'ldə girov mənası vardır. Bu mənə ل ش+ل [yəni -laşu/ləşü şəkilçisi] vəsi-təsilə əmələ gəlir. Məsələn: «أَل مَيْك بَرَلَا أَقِ أَتْلَشُو» ol mə-ninq birlə ok attı atlaşu = o mənimlə girov olaraq ortaya at qoyub ox atdı». Kim udsa, girovu da o qazanır.

Bu, geniş bir qaydadır. İsimlər uzansa belə, onlardan bu mənada bir sıra fe'llər yaradılır. Məsələn: «أَل مَيْك بَرَلَا أَيْنَادِي كُكْرَجَكُونَلَشُو» ol məninq birlə oynadı kökürçünləşü = o mənimlə orta-ya göyərcin qoyaraq oyun oynadı», «أَل أَت يَرَشْدِي مَيْك بَيْلَا» ol at¹⁶¹ yarışdı məninq birlə tawışğanlaşu = o, ortaya dovşan qoyaraq mənimlə at çapmaqda yarışdı». Kimin atı keçsə, dovşan da ona çatacaq.

Dördüncüsü: bu mənələrdən heç biri olmur, söz öz müstəqim məna-sında işlənir. Bu şəkil çox azdır. Məsələn: «أَيْش بُرْبَلَشْدِي» iş burbaşdı=iş qarışdı», «يَب بِيْمَشْدِي» yıp boymaşdı=ip dolaşdı, açılmır» kimi.

بَغْرِقْتِي B a ğ r ı k t ı: «أَجَارُ بَغْرِقْتِي» aç ər bağırtı = ac adamın bağıriyə-rinə yapışdı»¹⁶².

بُلْدُقْتِي B u l d u k t ı: «بُلْدُقْتِي نَلَنَك» bulduktı nənq = nəsnə tapıldı», (بُلْدُقَار - بُلْدُقْمَاق buldukur – buldukmak).

تُتْسُقْدِي T u t s u k d ı: «أَرِ يَغِي قَا تُتْسُقْدِي» ər yağıka tutsukdı = adam düş-mənə əsir düşdü, tutuldu, yaxalandı», (تُتْسُقَار - تُتْسُقْمَاق tut-sukar – tutsukmak).

¹⁶¹ Yazma nüsxədə olan «ات at» sözü basma nüsxədə unudulmuşdur. Bəsim Atalay əlavə etmişdir (DLT, II, 226).

¹⁶² «بَغْرِقْتِي bağırtı» sözünün müzəresi və məsdəri verilməmişdir. Bəsim Atalayın haşiyədə göstərdiyi kimi, bunlar «bağırtıkar – bağırtıkmak» şəklində olmalıdır.

تُنْجُوتِي T u n ç u k t ı : «أَر تُنْجُوتِي ər tunçuktı = adam tıncıxdı», (adamin qayğıdan soluğu çıxmaz vəziyyətə düşdü, başını itirdi).

تُنْجُوتِي T u n ç u k t ı : «سُفْر تُنْجُوتِي soğur tunçuktı = ada dovşanı öz yuvasına çəkildi», (ada dovşanı qış dövrü üçün yuvasına girdi, yaz qədər oradan çıxmaz). Hər hansı bir heyvan qış yuxusu üçün yuvasına girsə, yenə bu söz işlənir. (تُنْجُقَار - تُنْجُقَمَاق tunçukar - tunçukmak).

سَنْجُوتِي S a n ç ı k t ı : «يَغِي سَنْجُوتِي yağı sançıktı = düşmən yenildi, məğlub oldu». Adam vurulsa, bədəninə bir şey sancılrsa, yenə belə deyilir, (سَنْجُقَار - سَنْجُقَمَاق sançıkur – sançıkmak).

بَسْسِيقَتِي B a s s ı k t ı : «أَرِيْتِي قَا بَسْسِيقَتِي ər yağika bassıktı = adam düşmənin basqınma uğradı», (adam düşmənin gecə basqınma uğradı və yaxalandı), (بَسْسِيقَار - بَسْسِيقَمَاق bassıkur–bassıkmak).

سَفْرُوتِي S a w r u k t ı : «كُوزْدَن يَاش سَفْرُوتِي közdən yaş sawruktı = gözdən yaş sovruldu». Dərələrdə su köpürərək dalğalar çalxandığı zaman yenə belə deyilir. (سَفْرُوتَار - سَفْرُوتَمَاق sawrukur–sawrukmak). Bu beytdə də işlənmişdir:

كُوزْمُ يَشِي سَفْرُوتِ قُودِي أَقَار

بِلْنِپِ أَزُونِ أَمَكِكِنِ ثُوكَلِ أَقَار

«Közüm yaşı sawrukup kudhı akar,

Bilnip ajun əmgəgin tükəl ukar».

Bütün dünya əzabları bilindiyyindən

Gözüm yaşı sovrulub aşağı axar.

بِلْسِيقَتِي B i l s i k d i : «أَنِيكَ يَشْتُ أَيْشِي بِلْسِيقَتِي anın yaşut ışi bilsikdi = onun gizli işi bilindi, faş oldu», (بِلْسِيقَار - بِلْسِيقَمَاق bilsikər–bilsikmək).

ثُرْبَلْدَى B u r b a l d ı : « اُنْیِشِ ثُرْبَلْدَى anınq işi burbaldı = onun işi qarışdı, pisləşdi», (بُرْبَلْمَاق - بُرْبَلُور - burbalur – burbalmak).

بُكْسُلْدَى B ü k s ü l d i : « قَابْ بُكْسُلْدَى qap büksüldi = qab çatladı, yarıldı».

Hər hansı bir şey çatlasa və ya yarılrsa, yenə belə deyilir, (بُكْسُلْمَاق - بُكْسُلُور - büksülür – büksülmək).

تُرْبُلْدَى T ö r p ü l d i : « یَغَاقْ تُرْبُلْدَى yığaq törpüldi = ağac yonuldu, rəndələndi», (تُرْبُلْمَاق - تُرْبُلُور - türbülür – törpülmək).

تُرْتَلْدَى T a r t ı l d ı : « یَرْمَاقْ تُرْتَلْدَى yarmaq tartıldı = pul çəkildi». Başqası da belədir. İp və ipə bənzər şeylər çəkildikdə, gərildikdə yenə belə deyilir, (تُرْتَلْمَاق - تُرْتَلُور - tartılır – tartılmək).

تُرْتُلْدَى T ü r t ü l d i : « تَرِیْکَا یَاغْ تُرْتُلْدَى tərığə yağ türtülđi = dəriyə yağ sürtüldü». Başqası da belədir, (تُرْتُلْمَاق - تُرْتُلُور - türtülür – türtülmək).

چَرْتَلْدَى Ç ə r t i l d i : « جَرْتَلْدَى نَانْکْ çərtildi nənq = nəsnə əldən çıxdı, yox oldu», (جَرْتَلْمَاق - جَرْتَلُور - çərtilər – çərtilmək). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: « اَرْدَمْ سِرْدَنْ قَتْ جَرْتَلُورْ ərdəmsizdən kut çərtilər = ərdəmsizdən qut qaçar», (fəzilətsiz və ədəbsiz adamdan qut və dövlət uzaq qaçar).

تَتْرَلْدَى T ə r t ü l d i : « یِیْلْ تَتْرَلْدَى yel tərtüldi = külək istiqamətini dəyişdi», (şimal yeli cənuba, cənub yeli şimala çevrildi).

تَتْرُلْدَى T ə r t ü l d i : « تَتْرَلْدَى نَانْکْ tərtüldi nənq = nəsnə tərsinə döndü, tərs oldu».

تَتْرُلْدَى T ə r t ü l d i : « اَرْ قَلِیْ تَتْرُلْدَى ər kılıkı tərtüldi = adamın xasiyyəti pisləşdi», (تَتْرُلْمَاق - تَتْرُلُور - tərtülür – tərtülmək).

تَوْغْرَالْدَى T o ğ r a l d ı : « اَتْ تَوْغْرَالْدَى ət toğraldı = ət doğrandı». Başqası da belədir, (تَوْغْرَالْمَاق - تَوْغْرَالُور - toğralur – toğralmək).

تَوْغْرَالْدَى T o ğ r a l d ı : « تَوْنْ کِیْرْدَنْ تَوْغْرَالْدَى ton kirdən toğraldı = paltar kirdən parçalandı». Ayaqda və ya hər hansı bir toxumada

çat və yarıq yaransa, yenə belə deyilir, (ثغرلور- ثغرلماق) çatır – çatılmək).

تلقیدی T a l k ı l d ı : «تلقیدی نانک talkıldı nənq = nəsnə itələndi, dəf edildi».

ایش تلقیدی T a l k ı l d ı : «ایش تلقیدی iş talkıldı = iş dəf edildi, sovuldu».

تلقلور- تلقلماق T a l k ı l d ı : «یک تلقیدی yük talkıldı = yük itələndi», (تلقلور- تلقلماق) talkılır-talkılmək).

تیرمادی T ı r m a l d ı : «ایک یوزی تیرمادی anıq yüzi tırmaldı = onun üzü cırmaqlandı», (تیرمادی- تیرملور- تیرمالور – tırmalmək).

چەwrüldی Ç ə w r ü l d ı : «جغری جغری چەwrüldی = val, təkər çevrildi».

Hər hansı bir şey çevrildə də belə deyilir, (جغریلور- جغریلماق) çevrülür – çevrilmək).

چەrməldی Ç ə r m ə l d ı : «چغغ چەrməldی = çamçınm ucu qıvrıldı, büküldü», (چەrməldی- چەrməldür – çərməlmək).

سürtüldی S ü r t ü l d ı : «سürtüldی نانک sürtüldi nənq = nəsnə sürtüldü, dö-yüldü». Bunu başqası etsə, yenə belə deyilir. Bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsizdir.

سürtüldی S ü r t ü l d ı : «تاریکا یاغ sürtüldی = dəriyə yağ sürtüldü». Başqası da belədir, (سürtüldür- sürtülmək) sürtülür – sürtülmək).

سانچıldı S a n ç ı l d ı : «بچاک تامقا سانچıldı = bıçaq di-vara sancıldı, saplandı». Başqası da belədir.

سانچıldı S a n ç ı l d ı : «سو سانچıldı = qoşun yenildi».

سانچıldı S a n ç ı l d ı : «أرکا بچاک سانچıldı = adama bıçaq saplandı». (سانچیلور- سانچیلماق) sançılır– sançılmək).

سüprüldی S ü p r ü l d ı : «أف سüprüldی = ev süpürüldü». Bir adama hirsələnən zaman «سüprük»¹⁶³ deyirlər, «süpürü-

¹⁶³ Bəsim Atalaym fikrinə, «سüprük» sözünün yerinə birbaşa şəxsə müraciət olunduğu üçün «سüprül» olmalıdır (DLT, II, s. 231). Hüseyin Düzgün bu sözü

lən zibil necə atılırsa, sən də o cür rədd ol» deməkdir.
 (سُبْرُلُور- سُبْرُلْمَاك) süprülür – süprülmək)¹⁶⁴.

سِذْرَلْدِي S i d h r i l d i : «بَلِيقِ الْبَكْدِنِ سِذْرَلْدِي» balıq əligdin sıdhrıldı = balıq əldən sürüşdü». Hər hansı bir sürüşkən şey əldən və ya başqa şeydən sürüşsə, yenə belə deyilir.

سِذْرَلْدِي S i d h r i l d i : «يُولِ سِذْرَلْدِي» yol sıdhrıldı = bütün çıxıntı və qıvrımları ilə yol göründü», (سِذْرَلْمَاق- سِذْرَلْرُور- سِذْرَلْرُور sıdhrılır–sıdhrılmak).

سِذْرَلْدِي S i d h r i l d i : «أَرِ تَامِدِنِ سِذْرَلْدِي» ər tamdın sıdhrıldı = adam divardan sürüşdü, sıyrıldı». Başqası da belədir.

سَقْرَلْدِي S a w r u l d i : «سَوْفِ سَقْرَلْدِي» suw sawruldı = su sovruldu», (çay qaynayaraq, köpürərək coşdu). Qazanın içindəki şorbamın daşmaması üçün qaşıqla sovrulduğu zaman da belə deyilir.

سَقْرَلْدِي S a w r u l d i : «تَرِغِ سَقْرَلْدِي» tariğ sawruldı = buğda sovruldu».

سَقْرَلْدِي S a w r u l d i : «يَاشِ كَوَزْدِنِ سَقْرَلْدِي» yaş közdin sawruldı=yaş göz-
 dən selləndi, saçıldı», (سَقْرَلْمَاق- سَقْرَلْرُور- سَقْرَلْرُور sawrulur–sawrul-
 mak). Bu beytdə də işlənmişdir:

ثُنْ كُنْ تُرْبِ يَغْلِيوُ

يَاشِمِ مَنِيكَ سَقْرَلْرُور

«Tün-kün turup yığlayu,

Yaşım məninq sawrulur».

Gecə-gündüz ağılaram,

Yaşım mənim sovrular.

«süprük» (د ل ت s.386) kimi, Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər ilə Bəsim Atalayın təklif etdiyi şəkildə, yəni «süprül» kimi (DLT-2005, s.515) oxumuşlar.

¹⁶⁴ Bu fe'l-in müzaresini və məsdərini biz qoyduq.

سِغْزَالْدَى S i ğ z a l d ı : «بیر نەنق بیرکا سِغْزَالْدَى» bir nənq birgə sığzaldı = bir şey digər şeyə sığdırıldı». Bel və ya balta sapına çivi vurularaq sıxışdırılması və qayış dilinin qayış arasına salınması kimi bir nəsnə bir nəsnəyə sığdırıldı), (سِغْزَالْمَاق - سِغْزَالْمَاق) sığzalur – sığzalmək).

سَاتْغَالْدَى S a t ğ a l d ı : «أر بونی سَاتْغَالْدَى» ər boynı satğaldı = adamın boynu tapdandı», (adamın boynunu tapdayaraq keçdilər). Başqası da belədir.

سَاتْغَالْدَى S a t ğ a l d ı : bir borcun barterlə ödənilməsinə də «سَاتْغَالْدَى satğaldı» deyilir, (سَاتْغَالْمَاق - سَاتْغَالْمَاق) satğalur – satğalmək).

سَاتْغَالْدَى S i t ğ a l d ı : «یەنق سَاتْغَالْدَى» yenq sıtğaldı = paltar qolu sığandı, hamarlandı», (سَاتْغَالْمَاق - سَاتْغَالْمَاق) sıtğalur – sıtğalmək).

سَارْمَالْدَى S a r m a l d ı : «بلیق سَارْمَالْدَى» balıq sarmaldı = balıq çıxarıldı», (balıq sudan süzülüb çıxarılan kimi çıxarıldı). Başqası da belədir.

سَارْمَالْدَى S a r m a l d ı : «تۇتماچ سَارْمَالْدَى» tutmaç sarmaldı = tutmac süzüldü». Başqası da belədir, (سَارْمَالْمَاق - سَارْمَالْمَاق) sarmalur – sarmalmək).

سَارْمَالْدَى S a r m a l d ı : «أینق تونی بشینکا سَارْمَالْدَى» anıq tonı başınqa sarmaldı = onun paltarı başma dolandı, yığıldı», (سَارْمَالْمَاق - سَارْمَالْمَاق) sarmalur – sarmalmək). Başqası da belədir. Bu fe'l təsirsizdir.

قُرتُلْدَى K u r t u l d ı : «أراغت قُرتُلْدَى» urağut kurtuldu = qadm qurtuldu, uşaqdan azad oldu, doğdu».

قُرتُلْدَى K u r t u l d ı : «أرامکا کتن قُرتُلْدَى» ər əmgəktin kurtuldu = adam əziyyətəndən qurtuldu», (قُرتُلْمَاق - قُرتُلْمَاق) kurtulur – kurtulmək). Bu bənddə də işlənmişdir:

أذلك یرغ کُرتی

أغرى نَزَقَ أَرْزَى

بَكَ لَار بَكِنَ أَرْزَى

قَجَسَا قَلَى فَرْتُلُورُ

«Ödhlək yarağ közətti,

Oğrı tuzak uzattı,

Bəglər bəgin azıttı,

Kaçsa kalı kurtulur».

Fələk fürsət gözətdi,

Gizli tələ uzatdı,

Bəylərbəyin azıtdı,

Qaçsa necə qurtular?

(Zalım fələk fürsət gözlədi, öz gizli tələsini qurdu, bəylərbəyini çaşdırdı, bəylərbəyi qaçmaqla bundan necə qurtula billər?). Burada bəylərbəyi sözü ilə Alp Ər Tonqa [Əfrasiyab] nəzərdə tutulur.

فَرْتَلْدَى K a r t a l d ı : «أَنْبِقَ قَرْتَى قَرْتَلْدَى» anıq kartı kartaldı = onun yarası azdı», (yaranın başı, közü qopdu), (قَرْتَلْمَاق - قَرْتَلْمَاق) kartalur – kartalmak).

قِرْجَلْدَى K ı r ç a l d ı : «أَنْبِقَ بَشِنِكَا تَلَشَ قِرْجَلْدَى» anıq başınqa taş kırçaldı = onun başma daş dəydi», (daş onun başını sıyırdı), (قِرْجَلُورُ - قِرْجَلُورُ) kırçalur – kırçalmak).

كُوتْرُلْدَى K o t r u l d ı : «سُوفَ الْمَادِنَ كُوتْرُلْدَى» suw ulmadın kotruldu = su səhəngdən boşaldıldı». Hər hansı maye üçün də belə deyilir, (كُوتْرُلْمَاق - كُوتْرُلْمَاق) kotrulur – kotrulmak).

كَادْهَرِلْدَى K a d h r i l d ı : «أَنْبِقَ بُوَيْتَى قَادْهَرِلْدَى» anıq boynı kadhrıldı = onun boynu büküldü, əyildi, qanrıldı». Başqası bükürsə də belə deyilir. Bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsizdir, (قَادْهَرُلْمَاق - قَادْهَرُلْمَاق) kadhrılır – kadhrılmak).

- فقرُلدى Kawruldı: «بُعْدای قَفْرُلدى buğday kawruldı = buğda qovruldu». Başqa şey qovrulanda da bu söz işlənir. Bu söz غ ğ hərfi ilə də söylənir, (قَفْرُلور - قَفْرُلماق) kawrulur – kawrulmak).
- قُبْزُلدى Kubzaldı: «قُبْز قُبْزُلدى kobuz kubzaldı = qopuz çalındı», (قُبْزَالور - قُبْزَالماق) kubzalur – kubzalmak). Bunun س ş hərfi ilə «قُبْسالدى» variantı da var. Belə şey ərəb dilində də çox müşahidə edilir: كَبِش رُبِيزُوبِيسٌ kimi.
- تَفْشُلدى Təwşəldi: «اَتْمَاك اَشْلدى تَفْشُلدى ətmək üşəldi–təwşəldi = çörək ufandı, ufalandı». Başqası da belədir, əsas söz «اَشْلدى üşəldi»dir, (تَفْشُلور - تَفْشُلماق) təwşəlür – təwşəlmək).
- تَفْشُلدى Təwşüldi: «يَب تَفْشُلدى yıp təwşüldi = ip dolaşdı», (çox əlləşdirilmək üzündən ip lap dolaşdı). Başqası da belədir, (تَفْشُلور - تَفْشُلماق) təwşəlür – təwşəlmək)¹⁶⁵.
- فَقْشُلدى Kowşaldı: «اَق فَقْشُلدى ok kowşaldı=ox pardaxlandı», (پَارْدَاخْلانماق üçün ox huş ağacmdan qayrılmış bir alətlə sürtüldü), (فَقْشُلور - فَقْشُلماق) kowşalur – kowşalmak).
- قَرْغُلدى Karğaldı: «يَاك قَرْغُلدى yek karğaldı = şeytan lənətləndi». Başqası da belədir, (قَرْغَالور - قَرْغَالماق) karğalur–karğalmak).
- قَرْكُلدى Korkuldı: «اِشْدِين قَرْكُلدى işdın korkuldı = işdən qorxuldu», (قَرْكُلور - قَرْكُلماق) korkulur – korkulmak).
- قِرْكُلدى Kırkıldı: «يُونْكَ قِرْكُلدى yünq kırkıldı=yun qırkıldı», (qoyunun yunu qırkıldı). Başqa bir heyvan qırkılsa, yenə belə deyilir, (قِرْكُلور - قِرْكُلماق) kırkıalur – kırkılmak).
- كِرْتُلدى Kərtildi: «يَاغ كِرْتُلدى yığaç kərtildi = ağac kərtildi».

¹⁶⁵ Bu sözün müzəresşi və məsdəri «təwşəlür – təwşəlmək» şəklində yazılrsa da, əslində «təwşülür – təwşülmək» şəklində olmalıdır.

کرتلدى K ə r t i l d i: «قُل بَيْنِي كَرْتَلْدَى kul boynı kərtildi=qılun boynu kərtildi», (qul xorlandı). Bu söz daha çox «kərtmək, damğa vurmaq» mənasında olsa da, burada «xorlanmaq» mənasındadır, (کرتلور-کرتلماک kərtülür – kərtilmək).

کذرلدى K e d h r ü l d i: «ثون کذرلدى ton kedhrüldi=paltar geydirildi». Başqası da belədir, (کذرلور-کذرلماک kedhrülür-kedhrülmək).

کذرلدى K e d h r i l d i: «قوى کذرلدى koy kedhrildi = qoyun əti qurudulub qaxac edildi», (کذرلور-کذرلماک kedhrilür–kedhrilmək).

کیکرلدى K i k r ü l d i: «تقار افکا کیکرلدى tawar əwgə kikrildi = mal evə girdi, gətirildi, soxuldu». Başqası da belədir, (کیکرلور-کیکرلماک kikrülür – kikrilmək).

[Qayda]:

Bu bölmənin fe'lləri iki cür olur.

Birincisi: üç hərfli məchul fe'l olur. Məsələn: «يرماق ئرتلدى yarmak tartıldı» və «ایش ایش ارتلدى iş örtüldi» kimi. Bunlar «pul çəkildi» və «iş qarışdı, qapandı» deməkdir. Bu fe'llər bu mənada ن n babı¹⁶⁶ ilə eynidir.

İkincisi: söz ancaq öz müstəqim mənasında işlənir. Məsələn: «فرتلدى kurtuldu = qurtuldu», «سارمىلدى sarmaldı = sarıldı» kimi.

بەرتىندى B ə r t i n d i: «ألیک بەرتىندى əlig bərtindi = əl zədələndi», (əl bir şeyə dəyərək, yaxud başqa səbəbdən yaralandı və haldan düşdü), (بەرتنور-بەرتنماک bərtinür – bərtinmək).

¹⁶⁶ Burada «n babı» sözü ilə «tartındı», «örtündü» modeli nəzərdə tutulur.

بُرلندی P ü r l ə n d i: «بُرلندی یغاچ yıǵaç pürlandı = ağac tumurcuqlandı». Ağac çiçəklənəndə də belə deyilir, (بُرلنور- بُرلتماک) پürلənür – پürلənمەک)¹⁶⁷.

بُشغندی B o ş ğ u n d i: «ار الکی بُشغندی ər əligi boşğundi = adamın əli boşaldı», (adamın əli işdən soyudu). Adam işdən qalsa, işləməsə, yenə belə deyilir, (بُشغنامق- بُشغنور- boşğunur–boşğunmak). Əsli «بُشندی boşundi»dır.

بُلغدی B u l ğ a n d i: «سوف بُلغدی suw bulğandı = su bulandı».

بُلغدی B u l ğ a n d i: «كُنقُل بُلغدی könqül bulğandı = könül bulandı». İçində pis şeylər olan nəsnə yeməkdən adamın ürəyi bulansa və ya qussa, yenə belə deyilir.

بُلغدی B u l ğ a n d i: «بک انکر بُلغدی bəg anqar bulğandı = bəy ona qəzəbləndi».

بُلغدی B u l ğ a n d i: «إیل بُلغدی el bulğandı = el-oba qarışdı», (بُلغنور- بُلغنامق) bulğanur – bulğanmak).

بُشلندی B a ş l a n d i: «ار ایشقا بُشلندی ər işka başlandı = adam işə başladı, işdən möhkəm yapışdı».

بُشلندی B a ş l a n d i: «قوی تاغقا بُشلندی koy tağka başlandı=qoyun dağa sürüldü».

بُشلندی B a ş l a n d i: «ترغ بُشلندی tarıǵ başlandı =əkin başaq tutdu, sünbül bağladı», (بُشلنور- بُشلنامق) başlanur–başlanmak).

بُغلندی B a ğ l a n d i: «أتنک بُغلندی otunq bağlandı = odun şələ halmda bağlandı».

بُغلندی B a ğ l a n d i: «ار ازنکا اُتنک بُغلندی ər özinqə otunq bağlandı = adam özünə odun şələsi bağladı». (بُغلنور- بُغلنامق) bağlanur – bağlanmak).

¹⁶⁷ Hüseyin Düzgün bu sözü «pürlandı» kimi (دل ت s.388) vermişdir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «bürləndi» kimi (DLT-2005, s.213) oxumuşlar.

بَغْلَدَى B a ğ l a n d ı : « قُوَى بَغْلَدَى koy bağlandı=qoyun bağlandı». Başqası da belədir.

بُغْلَدَى B o ğ l a n d ı : « تُون بَغْلَدَى ton boğlandı = paltar boğçalandı», (paltar sandıqda boğçaya qoyuldu), (بُغْلَمَاق - بُوغْلَانور - بوغْلانور - بوغْلانmak).

بُغْلُدَى B o ğ l u n d ı : « اَت بَغْلُدَى at boğlundı = at boğuldu». Başqası da belədir, (بُغْلَمَاق - بُوغْلَانور - بوغْلانور - بوغْلانmak).

بَكْلَدَى B ə k l ə n d ı : « بَكْلَدَى نَانق bəkləndi nənq = nəsne bərkidi, sağlamlaşdı».

بَكْلَدَى B ə k l ə n d ı : « اَر اَقْدَا بَكْلَدَى ar əwində bəkləndi = adam evinə qapandı». Evinə qapadılsa, yenə belə deyilir.

بَكْلَدَى B ə k l ə n d ı : « بَكْلَدَى نَانق bəkləndi nənq=nəsne saxlandı». Bu fe'l həm təsirli, həm təsirsizdir. Oğuzca. (بَكْلَمَاق - بَكْلَانور - بَكْلانور - بَكْلانmak).

بَكْلَدَى B ə g l ə n d ı : « اُرَاغْت بَكْلَدَى urağut bəgləndi = qadm ərə getdi», (بَكْلَمَاق - بَكْلَانور - بَكْلانور - بَكْلانmak).

بُكْلَدَى B ü k l ü n d ı : « بُكْلَدَى نَانق bükündi nənq = nəsne büküldü, qıvrıldı», (بُكْلَمَاق - بُوكْلَانور - بُوكْلانور - بُوكْلانmak).

بُكْلَدَى B ü g l ü n d ı : « سُوْف بُكْلَدَى suw büglündi = su yığıldı, gölləndi».

بُكْلَدَى B ü g l ü n d ı : « سُو بُكْلَدَى sü büglündi = qoşun toplandı», (بُكْلَانور - بُوكْلَانور - بُوكْلانور - بُوكْلانmak).

تَلْبِنَدَى T a l b ı n d ı : « قُش تَلْبِنَدَى kuş talbmdı = quş qanadlarını çırpdı». Çırpman hər şey üçün belə deyilir, (تَلْبَانور - تَلْبَانق - تَلْبانور - تَلْبانmak).

تَرْتِنَدَى T a r t ı n d ı : « اَر اَغْلِنقا تَرْتِنَدَى ar əğlınqa tartındı = adam oğlunun həsrətini çəkdi», (edilən hər yaxşılığın, verilən hər yeməyin uşağı üçün olmasını arzuladı).

تارتندی Tartındı: «أل أفكا ترغ تارتندی ol əwgə tariğ tartındı = o, evinə buğda aparırmış kimi göründü». Köçərilər şəhərdən buğda aparanda da belə deyilir, (تارتمور- تارتماق tartmur – tartınmak).

تورتندی Türtündi: «أل اوزینکا یاغ تورتندی ol özinqə yağ türtündi = o özü -özünə yağ sürtdü». Yağ sürtən kimi eləsə də, bu söz işlənir, (تورتنور- تورتماق türtünür – türtünmək).

تپرندی Təprəndi: «تپرندی نەنق = əşya təprəndi», (تپرنور- تپرماق təprənür – təprənmək).

توğrandı Toğrandı: «أل اوزینکا ات توğrandی ol özinqə ət toğrandı = o özünə ət doğrayırmış kimi göründü». Başqası da belədir, (توğرانور- توğرماق toğranur – toğranmak).

تاوراندی Tawrandı: «ار تاوراندی = adam davrandı», (yerişdə özünü tələsirmiş kimi göstərdi), (تاورنور- تاورماق tawranur – tawranmak).

تərsindi Tərsindi: «بک انکر تərsindi = bəy ona qəzəbləndi».

تərsindi Tərsindi: «باش تərsindi = yara azdı», (yara qay-saqılanmışkən yenidən azdı), (تərsینور- تərsینماق tərsinür – tərsinmək).

تəwşindi Təwşindi: «ار ایشتا تəwşindi = adam işdə çox çalışdı, çırpındı, əlləşdi», (تəwşینور- تəwşینماق təwşinür – təwşinmək).

تətgəndi Tətgəndi: «ار اشیغ تətgəndی = adam aşı dadlı hesab etdi», (adam yeməkdən dad, zövq aldı), (تətgانور- تətgانماق tətganur – tətganmak).

تəlgəndi Təlgəndi: «ار الندی təlgəndی = adam qıvrıldı, dolandı», (adam sancıdan sağa - sola dönərək qıvrıldı).

تولغاندى Tolğandı: «ار اوزى تولغاندى = adama qusma və öyümə gəldi»¹⁶⁸.

تولغاندى Tolğandı: «ال اوزنكا يونك تولغاندى = o özünqə yünqə tolğandı = o özü üçün yunu dükçə etdi, doladı», (تولغانور - تلغماق tolğanur –tolğanmak).

تورکیندى Turkındı: «ال مەندین تورکیندى = o məndən utandı», (o tutmaq istədiyi işdən sıxıldı, o iş üzərində çalışmaqdan çəkindi), (تورکینور - تورکماق turkınur – turkınmak).

تەزگیندى Təzğındı: «جغرى تەزگیندى = təkər döndü». Başqası da belədir.

تەزگیندى Təzğındı: «ال بیرک تەزگیندى = o, yeri dolandı, təvaf etdi». Bir yeri təvaf edən, dolanan adam üçün də belə deyilir, (تەزگینور - تەزگینماق təzğınür – təzğınmək).

تەلگەندى Təlgəndı: «ال انكر بلغاندى تلگەندى = o ona qəzəbləndi, əsdi-coşdu». Bu söz tək söylənmir, qoşa deyilir, (تەلگەنور - تلگەنماق təlgənür – təlgənmək).

تۇپلۇندى Tuplۇndı: «تام تۇپلۇندى = divar dəlindi», (تۇپلۇنور - تۇپلۇنماق tuplۇnür – tuplۇnmək). Başqası da belədir.

تۈپلەندى Tüpləndı: «يىغاج تۈپلەندى = ağac kök atdı».

تۈپلەندى Tüpləndı: «ار تۈپلەندى = adam zəngin oldu, varlandı». Hər hansı bir şey kök, rişə atsa, yenə belə deyilir, (تۈپلەنور - تۈپلەنماق tüplənür – tüplənmək).

تېلىندى Tidhlındı: «ار ايشتىن تېلىندى = adam işdən qaçdı, caydı». Başqası da belədir. Danışanda duruxan adam üçün də belə deyilir, (تېلىنور - تېلىنماق tidhlınür –tidhlınmək).

¹⁶⁸ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu cümləni belə çevirmişlər: «adam qanlı və sancılı ishala yaxalandı» (DLT-2005, s.576). «Öz» daxili orqanlar, qarm deməkdir.

تُشْلَنْدِي T ü ş l ə n d i: «الْكِن تُشْلَنْدِي əlkin tüşləndi = qonaq endi», (qonaq yatıb getmək üzrə minikdən endi), (تُشْلَنْدِي - تُشْلَنْدِي tüşlə-nür – tüşlənmək).

تَرْلَنْدِي T ə r l ə n d i: «ات تَرْلَنْدِي at tərlandı = at tərledi». Başqası da belədir, (تَرْلَنْدِي - تَرْلَنْدِي tərlandı – tərlandı).

تُورْلَنْدِي T ü r l ü n d i: «تُورْلَنْدِي türlandı nənq=nəsnə büküldü, dürüldü», (تُورْلَنْدِي - تُورْلَنْدِي türlandı – türlandı). Bu şeirdə də işlənməmişdir:

إِذْمَنِي أَكْرَمَن

يَلِكْنِي يُكْرَمَن

كُنْكَلْنِي تُكْرَمَن

أَرْدَمَ أَوْزَا تُرْلَنْدِي

«İdhimni ögərmən,

Biligni yügərmən,

Könqülni tügərmən,

Ərdəm üzə türlandı».

Tanrımı öyərəm,

Bilik yığaram,

Könlümü bağlayaram,

Könl kitabım ərdəm üzərinə bükülər.

تُزْلَنْدِي T ü z l ü n d i: «تُزْلَنْدِي tüzlandı yer=yer düzləndi, hamarlandı».

Başqası da belədir. Bu sözün «تُزْلَنْدِي tüzlandı» şəkli də var.

تُزْلَنْدِي T ü z l ü n d i: «اِشْ تُزْلَنْدِي iş tüzlandı = iş düzəldi». Başqası da belədir, (تُزْلَنْدِي - تُزْلَنْدِي tüzlandı – tüzlandı).

تُزْلَانْدِي T u z l a n d i: «ات تُزْلَانْدِي ət tuzlandı = ət duzlandı». Başqası da belədir, (تُزْلَانْدِي - تُزْلَانْدِي tuzlandı – tuzlandı).

تِزْلَنْدِي T i z l i n d i: «يَلْجُو تِزْلَنْدِي yinçü tizlandı = inci düzüldü». Başqası da belədir, (تِزْلَنْدِي - تِزْلَنْدِي tizlandı – tizlandı).

تُشَلْنَدِي Tuşlandı: «بیر نەنق بیرک بیریکا تُشَلْنَدِي» bir nənq birgə tuşlandı = bir nəsne bir nəsneyə tuşlandı, tuş oldu, yönəldi», (تُشَلْنَوْر - تُشَلْنَمَاق tuşlanur – tuşlanmak).

تِشَلْنَدِي Tişləndi: «أغلان تِشَلْنَدِي» oğlan tişləndi = uşaq diş çıxardı».

تِشَلْنَدِي Tişləndi: «أرغاق تِشَلْنَدِي» orğaq tişləndi = oraq bülövləndi», (تِشَلْنَوْر - تِشَلْنَمَاق tişlənür – tişlənmək).

تُگْلُندِي Tüglündi: «سوف بُغزدا تُگْلُندِي» suw boğazda tüglündi = su boğazda qaldı».

تُگْلُندِي Tüglündi: «يب تُگْلُندِي» yıp tüglündi = ip düyüldü, düyünləndi». Başqası da belədir, (تُگْلُندِي - تُگْلُندِي tüğlünür – tüğlünmək).

تُکْلُندِي Töklündi: «سوف تُکْلُندِي» suw töklündi = su töküldü», (تُکْلُندِي - تُکْلُندِي töklünür – töklünmək).

تِکْلِندِي Tiklindi: «يغاج تِکْلِندِي» yığaç tiklindi = ağac əkildi, dikildi», (تِکْلِندِي - تِکْلِندِي tiklinür – tiklinmək).

چَرنَدِي Çərləndi: «ار اوری چَرنَدِي» ər özi çərləndi = adam xəstələndi, bədəni ağırlaşdı».

چَرنَدِي Çərləndi: «کوری چَرنَدِي» anıq közi çərləndi = onun gözü ağrıdı», (چَرنَدِي - چَرنَدِي çərlənür – çərlənmək)¹⁶⁹.

چُرنَدِي Çürəndi: «أل اندین نانک چُرنَدِي» ol andın nənq çürləndi = ondan bir fayda, xeyir əldə etdi», (چُرنَدِي - چُرنَدِي çürlənür – çürlənmək).

چُغلندِي Çoğlandı: «أوت چُغلندِي» ot çoğlandı = od şölələndi». Günəşin şüaları yerə düşən zaman da belə deyilir, (چُغلندِي - چُغلندِي çoğlanur – çoğlanmaq).

چُغلندِي Çoğlandı: «سوقمُغ چُغلندِي» sü kamuğ çoğlandı = bütün qoşun toplandı», (qoşun hər tərəfdən axışib gəldi). Axıb gələn

hər şey üçün belə deyilir, (جَفْتَنمَاق - جَفْتَنورُ - çoğlanur-çoğlanmak).

جَفْتَندى Ç a ğ l a n d ı : « at جَفْتَندى at çağlandı = at pörtdü, ala-çiy bişdi», (جَفْتَنمَاق - جَفْتَنورُ - çağlanur – çağlanmak)¹⁷⁰.

جَفْتَندى Ç a w l a n d ı : « ar جَفْتَندى ar çawlandı = adam ad-san, şöhrət sahibi oldu», (جَفْتَنمَاق - جَفْتَنورُ - çawlanur – çawlanmak).

سُرْتَندى S ü r t ü n d i : « at يَفْجَاق سُرْتَندى at yığaçaka sürtündü = at ağaca sürtündü». Başqa şeyə sürtünsə, yenə belə deyilir.

سُرْتَندى S ü r t ü n d i : « ar اَزْنِكا يَاق سُرْتَندى ar özinqə yağ sürtündü = adam özünə yağ sürtdü», (adam təkbaşına özünə yağ sürtdü). Bir adam bir şey sürtürmüş kimi görünsə, yenə belə deyilir), (سُرْتَنور - سُرْتَنمَاق - sürtünür – sürtünmək).

سِيتَندى S i t ğ a n d ı : « ar سِيتَندى ar sıtğandı = adam sığandı». Paltarı sıgallasa, yenə belə deyilir¹⁷¹. Bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsizdir, (سِيتَنور - سِيتَنمَاق - sıtğanur – sıtğanmak).

سِيلَكِندى S i l k i n d i : « ar تَوْنِ سِيلَكِندى ar tonm silkindi = adam paltarmı silkdi, çırpdı».

سِيلَكِندى S i l k i n d i : « ar سِيلَكِندى ar silkindi = adam tükü ürpəşdi».

سِيلَكِندى S i l k i n d i : « تَوِي سِيلَكِندى təwi silkindi = dəvə silkindi». Bu məsələdə də işlənmişdir: « تَوِي سِيلَكِنسا اَشَاك كا يوك جِقَار təwi silkinsə, eşəkkə yük çıxar = dəvə silkinsə, eşşəyə yük çıxar». Bu söz böyük şeyi alıb kiçik şeyi buraxması tövsiyə olunan adam üçün deyilir, (سِيلَكِنور - سِيلَكِنمَاق - silkinür – silkinmək).

¹⁶⁹ Bu fe'lin müzəresini və məsdərini biz qoyduq.

¹⁷⁰ Bu fe'lin müzəresini və məsdərini Bəsim Atalay qoymuşdur (DLT, II, s. 245).

¹⁷¹ Seçkin Ərdi ilə Sarap Tuğba Yurtsevər bu maddədəki misalı və ondan sonrakı cümləni belə çevirmişlər: «adam işə girdi, paltarının qollarını çırpmadı» (DLT-2005, s. 493). Halbuki Bəsim Atalayda məna xeyli fərqlidir. Salih Mütəllibov isə həmin maddəni belə mənalandırmışdır: «adam paltarının yanını, ətəyini sıgalladı» (TSD, II tom, bet 286).

سَجَلْنَدَى S a ç l a n d ı : « اَر سَجَلْنَدَى ar saçlandı = adam saçlandı », (سَجَلْنُور - سَجَلْنَمَاق saçlanur - saçlanmak).

سُجَلْنَدَى S u ç l u n d ı : « قَلِج قِيدِن سُجَلْنَدَى kılıç kındm suçlandı = qılinc qından sıyrıldı, çəkildi ». Hər hansı bir şey yerindən çəkilib çıxarılsa, yenə belə deyilir, (سَجَلْنَمَاق - سَجَلْنُور suçlunur – suçlunmak).

سَرَلْنَدَى S a r l a n d ı : « اَر سَفَلَق سَرَلْنَدَى ar suwluk sarlandı = adam sarıq, çalma, əmmamə sarıdı ».

سَرَلْنَدَى S a r l a n d ı : « اَر يَرْكَنْجُو سَرَلْنَدَى ar yörgənçü sarlandı = adam yorğana büründü, sarıdı »¹⁷².

سَرَلْنَدَى S a r l a n d ı : « يَب يَغَاج قَا سَرَلْنَدَى yıp yığaça sarlandı = ip ağaca sarındı ». Bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsiz olur, (سَرَلْنُور - سَرَلْنَمَاق sarlanur – sarlanmak).

سَرَلْنَدَى S ı r l a n d ı : « اَر اِشَقَا سَرَلْنَدَى ar işka sırlandı = adam işə hazır-laşdı ».

سَرَلْنَدَى S ı r l a n d ı : « اَيَاق سَرَلْنَدَى ayak sırlandı = qab şirləndi », (qaba bəzək vuruldu), (سَرَلْنَمَاق - سَرَلْنُور sırlanur – sırlanmak).

سُرَلْنَدَى S ö z l ə n d i : « اَل سُوْرِن مَنَكا سُرَلْنَدَى ol sözün manqa sözləndi = o, sözünü mənə söylədi », (o, bəzi sözlərini mənə açıqladı), (سُرَلْنَمَاق - سُرَلْنُور sözlənür – sözlənmək).

سُرَلْنَدَى S ü z l ü n d i : « سُوْف سُرَلْنَدَى suw süzlündi = su süzüldü ». Başqası da belədir, (سُرَلْنَمَاق - سُرَلْنُور süzlünür – süzlünmək).

سَشَلْنَدَى S ə ş l i n d i : « اَت سَشَلْنَدَى at səşlindi = at cidarından, bağmdan açıldı ». Başqası da belədir, (سَشَلْنَمَاق - سَشَلْنُور səşlinür – səşlinmək).

¹⁷² Bu cümlənin tərcüməsini Seçkin Ərdi ilə Sərap Yurtsevər «yorğana büründü» «adam ayak sarqıları sarındı=adam dolaq dolad» kimi vermişlər (DLT-2005, s.471).

- قَدُّنْدَى K a w d u n d ı: «أر أغلنقا قَدُّنْدَى» er oğlınqa kawdundı = adam oğ-luna acıdı, şəfqət göstərdi, xata-bəlanm ondan uzaq ol-masını istədi», (قَدُّنْمَق - قَدُّنْمَق kawdunur - kawdunmak).
- قَتْرُنْدَى K a t r u n d ı: «كُلَّار أر قَتْرُنْدَى» külər er katrundi = gülən adam da-yandı, gülməyini kəsdi». Bunun əsli «bir işdə xırçmlıq et-mək»dən gəlir.
- قَتْرُنْدَى K a t r u n d ı: «أل مَنكا يَرْماق بِيررأركان قَتْرُنْدَى» ol manqa yarmak berür ərkən katrundi = o mənə pul verdiyi an bundan vaz keçdi, çəkindi, qaçındı». Başqası da belədir, (قَتْرُنْمَق - قَتْرُنْمَق katrunur – katrunmak).
- قَدْرَنْدَى K a d h r a n d ı: «بَك انكار قَدْرَنْدَى» bəg anqar kadhrandi = bəy ona qəzəbləndi», (bəy ona hirsləndi, acıqlandı, rəftarı və işi sərtləşdi), (قَدْرَنْمَق - قَدْرَنْمَق kadhranur – kadhranmak).
- قُرْشَنْدَى K u r ş a n d ı: «أر قورن قُرْشَنْدَى» er kurm kurşandı = adam qurşaq qurşandı», (قُرْشَنْمَق - قُرْشَنْمَق kurşanur – kurşanmak).
- قَرْغَنْدَى K a r ğ a n d ı: «أر اوزن قَرْغَنْدَى» er özin karğandı = adam peş-manlıq üzündən özünə lənət yağdırdı, özünü qarğdı», (قَرْغَنْمَق - قَرْغَنْمَق karğanur – karğanmak).
- قَزْغَنْدَى K a z ğ a n d ı: «أر توار قَزْغَنْدَى» er tavar kazğandı = adam mal qa-zandı», (قَزْغَنْمَق - قَزْغَنْمَق kazğanur – kazğanmak). Bu şeirdə də işlənmişdir:

بَقْمَس بُدُن سَفَك سَز

يُدْقِسِي يُدِّي سَرَنْقَا

قَزْغَنْ اَلْج تَزْئَلْكَ

قَلْسُنْ جَقْتِك يَرَنْقَا

«Bakmas budun səwüksüz

Yudkı yüdhi saranka,

Kazğan ulıç tüzünlük

Kalsun çawmıq yarınka».

Baxmaz millət sevimsiz,

Turşusifət insana,

Qazan, oğlum, mərifət,

Adm dönsün dastana.

(Oğluna öyüd verərək deyir: millət sevimsiz, qaşqabaqlı adama baxmaz, oğlum, yumşaq xasiyyətli ol ki, adm-sanm gələcəkdə də söylənsin).

كيسغندي K i s ğ a n d ı: «ار تڧارن قيسغندي» ar tawarın kışğandı = adam malına qızırğalandı», (xəsislik etdi, malını, varını xərcləməkdən çəkindi). Başqa şey qızırğalansa, əsirgənsə, yenə bu fe'l işlənilir, (قيسغنامق - قيسغنامور kışğanur – kışğanmak).

قرقندي K a r w a n d ı: «أل يتحق اجرا يرماق قرقندي» ol yançık içrə yarmak karwandı = o, torba içində pul axtardı». Hər hansı bir adam başqa bir şey axtarsa, yenə belə deyilir, (قرقنور - قرقنماق karwanur – karwanmak).

قرقندي K o r k u n d ı: «ار ايشدن قرقندي» ar işdın korkundı = adam işdən qorxdu və qorxusunu gizlədi», (قرقنور - قرقنماق korkunur – korkunmak).

قرلندي K u r l a n d ı: «ار تڧارنكا قرلندي» ar tawarmıqa kurlandı = adam malına yandı», (malın əldən çıxması üzündən çox diltxor oldu), (قرلنور - قرلنماق kurlanur – kurlanmak). Əslı و vavla «قرلندي» kurlandıdır.

قرلندي K u r l a n d ı: «يُغرت قرلندي» yoğurt kurlandı = yoğurd qatılaşdı».

قرلندي K ı r l a n d ı: «يیر قرلندي» yer kırlandı = yer kırlaşdı, şoranlaşdı», (yerdə çatlar peyda oldu), (قرلنور - قرلنماق kırlanur – kırlanmak).

قزلندی K ı z l a n d ı : «أل بو اتغ قزلندی» ol bu atıg kızlandı = o bu atı bahalı hesab etdi». Başqası da belədir.

قزلندی K ı z l a n d ı : «أل انی قزلندی» ol anı kızlandı = onu qızlığa götürdü», (قزلنماق - قزلنور - kızlanur – kızlanmak).

قزلندی K a z l ı n d ı : «بیر قزلندی» yer kazlandı = yer qazandı», (yerdə çuxurlar açıldı), (قزلنماق - قزلنور - kazlınur – kazılmak).

قسلندی K ı s l ı n d ı : «قسلندی نانک» kısılandı nənq = nəsnə qısıldı, iki şeyin arasında sıxışdı», (üzənginin qayıışı və ya qapı ilə astana arasında sıxışan ayaq kimi, bir nəsnənin iki şey arasında sıxışması kimi), (قسلنماق - قسلنور - kısılnur – kısılmak).

قشلندی K o ş l u n d ı : «ایکی ننگ قشلندی» iki nənq koşlandı = iki nəsnə qoşuldu». Bu fe'l təsirlidir. İki qoyunun yan-yana, başları bir cizgidə getməsinə, iki minicinin atlarını yan-yana, baş-başa [atbaşı bərabər] sürərək getməsinə də belə deyilir, (قشلنماق - قشلنور - koşlunur – koşlunmak).

قشلندی K o ş l a n d ı : «ار ازنگ ات قشلندی» ar özinqə at koşlandı = adam özü üçün yedək, ehtiyat at qoşdu», (قشلنماق - قشلنور - koşlanur – koşlanmak).

ققلندی K a k l a n d ı : «ات ققلندی» at kaklandı = at quruduldu, qaxac edildi».

ققلندی K a k l a n d ı : «سوف ققلندی» suw kaklandı = su yığıldı», (dağlardakı çökəklərə su yığıldı və gölməçələr yarandı), (ققلنور - ققلنماق kaklanur – kaklanmak).

ککشندی K ə w ş ə n d ı : «تقی ککشندی» təwi kəwşəndi = dəvə gövşədi, gövşək gətirdi», (ککشنماق - ککشنور - kəwşənür – kəwşənmək). Başqası da belədir.

کچلندی K ü ç l ə n d ı : «ار کچلندی» ar küçləndi = adam qüvvətləndi», (کچلنماق - کچلنور - küçlənür – küçlənmək). Başqası da belədir.

كُرلندی K ü r l ə n d i: «كوك كُرلندی kök kürləndi = göy gurladı», (كُرلتور - كُرلتماق kürlənür – kürlənmək¹⁷³).

كِرلندی K i r l ə n d i: «تون كِرلندی ton kirləndi = paltar kirləndi». Başqası da belədir, (كِرلتماق - كِرلتور kirlənür–kirlənmək).

كِرلندی K i r l ə n d i: «كوز كِرلندی köz kirləndi = göz yumuldu».

كَزلندی K ə z l ə n d i: «اق كَزلندی ok kəzləndi = ox yuxarı atıldı».

كَزلندی K ə z l ə n d i: «اشیچ كَزلندی aşıç kəzləndi = qazanın dibi ərp bağladı», (كَزلتماق - كَزلتور kəzlənür – kəzlənmək).

كِزلندی K i z l ə n d i: «ال تَوارن كِزلندی ol tawarın kizləndi = o, malını gizlədən kimi göründü», (həqiqətən gizləyəndə də belə deyilir), (كِزلتماق - كِزلتور kizlənür - kizlənmək).

كَسِلندی K ə s l i n d i: «كَسِلندی نانك kəsildi nənq = nəsnə kəsildi», (كَسِلتور - كَسِلتماق kəslinür - kəslinmək).

كُكلندی K ö k l ə n d i: «أدر كُكلندی ədhər kökləndi = yəhərin qabırğa taxtaları bağlandı».

كُكلندی K ö k l ə n d i: «ار كُكلندی ər kökləndi = adam əsalət sahibi oldu». Zəngin, varlı olsa, yenə belə deyilir, (كُكلتور - كُكلتماق köklənür – köklənmək).

كُگلندی K ö g l ə n d i: «يوزی ابك كُگلندی yüzi anmq kögləndi = onun üzünə kəklik çilləri çıxdı».

كُگلندی K ö g l ə n d i: «ار كُگلندی ər kögləndi = adam mahnı oxudu, zümzümə etdi», (كُگلتور - كُگلتماق köglənür – köglənmək). Əsli vavla «كُگلندی kögləndi»dir.

كَملندی K ə m l ə n d i: «ات كَملندی at kəmləndi = at xəstələndi». Başqası da belədir. Bu söz əsasən at barədə işlədilir, (كَملتور - كَملتماق kəmlənür – kəmlənmək).

¹⁷³ Bu sösun müzəresini və məsdərini Bəsim Atalay qoymuşdur (DLT, II s. 252).

[Qayda]:

Bu bölmənin fe'lləri dörd funksiya daşıyır.

Birincisi: adı çəkilən şeyə sahiblik bildirir. Məsələn: «أراحت بکلندی» ura-ğut bəgləndi = qadm ər sahibi oldu, ərə getdi», «أرأى قزلندی» ər anı kızlandı = adam onu qızlığa götürdü, onu övladlığa götürməklə qız sahibi oldu».

İkincisi: iki hərflə isimlərdən yaranan fe'l olur. Məsələn: «أرأنتدی» ər atlandı = adam ata mindi», «أت تزلندی» at tərlandı = at tər-lədi». Başqası da belədir.

Üçüncüsü: failin o işi özü üçün görməsi, öz öhdəsinə alması mənasma gəlir. Məsələn: «أرأنتکا یمش أقنددی» ər özünqə yemiş əwdindi = adam özünə meyvə topladı, adam meyvə yığmağı öz üzərinə aldı, meyvə yığmağa özü girişdi», «ألأزنتکا أت سکلندی» ol özünqə ət söklündü = o özü üçün, heç kimdən kömək istəmədən kabab etdi».

Söz qalın olduqda hərfi-illətin¹⁷⁴ düşməsi ilə dörd hərflə isimlər və fe'llər səhih¹⁷⁵ yerinə işlənir. Məsələn: «أر کرتین قرتندی» ər kartın kartandı = adam yarasmı sağaltdı». Bu, təsirli fe'l¹⁷⁶

¹⁷⁴ Ərəb dilində sözün tərkibindəki əlif, vav, ye hərflərinə «hərfi-illət» deyilir.

¹⁷⁵ Ərəb dilində bir fe'l-in üç hərfi də samitlərdən ibarətdirsə (məsələn, dxl = dəxələ, daxil olmaq kimi) ona səhih və ya salim fe'l deyilir. Fe'l-in hərflərindən biri əlif, vav və ya ye-dirsə, ona mənqus fe'l deyilir.

¹⁷⁶ «Divan»ın özbəkçə nəşrinin bu yerində Salih Mütəllibovun maraqlı bir qeydi var. Həmin qeydi burada verməyi münasib gördük: «Mahmud Kaşğarının göstərdiyinə görə, o dövrdə də təsirli və təsirsiz fe'llər bir-birindən fərqləndirilirdi. Buna görə də Mahmud Kaşğari təsirli fe'llərin yaranma üsullarını hər vasitə ilə geniş şəkildə izah etmişdir. Lakin canlı dildə eyni fe'l-in həm təsirli, həm də təsirsiz funksiyada çıxış etməsi halları vardı. Məsələn, Mahmud Kaşğari «isitdi» fe'lini izah edərkən bu fe'l-in bir sözdə təsirli, digər sözdə təsirsiz olduğunu göstərir: «ol mün isitti=o, şorba isitdi». Dəmir və ona bənzər şeylər qızdırılarda da belə deyilir. Bu sözdə «isitti» fe'li təsirlidir. Lakin «ər isitti = adam qızdırdı, isitmə xəstəliyinə tutuldu» sözündəki «isitti» sözü isə

yerindədir, əsli «قارتادی kartadı»dır. «ار ككندى» ər kögləndi = adam şərqi, mahnı oxudu, zümzümə etdi», əsli «كوكلادى» köglədi»dir, «قورقشندى» kur kurşandı = qurşaq qurşandı», əsli «فورشادى» kurşadı»dır.

Dördüncüsü: fe'l bu mənələrdən heç birində deyil, öz müstəqim mənəsmədə işlənir. Məsələn: «تقى كقشندى» təwəy kəwşəndi=dəvə gövşədi, gövşək gətirdi», «ار ثرقندى» ər turkundu=ər duruxdu, bir işdə üstünlüyünü göstərməkdən utandı», «جغرى جغرى تتركندى» çığrı təzgindi=təkər, val döndü». Başqası da belədir.

Qayda:

Bu bölmənin əmr şəkli dörd hərflili olur. Məsələn: «مَنِ تَذغُر» mənəi todhğur», «ات سغغُر» at suwğar», «مَنِ اذغُر» mənəi udhğur» kimi. Bunlar sırası ilə «mənəi doyur», «atı suvar», «mənəi oyat» deməkdir.

Tərkibində r olan sözlərdə təsirsiz fe'lin təsirliyə, iki faildən bir məf'ula keçməsi zamanı r-dən sonra t əlavə edilir. Bunlar d d ilə birləşirlər (ت، د، ر). d d hərfi t-t-yə assimilyasiya olunduğu üçün şəddəli bir t t əmələ gəlir [r+tt]. Məsələn: «ال اتن سغغرتتى» ol atın suwğarttı=o, atını suvarttı, atı suvarmaq üçün birini göndərdi». Burada iki sükunlu bir aradadır. «مَنِ اذغُرْتُم» mənəi todhğurttum = mən onu doyurdum». Bunu yaxşı anla!

təsirsizdir, yəni adam qızdırdı deməkdir. Bu halda bir fe'lin həm təsirli, həm təsirsiz olması ayrı-ayrı fe'l şəkillərinə də xas olan xüsusiyyət idi. Mahmud Kaşğari bunu da göstərmişdir. Məsələn, o, «içürdi» fe'lini izah edərkən «o mənə su içirdi» mənəsmədə həm «içürdi», həm də «içürdi» sözünün paralel işləndiyini yazmışdır» (TSD, II tom, bet 297).

İsmi-məfʿul: «اذغرمش ال» udhğurmiş ol¹⁷⁷, «تذغرمش» todhğurmiş» kimi, «oyadılmış adam» və «doyurulmuş» deməkdir. İsmi-məfʿul da yuxarıda göstərilən qaydalara tabedir.

Dörd hərflilər bölməsi bitdi.

¹⁷⁷ Burada «ol» sözü əvəzinə «ər» sözü olmalıdır. Hüseyn Düzgün Bəsim Atalayın qeydinə etina etmədən misalı «ol» sözü ilə, misalın tərcüməsini isə «ər=şəxs» sözü ilə verir: «şəxs bidar kərdə şod=şəxs oyadıldı» (دل ت s.386).

BEŞ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

ORTASI HƏR NÖV HƏRƏKƏ İLƏ
HƏRƏKƏLİ FƏLƏLDİ **فعلعدى** BABI

سَلِمَشْدَى S a l ı m l a ş d ı : «**أنيك برلا سَلِمَشْدَى** anmıq birlə salımlaşdı = o onunla çarpışdı, bir-birinə hucüm etdilər», (**سَلِمَشْوَر-** **سَلِمَشْمَاق** salımlaşur – salımlaşmak).

فُنُقَلَشْدَى K o n u k l a ş d ı : «**ألار إكي فُنُقَلَشْدَى** olar ikki konuklaşdı = onlar ikisi bir-birinə qonaq oldular», (**فُنُقَلَشْوَر-** **فُنُقَلَشْمَاق** konuklaşur – konuklaşmak).

[Qayda]:

«Sahmlaşdı» fe’li bu bölmənin bütün fe’lləri üçün model təşkil edir. Lakin qumarda girov mənasında üç hərfli isimlərdən fe’l düzəldilir. Məsələn: «**أنيك برله أينلدى یرقلشوو**» anmıq birlə oynadı yarıqlaşu = o onunla zirehi girov qoyaraq oyun oynadı». Kim udsa, zireh onun olacaq. Yaxud yarışmaq mənasına gəlir: «**ألار إكي فُنُقَلَشْدَى**»¹⁷⁸ = onlar ikisi ödəşmək üzrə bir-birinə qonaq olmaqda yarışdılar».

¹⁷⁸ Salih Mütəllibov bu cümləni belə tərcümə etmişdir: «onlar ikisi bir-birini yenmək üçün mehman etməkdə bəhsləşdilər» (TSD, II tom, bet 300). Mütəllibovun tərcüməsindən belə çıxır ki, onlar kim kimi daha yüksək səviyyədə qonaq edər mənasında yarışdılar. Məntiqə görə, daha yaxşı qonaqlıq verən adam mərci, bəhsi udur. Ancaq nə üçün? Növbəti qonaqlıq üçün mü? Hüseyin Düzgün bu cümləni «onlar bir-birini qonaq

Üç, dörd və daha artıq hərfdən ibarət sözlər də buna mütənasib şəkildə yaradıla bilər.

بَرِمْسِنْدِي Barımsındı: «أَلْ أَفْكَ بَرِمْسِنْدِي» ol əwğə barımsındı = o, gerçək-
dən getmədiyi halda özünü evə gedirmiş kimi göstərdi»,
(بَرِمْسِنْمَاق - بَرِمْسِنُور - barımsmur – barımsınmak).

تَرِمْسِنْدِي Tarımsındı: «أَلْ تُرْغُ تَرِمْسِنْدِي» ol tarığ tarımsındı = o, ger-
çəkdən əkin əkmədiyi halda özünü əkirmiş kimi göstər-
di», (تَرِمْسِنْمَاق - تَرِمْسِنُور - tarımsmur – tarımsınmak).

كَلِمْسِنْدِي Kəlimsindi: «أَلْ بَرُوْ كَلِمْسِنْدِي» ol bərü kəlimsindi = o özünü
elə göstərdi ki, guya bəri gəlir», (كَلِمْسِنْمَاق - كَلِمْسِنُور - kəlim-
sinür – kəlimsinmək).

كُلْمْسِنْدِي Külümsindi: «أَرْ كَلْمْسِنْدِي» ər külümsindi = adam gülürmüş
kimi göründü, gülümsündü». Başqası da belədir, (كَلْمْسِنُور -
كُلْمْسِنْمَاق külümsinür – külümsinmək).

[Qayda]:

Bu fe'llərin əsli iki hərflidir. Onlara ن، س، م¹⁷⁹ [-msin] hərfləri artırılaraq sözlərdə hərf sayı beşə çatdırılır. Bunlar üç, dörd, beş hərfli fe'llərə bir sıra yeni mənalar verir. Bu, ərəb dilinin تَفَاعُلْ babı kimidir. تَغَاوُلُ الرَّجُلْ deyirlər ki, «o ondan bixəbər göründü, halbuki xəbəri vardı» deməkdir. تَضَاهِي سۆزү də belədir, «gerçəkdən gülmədiyi halda özünü gülən göstərdi» deməkdir. Bu mənani yaratmaq üçün son sözün

etdilər» (دل ت s.386) şəklində, Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «onlar ikisi bir-birini qonaq olaraq qəbul etdilər» (DLT-2005, s.438) şəklində tərcümə etmişlər.

¹⁷⁹ Yəni –msındı, -msindi şəkilçilərini nəzərdə tutur.

son hərfini fəthə isə fəthə ilə, zəmmə isə zəmmə ilə, kəsre isə kəsre ilə hərəkələmək lazımdır.

Fəthəli hərəkəyə örnək: «*أَلْ أَدِن نَانِك تِلْمَسِنْدِي*» ol andın nənq tiləmsindi = o ondan bir şey istəyən kimi göründü», «*أَلْ بَجَاك بِلْمَسِنْدِي*» ol bıçak biləmsindi = o, özünü elə gösiərdi ki, guya bıçaq itiyir». Bunların əmri-hazırı «*تِيلَا* tilə = istə» və «*بِيلَا* bilə = itilə, bülövlə»dir. *ل* l hərfi fəthəlidir, fe'l düzələn zaman olduğu kimi qalır.

Zəmmə olana örnək: «*أَلْ مَنَّا تَلِم كَلْمَسِنْدِي*» ol manqa təlim külümsindi = o mənə çox gülər göründü», «*أَلْ يِقَارُوتْرُ مَسِنْدِي*» ol yokaru turumsdı = o, gerçəkdən ayağa qalxmadığı halda, özünü qalxan kimi göstərdi». Bunların əmri-hazırı «*كُلْ* kül=gül» və «*تُر* tur =qalx»dır. *ل* l və *ر* r hərfləri burada sükunludur, bu mənə üçün zəmmə qəbul etmişlər, yəni özlərini sözün birinci hərfinin hərəkəsinə uydurmuşlar. Ancaq iki hərf-lilərdən olan sözün ilk hərfi fəthəli olsa, ikinci hərfi kəsreləli olur, birinci hərfin hərəkəsinə uymur, ondan fərqlənir. Məsələn: «*أَلْ أَفْكَا جِرْمَسِنْدِي*» ol əwğə barımsındı = o, evə gədirmiş kimi göründü», «*أَرْ سَوْفَ قَا قِرْمَسِنْدِي*» ər suwka karımsındı = adam özünü boğazında su qalan kimi göstərdi». Söylədiyimiz səbəbə görə, bu fe'llərdə kökün ikinci hərfi fəthəli olmamışdır. İki hərfli sözlərdəki ilk hərf kəsreləli olsa, ona toxunulmur. «*أَلْ أَفْكَا كِرْمَسِنْدِي*» ol əwğə kirimsindi = o, özünü guya evə girən kimi göstərdi», «*أَلْ يِرْمَاق*» ol yarmak tərimsindi = o özünü pul yığan kimi göstərdi». Başqası da belədir. *م* m hər zaman sükunlu, *س* s daim kəsreləli, *ن* n daim sükunludur. Hərəkələrin hamısı

kökün ilk hərfinə aiddir. Bu söylədiyim iki hərflilər haqqındadır.

Üç hərfli fe'llərə gəlincə: «ألانى فجرُ مسيندى» ol anı kaçürmsındı = o, gerçək-dən qaçırmadığı halda onu qaçırırımış kimi göründü» və «ألانىك يا زُفِن كجرُ مسيندى» ol anıq yazukın keçürmsindi = o, gerçəkdən bağışlamadığı halda onun günahını bağışlayan kimi göründü». ر r hərfi burada zəmməlidir, çünki «فجرُ kaçur» sözündəki ج ç hərfi zəmməlidir. Bu bölmədə ج ç sükunlu oldu, zəmmə hərəkəsi ر r-yə verildi. Üç hərfliyərdə ortadakı hərəkə alındı, çünki sözün son hərfinə yaxındır.

Dörd hərfliyərdə örnək: «ار ات سقُفُ مسيندى» ar at suwğarımındı = adam özünü at suvaran kimi göstərdi». غ ğ hərfinin fəthəli olması ilə bərabər burada ر r hərfi kəsrelə qılındı, çünki kəsre fəthəyə zidd deyildir. İki hərfliyərdə olduğu kimi, məsələn, «بارُ مسيندى» barımındı», «تلمُ مسيندى» tiləmsindi» deyilmədi, çünki bunun əslə dörd hərfli «تلا tilə» sözüdür. Bəzi mənalı hərfliyərin fe'lə bitişməsi üçün sonu atılmış və tələffüzdə الف hərfi ərimişdir; yazılışda yoxdur. الف əlif atıldıqdan sonra ل l hərfinin kəsrelə qılınması mümkün deyildi. Onda üç hərfli fe'l iki hərfli fe'lə bənzəmiş olardı. «يرنداق تلمُ مسيندى» yarındak tiləmsindi = qayıışı zol-zol kəsər kimi göründü» deməkdir. «بيچاق ايش بلمُ مسيندى» biçək biləmsindi» sözündə ل l hərfi kəsrelə qılınsaydı, «ايش بلمُ مسيندى» iş biləmsindi = işi bilən kimi göründü» sözündəki «بلمُ مسيندى» biləmsindi» sözünə bənzəyərdi. Halbuki bu söz iki hərfli, digəri üç hərflidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, üç hərfliyərdə qayda sözün ortasındakı hərəkəni alıb sona verməkdir. «فجرُ kaçur» və

«كَجْرُ keçür» sözlərində olduğu kimi. Bu bölmədə «قجرُمسِنْدِي kaçürumsındı» sözündəki ج ç hərfi sükunlu qılınaraq hərəkəsi ر r hərfinə verilmişdir. Fəthə kəsərəyə zidd deyildir, ona görə də olduğu kimi buraxılır. Amma zəmmə hərəkəsi kəsərəyə zidd olduğu üçün kəsre ilə hərəkənlənməmişdir. «أَلْ أَلْ أَنْى تُذْغُرْمَسِنْدِي ol anı todhğurumsındı = o onu doyurmuş kimi göründü» deməkdir.

Bəyan etdiyim bu qaydalar bütün türk dillərini əhatə edir. Heç bir şey bunlardan kənarında qala bilməz. Bu bölmədə bu mənani verməyən beş həfli yalnız bircə söz var. O da «أَلْ مَتَا يِرْمَسِنْدِي ol manqa yaramsındı = o mənə yaltaqlandı» fe'lidir, (يِرْمَسِنْمَاق - يِرْمَسِنْمَاق - يِرْمَسِنْمَاق).

كيسىرقاندى K I S I R K A N D I : «أَرْ تَقَارَنْ قِسِرْقانْدِي ər tawarm kısırkandı = adam malını qızırğandı», (onu yedirtməkdən, sərf etməkdən çəkindi), (قِسِرْقانور - قِسِرْقانماق kısırkanur – kısırkanmak). Bu şeirdə də işlənmişdir:

التَّيْبُ تَرَعُ قَذْمَدِي

سېچغان تَقِي سِيقِرْقان

كيزلېب نەلۈك كۈتەرسەن

أَمْدِي أَنْى قِسِرْقان

«İltip tarığ kodhmadı

Sıçğan takı sıkırkan,

Kizləp nəlük kütərsən,

Əmdi anı kısırkan».

Yedi, toxum qoymadı

Sıçan ilə sığırkan.

Nəyi gizlər, güdərsən,

İndi onu qızırğan.

(Arvad-uşağına qarşı xəsislik edən bir adamı qmayaraq deyir: sən in azuqəni siçan ilə sığırkan bərbad etdi, bir şey qoymadı, hamısını yedi, indi nəyi gizləyirsən, onu arvad-uşağma yedirtmə).

بُيْتِنْدِي B u l ı t l a n d ı : «كُوكُ بُيْتِنْدِي kök buhtlandı = göy buludlandı»,
(بُيْتِنْمَاق - بُيْتِنُور - bulıtlanur – bulıtlanmak).

بَغْرِنْدِي B a ğ ı r l a n d ı : «قَانُ بَغْرِنْدِي kan bağırlandı = qan laxtalandı». Qatıq uyuşsa, tutsa, yenə belə deyilir, (بَغْرِنْمَاق - بَغْرِنُور - bağırlanur – bağırlanmak).

بُتْكَانْدِي B u t a k l a n d ı : «يَغَاجُ بُتْكَانْدِي yığaç butaklandı = ağac tumurcuqlandı».

بُتْكَانْدِي B u t a k l a n d ı : «سُوفُ بُتْكَانْدِي suw butaklandı = su qollara ayrıldı». Bunun əsli «بُتْقُ butak = ağac budağı» deməkdir, (بُتْكَانْمَاق - بُتْكَانُور - butaklanur – butaklanmak).

بِشْكَانْدِي B a ş a k l a n d ı : «سُنْقُؤُ بِشْكَانْدِي sünqü başaklandı = süngü, mizraq dişləndi». Oxun ucluğu itilənsə, yenə belə deyilir, (بِشْكَانْمَاق - بِشْكَانُور - başaklanur – başaklanmak).

بَلْكَانْدِي B a l ı k l a n d ı : «كُؤْلُ بَلْكَانْدِي köl balıklandı = göl balıqlandı». Bir yerdə palçıq olduğu zaman da belə deyilir. Arğuca. Bir yerdə qala tikildiyi zaman yenə belə deyilir, (بَلْكَانْمَاق - بَلْكَانُور - balıqlanur – balıqlanmak).

بِجَاكْنَانْدِي B i ç ə k l ə n d ı : «أَرُ بِجَاكْنَانْدِي ər biçəkləndi = adam bıçaq sahibi oldu», (بِجَاكْنَانْمَاق - بِجَاكْنَانُور - biçəklənür – biçəklənmək).

تُبْتُلَانْدِي T ü b ü t l ə n d ı : «أَرُ تُبْتُلَانْدِي ər tübütləndi = adam tibetli oldu». Bunlar türk ölkəsinə köçmüş olan bir qövmdür. (تُبْتُلَانْمَاق - تُبْتُلَانُور - tübütlənür – tübütlənmək).

- تَتَغَلَدَى** T a t ı ğ l a n d ı : «أُزْمُ تَتَغَلَدَى» üzüm tatığlandı = üzüm şirinləşdi». Hər hansı bir şey şirinləşsə, yenə belə deyilir, (تَتَغَلَدَى - تَتَغَلَدَى) (تَتَغَلَدَى - تَتَغَلَدَى) tatığlanur – tatığlanmaq).
- تُتُكَلَدَى** T u t u k l a n d ı : «أُرَاغُتُ تُتُكَلَدَى» urağut tutuklandı = qadm xacə sahibi oldu», (qadm önündə yeriyən bir xədim xidmətçi sahibi oldu), (تُتُكَلَدَى - تُتُكَلَدَى) tutuklanur – tutuklanmaq).
- تُرُكَلَدَى** T u r u k l a n d ı : «أَلْبُوَاتِغُ تُرُكَلَدَى» ol bu atığ turuklandı = o bu atı durğun-arğın, arıq hesab etdi». Atdan başqası arıqlasa, yenə belə deyilir, (تُرُكَلَدَى - تُرُكَلَدَى) turuklanur – turuklanmaq).
- تُتَمَلَدَى** T o l u m l a n d ı : «أَرُّ تُتَمَلَدَى» ər tolumlandı = adam silahlandı, hər b libasını geyindi», (تُتَمَلَدَى - تُتَمَلَدَى) tolumlanur – tolumlanmaq).
- چُپُورَلَدَى** Ç ü p ü r l ə n d i : «أَچْکُ چُپُورَلَدَى» əçkü çüpürləndi = keçi qıllandı», (چُپُورَلَدَى - چُپُورَلَدَى) çüpürlənür – çüpürlənmək).
- چَپِشَلَدَى** Ç ə p i ş l ə n d i : «أَغْلَاقُ چَپِشَلَدَى» oğlaq çəpişləndi = oğlaq çəpiş oldu». Oğlaq altı aylıq olanda çəpiş adlanır, (چَپِشَلَدَى - چَپِشَلَدَى) (چَپِشَلَدَى - چَپِشَلَدَى) çəpişlənür – çəpişlənmək).
- چَرُكَلَدَى** Ç a r u k l a n d ı : «أَرُّ چَرُكَلَدَى» ər çaruklandı = adam çarıq sahibi oldu, çarıqlandı», (چَرُكَلَدَى - چَرُكَلَدَى) çaruklanur – çaruklanmaq).
- چَچَکَلَدَى** Ç ə ç ə k l ə n d i : «يَغَاجُ چَچَکَلَدَى» yığaç çəçəkləndi = ağac çiçəkləndi». Başqası da belədir, (چَچَکَلَدَى - چَچَکَلَدَى) çəçəklənür – çəçəklənmək).
- سُکُتَلَدَى** S ö g ü t l ə n d i : «يِيرُ سُکُتَلَدَى» yer sögütləndi = yerdə söyüdlər bitdi, yer söyüdlük oldu», (سُکُتَلَدَى - سُکُتَلَدَى) sögütlənür – sögütlənmək).

سُغُقْنَدِي S o ğ u k l a n d ı: «أَل بُو بِيرِك سُغُقْنَدِي» ol bu yerig soğuklandı = o bu yeri soyuq hesab etdi». Hər hansı bir yer soyuq sayılsa, yenə belə deyilir, (سُغُقْنَمَاق - سُغُقَانُور - soğuklanur – soğuklanmak).

سُغُقَانُور S u w ı ğ l a n d ı: «أَل بَالِيغ سُغُقَانُور» ol balıǵ suwıǵlandı = o, bu balı sulu saydı». Başqası da belədir, (سُغُقَانُور - سُغُقْنَمَاق) suwıǵlanur – suwıǵlanmak).

قَتَانُور K a n a t l a n d ı: «أَر قَتَانُور» ər kanatlandı = adam yüyrək bir minik sahibi oldu, üzərinə mindi, uçdu; yaxud diləyinə çatmış kimi oldu».

قَتَانُور K a n a t l a n d ı: «قُش قَتَانُور» kuş kanatlandı = quşun qanadı çıxdı», (قَتَانُور - قَتَانُور) kanatlanur – kanatlanmak).

قَلْجَانُور K ı l ı ç l a n d ı: «أَر قَلْجَانُور» ər kılıçlandı = adam qılmc sahibi oldu», (قَلْجَانُور - قَلْجَانُور) kılıçlanur – kılıçlanmak).

چَاغْرَانُور Ç a ğ ı r l a n d ı: «أَر چَاغْرَانُور» adam şirat, yaxud şərab sahibi oldu», (چَاغْرَانُور - چَاغْرَانُور) çağırlanur – çağırlanmak).

چَاغْرَانُور Ç ı ğ ı r l a n d ı: «بِير چَاغْرَانُور» yer çığırlandı = yerdə cığırılar meydana gəldi», (چَاغْرَانُور - چَاغْرَانُور) çığırılanur – çığırılanmak).

قَدْرَانُور K a d h ı r l a n d ı: «أَر قَدْرَانُور» ər kadhırlandı = adam öz xasiyyətini pisləşən göstərdi». Əsli «قَدْرَانُور kadrındı»dır, doğrusu da budur. (قَدْرَانُور - قَدْرَانُور) kadhırlanur – kadhırlanmak).

قَدْرَانُور K a d h ı z l a n d ı: «بَاغ قَدْرَانُور» yığaç kadhızlandı = ağac qabıqlandı», (قَدْرَانُور - قَدْرَانُور) kadhızlanur – kadhızlanmak).

قُدْهُوزَانُور K u d h u z l a n d ı: «أَر قُدْهُوزَانُور» ər kudhuzlandı = adam dul qadmla evləndi». Arğuca. (قُدْهُوزَانُور - قُدْهُوزَانُور) kudhuzlanur – kudhuzlanmak).

قِمِزْلاندى K ı m ı z l a n d ı: «ار قِمِزْلاندى» ər kımızlandı = adam kımız sahibi oldu», (kımız turşumuş qısqraq südüdür), (قِمِزْلانور - قِمِزْلانماق) kımızlanur – kımızlanmak).

قُغْشْلاندى K o ğ u ş l a n d ı: «سوف قُغْشْلاندى» suw koğuşlandı = su fışqırdı», (قُغْشْلانماق - قُغْشْلانور) koğuşlanur – koğuşlanmak).

قِمِشْلاندى K a m ı ş l a n d ı: «بیر قِمِشْلاندى» yer kemişlandı = yer qamışlıq oldu», (قِمِشْلانماق - قِمِشْلانور) kemişlanur – kemişlanmak).

قِدْغْلاندى K ı d h ı ğ l a n d ı: «قِدْغْلاندى نانک» kıdhığlandı nənq = nəsnə haşiyələndi», (قِدْغْلانماق - قِدْغْلانور) kıdhığlanur – kıdhığlanmak).

قَاتِغْلاندى K a t ı ğ l a n d ı: «ار قَاتِغْلاندى» ər katığlandı = adam əlləşdi, çabaladı», (قَاتِغْلانماق - قَاتِغْلانور) katığlanur – katığlanmak)¹⁸⁰. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «كچكدا قَاتِغْلانسا اَلْغادو سَقَنور» kiçikdə katığlansa, ulğadhu səwnür = kiçikkən çabalasa, əlləşsə, böyüyəndə sevinər».

قُرْغْلاندى K u r u ğ l a n d ı: «أل اتملكنى قُرْغْلاندى» ol ötməgni kuruğlandı = o, çörəyi quru hesab etdi», (قُرْغْلانماق - قُرْغْلانور) kuruğlanur – kuruğlanmak). Başqası da belədir.

قَشْئْلاندى K a ş u k l a n d ı: «ار قَشْئْلاندى» ər kaşuklandı = adam qaşuq sahibi oldu», (قَشْئْلانماق - قَشْئْلانور) kaşuklanur – kaşuklanmak).

كَلْبْلاندى K ə l ə p l ə n d ı: «تاغ کلبنندی» tağ kələpləndi = dağda kələp otu bitdi», (کَلْبْلانماق - کَلْبْلانور) kələplənür – kələplənmək).

[Qayda]:

Bu bölmənin fe'lləri bəzi bəzi funksiyalar daşıyır.

¹⁸⁰ Salih Mütəllibov bu sözü «adam qatı [yəni sərt] hərəkət etdi» kimi tərcümə etmişdir (TSD, II tom, bet 311). «Katığ» elə «Divan»ın özündə «hər şeyin qatısı» şəklində izah edilir. Hüseyin Düzgün bu cümləni «adam tələş və səy etdi» kimi (s.401 دلت) tərcümə etmişdir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə onu «adam səy göstərdi, uğraşdı» kimi (DLT-2005, s.412) oxumuşlar.

Birincisi: adı çəkilən şeyə sahib və malik olmaq mənasına gəlir. Məsələn: «ار ترغلندی = adam əkin sahibi oldu», «ار قشقلندی = adam qaşığı sahibi oldu» deməkdir.

İkincisi: özünü adı çəkilən şeylərin cinsindən saymaq və onlara mənsub olmaq mənasına gəlir. Məsələn: «ار اغزلندی = adam oğuzlandı = adam oğuz qiyafəsinə girdi, oğuzlaşdı, özünü oğuzlardan saydı», «ار چيکلندی = adam çigilləndi = adam çigil qılığına girdi» deməkdir. Bu hal ərəb dilində də var. وَقِيمُنْ عِيلَانِ وَ وَقِيمُنْ عِيلَانِ وَ قِيمُنْ عِيلَانِ deyirlər ki, «onların şəklinə düşdü, qılığına girdi» deməkdir. Bu, bütün fe'llərə xas olan qaydadır.

Üçüncüsü: «o şey failin təbiətində vardır» mənasını verir. Məsələn: «ار يفاچ بئقلندی = yığaç butaklandı = ağac budaqlandı, qol-budaq atdı» və «ار يفاچ يمشلندی = yığaç yemişləndi = ağac meyvə verdi, meyvə gətirdi» deməkdir.

Dördüncüsü: bu mənaların heç biri olmayıb söz öz müstəqim mənasında işlənir. Məsələn: «ار قتيغلندی = adam katıqlandı = adam əlləşdi, çalışdı» və «ار يمرلندی = kişi yumurlandı = xalq topladı».

Bu fe'llərin hamısının əslü üç hərflü isimlərdən düzəlmişdir. Bu qayda dörd, beş və beşdən artıq hərflü sözlər üçün də qüvvədədir. Bunu yadında yaxşı saxla! Bilgi ilə uğur qazanarsan!

Beş hərflilərlə bölməsi bitdi.

ALTI HƏRFLİ LƏR BÖLMƏSİ

تُشغُتُندى T u ş ğ u t l a n d ı: «ار تُشغُتُندى» ər tuşğutlandı = adam şəyird sahibi oldu», (تُشغُتُندى - تُشغُتُندى tuşğutlanur-tuşğutlanmak)¹⁸¹.

تَرْمُتُندى T a r m u t l a n d ı: «سَوْفُ تَرْمُتُندى» suw tarmutlandı = su qollara ayrıldı», (تَرْمُتُندى - تَرْمُتُندى tarmutlanur-tarmutlanmak).

كِرْغُتُندى K ı z ğ u t l a n d ı: «ار ایشتن کِرْغُتُندى» ər iştan kızğutlandı = adam işdən çəkindi», (gördüyü işin fənalığını anladı, rüsvay olduğu üçün o işdən çəkindi), (کِرْغُتُندى - کِرْغُتُندى kızğutlanur – kızğutlanmak).

تَوَغْچَاندى T a w ğ a ç l a n d ı: «ار تَوَغْچَاندى» ər tawğaçlandı = adam maçınli qılığına girdi», (تَوَغْچَاندى - تَوَغْچَاندى tawğaçlanur – tawğaçlanmak).

سُرْچُندى S u r k u ç l a n d ı: «بِجَاک سُرْچُندى» biçək surkuçlandı = biçəğm sapı lök ağacının püsəsi ilə surğuclandı, sıxıldı, bərki-dildi», (سُرْچُندى - سُرْچُندى surkuçlanur – surkuçlanmak).

سُرْچُندى S u r k u ç l a n d ı: «ار سُرْچُندى» ər surkuçlandı = adam surğuc sahibi, lök ağacı püsəsinin sahibi oldu».

¹⁸¹ Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu söz «بُشغُتُندى buşğutlandı» olmalıdır. Çünki «تُشغُتُندى tuşğut» sözü yoxdur, ancaq şəyird, köməkçi mənasında «بُشغُتُندى buşğut» sözü var (DLT, II, 270). Salih Mütəllibov bu sözü «tuşğutlandı» kimi (TSD, II tom, bet 313), çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.277) və uyğurlar isə müvafiq qeydlə həmin sözü o ilə «boşğutlandı» kimi verilməmişdir (TTD, II tom, bet 393). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də bunu «boşğutlandı» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s. 197).

سُرْفُجْلَانْدَى S u r k u ç l a n d ı: «بیر سُرْفُجْلَانْدَى yer surkuçlandı = yerdə yabani hindibaya¹⁸² bənzər bir ot bitdi», (سُرْفُجْلَانْمَاق - سُرْفُجْلَانْمَاق surkuçlanur – surkuçlanmak).

سَافِدِجْلَانْدَى S a f d ı ç l a n d ı: «ار سَافِدِجْلَانْدَى ər safdıçlandı = adam səbət sahibi oldu», (سَافِدِجْلَانْمَاق - سَافِدِجْلَانْمَاق safdıçlanur–safdıçlanmak).

مَندَرَلَانْدَى M a n d a r l a n d ı: «یغاج مَندَرَلَانْدَى yığaç mandarlandı= ağac sarmaşıqlandı», (مَندَرَلَانْمَاق - مَندَرَلَانْمَاق mandarlanur–mandarlanmak).

چَالپۇشلاندى Ç a l p u ş l a n d ı: «الک چَالپۇشلاندى əlig çalpuşlandı = meyvə və ona bənzər şeylər yeməkdən əl şirəyə batdı». Başqası da belədir, (چَالپۇشلانْمَاق - چَالپۇشلانْمَاق çalpuşlanur – çalpuşlanmak).

قیرتیشلاندی K ı r t ı ş l a n d ı: «قیز قیرتیشلاندی kız kırtışlandı = qız gözəlləşdi, üzünün gözəlliyi artdı», (قیرتیشلانْمَاق - قیرتیشلانْمَاق kırtışlanur – kırtışlanmak).

قۇلدشاندی K o l d a ş l a n d ı: «ال مَنِك بولا قۇلدشاندی ol məninq birlə koldaşlandı = o mənimlə yoldaş oldu, özünü mənim dostlarımdan saydı», (قۇلدشانْمَاق - قۇلدشانْمَاق koldaşlanur-koldaşlanmak).

بۇشلاندى B o ş l a ğ l a n d ı: «ار ایشدا بۇشلاندى ər ışda boşlağlandı=adam işə düşünmədən girişdi, öyüdə, nəsihətə qulaq asmadı», (بۇشلانْمَاق - بۇشلانْمَاق boşlağlanur–boşlağlanmak). Bu məsələdə işlənmişdir: «بۇشلانسا بۇخسۇقۇلتۇر» boşlağlansa boxesuklanur = düşünmədən işə girişən adam əli boynuna bağlanar». Bu söz məsləhət dinləməyən, yalnız öz ağı ilə hərəkət etmək istəyən adam haqqında deyilir.

¹⁸² Bəsim Atalayın «yabani hindiba» kimi verdiyi bu bitkinin adını Salih Mütəllibov «səhrayı [yəni yabani] hindiba» (TSD, II tom, bet 315), uyğurlar «kasını» (TTD, II tom, bet 395), S. Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər maddəni «sarkıçlandı», bitkini isə «ağ hindiba otu» şəklində vermişlər (DLT-2005, s.473). Latıncası «cichorium endivia=yaşıl kasını»dır.

ثُرِفِغْلَنْدَى T u r k ı ğ l a n d ı: «أَل مَندِن ثُرِفِغْلَنْدَى ol məndin turkığlandı = o məndən çəkindi», (o, işdə üstələməkdən çəkindi, mənə hörmət etdi, məndən qocundu), (ثُرِفِغْلَانُور- ثُرِفِغْلَمَاق) turkığlanur–turkığlanmak)¹⁸³.

تُغْرَغْلَنْدَى T u ğ r a ğ l a n d ı: «أَغْلَان تُغْرَغْلَنْدَى oğlan tuğrağlandı =oğlan atlandı», (bu, minmək üçün alay [məşq və ya savaq] günündə xanm öz əsgərinə verdiyi xəzinəyə məxsus atdır, sonra həmin at xana geri qaytarılır), (تُغْرَغْلَانُور- تُغْرَغْلَمَاق) tuğrağlanur–tuğrağlanmak).

تُغْرَغْلَنْدَى T u ğ r a ğ l a n d ı: məktub, bitik və yazı kimi şeylər tuğra¹⁸⁴ ilə möhürlənsə, yenə belə deyilir. Oğuzca.

تُمْلُغْلَنْدَى T u m l u ğ l a n d ı: «أَل بُوْ أَعْرُنَى تُمْلُغْلَنْدَى ol bu oğurnı tumluğlandı = o bu zamanı soyuq hesab etdi», (bunun üçün əzmindən vaz keçdi), (تُمْلُغْلَانُور- تُمْلُغْلَمَاق) tumluğlanur–tumluğlanmak).

تُمْلُغْلَنْدَى T u m l u ğ l a n d ı: «أَل أَنْكَر تُمْلُغْلَنْدَى ol anqar tumluğlandı = o ona soyuq davrandı, qaş-qabaq göstərdi».

قِشْلَغْلَنْدَى K ı ş l a ğ l a n d ı: «أَل بُوْ بَیْرِك قِشْلَغْلَنْدَى ol bu yerig kışlağlandı =o bu yeri qışlaq kimi seçdi və orada qışladı», (قِشْلَغْلَمَاق) قِشْلَغْلَانُور- قِشْلَغْلَمَاق) kışlağlanur – kışlağlanmak).

قُشْلَغْلَنْدَى K u ş l a ğ l a n d ı: «خَان بُوْ بَیْرِك قُشْلَغْلَنْدَى xan bu yerig kuşlağlandı = xan bu yeri quş ovlağı etdi», (xan bu yeri quş ovlamaq üçün ovlaq etdi), (قُشْلَغْلَانُور- قُشْلَغْلَمَاق) kuşlağlanur – kuşlağlanmak).

¹⁸³ Bəsim Atalay bu fe'llərin əslində «turkuğlandı-turkuğlanur-turkuğlanmak» şəklində olacağını yazmışdır (DLT. I, s. 272).

¹⁸⁴ «Tuğra/tuğrağ» xanın, hökmdarın möhürü deməkdir.

بُجْعَقْلاندى Bu ç ğ a k l a n d ı : «بُجْعَقْلاندى buçğaklandı nənq = nəsnədə bucaqlar, künclər meydana gəldi», (بُجْعَقْلانماق-بُجْعَقْلانور-بُجْعَقْلانماق buçğaklanur–buçğaklanmak).

بُرْجَقْلاندى B u r ç a k l a n d ı : «بُرْجَقْلاندى tər burçaklandı = tər puçur-puçur oldu». Hər hansı maye damla-damla olsa, yenə belə deyilir, (بُرْجَقْلانماق-بُرْجَقْلانور-بُرْجَقْلانماق burçaklanur – burçaklanmak).

بِشْمَقْلاندى B a ş m a k l a n d ı : «بِشْمَقْلاندى ər başmaklandı = adam başmaqlandı, başmaq geydi, başmaq sahibi oldu». Oğuzca. (بِشْمَقْلانماق-بِشْمَقْلانور-بِشْمَقْلانماق başmaklanur – başmaklanmak).

بُغْنَقْلاندى B o ğ n a k l a n d ı : «بُغْنَقْلاندى bulit boğnaklandı= bulud parça-parça oldu», (بُغْنَقْلانماق-بُغْنَقْلانور-بُغْنَقْلانماق boğnaklanur–boğnaklanmak).

بُغْمَقْلاندى B o ğ m a k l a n d ı : «بُغْمَقْلاندى ər boğmaklandı = adam köynəyini düymələdi», (بُغْمَقْلانماق-بُغْمَقْلانور-بُغْمَقْلانماق boğmaklanur – boğmaklanmak).

تَرْمَقْلاندى T a r m a k l a n d ı : «تَرْمَقْلاندى boy tarmaklandı = boy və oymaq quş dəstələri kimi hər yandan axm etdi».

تَرْمَقْلاندى T a r m a k l a n d ı : «تَرْمَقْلاندى bala tarmaklandı=quş balasının dırnağı, pəncəsi, caynağı çıxdı».

تَرْمَقْلاندى T a r m a k l a n d ı : «تَرْمَقْلاندى suw tarmaklandı=su qol-qol oldu, qollara ayrıldı», (تَرْمَقْلانماق-تَرْمَقْلانور-تَرْمَقْلانماق tarmaklanur–tarmaklanmak).

تِغْرَقْلاندى T i ğ r a k l a n d ı : «تِغْرَقْلاندى ər tığraklandı = adam igidlik göstərdi, igid oldu», (تِغْرَقْلانماق-تِغْرَقْلانور-تِغْرَقْلانماق tığraklanur – tığraklanmak). Bu şeirdə də işlənmişdir:

تِغْرَقْلانب سَكْرَتِي

أرن اتين بُكْرَتِي

بِزْنِي قَمْعْ اَنْكِي

أندغ سوکا کم یتار

«Tığraklanıp səgirtti,
Ərin, atm yügürtti,
Bizni kamuğ anqıttı,
Andağ sügə kim yetər»?
İgidlənib səyirtti,
Ərin, atın yüyürtdü,
Bizi tamam şaşırtdı,
Belə qoşuna kim yetər?

(Savaş zamanı hücum edən bir əsgəri tərifləyir: o, igidlik göstərdi, üstümüzə atı və adamları ilə hücum etdi, bizi tamam hey-rətə saldı, belə əsgərin qabağmda kim dayana bilər?).

جُمُقَلْدِي Ç o k m a k l a n d ı: «جُمُقَلْدِي يılan çokmaklandı = ilan çörək kimi qıvrıldı», (جُمُقَلْمَاق - جُمُقَلْلور - çokmaklanur - çokmaklanmak).

چِمُغُكَلْدِي Ç i m ğ u k l a n d ı: «كيشي چِمُغُكَلْدِي kişi çimğuklandı = adam hamıya şəbədə qoşan, dedi-qodu edən qiybətçi oldu», (چِمُغُكَلْمَاق - چِمُغُكَلْلور - çimğuklanur – çimğuklanmak).

سَغْلَقَلْدِي S a ğ l ı k l a n d ı: «ار سَغْلَقَلْدِي ar sağlıklandı = adam sağmal qoyun sahibi oldu», (سَغْلَقَلْمَاق - سَغْلَقَلْلور - sağlıklanur – sağlıklanmak).

قَبْغَقَلْدِي K a p ğ a k l a n d ı: «كيش قبغقلندي kiş kapğaklandı = sədəq, ox-dan qapaqlandı, ox qabma qapaq düzəldildi», (قَبْغَقَلْلور - قَبْغَقَلْمَاق - kapğaklanur – kapğaklanmak).

قَدْرُقَلْدِي K a d r u k l a n d ı: «تاغ قدرقلندي tağ kadruklandı = dağm girintisi, çıxıntısı, sərt yerləri çoxaldı», (قَدْرُقَلْمَاق - قَدْرُقَلْلور - kadruklanur – kadruklanmak).

قِسْرَقْلاندى K ı s r a k l a n d ı : « ər qısraqlandı = adam qısraq sahibi oldu », (قِسْرَقْلانحاق - قِسْرَقْلانور - kısraqklanur – kısraqklanmak).

قِرْلاندى K a r l u k l a n d ı : « ər karluklandı = adam karluq qılığma girdi ». Karluqlar türkmənlərin bir bölüyüdür, (قِرْلانحاق - قِرْلانور - karluklanur – karluklanmak).

قِچْاقْلاندى K ı w ç a k l a n d ı : « ər kıwçaklandı = adam qıpçaq qıhğına girdi, qıpçaqlaşdı », (قِچْاقْلانحاق - قِچْاقْلانور - kıwçaklanur – kıwçaklanmak).

مَنْچُقْلاندى M o n ç u k l a n d ı : « ər monçuklandı = qız muncuq sahibi oldu », (cariyə daş-qaş, boyunbağı və muncuq kimi şeylər sahibi oldu », (مَنْچُقْلانحاق - مَنْچُقْلانور - monçuklanur – monçuklanmak)¹⁸⁵.

مَنْچُقْلاندى M a n ç u k l a n d ı : « ər tonm mançuklandı = adam paltarını heybəyə qoyub yəhərin dalından asdı », (مَنْچُقْلانحاق - مَنْچُقْلانور - mançuklanur – mançuklanmak).¹⁸⁶

پُرجَکْلاندى P ü r ç ə k l ə n d ı : « ət pürçəkləndi = atın yalı çıxdı, yalı uzandı ». İnsanm teli, kəkili çıxdığı zaman da belə deyilir, (پُرجَکْلانور - پُرجَکْلانماک) pürçəklənür – pürçəklənmək).

تُرمَکْلاندى T ü r m ə k l ə n d ı : « ətərmək ötmək türməkləndi = çörək dürməkləndi », (çörəyin içinə yumurta, qıyma kimi şeylər qoyularaq dürmək düzəldildi), (تُرمَکْلانور - تُرمَکْلانماک) türməklənür – türməklənmək).

¹⁸⁵ Salih Mütəllibov bu sözü «munçaklandı» kimi oxumuşdur (TSD, II tom, bet 320). Uyğurlar isə «monçuklandı» kimi vermiş, «qız muncuq, mərcan sahibi oldu» deyə tərcümə etmişlər (TTD, II tom, bet 403). Bu maddə ilə bağlı çinlilər də bir qeyd vermişlər (DLT-Çin, II cild, s.284).

¹⁸⁶ Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu söz yazma nüsxədə «مَنْچُقْ munçuk», basma nüsxədə «مَنْچُقْ mançuk» şəklindədir. Doğrusu – «مَنْچُقْ mançuk»dur (DLT, II, s. 276).

تَفْلَكَلْنَدِي T ə w l ü k l ə n d i: «ار تَفْلَكَلْنَدِي ar təwlükləndi = adam özünü hiyləgərlərdən saydı və onların yolunu tutdu», (تَفْلَكَلْنَوْر - تَفْلَكَلْنَمَاک təwlüklənür – təwlüklənmək).

چُکْرَكَلْنَدِي Ç ü k r ə k l ə n d i: «قُل چُکْرَكَلْنَدِي kul çükrəkləndi = kölə yun paltar sahibi oldu və geydi», (چُکْرَكَلْنَمَاک - چُکْرَكَلْنَوْر çükrəklənür – çükrəklənmək).

چَالْبَكَلْنَدِي Ç ə l p ə k l ə n d i: «كُوزُ چَالْبَكَلْنَدِي köz çəlpəkləndi = göz yumuldu», (چَالْبَكَلْنَمَاک - چَالْبَكَلْنَوْر çəlpəklənür – çəlpəklənmək)¹⁸⁷.

بُكْسُكَلْنَدِي B ü k s ü k l ə n d i: «كِيْزُ بُكْسُكَلْنَدِي kiz büksükləndi = qızın məməsi çıxdı», (بُكْسُكَلْنَمَاک - بُكْسُكَلْنَوْر büksüklənür – büksüklənmək).

كِرْبُكَلْنَدِي K i r p ü k l ə n d i: «اِيْکُ كُوزِي كِرْبُكَلْنَدِي anıq közi kirpükləndi = onun gözündə pis tük bitdi»¹⁸⁸, (كِرْبُكَلْنَمَاک - كِرْبُكَلْنَوْر kirpüklənür – kirpüklənmək).

كَنْجَكَلْنَدِي K ə n ç ə k l ə n d i: «ار كَنْجَكَلْنَدِي ar kənçəkləndi = adam kənçək qılığma girdi, kəncəkləşdi», (كَنْجَكَلْنَمَاک - كَنْجَكَلْنَوْر kənçəklənür – kənçəklənmək).

كُنْجُكَلْنَدِي K ü n ç ü k l ə n d i: «تُونُ كُنْجُكَلْنَدِي ton künçükləndi = paltara yaxalıq tikildi», (كُنْجُكَلْنَمَاک - كُنْجُكَلْنَوْر künçüklənür – künçüklənmək).

بَجَكَمَلْنَدِي B ə ç k ə m l ə n d i: «ار بَجَكَمَلْنَدِي ar bəçkəmləndi = adam savaş günü silahına və ya atına parçadan əlamət taxdı». Başqası da belədir, (بَجَكَمَلْنَمَاک - بَجَكَمَلْنَوْر bəçkəmlənür – bəçkəmlənmək).

¹⁸⁷ «Çəlpəklənmək» gözün sadəcə yumulması deyil, irinləyərək şişməsidir. Bəsim Atalaydan fərqli olaraq digər nəşirlər məhz «çəlpəkləndi» deyə yazmışlar, ancaq sözün mənasını açmamışlar. Onun həqiqi mənasını tapmaq üçün xeyli çalışmaq, müxtəlif lüğətlərə baxmaq lazım gəldi.

¹⁸⁸ Tərcümə şübhəlidir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yursevər bunu «onun kirpikləri uzandı» şəklində çevirmişlər (DLT-2005, s. 316).

تُرْبُنْلاندى Tur bun lan di: «ار تُرْبُنْلاندى» ar turbunlandı = adam bir şey haqqında araşdırma apardı», (تُرْبُنْلانور- تُرْبُنْلانماق) tur bun lan ur – tur bun lan mak).

كِرْشَنْلاندی Kir ş ə n l ə n d i: «اراعْت كِرْشَنْلاندی» urağut kirşənləndi = qadm kirşənləndi», (كِرْشَنْلانور- كِرْشَنْلانماق) kirşənlənür – kirşənlənmək).

تُركُئُلاندی T ü r k ü n l ə n d i: «أل بو أفضى تُركُئُلاندی» ol bu əwni türkünləndi = o bu evi öz evi hesab etdi və orda yaşadı», (تُركُئُلانور- تُركُئُلانماق) türkünlənür – türkünlənmək).

تُشْكُئُلاندی T ü ş k ü n l ə n d i: «تاغ تُشْكُئُلاندی» tağ tüşkünləndi = dağda düşkün¹⁸⁹ ağacı çoxaldı», (تُشْكُئُلانور- تُشْكُئُلانماق) tüşkünlənür – tüşkünlənmək).

چِغْغُئُلاندی Ç i w g ü n l ə n d i: «أل بو اشغ چِغْغُئُلاندی» ol bu aşğ çiwgünləndi = o bu yeməyi bədən üçün çox xeyirli hesab etdi», (چِغْغُئُلانور- چِغْغُئُلانماق) çiwgünlənür – çiwgünlənmək).

سُكْمَنْلاندی S ö k m ə n l ə n d i: «ار سُكْمَنْلاندی» ar sökmənləndi = adam qəhrəmanlaşdı, özünü qəhrəmanlardan saydı», (سُكْمَنْلانور- سُكْمَنْلانماق) sökmənlənür – sökmənlənmək).

[Qayda]:

Bu bölmənin əmr şəkli altı hərflidir. Məsələn: «سُكْمَنْن sökmənlən = bahadır ol» və «كِرْشَنْن kirşənlən = kirşənlən» kimi.

Bu bölmənin fe'llərinin dörd mənası olur.

¹⁸⁹ Bu bitkinin adı latınca astragalusdur, əslində koldur və deyəsən, gəvəndir. Salih Mütəllibov «bu, faydalı bir ağacdır» deyə əlavə bir qeyd də vermişdir (TSD, II tom, bet 323). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «tüşgün=kitrə ağacı» (DLT-2006, s.610) yazmışlar. Kitrə çağdaş türkcədə gəvəndir.

Birincisi: özünü adı çəkilən şeydən saymaq və onların qılığını qəbul etmək mənasına gəlir. Məsələn: «*أر قفجا قئندی*» *ər kıfçaklandı* = adam qıpçaq qılığına girdi», «*أر أغر قئندی*» *ər oğraklandı* = adam oğrak qılığına girdi».

İkincisi: adı çəkilən şeyi əldə etmək, ona sahib olmaq mənasında çıxış edir. Məsələn: «*أر قئسر قئندی*» *ər kısraklandı* = adam qısrak sahibi oldu», «*أر یرم قئندی*» *ər yarmaklandı* = adam pul sahibi oldu».

Üçüncüsü: dörd hərfli isimdən düzələn bir fe'l olur. Məsələn: «*آیک کوزی جلب کئندی*» *anınq közi çəlpəkləndi*=onun gözü yumuldu», «*آیک کوزی کرب کئندی*» *anınq közi kirpükləndi* = onun gözündə pis bir tük bitdi».

Dördüncüsü: söz öz müstəqim mənasında işlənir. Məsələn: «*تربرج قئندی*» *tər burçaklandı*=*tər puçur-puçur oldu*», «*یلان چقم قئندی*» *ilan çoxmaklandı* = ilan çörək kimi qıvrıldı».

Bu növ fe'llərdə olduğu kimi, altı hərfli fe'llər də dörd hərfli isimlərdən düzəldilir, bunlar özləri əsil fe'l deyildir. İki, üç, dörd hərfli isimlərdən bu mənada fe'llər yaratmaq istədikdə onlara -ل، ن [-lan/lən] şəkilçisi artırılır. Bu bütün türk dillərində dəyişməz qaydadır. Bunları yaxşı anla, unutma.

Ulu Tanrıya şükür, salim kitabı bitdi.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

MÜZAƏF [İSİMLƏR] KİTABI

İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

ت T a t: bütün türklərə görə, farsca danışan adam. Bu məsəldə də işlənmişdir: «تَتَغ كوزرا، تَكَانِك تُبْرَا» tatıg közrə, tikəniğ tüprə = tatın gözünə vur, tikanm dibindən üz». Toxsı və yağma dillərində uyğur kafirlərinin adı. Mən bunu öz şəhərlərində onlardan eşitdim. Onlar «تَتَغ تَتَغ تَتَغ» tat tawğaç» deyirlər ki, «çinli və uyğur» deməkdir. Bu məsəl farslar haqqında olduğu kimi, çinlilər və uyğurlar haqqında da söylənir. Bu məsəlin şərhə belədir: çünki onlar vəfasızdırlar. Tikanı kökündən qazımaq lazım olduğu kimi, uyğuru da gözündən vurmaq lazımdır. Başqa bir məsəldə isə «تَتَسِر تُرْك بُلْمَاس» tatsız türk bolmas, başsız börk bolmas» deyilir ki, «tatsız türk olmaz, başsız börk olmaz» deməkdir.

ت T a t¹⁹⁰: qılınc və qılınc kimi şeylərin üzərinə çökən pas. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «قَلِج تَتَقْسَا ايش ينجير، اَرْتَقْسَا اَت تُنجير» kılıç tatıksa¹⁹¹ iş yunçır, ər tatıksa, ət tunçır = qılınc pas-

¹⁹⁰ Bəsim Atalain fikrincə, bu söz «tat» deyil, «tut» şəklində oxunmalıdır (DLT, II, s. 281). Hüseyin Düzgün bu sözü «tut» kimi (د ل ت s.418), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «tat» kimi (DLT-2005, s.540) oxumuşlar. Uyğurların qeydi isə belədir: «Yazma nüsxədə bu sözdəki ilk t hərfi həm fəthəli, həm zəmməli, atalar sözündə isə yalnız fəthəlidir. Biz burada fəthəli variantı üstünlük verdik» (TTD, II tom, bet 410).

¹⁹¹ Bəsim Atalain fikrincə, bu söz «tutıksa» kimi oxunmalıdır (DLT, II, s. 281). Hüseyin Düzgün bu sözü «tutıksa» kimi (د ل ت s.418), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba

lansa, iş pisləşər, adam farslaşsa, əti qoxar», (yəni qılmc pas tutsa, igidin işi pisləşər, türk farsm əxlaqını alsa, əti çürüyər). Bu söz igid adam haqqında və hər şeyin öz həmcinsi ilə yaşaması üçün söylənir.

حُجْ حُجْ H o ç – h o ç: keçiləri otaranda, sürəndə çıxarılan səs.

هَجْ هَجْ H ə ç – h ə ç: atları qeyrətə gətirmək və sıxışdırmaq üçün çıxarılan səs. Əsli «أَجْ أَجْ əç-əç»dir, həməzə ۰ -yə çevrilmişdir. Bu, ərəbcəyə uyğundur. Ərəbcə qoyun başını alıb gedən zaman هَجَّجْتُ بِالْعَمِّ deyilir ki, «mən qoyuna bağırıdım» deməkdir.

شِشْ Ş ı ş: tutmaç yeyəndə işlənən şiş, çöp, qaşığı [çəngəl] əvəzinə işlənən xüsusi çöp.

قَقْ K a k: «أَرُكْ قَقِي» ərük kakı = ərik qaxı». Başqası da belədir.

قَقْ K a k: «قَقْ ات» kak ət = qurdulmuş ət. Qurudulmuş, qaxac edilmiş hər şeyə belə deyilir.

قَقْ K a k: göl, qurumuş göl. Bu bənddə də işlənmişdir:

قَقْلَرَقْمُغْ كَلْرَدِي

تَغْلَرَبَشْسِي لِرْدِي

أَزْنِ تَنْسِي يِلْرَدِي

تَوْتُوَجْجَكْ جَرَكْشُورُ

«Kaklar kamuğ kögərdi,

Tağlar başı ilərdi,

Ajun tını¹⁹² yılırdı,

Tütü çəçək çərkəşür».

Quru tamam göl oldu,

Yurtsevər isə «tatıksa» kimi (DLT-2005, s.540) oxumuşlar. Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.290) və uyğurlar da «tatıksa» şəklinə üstünlük vermişlər (TTD, II tom, bet 410).

¹⁹² Bu söz ərəb əlifbası ilə «təni» şəklindədir. Yanlıştır, «tını=nəfəsi» olmalıdır.

Dağlar başı göründü,
Dünyanın nəfəsi qızdı,
Dürlü çiçəklər sıralandı.

(Yazı tərənnüm edir: su artdı, çala-çuxuru doldurdu, dağların başı göründü, dünyanın nəfəsi qızdı, gül-çiçək açdı).

کک K ə k: kin. «أجلك ككلى كىشى» öçlüg-kəklig kişi=kinli şəxs).

کک K ə k: sınıntı, möhnət. «كك كوردى ار» kək kördi ər = adam sınıntıya, əzaba düşər oldu».

کک K ö k: yəhər bağı. Bu məsələdə də işlənmişdir: «ار سوزى بير، ادركى» ار سوزى ər sözi bir, ədhər köki üç = kişi sözü bir olar, yəhər bağı – üç», (kişilik əlaməti sözündən dönməmək, sözünün üstündə durmaq, sözü bir olmaqdır). Eləcə də yəhərin bağı, yəhər qabırğasının bağı üç olur. Üçdən artıq olsa, deşiyin çoxluğu üzündən yəhərin qaşığı qırılır, üçdən az olsa, yükə dayanmaz. Bu məsələ verdiyi sözü yerinə yetirməli olan adam haqqında söylənir.

کک K ö k: kök, əsil. «كك ككىم» kökünq kim = əslin, kimdir, hansı boydansa?» Oğuzca, qıpçaqca.

İki hərflilər bölməsi bitdi.

ÜÇ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

ORTASI HƏR NÖV HƏRƏKƏ İLƏ HƏRƏKƏLİ OLAN فَعْل FƏ'ƏL BABI

قَتَّت K a t u t : «قَتَّت لَعِاقُ katutluğ ok = ucu zəhərə bulaşdırılmış ox».

قَتَّت K a t u t : «أَرْمَتُ قَتَّتِي armut katutı = ikiye bölünmüş armudun bir parçası». Barsğanca.

قَتَّت K a t u t : məst, ayaqqabı tikənlərin işlətdikləri kiriş.

كَتَّت K ə t ü t : «كَتَّت كِشِي kətüt kişi = sifətindən zəhrimar yağan adam, üzü qırışmış qoca».

قَجَج K a ç a ç : ipək bir Çin qumaş. Doğrusu قَجَج -dir. Bu söz cariyələrə ad olaraq verilir.

قَجَج K a ç a ç : kir. «تَوْنُ قَجَجِ بُلْدِي ton kaçaç boldı = paltar kirləndi». ج ç hərfi ق ka hərfindən çevrilmişdir. Əsli «قَجَج kakaç»dır.

بُقُق B u k a k : qursaq.

بُقُق B u k u k : gül dəstəsi, gül qönçəsi. «جَجَّ بُقُقْتَلْدِي çəçək bukuklandı = çiçək qönçə açdı». Bu hal çiçək açılmadan öncə olur. Bu şeirdə də işlənmişdir:

تَكَمَا جَجَّ أَكُلْدِي

بُقُقْتَلْدِي نَبُّ بَكُلْدِي

تُكْسِنُ تُكْنُ تُكُلْدِي

يَزْلِبُ يَنْأِيرُ كَشُورُ

«Təgmə çəçək öküldi,

Bukuklanıp büküldi,

Tügsin tügün tügüldi,
 Yazlıp yana yörkəşür».
 Hər bir çiçək yığıldı,
 Qönçələnib büküldü,
 Dördkünc düyün düyüldü,
 Açılaraq bir-birinə girir.

(Çiçəklər toplandı, sanki qönçələr dördkünc düyünlər kimi bir-birinə sarılmış, açılmaq üzrə bulunurlar).

بُكُ B u k u k¹⁹³: buxaq. Boğazın iki yanında dəri ilə ət arasında peyda olan bir növ ət vəzləridir. Fərqanə ilə **شِکْنِ** Şikni¹⁹⁴ şəhərlərində bu xəstəliyə tutulan çoxlu adam var. İrsən uşaqlarına da keçir. Bəzilərində sinəsini, hətta ayağın ucunu görməyəcək dərəcədə böyüyür. Bunun nədən yarandığını soruşdum. Mənə belə nəql etdilər: «əcdadlarımız vaxtilə gur səslı kafirlər olmuşlar. Səlləlahü əleyh peyğəmbərin yoldaşları ilə savaşımlar. Atalarımız onların üstünə basqın etmiş, gur səslə bağırmlar. Bu səsdən müsəlmanlar məğlub olmuşlar. Allah razı olası Ömərə bu haqda məlumat verəndə o, atalarımızı lənətləmiş, nəticədə boğazlarını şiş çıxmış, bu xəstəlik soylarına, övladlarına irsən keçmişdir». Bu gün onların arasında gur səslı heç kəs qalmamışdır.

تَقُق T a k u k: toyuq. Türkməncə.

¹⁹³ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «bokuk» kimi (DLT-2005, s.195), Salih Mütəllibov isə «bukuk» (TSD, II tom, bet 330) kimi oxumuşdur.

¹⁹⁴ Bu şəhərin adı basma nüsxədə **شِفْنِ**=Şifni şəklində, yazma nüsxədə isə **شِکْنِ**=Şikni şəklindədir. Salih Mütəllibov «Şikni» (TSD, II tom, bet 330), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «Şikni» kimi (DLT-2005, s.195) transkripsiya etmişlər. Türkcədə f hərfi az işləndiyi üçün ehtimal ki, **شِکْنِ** = Şikni şəkli daha doğrudur. Məşhur bir şəhər deyil, irimiqyaslı müasir xəritələrdə də adı göstərilmişdir.

سَقَق S a k a k: çənə. Bu atalar sözündə də işlənir: «سَقَق أَحْشَار سَقَال بَجَار» sakak oxşar, sakal bıçar¹⁹⁵=saqqalı oxşayaraq çənəni kəsər», (oxşayaraq, hiylə edərək saqqalla oynar, çənəni isə kəsər). Bu, ərəbin اَرْتِغَاءِ يُسِزُ حَسَوَافِي sözü¹⁹⁶ kimidir.

سُقُق S u k a k: ağ geyik, ağ maral.

سُقُق S u k a k: oğuzların farslara verdikləri addır. «بُو سُقُق نَاتِير» bu su-kak nə ter = bu fars nə deyir?».

ثَكْكَ T ü k ə k: halqa. Yüklənən yükü sıxmaq üçün istifadə edilən və yükə taxılan ağac halqa.

چَكْكَ Ç ə k ü k: çəkiç. Oğuzca.

چَكِ كِ Ç ə k i k: nöqtə.

چَكِ كِ Ç ə k i k: balaca oğlan çükü.

چَكِ كِ Ç ə k i k: sərçəyə bənzər ala-bula bir quş, qara qayalıqlarda olur.

كَكْكَ K ə k ü k: səksək quşu. Sümüyündən əfsun və tilsim işində istifadə edirlər.

يَثْ يَثْ Y e t ü t: qoşuna göndərilən əlavə kömək. «يَثْ يَثْ سَج» sözündən alınmışdır, sonra buraxılan saç deməkdir.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

كَكَاوُنْ K ö k ə g ü n: göy milçək. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «اَكِي اَتْرَا كَكَاوُنْ يَنْجَلُورْ. اَبْرَا اِكَاشُورْ.» ikki boğra igəşür, orta kökəgün yançılır = iki buğra çarpışır, ortada göy milçək qırılır». Bu söz iki bəyin çarpışması zamanı arada xalqm, zəiflərin əzilməsi haqqında söylənir.

Üç hərflilər bölməsi bitdi.

¹⁹⁵ «Divan»ın başqa yerlərində də verilən bu atalar sözü yanlışdır. Doğrusu: «sakak bıçar, sakal oxşar» şəklində olmalıdır. Əks təqdirdə, məna çıxmaz.

¹⁹⁶ Ərəbcə məsəlin sətri tərcüməsi: «o, köpüyünü içir, gizlində bir udum alır».

DÖRD HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَال FƏ'LAL BABI

تَلْغَاغ T o l ğ a ğ: qadm sırğası. «يَنْجُو تَلْغَاغ» yinçü tolğağ=mirvari sırğa».

تَلْغَاغ T o l ğ a ğ: sıxıntı. «أَمَكَاك تَلْغَاغ» əmgək tolğağ» deyilir. Əsli qulunc və daxili ağrı mənasındadır. «أَبِك قَرْنِي تَلْغَار» anıq karnı tolğar = onu qarm ağrısı tutdu, ürəyi bulanır».

تَلْغَاغ T a l ğ a ğ: insanı öldürəcək dərəcədə şiddətli boran. «تَاغ أَرَا تَلْغَاغ» تاغ ازا تلغاغ tağ üzə talğağ boldı = dağda tufan qopdu».

قَرْغَاغ K a r ğ a k: lənət, qarğış. «تَنْكُرِي قَرْغَاغْنَا إِنْمَا» tənqri kargəğmqqa ılınma = tanrı lənətinə uğrama».

قَرْغَاغ K ı r ğ a ğ: paltarm yanı, kənarı.

قَرْغَاغ K ı r ğ a ğ: xanm öz əlaltılarmə acıqlanması, qəzəblənməsi. «خَان خَانِي قَرْغَاغْدِي» xan anı kırğadı = xan ona qəzəbləndi, ondan üz döndərdi». Tanrı peyğəmbəri ilə xanm göndərdiyi adamı fərqləndirmək üçün sonuncuya «يَالَفَار»¹⁹⁷ deyildi ki kimi, tanrının öz qulunu qarğması ilə qulun öz tabeliyindəkilərə qəzəblənməsi, onları qarğması arasında fərq yaratmaq üçün birincidə ق ka hərfi fəthəli, ikincidə kəsrali qılmışdır. Uyğurca.

¹⁹⁷ Yəni «tanrının elçisi=yalavaç, xanın elçisi=yalafar» demək istəyir, bir neçə sətir aşağıda isə tanrının qarğışını «kargək», qulun qarğışını «kırğək» adlandırır.

تُلْفُوق T u l k u k: tuluq, üfürülmüş, şişirdilmiş tuluq.

يُرْكُك Y ö r g ə k: örtü. «كوك يُرْكُك بُلدى» kök yörgək boldı = göy örtüldü, göy qara dumanla örtüldü».

بُرْكَك B ə z g ə k: titrəmə.

تُرْكَك T ü r g ə k: boğça.

تَزْكَك T ə z g ə k: «تَزْكَك أر» təzğək ər = işdən və ya işə bənzər şeydən qaçan, çəkinən adam».

سَرْكَك S ə r g ə k: sərxoşun sağa-sola yalpalanması. «أَسْرُك سَرْكَكَلدى» əsrük sərgəklədi=sərxoş yalpalandı, səndirlədi, iki yana sallandı».

كَرْكَك K ə r g ü k: qoyunun qat-qatı [qarnı, mədəsi] içində olan bir şey.

كَسْكَك K ə s g ü k: xalta, itin boynuna keçirilən halqa, tasma.

كُوسْكَك K ö s g ü k: göz qaytarmaq üçün üzüm bağlarına və bostanlara qoyulan müqəvva, bostan oyuğu. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «أَلْمِ أَرْسَلَانِ تَتْر، كَوْجُونُ كُوسْكَك تَتْمَاس» alm arslan tutar, küçün kösgük tutmas=al ilə aslan tutular, güc ilə oyuq tutulmaz», (hiylə ilə aslanı tutmaq olar, lakin güc ilə heç bostan müqəvvasını da tutmaq olmaz).

كُرْكَك K ü r g ə k: gəmi kürəyi, avarı və hər növ kürək, avar.

كَفْكَك K ə f g ə k: pəltək. Danışanda kəkələyən adam.

Dörd hərflilər bölməsi bitdi.

BEŞ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَلْ FƏ'ƏL'ƏL BABI

سَمْرُكُوك S ə m ü r g ü k: bülbülə bənzər quş. Balasağunca. Bu beytdə də işlənmişdir:

بُجُّ بُوچُ اَتْرَسْمُرْكُوك

بُغْزِي اَجُون مَنَكَلْنُوْر

«Buç-buç ötər səmürgük,

Boğzı uçun mənqlənür».

Bıç-bıç ötər səmürgük,

Qarnı üçün dən toplar.

كِنِزْكَاَك K i n i z g ə k¹⁹⁸: «كِنِزْكَاَك قَاغُونْ kinizgək kağun = təzəliyi, tərəvəti gedən, keçələmiş qovun».

كِشْرِكَاَك K i ş i r g ə k: «كِشْرِكَاَك اَرْ kişirgək ər = evində bir adam görəndə sıxılan, evi özünə dar edən adam».

¹⁹⁸ Bəsim Atalaym haqlı qeydinə görə (DLT, II, s.290) bu söz əslində «كِنِزْكَاَك kidhizgək» olmalıdır, çünki «كِنِزْ kidhiz» keçə deməkdir, ərəb hərfləri ilə ن n yerinə ذ dh yazılsa, bu qeydə ehtiyac qalmayacaqdı. Maraqlıdır ki, Bəsim Atalayın addımbaşı təfisi edən Salih Mütəllibov bu barədə heç bir qeyd verməmiş və sözü «كِنِزْكَاَك kinizgək» şəklində oxumuşdur (TSD, II tom, bet 335). Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.299) və uyuğurlar da qeyd verməmiş, ancaq sözü «كِنِزْكَاَك kidhizgək» kimi yazmışlar (TTD, II tom, bet 423). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də «kidhizgək» şəklində doğru oxumuşlar (DLT-2005, s.314).

BU BABIN ĞÜNNƏLİ SÖZLƏRİ¹⁹⁹

جَنكَل Ç ə n q ə l: «جَنكَل ار = şər adam, cənə-cünə adam, şərxata».

جَنْكَى Ç ö n q ə k: çömçə; qutu²⁰⁰. Çigilcə.

ثَرَنكَى T ə r n q ə k: su sızıntısı. Ərəbcəsi ثَرَنكَى (tərinkuk)-dür. ق ka hərfi ك ke hərfinə çevrilmişdir. Bu söz ərəbcəsi ilə səsləşir.

Tanrıya şükür olsun, müzaəf isimlər kitabı bitdi.

¹⁹⁹ Verilən sözlər ğünnəli deyil. Tərtibat yanlışlığı olmalıdır.

²⁰⁰ Bəsim Atalayın «çömçə» və «qutu» kimi verdiyi, bir-birindən mənaca xeyli uzaq olan bu sözün tərcüməsi bir qədər şübhəli göründüyü üçün başqa nəşrlərə baxdıq. Həmin söz digər nəşrlərdə belədir: Salih Mütəllibov - «içinə süd sağılmaq üçün ağacdan qayrılmış qab; ağac çəllək» (TSD, II tom, bet 335); uyğurlar - «vedrə, ağac çəllək» (TTD, II tom, bet 424); Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər - «dəridən düzəldilmiş süd qabı» (DLT-2005, s. 242); Hüseyin Düzgün - «kasa, içinə süd sağılan ağac qab» (دل ت s. 412).

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

MÜZAƏF FE'LLƏR KİTABI

İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

[Qayda]:

Bunu yaxşı bil ki, türk dilində birbaşa müzaəf²⁰¹ olan sözlər azdır. Ancaq əgər sözün kökündə ت t hərfi varsa və ona keçmiş zaman şəkilçisi olan د d hərfi artırılırsa, o zaman fe'l müzaəf olur, [د d assimilyasiya olub ت t-yə keçir və] hərfdə şəddə bu şəkildə meydana çıxır. Biz belə olana müzaəf deyirik. Müzare və məsdərdə د d hərfi düşdüynə görə onlarda müzaəflik yoxdur. Ümumən, bir hərfi iki dəfə təkrarlanan sözlər olduqca azdır. Azlığı dolayısı ilə biz onları burada ayrıca göstəririk.

تutti ت u t t i: «تتار-تتماق tutar – tutmak) باش تtti = yara zoqquldadı», (تتار-تتماق)

تutti ت u t t i: «تتار-تتماق tutar – tutmak) ایت تtti = it geyik tuttu = it geyik tutdu». Başqa şey tutulsa da belə deyilir, hər hansı bir adam bir şey tutsa, yenə belə deyilir.

تutti ت u t t i: «تتار-تتماق tutar – tutmak) ال منقا ایت تtti = o mənə əl tutdu, boyun oldu, zamin oldu». Bu məsələdə də işlənmişdir: «ال منقا ایت تtti = o mənə əl tutdu, boyun oldu, zamin oldu». Bu məsələdə də işlənmişdir: «ال منقا ایت تtti = o mənə əl tutdu, boyun oldu, zamin oldu». Bu məsələdə də işlənmişdir: «ال منقا ایت تtti = o mənə əl tutdu, boyun oldu, zamin oldu».

²⁰¹ Bir sözdə eyni cinsdən iki hərf yan-yana gəlsə və birinci hərf sükunlu, ikinci hərf hərəkəli olsa, ona «müzaəf» deyilir.

tutaydın», (zamin olmaq əvəzinə od, atəş tut, çünki insan zamin olduqdan sonra peşman olur). (تُتار- تُتْماق tutar – tutmaq).

تَتَّى T ı t t ı: «أَلْ أُنَى تَتَّى» ol anı titti = o onu həmin işdən geri qoydu». Əsli «تَدْتَى tıdhtı»dır. Assimilyasiya olunmuş və şəddələnmişdir, (تَدْماق- تَدْھار tıdhar – tıdhmaq).

تَتَّى T ı t t ı: «أَلْ أَتْ تَتَّى» ol ət titti = o, əti limə-limə diddi», (o, yaxşıca bişmiş əti diddi). Paltarı limə-limə etsə, yenə belə deyilir.

تَتَّى T ı t t ı²⁰²: «كُلْ بَكْ كَا تَتَّى» kul bəggə titti = qul bəyə qarşı çıxdı». Başqasına qarşı çıxsa, yenə belə deyilir. «أَلْ أَنْقَارُ تَتْرُوبَقْدَى» ol anqar titrü baktı = o ona dik baxdı, dik-dik baxdı». Gözəl haqqında «أَنْقَارُ تَتْرُوبَقْسَا بُلْمَاسْ» anqar titrü baksa bolmas = insan ona dik baxa bilməz» deyilir. Bu, bəzən qəzəbli baxış mənasına da gəlir. (تَتْتار- تَتْتْماق titər-titmək). Ət və paltar didmənin məsdəri قْ ka ilədir, (تَتْتار- تَتْتْماق tıtar – tıtmək).

سُودَى S ü s d i: «أَوْدُ سُودَى» udh süsdi = öküz buynuzla vurdu, hücum etdi». Başqası da belədir, (سُوسار- سُوسْماق süsər – süsmək).

شَشْدَى Ş ə ş d i: «أَرُ تُكُونُ شَشْدَى» ər tügün şəşdi = ər düyün açdı». Atı və ata bənzər şeyləri bağından, ipindən açsa, yenə belə deyilir, (شَشْماق- شَشْھار şəşər – şəşmək).

كَكَتَى K a k t ı: «أَنَى بَشْرَا فَكَتَى» anı başra kaktı = o onun başına yüngülce vurdu», (كَكْھار- كَكْماق kakar – kakmaq).

كُكْتَى K o k t ı: «يَاغُ أَوْتَا فَكْتَى» yağ otta koktı = yağ odda yandı, yağm tüstüsü yüksəldi». Bu, söndürülən qəndilin tüstüsünün yüksəlməsi kimidir. Ət yanıb qoxusu çıxdığı zaman «أَتُ فَكْدَى» ət kokdı» deyilir, (كُكْھار- كُكْماق kokar – kokmaq).

²⁰² Maddə ı ilə, misallar i ilə verilmişdir (DLT, II, s.292).

كيدى K i k d i : «ار بچاك كيدى ar = adam bıçaq itilədi, yaxud bıçağın birinin ağzını o birinə sürtdü», (كمار- كمار kikər – kikmək). Bu, köklü müzaəfdir, o biri köklü müzaəf deyildir. Köksüz müzaəf bunlardır:

بئى B a t t i : «كون بئى kün battı=günəş batdı».

بئى B a t t i : «رغزین سققا بئى» kuruğım suwka battı = qurğuşun suya batdı». Hər hansı bir şey gözdən itsə, yenə belə deyilir, (بتار- بئماق batar – batmak).

بئى B ü t t i : «ار اونی بئى» ar üni bütti = adamın səsi batdı», (sinəsindəki xəstəlik üzündən, yaxud döyülməkdən səsi tutuldu).

بئى B ü t t i : «انک المی بئى» anıq alımı bütti = onun başqasında olan borcu sübut olundu və gerçəkləşdi».

بئى B ü t t i : «باش بئى» baş bütti = yara qaysaqlandı, bağlandı».

بئى B ü t t i : «قل تکرى کا بئى» kul tənqriğə bütti = qul tanrının birliyini iqrar etdi», (بتار- بئماق bütər – bütmək).

بئى B ü t t i : «ات بئى» ot bütti = ot bitdi». Meyvə bitsə, yenə belə deyilir.

بئى B ü t t i : «اغلان بئى» oğlan bütti = uşaq doğuldu». Hər hansı bir şey bitsə, doğulsa, yaxud yaradılsa, yenə belə deyilir. Qırçaqca. (بتار- بئماق bütər – bütmək).

جئى Ç a t t i : «ار اغلاق قزى قا جئى» ar oğlak kuzıka çattı = adam oğlağı quzuya qatdı». Başqası da belədir, (چتار- چتاق çatar - çatmak). Oğuzca. Bu beytdə də işlənmişdir:

أردنئب یكسك تغ اغلاق چتار

ایغررتین یفا ائب یمن ستار

«Ordhulanıp yüksək tağığ oğlak çatar,

Uyğur tatın yufka alıp yumğın satar».

Yüksək dağı yurd edərək oğlaq qatar,

Uyğur tatlarından ucuz alıb baha satar.

(Dağ başında məskən tutmuş bir adamdan bəhs edərək deyir: o, dağın başında yerləşdi, çobandır, həmişə oğlaq və quzu kimi şeylər bəsləyir, ancaq uyuqlardan da topdan alıb satır).

سَتَى S a t t i: «أَل تَفَار سَتَى» ol tawar sattı= o, mal satdı». Başqası da belədir, (سَتَار- سَتَمَاق satar–sətmək).

سُتَى S u t t i: «أَل كِشَى يُوْرَنِيكَ سُتَى» ol kişi yüzinqə suttı = o, adamın üzünə tūpürdü». Bu sözün əsli «سُوْدْتَى sudhtı»dır, assimilyasiya olunmuşdur, (سُوْدَار- سُوْدَمَاق sudhar - sudhmək).

سِيْتَى S i t t i: «أَر سِيْتَى» ər sitti = adam işədi». Başqası da belədir. Əsli «سِيْدْتَى sidhti»dir, assimilyasiya olunmuşdur, (سِيْدَمَاق- سِيْدَار sidhər – sidhmək).

كَتَى K a t t i: «أَل سِرْكَاتَى يُغْرَتَقَا كَتَى» ol sirkəni yoğurtka kattı = o, sirkəni yoğurda qatdı». Hər hansı bir nəsnə başqa bir şeylə qarışdırılsa, yenə belə deyilir.

كَتَى K a t t i: «يُْمَشَاق نَانِك كَتَى» yumşaq nənq kattı = yumşaq nəsnə qatılaşdı», (كَتَار- كَتَمَاق katar-kətmək).

كُوْتَى K o t t i: «أَل نَانِك كُوْتَى» ol nənq kottı = o, nəsnəni buraxdı, qoydu». Əsli «كُوْدْتَى kodhtı»dır, ذ dh hərfi ت t-yə çevrilmişdir. (كُوْدَار- كُوْدَمَاق kodhar – kodhmək).

كَتَى K e t t i: «أَر تُوْنِن كَتَى» ər tonın ketti=adam paltarmı geydi». Əsli «كَدْتَى kedhti»dir, (كَدَار- كَدَمَاق kedhər – kedhmək).

كِيْتَى K i t t i: «أَر يِرِنْدِن كِيْتَى» ər yerindən kitti = adam yerindən getdi, çəkildi», (كِيْدَار- كِيْدَمَاق kidhər – kidhmək).

Qaydâ:

Bu bölmənin əmr şəkli iki hərflə sözdür. Məsələn: «أَت تَت at tut» və «تَفَار سَت tawar sat» cümlələrindəki «تَت tut» və «سَت sat»

sözləri kimi. Bu növ fe'llərin keçmiş zamanında iki hərf yan-yana işləndiyi üçün onlara müzaəf fe'llər deyilir. Bu vəziyyət ərəb dilindən fərqli olaraq məsdərdə və müzaredə müşahidə edilmir.

İsmi-fail. Bu bölmənin ismi-faili «تُتَوَّجَى tutğuçı», «سَتَّوَّجَى satğuçı» kimidir, «tutucu», «satıcı» deməkdir. Türklər belə deyirlər, türkmənlər və onlara uyanlar isə «تُتَّجَى tuttaçı», «سَتَّجَى sattaçı» deyirlər. Bir işi mütəmadi görən fail üçün «تُتَّغَانُ tutğan», «سَتَّغَانُ satğan» deyilir ki, «çox alan», «çox satan» deməkdir.

Bir işi görməyi arzu edən fail üçün «تُتَّغْسَاقُ tutuğsak», «سَتَّغْسَاقُ satığsak» deyilir.

Bir işi görməyə haqqı olan fail üçün «أَلْ تُتَّغْلِقُ أَرْدَى ol tutğuluk ərdi», «أَلْ سَتَّغْلِقُ ثُرُرُ ol satğuluk turur» deyilir ki, «almaq onun haqqı idi», «satmaq onun haqqı idi» deməkdir. Söylədiyim mənada oğuzlar bu ل hərfini س s hərfinə çevirirlər və «أَلْ تُتَّغْسَاقُ أَرْدَى ol anı tutuğsak ərdi = o onu almaq əzmində idi», «أَلْ سَتَّغْسَاقُ أَرْدَى ol anı satığsak ol = o onu satmaq əzmindədir» deyirlər.

Failin işi görmək üzrə olması, az qala görməsi üçün «أَلْ أُنَى تُتَّغْلَى أَلْ ol anı tutuğlı ol = o onu tutmağa əzm etdi» deyilir. «أَلْ تُتَّغَارَنُ أَلْ سَتَّغْلَى ol tawarm satığlı ol = o, malını satmaq əzmindədir». Digər qaydalar ötən bölmələrdəki qaydalara görə tənzimlənir. Bunların hamısında qayda eyni şəkildə işləyir, dəyişmir.

İki hərfli bəlməsi bitdi.

ÜÇ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏ İLƏ ORTASI

HƏRƏKƏLİ فُعَلْدِي FƏ'ƏLDİ BABI

جَبِيّ Ç a p ı t t i: «إت كِبْشِي كا جَبِيّ» it kişigə çapıttı = it adama hücum etdi».

جَبِيّ Ç a p ı t t i: «بِكْ أَيْكْ بَيْنِن جَبِيّ» bəg anın boynın çapıttı = bəy onun boynunu vurdurdu». Uyğurca. (جَبِيْتُورُ - جَبِيْتَمَاقُ çapıtur – çapıtmaq).

سَبِيّ S a p ı t t i: «أَت فُذْرُقُ سَبِيّ» at kudhruk sapıttı = at quyruğunu oynatdı».

سَبِيّ S a p ı t t i: «إت فُذْرُقُ سَبِيّ» it kudhruk sapıttı = it quyruq buladı», (it etdiyi pislik dolayısı ilə quyruq bulayaraq şırvandı», (سَبِيْتَمَاقُ - سَبِيْتُورُ sapıtur – sapıtmaq).

سُبِيّ S u b ı t t i: «أَل نَانَكْنِي سُبِيّ» ol nənqni subıttı=0, nəsnənin ucunu qədlədi, sivri şəkildə yondu». Bu, istənilən nəsnənin ucunu sivriltmək, çivi kimi uzatmaqdır. (سُبِيْتَمَاقُ - سُبِيْتُورُ subıtur – subıtmaq).

كَبِيّ K ə p ı t t i: «يِيل تُونُغْ كَبِيّ» yel tonuğ kəpıttı=külək donu qurutdu», (yel paltarını bir az qurutdu, təpıtdi), (كَبِيْتَمَاقُ - كَبِيْتُورُ kəpıtur – kəpıtmaq).

كُوبِيّ K ö p ı t t i: «أَل تُونِن كُوبِيّ» ol tonın köpıttı=0, paltarını tikdirdi», (كُوبِيْتَمَاقُ - كُوبِيْتُورُ köpıtur – köpıtmaq).

تَبَّتَّى Bititti: «أَل بِيك بِيَّتِي ol bitik bititti=o, kitab yazdırdı», (تَبَّتَّى -
bititür-bititmək).

تَاتَّى Tatitti: «تَوَزْ أَشْغ تَاتَّى tuz aşığ tatitti = duz yeməyə dad qatdı». Hər hansı bir şey başqa bir şeyin dadına təsir etsə, yenə belə deyilir, (تَاتَّى -تَاتَّى tatitur – tatitmək).

تُتَّى Tütətti: «أَتْ تُتُونُ تُتَّى ot tütün tütətti = od tüstü çıxartdı», (تُتَّى -
tütitür – tütitmək).

قُتَّى Kutatti: «أَر قُتَّى ar kutatti = adam qutlu oldu», (adam bəxt və dövlət sahibi oldu). Hər hansı bir şey qut və ululuq qazansa, yenə belə deyilir, (قُتَّى -قُتَّى kutatur – kutatmaq).

سُجَّى Saçitti: «أَل لَنْكَرْ سَفْ سُجَّى ol anqar suw saçitti = o ona su sıçratdı». Başqası da belədir, (سُجَّى -سُجَّى saçitur – saçitmək).

سُجَّى Saçitti: «أَل أَيْك مِئْكَيسِن سُجَّى ol amnq minqisin saçitti = o onun beynini dağıtdı», (o onun beyninə vurdu, dağıtdı). Hər hansı bir şeyi dağıtmaq üçün də belə deyilir.

سُجَّى Süçitti: «أَل أَجْغ نَانْكَنْكَنْ سُجَّى ol açığ nənqni süçitti = o, acı şeyi şirinləşdirdi, (o, turş və acı şeyə şirinlik verdi).

سُجَّى Süçitti: «أَل يِيرْكَ سُجَّى ol yerig süçitti = o, torpağı münbitləşdirdi», (şoran yeri yaxşı tarla halına gətirdi), (سُجَّى -
süçitür – süçitmək).

سُجَّى Siçitti: «أَل أْنِي سُجَّى ol anı siçitti = o onu siçirtdi», (سُجَّى -
siçitur – siçitmək).

سُجَّى Suçitti: «أَل أَتْغْ سُجَّى ol atığ suçitti = o, atını sıçratdı». Başqası da belədir, (سُجَّى -سُجَّى suçitur – suçitmək).

قُجَّى Kaçitti: «أَل أْنِي قُجَّى ol anı kaçitti = o onu qaçırtı», (قُجَّى -
kaçitur – kaçitmək).

- كَجِيَّ K e ç i t t i : «أَلْ أَنْقَرُ سُوْفَ كَجِيَّ» ol anqar suw keçitti = o onu sudan keçirtti», (كَجِيْتَمَاك - كَجِيْتُوْر - كَجِيْتُوْر keçitür – keçitmək).
- كُجِيَّ K ü ç ə t t i : «أَلْ أَيْكُ ثَقَارَنُ كُجِيَّ» ol anıq tawarm küçətti = o onun malını yağma etdirdi», (o onun malını əlindən almaq üçün hücum etdirdi), (كُجِيْتَمَاك - كُجِيْتُوْر - كُجِيْتُوْر küçətür – küçətmək).
- كِيْجِيَّ K i ç i t t i : «أَيْكُ أُوْزَى كِيْجِيَّ» anıq udhuzı kiçitti = onun qoturunu qaşitti», (كِيْجِيْتَمَاك - كِيْجِيْتُوْر - كِيْجِيْتُوْر kiçitür – kiçitmək).
- كَجِيْتُوْر - كَجِيْتُوْر K e ç i t t i : «أَلْ أَيْشَغُ كَجِيْتُوْر» ol ışıq keçitti = o, işi gecikdirdi», (كَجِيْتَمَاك - كَجِيْتَمَاك keçitür - keçitmək).
- بَدِيْتُوْر - بَدِيْتُوْر B e d ü t t i : «أَلْ أَوْغَلَانِغُ بَدِيْتُوْر» ol oğlanıq bedütti = o, oğlanı, uşağı böyütdü», (بَدِيْتَمَاك - بَدِيْتَمَاك bedhütür – bedhütmək).
- كَادِيْتُوْر - كَادِيْتُوْر K a d ı t t i : «أَرُ بَرِيْرَارْكَانُ كَادِيْتُوْر» ər barır ərkən kadıttı = adam gedir ikən qayıtdı», (كَادِيْتَمَاق - كَادِيْتَمَاق kadıtur – kadıtmak).
- كَادِيْتَمَاق - كَادِيْتَمَاق K a d ı t t i : adam soyuqdan donub ölsə «أَرُ تُمْلُغْفَا كَادِيْتَمَاق» ər tumluğka kadıttı» deyilir.
- كَادِيْتَمَاق - كَادِيْتَمَاق K a d ı t t i : «أَلْ تُونُغُ كَادِيْتَمَاق» ol tonuğ kadıttı = o, paltarını tikişdirdi», (o, paltarmı seyrək tikişdirməyi əmr etdi), (كَادِيْتَمَاق - كَادِيْتَمَاق kadıtur – kadıtmak).
- كَادِيْتَمَاق - كَادِيْتَمَاق K ı d ı t t i : «أَلْ بُرْكَانُ كَادِيْتَمَاق» ol börkin kıdıttı = o, börkünün kənarlarını, qıyısını, haşiyəsini tikişdirdi», (كَادِيْتَمَاق - كَادِيْتَمَاق kıdıtur – kıdıtmak).

[Qayda]:

Türklərdən bəziləri bu fe'llərin tərkibindəki bütün **د** d hərflərini **ذ** dh sanaraq **ی** y hərfinə çevirirlər. Mən bunu yağma, toxsis, oğuz ellərində və uyğurlarda şəxsən eşitdim. **د** d hərfinin **ذ** dh

dh hərfinə çevrilməsi ərəb dilində də müşahidə edilir. Məsələn: مَا ذُتُّ عَدُوفًا لَا عَدُوقًا kimi.

يُدُّ Y u d h u t t i : «أَلْ كِشَى نَى ثَمَلْعَا يُدُّنَى» ol kişini tumluğka yudhutti = o, adamı soyuğa verərək öldürdü», (يُدُّتُورُ - يُدُّتْمَاقُ yudhutur – yudhutmak)²⁰³.

بُدُّ B ü d h ü t t i : «أَلْ أَعْلَنَى يُدُّنَى» ol oğlmı büdhütti = o, oğlunu oynatdı», (بُدُّتُورُ - بُدُّتْمَاقُ büdhütür – büdhütmək).

سِدُّ S i d h i t t i : «أُرَاغُتْ أَعْلَنَ سِدُّنَى» urağut oğlın sidhitti = qadm oğlunu siyitdi». Minici atını siyitdiyi zaman da belə deyilir, (سِدُّتُورُ - سِدُّتْمَاقُ sidhitür = sidhitmək).

بُرُّ B u r u t t i : «أَتْ أَشِجْنَى بُرُّنَى» ot aşıçnı buruttı = od, qazanı buğlandırdı». Başqası da belədir.

بُرُّ B u r u t t i : «أَعْلَانُ بُرُّنَى» oğlan buruttı = uşaq yelləndi», (uşaq qoxudaraq yelləndi). بُرُّ da deyilir, (بُرُّتُورُ - بُرُّتْمَاقُ burutur – burutmək).

تُرُّ T a r u t t i : «أَلْ أَنْكَارُ أَفْنِ تُرُّنَى» ol anqar əwin taruttı = o ona evini darələdi». Hər hansı bir şey daraldılsa, yenə belə deyilir, (تُرُّتُورُ - تُرُّتْمَاقُ tarutur – tarutmək).

تُرُّ T ü r ü t t i : «تَنْقَرَى يَلْنَقُوقُ تُرُّنَى» tənqri yalnquk türütti = tanrı adəmi yaratdı». Başqası da belədir, (تُرُّتُورُ - تُرُّتْمَاقُ türütür – türütmək).

تُرُّ T ü r ü t t i : oğuzca bir şey təqdir və ya islah edildiyi zaman «تُرُّنَى türütti» deyilir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

²⁰³ Yazma və basma nüsxələrdə bu söz y ilə yazılsa da, Bəsim Atalayın haqlı qeydinə görə, b ilə «بُدُّنَى budhutti», müzare və məsdəri isə «budhutur-budhutmak» şəklində olmalıdır (DLT, II, s. 302). Çünki «soyuqdan buymaq/buyumaq» ifadəsi müasir türk və Azərbaycan dillərində mövcuddur. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.203) və uyğurlar bunu «budhutti» kimi (TTD, II tom, bet 441) oxumuşlar.

تَنْكِرَى اَزْنُ ثَرْتَى
 جِغْرِى اذْ تَرْكِنُورُ
 يُلْدُزَلَرَى جَرْكَشِب
 تَنْ كُنْ اوزَا يِرْكَتُورُ

«Tənqri ajun türütti,
 Çığrı udhu təzginür,
 Yulduzları çərgəşip
 Tün-kün üzə yörgənür».
 Tanrı dünya yaratdı,
 Çərxi-zaman fırlanır,
 Cərgələnib ulduzlar,
 Gündüz-gecə hərlənir.

(Tanrı yeri-göyü, dünya-aləmi yaratdı, çərxi-zaman durmadan fırlanır, ulduzlar göydə cərgələnmişdir, gecə gündüzün üzərinə sarmır).

ثَرْتَى Tə r i t t i: «ار ثَرْتَى ar təritti = adam tərledi». Başqası tərlesə, yenə belə deyilir. Bu söz «dəri» mənasına gələn «تəri təri»dən alınmışdır. Bu halda məna «تəri təri ötti=dəridən keçdi, çıxdı» anlamındadır. Həmzə atılaraq iki sözdən bir fe'l yaradılmışdır, «bədən təri dışarı atdı» deməkdir. Həmzənin atılması sayəsində iki sözdən bir fe'l yaradılmışdır, (ثَرْتَار - تərītər – tərītmək).

سَرْتَى S a r i t t i: «أَلْ اَنْكِرْ سَقْلُقْ سَرْتَى ol anqar suwluk sarıttı=ona sarıq, çalma sarıtdırdı», (سَرْتَمَاق - سَرْتُور - sarıtur–sarıtmak). Hər hansı bir şey sarıdılsa, yenə belə deyilir.

سَرْتَى S o r i t t i: «ارَاغْتْ كَنْجْكََا سَوْتْ سَرْتَى urağut kənçkə süt sorıttı = qadın uşağa süd əmdirdi, əmizdirdi».

سُرِّتِي S o r i t t i: «أر يوزن سُرِّتِي» ər yüzin sorıttı = adam üzünü buruşdurdu, qaşqabağını tökdü», (سُرِّتِي - سُرِّتِي soritur – soritmək).

سِرِّتِي S i r i t t i: «أل قيزقا كيز سِرِّتِي» ol kızka kidhiz sırtıttı = o, qıza keçə sırtıddı, sırtıddı», (o, qıza keçəni sıx sırtıttı). Bu, paltarda sıx tikmək yerindədir, (سِرِّتِي - سِرِّتِي sırtitur – sırtımək).

كُرِّتِي K a r i t t i: «أذلک انی قُرِّتِي» ödhlək anı karıttı = zaman onu qocaltdı, qarıtdı», (قُرِّتِي - قُرِّتِي karitur – karıtmək). Bu məsələdə də işlənmişdir: «أذلک قُرِّتِي قُرِّتِي بَدْعُ تَلْقِمَاس» ödhlək karıtmışka bodhuğ talkımas = zamanm qocaltdığı adama boya, xma ayıb sayılmaz».

كُرِّتِي K u r i t t i: «كُونُ تُونُغُ قُرِّتِي» kün tonuğ kurıttı = günəş paltarı qurutdu». Başqası da belədir, (قُرِّتِي - قُرِّتِي kuritur – kurıtmək).

كُرِّتِي K ü r ə t t i: «أل انمق کولن کُرِّتِي» ol anmıq kulın kürətti = o onun qulunu qaçırtdı», (کُرِّتِي - کُرِّتِي kürətür – kürətmək).

كُرِّتِي K ü r ə t t i: «أل انقار قار کُرِّتِي» ol anqar kar kürətti = o ona qar kürətdi». Başqası da belədir, (کُرِّتِي - کُرِّتِي kürətür – kürətmək).

كُرِّتِي K ə r i t t i: «أل ایتن کُرِّتِي» ol ıtın kərıtti = o, köpəyini hürdüdü», (کُرِّتِي - کُرِّتِي kərıtür – kərıtmək). Karluqca.

بَزِّتِي B ə z ə t t i: «أل اھن بَزِّتِي» ol əwin bəzətti = o, evini bəzətdi», (بَزِّتِي - بَزِّتِي bəzətür – bəzətmək).

تَزِّتِي T ə z i t t i: «أت کیکنی تَزِّتِي» it keyikni təzıttı = it geyiki qaçırtdı», (تَزِّتِي - تَزِّتِي təzıtür – təzıtmək).

بَزِّتِي B ə z i t t i: «ألملغ انی بَزِّتِي» tumluğ anı bəzıttı = soyuq onu titrətdi». Bu sözdən almaraq titrədici qızdırmaya «بَزِّتِي bəzgak» deyilir, (بَزِّتِي - بَزِّتِي bəzıtür – bəzıtmək).

تُرْتِي T o z i t t i : «أَل تُبْرَاق تُرْتِي» ol toprak tozitti = o, torpaqdan toz qopardı», (تُرْتِي - تَزْتَمَاق) tozitur – tozıtmak).

سِزْتِي S i z i t t i : «أَل أَنْكَر يَافِ سِزْتِي» ol anqar yağ sızitti = o ona yağ sızdırdı» (donmuş yağı əritdirdi). Başqası da belədir, (سِزْتِي - سِزْتَمَاق) sızitur – sızıtmak).

كُزْتِي K u z u t t i : «أَل أَنْيَك بَغْزَن كُزْتِي» ol anıñq boğzın kuzuttı = o onun boğazını qurutdu», (o onun yeməyə olan iştahını, həvəsini artırdı). Bu sözdəki ز z hərfinin əsli ر r-dir. Sanki başqası yemək istəyən birinin boğazını qurutdu mənasındadır, (كُزْتِي - تَزْتَمَاق) kuzitur–kuzıtmak). Bu, qaydaya ziddir, çünki təsirsiz fe'lləri təsirli etmək üçün ancaq ر r hərfi artırılır.

كَزْتِي K ə z i t t i : «أَل مَني يِير كَزْتِي» ol mənə yer kəzitti = o mənə yer(i) gəzdirdi», (كَزْتِي - كَزْتَمَاق) kəzitur – kəzıtmək).

كُوزْتِي K ö z ə t t i : «أَل مَني كُوزْتِي» ol mənə közətti = o mənə gözlədi», (o mənə müntəzir oldu). Bu sözün əsli «كُوزُ كُوزِ أَيْ» köz attı»dır, «o mənə gözü ilə nəzər saldı» deməkdir, (كُوزْتِي - كُوزْتَمَاق) közətur – közətmək).

بُشْتِي B o ş a t t i : «أَل تَعَارِ بُشْتِي» ol tağar boşattı = o, dağarcığı boşaltdı». Hər hansı bir qabın içindəkini boşaltmağa belə deyilir.

بُشْتِي B o ş a t t i : «أَل تُكُونُ بُشْتِي» ol tügün boşattı = o, düyünü açdı». Başqası da belədir.

بُشْتِي B o ş a t t i : «أَل أُرَاعَتِ بُشْتِي» ol urağut boşattı = o, qadını boşatdı». Arğuca.

بُشْتِي B o ş a t t i : «أَل بُلُغُ بُشْتِي» ol bulunuğ boşattı = o, əsiri buraxdı, azad etdi». Hər hansı bir şey başqası tərəfindən bağdan açılma, buraxılma, yenə belə deyilir, (بُشْتِي - بُشْتَمَاق) boşatur – boşatmak).

تَشِيْتِي T a ş ı t t i : « تَرَع تَشِيْتِي tariğ taşıttı = buğda daşıtdı», (o, buğda və buna bənzər şeyləri bir yerdən başqa bir yerə daşıtdı), (تَشِيْتَمَاق - تَشِيْتُور - taşıtur - taşıtmək).

تُشَاتِي T ö ş ə t t i : « أَل تُشَاك تُشَاتِي ol töşək töşətti = o, döşək döşətdi», (تُشَاتُور - تُشَاتَمَاق - töşətür – töşətmək).

تِيْشَاتِي T i ş ə t t i : « أَل أَرعَاق تِيْشَاتِي ol orğak tişətti = o, oraq dişətdi». Dəyirman daşı dişəndikdə də belə deyilir, (تِيْشَاتُور - تِيْشَاتَمَاق - tişətür – tişətmək).

چِشَاتِي Ç i ş ə t t i : « أَرَاغُت كَنْجِن چِشَاتِي urağut kənçin çişətti = qadın uşağı çiş tutdu», (چِشَاتُور - چِشَاتَمَاق - çişətür – çişətmək).

قَشِيْتِي K a ş ı t t i : « أَر تَنْيِن قَشِيْتِي ar tənin kaşıttı = adam bədənini qaşıtdı», (قَشِيْتَمَاق - قَشِيْتُور - kaşıtur – kaşıtmək).

كُشَاتِي K ö ş i t t i : « بُلُت كُوكُك كُشَاتِي bulıt köküg köşitti = bulud göyü örtüdü», (كُشَاتُور - كُشَاتَمَاق - köşitür – köşitmək). Hər hansı bir şey başqa bir nəsəni örtəsə, yenə belə deyilir.

بَقِيْتِي B a k ı t t i : « أَل أَتِي أَعْدِن بَقِيْتِي ol anı əwdin bakıttı = o ona evdən nəyə isə baxmağı tapşırdı». Bir adam başqasına bir yerə baxmağı əmr etsə, yenə belə deyilir, (بَقِيْتُور - بَقِيْتَمَاق - bakıtür – bakıtmək).

بُكَاتِي B o k a t t i : « بُزَاغُو بُكَاتِي buzağü bokattı = buzov buğa oldu». Əsli «بُكَادُوتِي bokadhtı»dır, (بُكَاتُور - بُكَاتَمَاق - bokatür – bokatmək).

تُكَاتِي T o k ı t t i : « أَل أُنِك بَيْنِن تُكَاتِي ol anmıq boynın tokıttı = o onun boynunu vurdurdu», (تُكَاتُور - تُكَاتَمَاق - tokıtür – tokıtmək).

تُكَاتِي T o k ı t t i : « أَل بُوْر تُكَاتِي ol böz tokıttı = o, bez toxutdı».

تُكَاتِي T o k ı t t i : « أَل قَلِج تُكَاتِي ol kılıç tokıttı = o, qılımc döydürdü». Bıçaq döydürüləndə də belə deyilir, (تُكَاتُور - تُكَاتَمَاق - tokıtür – tokıtmək).

تُقْتَى T o k i t t i : «أَلْ قَنِغْ تُقْتَى» ol kapuğ tokıttı = o, qapını döydürdü, çaldırdı».

تَيْتَى T ı k i t t i : «أَلْ أَنْكَرْ أَشْ تَيْتَى» ol anqar aş tıktıttı = o ona zorla aş tıxdırdı». Bunun əslı hər hansı bir nəsnəyə zorla bir şeyi sıxdırmaqdan gəlir, (بَقْتُور- تَقْتِمَاقْ) tıktıtur – tıktıtmək).

قَقْتَى K a k i t t i : «أَلْ أُنَى قَقْتَى» ol anı kakıttı = o onu qəzəbləndirdi, ondan üz çevirdi», (فَقْتَمَاقْ- قَقْتُورْ) kakıtur – kakıtur).

فُقْتَى K o k i t t i : «أَلْ أَنْكَرْ سَكَلْنَجْوُ فُقْتَى» ol anqar söklünçü kokıttı = o ona kabab qoxutdurdu, iylətdi», (فُقْتَمَاقْ- فُقْتُورْ) kokıtur – kokıtmək). Qəndil sönəndə çıxan pis qoxu, iy üçün də belə deyilir.

بَكْتَى B ə k i t t i : «أَلْ اِشْغْ بَكْتَى» ol işğ bəkıttı = o, işi sağlamlaşdırdı, bərkıtdi, möhkəmləndirdi». Bu sözün əslı düyünü sıxdırmaqdan gəlir, (بَكْتَمَاقْ- بَكْتُورْ) bəkıttür – bəkıtmək).

بُكْتَى B ü k ü t t i : «أَلْ مَنِ بَاغْلَغْ أَشْ مَنِ بُكْتَى» yağlıq aş mənı bükütti = yağlı yemək mənı bıqdırdı», (yağlı aş ürəyimə toxundu, qarnım doymadığı halda yeməkdən çəkildim).

بُكْتَى B ü k ü t t i : birisi başqa birinin gözünü doyuracaq qədər mal versə, yenə belə deyilir. «أَلْ مَنِ تَقَارِنْ بُكْتَى» ol mənı tawarın bükütti = o mənı malla, sərvətlə doyurdu», (بُكْتَمَاقْ- بُكْتُورْ) büküttür – bükütmək).

تُكْتَى T ü k ə t t i : «أَلْ اِشْغِنْ تُكْتَى» ol işm tükətti = o, işi başa vurdu, bitirdi», (تُكْتَمَاقْ- تُكْتُورْ) tükəttür – tükətmək).

سِكْتَى S i k i t t i : «أُرَاغْتْ نَى سِكْتَى» urağutnı sikıttı = qadını cima etdirdi», (سِكْتَمَاقْ- سِكْتُورْ) sikıttür – sikıtmək).

سَكْتَى S ə k i t t i : «أَلْ أُنَى سَكْتَى» ol anı səkıttı = o onu səkdirdi», (سَكْتَمَاقْ- سَكْتُورْ) səkıttür – səkıtmək).

بُلْتَى B u l a t t i: «أَل قَوْزَى بُلْتَى» ol kuzı bulattı = o, quzunu qazanm buğunda bişirtirdi». Hər hansı bir şey qazanm buğunda bişirilsə, belə deyilir. Əsli «بُولَانْتَى buladhtı»dır. Sürət naminə و vav atılmış və ذ dh hərfi ت t hərfinə çevrilmişdir, (بُلْتَوْر - بُلْتَمَاق bulatır – bulatmaq).

بِلْتَى B i l ə t t i: «أَل بِيْجَاك بِلْتَى» ol biçək bilətti = o, bıçaq itilətdi», (o, bıçağın itilənməsini və bülöv ağzma çəkilməsini əmr etdi», (بِلْتَمَاق - بِلْتَوْر bilətür – bilətmək).

تِلْتَى T i l ə t t i: «أَل أَنَى تِلْتَى» ol anı tilətti = o onu istədi, gəlməsini dilədi», (تِلْتَمَاق - تِلْتَوْر tilətür – tilətmək).

تُلْتَى T ü l ə t t i: «أَل قَوَى تُلْتَى» ol koy tülətti = o, qoyunu doğuzdurdu». Oğuzca. Əsli yeni doğulan heyvanın ilk tükünü tökməsindən almışdır, (تُلْتَمَاق - تُلْتَوْر tülətür – tülətmək).

چِلْتَى Ç i l a t t i: «أَل كَبَاك چِلْتَى» ol kəpək çılattı = o, kəpəyi islatdırdı». Başqası da belədir, (چِلْتَمَاق - چِلْتَوْر çılatür – çılatmaq). Əsli «چِلْتَى çıylattı»dır, ی y düşmüşdür.

چِلْتَى Ç i l a t t i: «أَل اَتَغ چِلْتَى» ol atıg çılattı = o, atını tərletdi».

قَلْتَى K a l a t t i: «أَل تُوْنُغ قَلْتَى» ol tonuğ kalattı = o, paltarı qablatdı, bükdü». Hər hansı bir şey sarğıya bükülsə və ya sandığa qoyulsa, yenə belə deyilir. Əsli «قَالْتَى kalattı»dır, (قَلْتَوْر - قَلْتَمَاق kalatur – kalatmaq).

كُلْتَى K ü l i t t i: «أَل أَلْعَنَى كُلْتَى» ol ölügni külitti = o, ölünü gömdürdü». Başqası da belədir, (كُلْتَمَاق - كُلْتَوْر külitür – külitmək).

تَمْتَى T a m ı t t i: «أَل سَوْفَ تَى تَمْتَى» ol suwnı tamıttı = o, suyu damlatdı». Başqası da belədir, (تَمْتَمَاق - تَمْتَوْر tamıtür – tamıtmək).

قَمْتَى K a m a t t i: «كُونُ كَوُزُك قَمْتَى» kün közüg kamattı = günəş gözü qa- maşdırdı», (قَمْتَمَاق - قَمْتَوْر kamatur – kamatmaq).

قَمْتَى K a m a t t ı: «أَجِ أَيْأ تِيَشَغ قَمْتَى» açığ awya tışığ kamattı = turş heyva dişi qamaşdırdı». Başqa şey qamaşdırsa, yenə belə deyilir. Bu mäsəldə də işlənmişdir: «أَتَاسَى أَجِ الْمِلَا يِيَسَا، أَغْتَى نِنَك تِيَشَى» atası açığ almıla yesə, oğlınıq tışı kamar = atası turş alma yesə, oğlunun dişi qamaşar». Bu söz atasının işlədiyi cinayət üzündən atasından sonra oğlunun yaxalandığı zaman söylənir.

قَمْتَى K o m ı t t ı: «أَذِك مَنَى قَمْتَى» ödhik mənı komıttı = sevgi mənı çoşdurdu, həyəcana gətirdi», (قَمْتَاق - قَمْتَاق komıtur – komıtmak). Bu şeirdə də işlənmişdir:

بَسْمِلِ سُوْسِينِ قَمْتَى

بَرْجَا كَلْبِ يُمْتَى

أَرْسَلْنِ تَبَا أَمْتَى

قَرْخُبِ بَشَى تَرْكَنُورِ

«Basmıl süsin komıttı,

Barça kəlip yumıttı,

Arslan taba əmitti,

Korkup başı təzginür».

Basmıl qoşununu çoşdurdu,

Hamısı gəlib toplandı,

Arslana doğru yönəldi,

Qorxub başı hərlənər.

(İslam sərkərdəsi Qazi Arslan Təgin ilə hər b edən Basmıl öz əsgərlərini savaşa ruhlandırdı, hamısı toplandırlar və Arslana doğru yönəldilər, bizi görəndə heyrətdən gözləri qaraldı, başları hərləndi).

تَنْتَى T a n u t t i : «أَل مَنكَا سَوَزْ تَنْتَى» ol manqa söz tanuttı = o mənə başqa birinə söz çatdırmağı buyurdu», (تَنْتَمَاق - تَنْتُور tanatur – tanutmak).

تُنَّتَى T ü n ə t t i : «أَل فُنْفَعْ أَقْدَا تُنَّتَى» ol konukuğ əwdə tünətti = o, qonağı evdə gecələtdi», (تُنَّتَمَاق - تُنَّتُور tünətür – tünətmək).

تُونَّتَى T o n a t t i : «أَل مَنَى تُنَّتَى» ol məni tonattı = o məni donatdı, geydirdi», (تُونَّتَمَاق - تُنَّتُور tonatur – tonatmak). Əsli «تُونْ إِذْنَى» ton idhti»dir ki, «paltar göndərdi» deməkdir.

سِنَّتَى S i n a t t i : «أَل مَنَى يُوْ اِشْتَا سِنَّتَى» ol məni bu işta smattı = o məni bu işdə sınaatdı», (سِنَّتَمَاق - سِنَّتُور sınatur – sınaatmak).

كَانَّتَى K a n a t t i : «أَل أَنِيكَ بُرْنِن فَانَّتَى» ol anınq burnın kanattı = o onun burnunu qanatdı», (فَانَّتَمَاق - فَانَّتُور kanatur – kanatmak).

كَوْنَّتَى K o n a t t i : «أَل أَوْزْنَكَا فَمَّ فَوْنَّتَى» ol özinqə konum konattı = o, yanma qohum-qardaşını yığdı», (o, evinin yanma qohumlarını, əlaltılarını və onlara kömək edənləri yerləşdirdi), (فَوْنَّتَمَاق - فَوْنَّتُور konatur – konatmak).

كَيْنَّتَى K i n a t t i : «بَكْ أَمَى فَيْنَّتَى» bəğ anı kınattı = bəy ona işkəncə verdirdi, cəzalandırdı», (فَيْنَّتَمَاق - فَيْنَّتُور kınatur – kınatmak).

كَوْنِّي K ö n i t t i : «أَر يَغَاجْ كَوْنِّي» ər yığaç könitti = adam ağac doğruldu». Başqası da belədir, (كَوْنِّيْتَمَاق - كَوْنِّيْتُور könitür – könitmək).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يَتَّى Y a t t i : «أَر يَاتَى» ər yattı = adam yattı». Başqası da belədir, (يَتُّور - يَتَّمَاق yatur – yatmak).

يُتَّى Y u t t i : «أَل يُمُرْتغَانَى يَتَّى» ol yumurtğanı yuttı = o, yumurtanı uddu». Başqası da belədir. Oğuzca və qırçaqca. (يُوتَّتَار - يُوتَّمَاق yutar- yutmak).

يَتَّى Y a t t i: «أل تُونُع كُونُكا يَتَّى ol tonuğ künkə yattı = o, paltarı günün altma sərdi». Başqası da belədir. Əsli «يَدْنِي yadhtı»dır, assimilyasiyaya uğramışdır, (يَذار- يَدْماق yadhar–yadhmaq).

يَتَّى Y i t t i: «يَتَّى نَانُك يَتَّى nənq=nəsnə itdi», (يَتْماك- يَتار yitər–yitmək).

يَتَّى Y e t t i: «أل مَنِي يَتَّى ol mənı yetti = o mənə yetişdi, çatdı». Başqasına çatsa, yenə belə deyilir, (يَتْماك- يَتار yetər – yetmək).

يَتَّى Y e t t i: «أل ات يَتَّى ol at yetti = o, at yedəklədi, atı yedəyində götürdü». Kor adamı və ya başqasını da (qolundan tutub) yedəkləsə, yenə belə deyilir, (يَتْماك- يَتار yetər – yetmək).

[Qayda]:

Oğuzlarla qıpçaqlar sözün başındakı ²⁰⁴ی y hərfini ج ç-yə çevirirlər. Məsələn: «أل مَنِي جَتَّى ol mənı çetti». Halbuki bu sözün əsli ی y ilə «يَتَّى yetti»dir. Türklər «سُقْدا يَنْدُم suwda yundum», oğuzlarla qıpçaqlar isə «جَنْدُم çundum» deyirlər. Türklə türkmən arasında bu qayda dəyişmədən davam edir²⁰⁵.

²⁰⁴ Burada Salih Mütəllibovun maraqlı bir qeydi var. Onu olduğu kimi veririk: «Mahmud Kaşğarının y hərfi haqqmdakı bu izahlı türkologiya tarixinə aydınlıq gətirmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məlumdur ki, türkoloqlar türk dillərində y hərfinin mövqeyinə dair müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. Hətta bu barədə yanlış fikirlər də vardır. Məsələn, Ramstedt özünün «Altay dillərində y-nin tərifı» adlı işində y səsinin d və ç səslərindən yarandığı iddia edir. Halbuki Mahmud Kaşğarının bu məsələyə baxışı bunun tərsinədir. Zənnimizcə, y səsi türk dillərində ən əsas səslərdəndir və bu səs Orxon və uyğur əlifbalarında dəqiq əks olunmuşdur. Orxon əlifbasında bu səs üçün hətta üç işarə vardır. Bu da onu göstərir ki, həmin səsdən ən əski türkcədə sözün əvvəlində, ortasında və axırında, yumşaq və qalm sözlərdə fəal şəkildə istifadə edilmişdir. «Divan»da bu hərfin işləndiyi sözlərin çoxluq təşkil etməsi də bunu göstərir» (TSD, II tom, bet 364).

²⁰⁵ Bu yerdə Bəsim Atalayın belə bir qeydi var: «Buradakı misal babında verilən «yattı», «yuttı», «yitti», «yetti» sözlərinin yeri bura deyil, əsil mətndə səhvən buraya qoyulmuşdur. Biz də pozmadıq. Onların yeri iki hərflilər bölməsinin misal babıdır. Bu bölmə isə üç hərflilər olub «fə'əldi» ölçüsündədir. Bu sözlər bu bölməyə və bu baba uyğun gəlmir» (DLT, II, s. 314).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يُبَتِّي Y u b a t t i : «أل ايشغ يُبَتِّي» ol işğ yubatı = o, işi yubatdı, gecikdirdi, yubatdırdı), (يُبَتِّوْر - يَبْتَمَاق) yubatur – yubatmak). Bu sözün əsil mənası «hiylə etmək»dir. Oğuzlar «أل اتى يُّبيلادى» ol anı yubiladı» deyirlər ki, «o onu aldatdı» deməkdir.

يَرَتِّي Y a r a t t i : «تَنْقَرى يَلَنْقَق يَرَتِّي» tənqri yalnquk yarattı = tanrı adəmi yaratdı», (tanrı adəmi və bütün varlığı xəlq etdi).

يَرَتِّي Y a r a t t i : oğuzlar «أل تُونُغ يَرَتِّي» ol tonuğ yarattı» deyirlər ki, «o, paltar biçdi, tikdi» deməkdir. «يُوْ اَتِك نى مَتكا يَرَت» bu ətükni manqa yarat=bu ayaqqabımı mənim ayağıma uydur, ölç».

يَرَتِّي Y a r a t t i : «أل اوْزَنْدِن سَوْز يَرَتِّي» ol özündin söz yarattı = o özündən söz yarattı, uydurdu», (يَرَتِّوْر - يَرْتَمَاق) yaratur – yaratmaq).

يُرَتِّي Y o r i t t i : «أل مَنى تَليم يُرَتِّي» ol məni təlim yorıtı = o məni çox yeritdi, yürütdü».

يُرَتِّي Y o r i t t i : «أت اَتِك قَرِنِن يُرَتِّي» ot anmıq karnın yorıtı =dərman onun qarnını açdı, işlətdi», (يُرَتِّوْر - يُرْتَمَاق) yoritur – yorıtmaq).

يِرَتِّي Y ı r a t t i : «أل انى يِرَتِّي» ol anı yıratı = o onu uzaqlaşdırdı, iraqlaşdırdı», (يِرَتِّوْر - يِرْتَمَاق) yıratır – yıratmaq).

يِرَتِّي Y e r ə t t i : «ار ايشكا يِرَتِّي» ər işğə yerətti = adam işğ ərindi, tən-bəllik etdi», (يِرَتِّوْر - يِرْتَمَاق) yerətür – yerətmək).

يَغْتِي Y a ğ u t t i : «أل اَتِغ مَنكا يَغْتِي» ol atığ manqa yağuttı = o, atını mənə yavuqlaşdırdı, yaxmlaşdırdı». Başqası da belədir, (يَغْتِوْر - يَغْتَمَاق) yağutur – yağutmaq). Həmin söz bu şeirdə də işlənmişdir:

كلسا أما تُشْرِكِل تَنْسِن اَتِك اَرْقَلِق

ارباَسَمَن يَغْتِغِل بُلْسِن انى يِرَقَلِق

«Kəlsə uma, tüşürgil,
 Tınsın anıq arukluk,
 Arpa-saman yağutğıl,
 Bulsm atı yarukluk».
 Gəlsə qonaq, düşürgil,
 Dinsin onun yorğunluğu,
 Arpa-saman yaxlaşdır,
 Qoy atı da dincəlsin.

(Əgər sənə qonaq gəlsə, onu atdan hörmətlə düşür, qoy yorğunluğu çıxсын, atına arpa-saman ver, qoy o da dincəlsin).

يَغْتَى Y a ğ ı t t i: «تَنْكُرَى يَغْمُرُ يَغْتَى tənqri yağmur yağıtı = tanrı yağış yağdırdı», (يَغْتَى - يَغْمُرُ yağıtur – yağıtmaq).

يُلْتَى Y ü l ü t t i: «أَر سَجِن يُلْتَى ər saçın yülüttü = adam saçını düzəltirdi, tərəş etdirdi», (يُلْتَى - يُلْتَى yülütür – yülitmək).

يُولْتَى Y o l u t t i: «بَك يُولْتَى bəg boynı yoluttı = bəy boyu yağma etdirdi», (يُولْتَى - يُولْتَى yolıtur – yolıtmaq).

يِيلْتَى Y i l i t t i: «أَر يِيلْتَى ər yilüttü = adam qızdırmaya yaxalandı, qızdırmadan bədəni isindi». Bu fe'l təsirsizdir.

يِيلْتَى Y i l i t t i: «أَر سَوْفَع يِيلْتَى ər suwiğ yilüttü = adam suyu qızdırdı». Bu fe'l təsirlidir, (يِيلْتَى - يِيلْتَى yilıtur – yilıtmaq).

يُيْتَى Y u m i t t i: «كُشَى يُيْتَى kişi yumıttı = xalq toplandı». Başqası da belədir, (يُيْتَى - يُيْتَى yumıtur – yumıtmaq).

يَيْتَى Y i t i t t i: «أَل أَنْكَر بَجَاك يَيْتَى əl anqar bıçak yıttı = o ona bıçaq itilətdi», (o ona bıçağı bülövləməyi, yaxud əl üzərində itiləməyi tapşırırdı), (يَيْتَى - يَيْتَى yıttur – yıttmaq).

يَيْنْتَى Y i n ə t t i: «بَاش يَيْنْتَى baş yinətti = yara sağaldı», (يَيْنْتَى - يَيْنْتَى yinətür – yinətmək). Əsli «يِنَادْتَى yinədhtı»dir, assimilyasiyaya uğramışdır.

يَنْتِي Y ə n i t t i: «أرأغتني يَنْتِي» ar urağutnı yənitti = adam qadmı doğuzdurdu», (يَنْتِيور - يَنْتِياماك) – yənitmək).

Qayda:

Türk dilində müzaəflik ancaq sonunda ت t olan sözlərdə mümkündür.

Müzaəflik fe'llərin bütün hərfərinə keçmir, isimlərdə isə çox az olur. Fe'llərin bu növünə müzaəf deməyimizin səbəbi odur ki, burada keçmiş zamanda eyni iki hərf yan-yanaya gəlir. Bu hərfərdən biri sözün kökündə, əslindədir. Bu, ت t hərfidir. Digər hərf keçmiş zaman əlaməti olan د d hərfidir. Sərt, qalın ت t hərfinin yanında gəlməsi səbəbilə bu د d hərfi assimilyasiyaya uğrayaraq ت t-ləşir və nəticədə bir hərf təkrarlanmış olur. Əslində, müzaəf sözlər yuxarıda göstərdiyimiz kimi, çox azdır.

Bu bölmənin əmr şəkli üç hərfli sözdür. Məsələn: «أف بَزَتْ» əw bəzət = ev bəzət» və «بِتِك بِيْتِك bitik bitit = kitab, məktub yazdır» sözləri kimi.

İsmi-fail. Bu bölmənin modeli doğrudan-doğruya sadə fe'l olan «بِيْتِك بِيْتِكُوْجِي bitik bititküçi = kitab, məktub yazdırıcı» və «أت كُزْتِكُوْجِي at közətküçi=at gözləyici» sözləri kimidir. Oğuz və qıpçaq dillərində «بِيْتِدَجِي bititdəçi», «كُزْتَجِي közəttəçi» deyilir. Əsli «كُزْتَدَجِي közətdəçi»dir, د d hərfi assimilyasiyaya uğramışdır.

Hal və hərəkətin davam etdiyini göstərən fe'l şəkli sözə ن، ا، غ [-ğan], yaxud ن، ا، ك [-gən] hərfələri artırılmaqla yaradılır. Bunun

qaydası verilmişdir. Məsələn: «أَل اتَغ كَزْتَكَا نْ أَل ol atığ kö-zətğən ol», «أَل أَفْن بَزْتَكَا نْ أَل ol əwin bəzətğən ol» deyilir ki, bu da «o, daim atı gözətəndir» və «o, evini daim bəzədəndir» mənasına gəlir. Qalın sözlərdə isə «أَل تَرغ تَرْتغَا نْ أَل ol tarığ tarıtğən ol = o, daim əkinçilik edəndir» və «أَل بُغْدَى أَل اَرْتغَا نْ أَل ol buğday arıtğən ol = o, daim buğda təmizləyəndir» deməkdir.

ك ke-li, غ ğ-li, yumşaq və qalın ahəngli sözlərdə bu üsul müvafiq şəkildə nəzərə alınır.

Əgər fail həmin iş və hərəkəti özü görməyi arzulayırsa, o zaman «أَل تَرغ اَرْتغَا نْ أَل ol tarığ tarıtığsək ol = o, əkinçiliyə düşkündür, onu arzu edir» və «أَل أَفْن بَزْتَكَا نْ أَل ol əwin bəzətıgsək ol = o, evini bəzətməyə düşkündür, onu arzu edir» modeli işlədilir. Burada kökə س s və ق ka ilə bərabər qalın, ق ka-lı və غ ğ-li sözlərdə غ ğ hərfi artırılır. Səhih fe'llərdə olduğu kimi, ك ke-li, incə, yaxud yumşaq ahəngli sözlərdə ك ke hərfi əlavə edilir.

Bir işi görməyə haqqı olan fail o işi işləmək əzmindədirsə, bu zaman «أَل تَرغ تَرْتغَلْ قْ أَل ol tarığ tarıtıqlıq ol», «أَل اَت كَزْتَكَلْ أَل ol at közətıqlıq ol» modeli işə düşür ki, «əkinçilik etmək onun haqqıdır», (o, əkinçilik etmək əzmindədir), «at gözətmək onun haqqıdır» (o, at gözətmək əzmindədir» deməkdir. Yerinə görə sözün ك ke-li, غ ğ-li olması nəzərə alınır. Oğuzların bəziləri yuxarıda göstəriləni üzrə, ل l hərfini س s hərfinə çevirirlər.

Failin işi görmək üzrə olması halmda «أل ترغ ترغلى اردى» ol tarıǵ tarıtıǵlı ərdi = o, əkinçilik etməyi ürəyində fikirləşdi və ona başlamaq üzrə bulundu», «ال اتغ كزتملى اردى», «atı gözetləməyi niyyət etdi və gözetləmək üzrə bulundu» modeli işə düşür. Bu yol sadə faildə tətbiq edilən birinci üsula daha yaxındır.

İsmi-məfʿul. İsmi-məfʿul «ات كزتمش közətmiş at» və «بیتمش بیتmiş bititmiş bitik» modelindəki «كزتمش közətmiş» və «بیتمش bititmiş» sözləri kimidir. Gördüyün kimi, keçən məsdərlər bölməsində شş hərfinin bu şəkildə gəlməsinin qaydası verilmişdir.

İsmi-zaman. İsmi-zaman bu model üzrə yaranır: «بیتک بیتکو اغر» bitik bititgü oğur = kitab yazdıracaq zaman» və «ات كزتمكو اغر» at közətgü oğur = at gözetəcək vaxt».

İsmi-məkan. İsmi-məkanın modeli belədir: «ترغ ترغو بير» tarıǵ tarıtǵu yer = əkin əkiləcək yer» və «ترغ ارتغو بير» tarıǵ arıtǵu yer = buğda təmizlənəcək yer».

İsmi-alət. Bunun yaranma modeli belədir: «ترغ ارتغو نانك» tarıǵ arıtǵu nənq = buğda təmizləyəcək nəsnə» və «بیتک بیتکو نانك» bitik bititgü nənq = kitab yazılacaq nəsnə».

Zaman, məkan və alət isimlərinin arasındakı fərq budur: zaman ismi düzəltmək istədikdə sona «اوذ» ödh», yaxud «اغر» oğur» sözləri artırılır. Məsələn: «ترغ ارتغو اغر» tarıǵ arıtǵu oğur» kimi, mənası «buğda təmizləyəcək vaxt» deməkdir.

Məkan ismi yaratmaq istədikdə sona «*بیر* yer» sözü əlavə olunur. Məsələn: «*ارتغو بیر* arıtğu yer = təmizləyəcək yer».

Alət ismi əmələ gətirmək üçün sona «*ننق* nənq» artırılır. Məsələn: «*ترغ* *ننق* *ارتغو* tarığ arıtğu nənq» deyilir ki, «buğda təmizləyəcək nəsne» deməkdir. Oğuzlar bu isimlərin hamısında *غ* *ğ* və *ك* *ke* əvəzinə *ا* , *و* *vav* yerinə isə *س* *s* işlədərək belə deyirlər: «*ترغ* *ارتاسی* *بیر*», «*ترغ* *ارتاسی* *اغر*», «*ترغ* *ارتاسی* *ننق*»²⁰⁶.

Əlavə hərfi qəbul edən fe'llərlə etməyən fe'llərin hamısında bu qayda açıq şəkildə qüvvədədir. İki və ikidən artıq adam arasında bir işin görüldüyünü göstərmək üçün (bu iş istər yarışma, istər yardımlaşma olsun) kökə *ش* *ş* hərfi artırılır. Məsələn: «*أل* *منكا* *ترغ* *ارتشدی*» ol manqa tarığ arıtışdı = o mənə buğda təmizləməkdə yardım etdi» və «*أل* *منكا* *ات* *كزتشدی*» ol manqa at gözetişdi = o mənə at gözətləməkdə kömək etdi». Başqaları da belədir.

Bu bölmənin fe'llərinin iki xüsusiyyəti var.

Birincisi: fe'l üç hərfli mənqus fe'l, yaxud dörd hərfli təsirsiz fe'l olmalı, ona *ت* *t* əlavə edilməli, bu zaman hərfi-illət düşməli və *ت* *t* hərfi həmin hərfin yerini tutmalıdır. Mənqus fe'lə nümunə: «*ار* *برنی* *قاندی*» *ər burnı kanadı* = adamın burnu qanadı». Fe'l təsirli olanda «*ار* *برنن* *قنتی*» *ər burnın kanattı*» deyilir ki, «adam burnunu qanattı» deməkdir. Əmri-hazırda «*انک*

²⁰⁶ Mahmud Kaşğari oğuzlarda «-ğu/gü» şəkilçilərinin yerinə «-ası/əsi» şəkilçilərinin işləndiyini nəzərdə tutur.

«بُرْنِ قَتَّ anıñq burnın kanat» deyilir, yəni «onun burnunu qanat». Üç hərfli keçmiş zaman şəkli olan «فاندى kanadı» fe'linin الف əlifı söz təsirli olarkən düşmüşdür.

«أَلْ بَلِكْنِي قَوْقْتِي» ol bəlikni²⁰⁷ kokıttı = o, qəndili qoxutdu», (o, şamı söndürərkən qoxusunu yaydı». Bunun əsli «قَوْقَدِي koktı»dır. Əmri-hazır variantında «فَقَّتْ kokıt» deyilir və و vav hərfi düşür.

Dörd hərfliyə örnək: «أَرْ فَمِنْدِي ər komındı = adam coşdu» deməkdir. Bu, təsirsiz fe'ldir. Təsirli qılmıdığı zaman «أَمِي فَمِيْتْ amı komıt» deyilir, yəni «onu coşdur». Burada ی ı hərfi düşmüş, ت t hərfi onun yerini tutmuşdur. «أَلِدِي نَانِكْ ölıdı nəñq = nəsnə islandı» deməkdir. Bunu təsirli etmək istədikdə, «أَلِشِي ölıttı», yəni «başqası islatdı» deyilir. Əmri-hazırında «أَلِْتْ ölıt», yəni «islat» deyilir.

Mənqus, təsirsiz və dörd hərfli fe'llərdə təsirlilik ت t hərfi vasitəsilə əmələ gətirilir. غ [ğ, ke və r] kimi təsirlilik ədatları burada tətbiq edilmir. Ancaq səhih olan təsirsiz fe'llər ك [k, ke və r] və ر [ğ, ke və r] hərfləri ilə təsirli hala salınır. Məsələn: «كُشْ أَجْدِي kuş uçtı» cümləsindəki fe'ldən «أَجْرَدِي uçurdı», «أَلِكْ تَرَلْدِي ölüğ tirildi» cümləsindəki fe'ldən «تَرَكْرَدِي tənqri tirgürdi», «أَرْ تَدْحْتِي ər todhtı» cümləsindəki fe'ldən «أَلْ تَدْحْرَدِي ol todhğurdi» şəklinde təsirlilik yaradılır ki, bunlar «uçurdu», «tanrı dirilti», «o doyurdu» deməkdir.

Müzaəf bölmələrinin hamısında qayda eynidir. Fe'l əslində təsirlidirsə, mənqus və dörd hərfli sözdürsə, təsirlilik üçün ona ت t

²⁰⁷ Həm basma, həm də yazma nüsxədə bu söz «bilik» şəklinədir. Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu, «bəlik» şəklinə olmalıdır. Bu söz həm «qəndil», həm də «fıtil» mənasını verir (DLT, II, s.323).

hərfi əlavə edilir. Fe'l bu halda iki fe'ldən bir məf'ula keçir. Failin biri əmr edir, digəri isə işi görür. Məsələn: «ار بتيك بيتيدي» ər bitik bitidi» deyilir ki, «adam kitab yazdı» deməkdir. Bu, tək bir faildən (iş görəndən) çıxaraq işin icra edildiyi obyektin üzərinə keçir.

Sonra «أل انكر بتيك بيتي» ol anqar bitik bititdi» deyilir ki, «o ona kitab yazdırdı» deməkdir. Bu halda fe'l iki faildən bir məf'ula keçmiş olur. «ار بچاك بلادي» ər biçək bilədi = adam bıçaq itilədi» sözü də belədir. Təsirlilik halmda «بلتي bilətti» deyilir, «başqasına itilətdi» mənasındadır.

İkincisi: fe'llər bu bölmə üçün əsil fe'llərdir və onlar başqa mənalarda deyil, öz müstəqim mənalarında işlənilir. Məsələn: «تام امي tam əmitti = divar əyildi» və «ار سوز اني» ər söz unuttu = adam sözü unuttu» kimi.

BU BABIN MƏNQUS OLANLARI

بيئي B a y u t t i: «تنكري مني بيئي» tənqri məni bayuttı = tanrı məni varlı, zəngin etdi», (بيتماق - بيئور - bayutur – bayutmaq).

تيئي T a y ı t t i: «ال اني سققا تيئي» ol anı suwka tayıttı = o onu suda sürüşdürdü», (تيتماق - تيئور - tayıtur – tayıtmak). Bir şeyin sürüşməsinə səbəb olan adam üçün də belə deyilir.

قيئي K u y u t t i: «ال اتغ قيئي» ol atıg kuyuttı = o, atı hürkütdü», (قيئور - قيتماق kuyutur – kuyutmaq).

BU BABIN ĞÜNNƏLİ OLANLARI

تُنْقِئْتِي T ü n q i t t i: «ار بَشِين تُنْقِئْتِي» ər başın tünqitti = adam başını əydi»,
(تُنْقِئْتِي - تُنْقِئْتِي tünqitür – tünqitmək).

تُنْقِئْتِي T ü n q i t t i: «ار أَقِن تُنْقِئْتِي» ər okın tünqitti = adam oxunu göyə
doğru yüksəltdi», (تُنْقِئْتِي - تُنْقِئْتِي tünqitür – tünqitmək).

كَنْقِئْتِي K e n q ü t t i: «ار أَقِن كَنْقِئْتِي» ər əwin kenqütüti = adam evini genitdi,
genişləndirdi», (كَنْقِئْتِي - كَنْقِئْتِي kenqütür – kenqütmək).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يَنْقِئْتِي Y i n q i t t i: «ار بَنْقِئْتِي» ər yinqitti = adam burnunu sildi». Bu sözün
əslisi «يَنْقِئْتِي يَنْقِئْتِي» yinq attıdır, «fırtıq atdı» deməkdir, (يَنْقِئْتِي -
يَنْقِئْتِي yinqitür – yinqitmək).

يَنْقِئْتِي Y o n q a t t i: «أَلْ أَيْ بَكَأ يَنْقِئْتِي» ol anı bəggə yonqattı = o onu bəyə
çuğulladı». Başqasına çuğullasa, yenə belə deyilir, (يَنْقِئْتِي -
يَنْقِئْتِي yonqatur – yonqatmaq).

Üç hərfli bəlməsi bitdi.

DÖRD HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

فعلندی FƏ'LƏNDİ BABINDAKI SÖZLƏR

بُرْبَتَّى B u r b a t t i: «أَلْ أَيْكْ اِبْشَن ثُرْبَتَّى» ol anmıq işm burbattı = o onun işini bərbad etdi, qarışdırdı, gecikdirdi», (بُرْبَتَّى- بُرْبَتَّى) burbatur – burbatmak).

تُورْپِئْتِي T ö r p i t t i: «أَلْ عُنْكَزْ ثُرْبِيئِي» ol münqüz törpitti = o, buynuz yondu». Başqası da belədir, (تُورْپِئْتِي- تُورْپِئْتِي) törpitür – törpitmək).

بَغْدَاتِي B a ğ d a t t i: «أَلْ أَيْكْ اذْأَقِنْ بَغْدَاتِي» ol anıq adhakm bağdattı = o onun ayağını güləşdə sarmaya saldı», (بَغْدَاتِي- بَغْدَاتِي) bağdatur – bağdatmak).

سِخْتَاتِي S i x t a t t i: «أَلْ أَيْكْ ائِي سِخْتَاتِي» ol anı sıxtattı = o onu sığdatdı, ağlatdı». «سِخْتَاتِي سِغْدَاتِي» da deyilir, (سِخْتَاتِي- سِخْتَاتِي) sıxlatur – sıxlatmak).

كُكْلَاتِي K ö k l ə t t i: «أَلْ ائِرْ يَلِغِنْ كُكْلَاتِي» ol ədhər yalıqın köklətti = o, yəhər qabırğası taxtalarını dikdirdi, bağlatdı», (كُكْلَاتِي- كُكْلَاتِي) köklətür – köklətmək). «kökdətti» də deyilir.

سُرْجِئْتِي S u r ç ı t t i²⁰⁸: «أَلْ ائِنْ سُرْجِئْتِي» ol atın surçittı = o, atmı sürçütdü, sürüşdü». Atdan başqası sürüşsə, yenə belə deyilir, (سُرْجِئْتِي- سُرْجِئْتِي) surçitur – surçitmak).

²⁰⁸ Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu sözün doğru variantı «سُرْجِئْتِي surçitmak» deyil, «سُرْجِئْتِي sürçitmək» olmalıdır (DLT, II, s. 328).

قِرْجَتَّى K ı r ç a t t ı : «أَلْ أَيْكْ قَلْشِنْ قِرْجَتَّى» ol anınq kaşın kırçattı = o onun qaşını sıyırdı, yaraladı», (o ona daş atdı, qaşını yaraladı).

Başqası da belədir. Bu beytdə də işlənmişdir:

الْـكِمِ ارْغِ قِرْجَتُّورْأَقْ بَشْتَى

أَنْمِشْ أَلْغِ تَرَنْكَكْ أَزَا كُوبْ قَشْتَى

«Əligim arıq kırçatur ok başakı,

Önmiş uluğ tərñqək üzə köp kaşakı».

Əlimi büsbütün sıyırar ox başlığı,

İri gölməçələr üzərində bitmiş qındıra otu.

(Ox başlığı əlimi yara-bərə edər, sıyırar, mən isə yerdən çıxaraq çoxalan su gölməçələri üzərində bitmiş qındıra otların arasından keçərəm).

قِرْجَتَّى K ı r ç a t t ı : «أَقْ أَمَاجِغْ قِرْجَتَّى» ok amaçığ kırçattı=ox amacın, hədəfin bir yanma toxunub keçdi», (قِرْجَتُّورْ - قِرْجَتْمَاقْ) kırçatur – kırçatmaq).

تُورْجَتَّى T ü r ç i t t i : «أَلْ أَنْقَرْ أَيْشْ تُورْجَتَّى» ol anqar iş türçitti = o onu işə başlatdırdı», (تُورْجَتْمَاقْ - تُورْجَتْتÜR - türçitmək).

قَفْجَتَّى K a f ç ı t t ı : «أَلْ أَتَى قَفْجَتَّى» ol anı kafçitti = o onu qəzəbləndirdi», (işləməməyə əzm etdiyi işə təşviq etdi).

قَفْجَتَّى K a f ç ı t t ı : «أَعْلَانْ أَرَبْتَى قَفْجَتَّى» oğlan arını kafçitti = oğlan arını hirsələndirdi». Bu məsələdə də işlənmişdir: «أَرَى قَفْجِستَا إِسرور» arı kafçitsa, ısrur = arı hirsələnsə, adamı sancar». Bu məsəl bir fitnəni qızırdırdıqdan sonra ona yaxalanan adam haqqında deyilir, (قَفْجَتْمَاقْ - قَفْجَتُّورْ) kafçitur–kafçitmaq).

تَفْجَتَّى T ə f ç i t t i : «أَلْ تُونِنْ تَفْجَتَّى» ol tonın təfçitti = o, paltarımı təpçitdi», (تَفْجَتْمَاقْ - تَفْجَتْتÜR - təfçitmək).

تَبْرَتَّى T ə p r ə t t i : «أَلْ تَبْرَتَّى نَلَنْكِنَى» ol təprətti nənqni = o, bir şeyi tərpətdi, qımıldıtdı», (تَبْرَتْمَاقْ - تَبْرَتْتÜR - təprətmək).

تېرئى Təprətti: «ار يەغىقا تېرئى» ər yağıka təprətti = adam yağıya hücum etdi».

تېرئى Təprətti: «ال تئى سین تېرئى» ol təwəysin təprətti = adam dəvəsini sıçratdı». Dəvəni başqası sıçratsa, yenə belə deyilir, (تېرتور- تېرئى) təprətür-təprətmək). Bu söz ancaq dəvə haqqında işlədilir.

تېرئى Təprətti: «قوى ائىغ تېرئى» koy otuğ təprətti = qoyun otu quruncaya qədər yedi», (qoyun bütün otu yedi, heç ot qalmadı, bu səbəbdən yerdən toz qopmağa başladı), (تېرتور- تېرئى) təprətür – təprətmək)²⁰⁹.

توğرائى Toğrattı: «ال انكر ات توğرائى» ol anqar ət toğrattı = o ona ət doğratdı». Bu söz ancaq yeyilən qida haqqında işlədilir, (توğرائى- توğرائى) toğratur – toğratmak).

تاورئى Tawrattı: «ار تاورئى» ər tawrattı = adam tələsdi», (تاورئى- تاورئى) tawratur – tawratmak).

تاورئى Tawrattı: «اراعت يب تاورئى» urağut yıp tawrattı = qadm ip əyirdi».

توğرائى Toğrattı: «اغلىن ایشقا توğرائى» oğlın ışıka tığrattı = oğlunu işə həvəsləndirdi», (oğlunu işlərdə bacarıqlı usta, mütəxəssis elədi), (توğرائى- توğرائى) tığratur – tığratmak).

توğرائى Toğrattı: «ال اتن توğرائى» ol atm tığrətti = o, atını finxırdaraq, kişnədərək sürdü».

توğرائى Toğrattı: «ال اغلىن توğرائى» ol oğlın tığrətti»²¹⁰ də deyilir, (توğرائى- توğرائى) tığrətür – tığrətmək).

²⁰⁹ Bəsim Atalaym fikrincə, bu söz «تېرئى toprrattı» şəklində olmalıdır (DLT, II, s. 330).

²¹⁰ Mahmud Kaşğari bu ifadənin tərcüməsini verməmişdir. Həmin ifadə «o, uşağını iməklətdi» deməkdir.

- سُفْرَتِي S ü w r i t t i: «أَل يَغَاجِع سُفْرَتِي» ol yıgacığ süwritti = o, ağacı sivrildi», (o, ağacın və ağaca bənzər şeylərin ucunu sivriləşdirdi), (سُفْرَتَوْر - سُفْرَتَمَاك süwritür – süwritmək).
- سَوْرَتِي S ə w r i t t i: «أَل أَقِن سُفْرَتِي» ol əwin səwritti = o, evini boşaltdı», (o, onun evindəki qumaşı və əşyanı boşaltdı).
- سَوْرَتِي S ə w r i t t i: «أَل إِشِين سُفْرَتِي» ol işm səwritti = o, onun işini başa vurdu və son nöqtəni qoydu», (سَوْرَتَوْر - سُفْرَتَمَاك səwritür – səwritmək).
- سَكْرَتِي S ə k r i t t i: «أَل أَتِن أَرْقَتِن سَكْرَتِي» ol atm arıktm səkrittı = o, atını arxdan, çaydan sıçratdı». Başqası da belədir.
- سَكْرَتِي S ə k r i t t i: «أَل بِيَك أَقِرْ أَرْكَان سَكْرَتِي» ol bitik okır ərkən səkrittı = o, kitab oxuyarkən atlatdı», (o, kitab və ya Quran oxuyarkən mətnin bir qismini buraxdı), (سَكْرَتَوْر - سَكْرَتَمَاك səkrittür – səkrittək).
- چِلْرَتِي Ç i l r a t t i: «أَل أَقِن كِيشْتَا چِلْرَتِي» ol okm kiştə çilrattı = o, oxunu sədəqdə, oxdanda səsləndirdi». Hər hansı bir şey çığıl-çığıl etdirilərək səs versə, yenə belə deyilir, (چِلْرَتَوْر - چِلْرَتَمَاق çilratur – çilratmək).
- سَمْرَتِي S ə m r i t t i: «أَل أَتِن سَمْرَتِي» ol atın səmrıttı = o, atmı kökəltdi». Başqası da belədir, (سَمْرَتَوْر - سَمْرَتَمَاك səmrıtür – səmrıtmək).
- چِغْرَتِي Ç i ğ r i t t i: «أَل بِيَرِك چِغْرَتِي» ol yerig çığrıttı = o, yeri tapdatdı, çığnatdı», (o, yeri ayaqla tapdadaraq sərtləşdirdi).
- چِغْرَتِي Ç i ğ r i t t i: un və un kimi şeyləri çuvalda sıxışdıraraq qüvvətlə basmağa da belə deyilir.
- چِغْرَتِي Ç i ğ r i t t i: «أَر أَعْلِن إِشْتَا چِغْرَتِي» ər oğlm ıştə çığrıttı = adam oğlunu işdə bişirdi», (چِغْرَتَوْر - چِغْرَتَمَاق çığrıttür – çığrıtmək).
- چُكْرَتِي Ç o k r a t t i: «أَل أَشِجْ چُكْرَتِي» ol aşıç çokrattı = o, qazanı qaynatdı», (o, qazanı və qazana bənzər şeyləri qaynatdı). Bu, qazan-

da suyun azlığı, ədviyyatın və dənələrin çoxluğu üzündən olan qaynamadır), (جَقْرَتْمَاق - جَقْرَتَوْرُ çokratur–çokratmak).

جَقْرَتَى Ç a k r a t t ı: «أر كوزن جَقْرَتَى» ər közin çakrattı = adam gözünü çaxırlaşdırdı», (adam çaxır gözlü, göy gözlü imiş kimi gözünü çevirdi, döndərdi), (جَقْرَتْمَاق - جَقْرَتَوْرُ çakratur – çakratmak).

جَقْرَتَى Ç ı k r a t t ı: «أل تيشن جَقْرَتَى» ol tışm çıkrattı = o, dişini qıçırdatdı», «بغرا تيشن جَقْرَتَى» boğra tışm çıkrattı = buğra, erkək dəvə dişini qıçırdatdı». Qapı və ya qələm qıçırdaması da belədir, (جَقْرَتْمَاق - جَقْرَتَوْرُ çıkratur – çıkratmak).

قَقْرَتَى K a k r a t t ı: «أل قَقْرَتْعُو قَقْرَتَى» ol kakratğü kakrattı = o nəyi isə hürkütmək üçün nəsə çaldı», (sərçə və sərçəyə bənzər quşları əkin yerindən qaçırtmaq, qovmaq üçün davul çaldı). Başqası da belədir, (قَقْرَتْمَاق - قَقْرَتَوْرُ kakratur–kakatmak):

قَقْرَتَى K o k r a t t ı: «أل سَوْغ قَقْرَتَى» ol suwuğ kokrattı = o, suyu azaltdı», (o, suyu və suya bənzər axıcı şeyləri azaltdı), (قَقْرَتَوْرُ - قَقْرَتْمَاق kokratur – kokratmak).

كَقْرَتَى K ə w r ə t t ı: «أل اَبِك كَوُجِن كَقْرَتَى» ol anıq küçin kəwrətti = o onun gücünü azaltdı», (كَقْرَتْمَاق - كَقْرَتَوْرُ kəwrətür– kəwrətmək). Bu bənddə də işlənmişdir:

أذلك كنى تَقْرَتَوْرُ

يلنحق كُجِن كَقْرَتَوْرُ

أردن أژن سَقْرَتَوْرُ

قجسا تقي أرتيلورُ

«Ödhlək küni tawratur,

Yalnıq küçin kəwrətür,

Ərdin ajun səwritür,

Kaçsa takı artılır».

Zaman günü tələsdirir,
İnsanın gücünü azaldır,
Dünyanı adamdan seyrəkləşdirir,
Qaçsa, yenə də ona çatır.

(Zaman, fələk günü tələsdirir, insanın gücünü, qüvvəsini yavaş-yavaş əlindən alır, dünyanı bəni-insandan boşaldır, hara qaçsa, yenə də ona çatır, yetişib canını alır. Bununla Əfrasiyabı, yəni Alp Ər Tonqanı və onun adamlarım nəzərdə tutur).

تَبَزَّتِي T ə p z ə t t i: «أَل مَتَّى بُوْ اِشِقَا تَبَزَّتِي» ol məni bu işka təpzətti = o məni bu işə həsəd etdirdi», (تَبَزَّتَمَاك - تَبَزَّتَمَاك) təpzətür – təpzətmək).

كُپَزَّتِي K u p z a t t i: «أَل أَتَّى قَبَزَّتِي» ol anı kupzətti = o ona qopuz çaldır-dı», (كُپَزَّتَمَاك - قَبَزَّتَمَاك) kupzatur – kupzatmak).

بُخْسَتِي B u x s a t t i: «أَل أَعْلَتِي اِشِقَا بُخْسَتِي» ol oğlını işka buxsətti = o, oğlunu bu işdə çox ərköyün etdi», (بُخْسَتَمَاك - بُخْسَتَمَاك) buxsatur – buxsatmak).

تَبَسَّتِي T ə p s ə t t i: «أَل مَتَّى تَبَسَّتِي» ol məni təpsətti = o məni həsəd etdirdi». Bu söz z z ilə də yazılır, (تَبَسَّتَمَاك - تَبَسَّتَمَاك) təpsətür – təpsətmək).

كَبَسَّتِي K e ç s ə t t i: «أَل مَتَّى سَفْدِن كَبَسَّتِي» ol məni suwdm keçsətti = o məni sudan keçirəcəyinə ümidləndirdi». Başqası da belədir, (كَبَسَّتَمَاك - كَبَسَّتَمَاك) keçsətür – keçsətmək).

سَرَسَّتِي S a r s i t t i: «أَل أَتَّى سَرَسَّتِي» ol anı sarsıttı = o onunla qaba rəftar etdi», (سَرَسَّتَمَاك - سَرَسَّتَمَاك) sarsitur – sarsıtmək).

سُوسَّتِي S u w s a t t i: «أَل أَتَّى سُوسَّتِي» ol anı suwsətti = o onu susatdı», (سُوسَّتَمَاك - سُوسَّتَمَاك) suwsatur – suwsatmak).

سَمِسْتِي S a m s ı t t i : «أَلْ أْتَى سَمِسْتِي ol anı samsıttı = o onu incitdi», (o onu dili ilə və ya əli ilə incitdi), (سَمِسْتُور - سَمِسْتِمَاق) samsıtur –samsıtmak).

تَفَشْتِي T ə w ş ə t t i : «أَلْ يَبِغْ تَفَشْتِي ol yıpığ təwşətti = o, ipi qarışdırdı», (o, əyrilmiş ipi ucu tapılmayacaq şəkildə qarışdırdı), (تَفَشْتِمَاق - تَفَشْتُور) təwşətür – təwşətmək).

تَفَشْتِي T ə w ş ə t t i : «أَلْ أُنِمْقُ تَرِنَ تَفَشْتِي ol anmq tərın təwşətti = o onun tərini puçur-puçur etdi», (o onu puçur-puçur tərləyənə qə-dər yordu).

چُوشْتِي Ç u w ş a t t i : «أَرْ جَعِرْ جُوشْتِي ar çağır çuwşətti = adam şira(t) tur-şutdu». Başqası da belədir.

جُوشْتِي Ç u w ş a t t i : «سِرْكََا قَرْنِ جُوشْتِي sirkə karın çuwşətti=sirkə qarnın turşuluğunu artırdı». Yerə sirkə tökülüb torpağı qaynat-sa, yenə belə deyilir, (جُوشْتُور - جُوشْتِمَاق) çuwşatur – çuwşat-mak).

شُوشْتِي Ş u w ş a t t i : «أَلْ مَنِقْ فَلَاقًا سَوُزْ شُوشْتِي ol məninq kulakka söz şuwşətti = o mənim qulağıma söz pıçıldadı», (شُوشْتُور - شُوشْتِمَاق) şuwşatur – şuwşatmak).

قَرَشْتِي K a r ş a t t i : «أَلْ بَوُزُكْ قَرَشْتِي ol bözük karşətti = o, bezi qarış-latdı». Başqası da belədir, (قَرَشْتُور - قَرَشْتِمَاق) karşatur – kar-şatmak).

قُرَشْتِمْ K u r ş a t t i m : «مَنْ أَنْقَرْ فُورْ قُرَشْتِمْ mən anqar kur kurşəttim = mən ona qurşaq qurşəttim», (mən ona qurşanmağı əmr etdim, o da qurşandı), (قُرَشْتِمَاق - قُرَشْتُورْمَنْ) kurşaturmən–kurşatmak).

قُعَشْتِي K o ğ ş a t t i : «قُيَاشْ أُنَى قُعَشْتِي kuyaş anı koğşətti = günəş onu haldan saldı», (isti onu haldan saldı). Hər hansı bir sərt

şeyin qüvvəsi azalsa, yenə belə deyilir. Bu söz غ ğ yerinə خ x ilə də söylənir, (فُعْشَتَمَاق - فُعْشَتَوْرُ koğşatur – koğşatmak).

فُعْشَتَى K o w ş a t t i: «أَلْ أَقْ فُعْشَتَى» ol ok kowşattı = o, ox pardaxlatdı», (o, huş ağacı ilə ox pardaxlatdı), (فُعْشَتَمَاق - فُعْشَتَوْرُ kowşatur – kowşatmak).

كَفْشَتَى K ə w ş ə t t i: «أَلْ قَاتِغْ نَانِكْنَى كَفْشَتَى» ol katıg nənqni kəwşətti = o, qatı nəsənəni yumşaltdı», (كَفْشَتَوْرُ كَفْشَتَمَاق kəwşətür – kəwşətmək).

كَفْشَتَى K ə w ş ə t t i: «أَلْ نَقَى سِن كَفْشَتَى» ol təwəsin kəwşətti = o, dəvəsini gövşətədi». Məsdəri yuxarıdakı kimidir.

تَسْغَتَى T a s ğ a t t i: «أَلْ قَلِن تَسْغَتَى» ol kulın tasğattı = o, qulunu yumruqladı». Başqası da belədir, (تَسْغَتَمَاق - تَسْغَتَوْرُ tasğatur – tasğatmak).

فَرَعْتَى K a r ğ a t t i: «أَلْ يَكْنَى فَرَعْتَى» ol yekni karğattı = o, şeytanı lənətlətdi». Başqası da belədir, (فَرَعْتَمَاق - فَرَعْتَوْرُ karğatur – karğatmak).

فَرَعْتَى K u r ğ a t t i: «بِير فَرَعْتَى» yer kurğattı = yer quraqlandı», (yerdə yarlıqlar, çatlar meydana gəldi, nəmin azlığı üzündən qıtlıq oldu), (فَرَعْتَمَاق - فَرَعْتَوْرُ kurğatur – kurğatmak). Bu sözün əsli «فَرَعْتَى»dır, assimilyasiya edilmişdir.

فَرَعْتَى K ı r ğ a t t i: «أَلْ أِنَى يَكَا فَرَعْتَى» ol anı bəggə kırğattı = o onu bəyə çuğulladı», (o onu bəyə çuğulladı, bəy qəzəbləndi, ondan üz çevirdi), (فَرَعْتَمَاق - فَرَعْتَوْرُ kırğatur – kırğatmak).

فَرَقْتَى K a r w a t t i: «أَلْ أَيْنَقْ قَرَيْنْدَا نَانَكْ قَرَقْتَى» ol anınq koyunda nənq karwattı = o onun qoyun sürüsündə nəsə axtardı». Bir adamın gözü ilə görməyərək əli ilə toxunduğu hər şey üçün belə deyilir, (فَرَقْتَمَاق - فَرَقْتَوْرُ karwatur – karwatmak).

بُرْقَتَى B u r k ı t t ı : «أَل بُوْرُن بُرْقَتَى» ol yüzün burkıtı = o, üz-gözünü turşutdı, bürüşdüdü», (بُرْقَتَمَاق - بُرْقَتُوْر - burkıtur – burkıtmaq).

تَلْقَتَى T ı l k a t t ı : «أَل اَنْبِك اِبْشَن تَلْقَتَى» ol anmq işm tılkattı = o onun işini gecikdirdi», (o onu işində gecikdirdi).

تَلْقَتَى T ı l k a t t ı : «أَل يُكْنَى تَلْقَتَى» ol yükni tılkattı = o, yükü sıxdı». Yüklə ip arasma bir ağac parçası qoyaraq yükü düzəltmək üçün bükməyə də belə deyilir, (تَلْقَتَمَاق - تَلْقَتُوْر - talkıtur – talkıtmaq)²¹².

سَرْقَتَى S a r k ı t t ı : «أَل تُوْدِن سَوْف سَرْقَتَى» ol tondm suw sarkıtı = o, paltardan su sıçratdı». Başqası da belədir, (سَرْقَتَمَاق - سَرْقَتُوْر - sarkıtur – sarkıtmaq).

فَرْقَتَى K o r k ı t t ı : «أَل اَنْى فَرْقَتَى» ol anı korkıtı = o onu qorxutdu», (فَرْقَتَمَاق - فَرْقَتُوْر - korkıtur – korkıtmaq).

بَرْكَتَى B ə r k i t t ı : «أَل بَرْكَتَى نَانَقى» ol bərkitti nənqni = o, bir şeyi bərkitti». Bir işi möhkəmləndirmək və sağlamlaşdırmaq məqamında belə deyilir, (بَرْكَتَمَاق - بَرْكَتُوْر - bərkıtür – bərkitmək).

كُْرْكُتَى K ö r k ü t t ı : «أَل مَنَا نَانَق كُْرْكُتَى» ol manqa nənq körkütüti = o mənə nə bir şey göstərdi, görkəzdi», (كُْرْكُتَمَاق - كُْرْكُتُوْر - körkütür – körkütmək).

كُْرْكَتَى K ö r k ə t t ı : «كُْرْكَتَى قِيز كُْرْكَتَى» kız körkətti = qız gözəlləşdi, görklü oldu», (cariyənin üzü və rəngi gözəlləşdi), (كُْرْكُتَمَاق - كُْرْكُتُوْر - körkətür – körkətmək). Əsli «körkədhti»dir, ð dh hərfi assimilyasiyaya uğramış və t-yə çevrilmişdir.

بَلْغَتَى B i l g ə t t ı : «أَعْلَان بَلْغَتَى» oğlan bilgətti = uşaq ağıllandı». Bu sözün əsli «bilgədhti»dir, ð dh hərfi t-yə çevrilmişdir, (بَلْغَتَمَاق - بَلْغَتُوْر - bilgətür – bilgətmək).

²¹² Bu fe'lın müzəresi ilə məsdəri «tılkatur–tılkatmaq» əvəzinə «talkıtur– talkıtmaq» şəklində verilmişdir ki, səhvdir.

Qayda:

«أدhti»²¹³ şəkilçisi təbii xüsusiyyətləri göstərən isimlərə artırılaraq onları fe'lə çevirir. Məsələn: «كُركُ körk» gözəllik deməkdir. Ona «أدhti» əlavə olunsa, «كُركُ أدhti körkədhti» sözü alınır ki, «gözəl oldu, gözəlləşdi» deməkdir. «بليک bilig» sözü «ağıl» mənasındadır. Onu fe'lə çevirəndə «بليک أدhti bilgədhti» olur. «أغلان بليک أدhti oğlan bilgədhti» deyilir ki, «uşaq ağılandı» mənasına gəlir. Burada الف əlif atılır, ذ dh hərfi isə ت t hərfinə assimilyasiya olunur və şəddələnir.

بزلتى B o z l a t t i: «أل بزلتى بزلتى ol botumu bozlatdı = o, köşəyi böyürtdü». Başqası da belədir, (بزلتور - بزلتماق) bozlatır – bozlatmaq).

باشلتم B a ş l a t t i m: «من انكرايش باشلتم mən anqar iş başlattım = mən ona iş başlatdırdım», (باشلتمور - باشلتماق) başlatır – başlatmaq).

باغلتم B a ğ l a t t i m: «انكر ائتك باغلتم anqar otunq bağlattım = ona odun bağlatdırdım». Başqası da belədir.

باغلتم B a ğ l a t t i m: «انكر بوغ باغلتم anqar boğ bağlattım = ona boğ, boğça bağlatdırdım», (mən onu heybə və ya boğçanı qadın paltarlarının boğçası kimi bağlamağa sövq etdim), (باغلتورمن - باغلتماق) bağlatırmən – bağlatmaq).

بكلتى B ə k l ə t t i: «بک اعربتى بكلتى bəg oğrım bəklətti = bəy oğrunu bağlatdı, həbs etdirdi».

²¹³ Bunun «-adhti» variantı da var. Məsələn: «ulğadhti».

بَكَلَّتِي B ə k l ə t t i: «مَنْ لَت بَكَلَّتِمَ mən at bəkləttim = mən at gözlətdim, gözətlətdim». Başqası da belədir. Oğuzca. (بَكَلَّتُورْمَنْ - بَكَلَّتْمَاك bəklətürmən – bəklətmək).

تَابَلَّتِي T a p l a t t i m: «مَنْ لَتِي بُوْ اِبْشَقَا تَابَلَّتِمَ mən anı bu işka taplattım = mən onu bu işə razı etdim», (تَابَلَّتُورْمَنْ - تَابَلَّتْمَاك taplaturmən - taplatmak).

تُؤَلَّتِي T ü p l ə t t i: «أَل بُوْ اِشِغ تَلِم تُؤَلَّتِي ol bu işğ təlim tüplətti = o bu işi çox axtardı», (تُؤَلَّتُورْمَنْ - تُؤَلَّتْمَاك tüplətür – tüplətmək).

تَرَلَّتِي T ə r l ə t t i: «أَل اِتِن تَرَلَّتِي ol atm tərլətti = o, atını tərլətdi», «ol atıg tərլətti=o, atı tərլətdi», (تَرَلَّتُورْمَنْ - تَرَلَّتْمَاك tərletür – tərletmək).

تُؤَلَّتِي T u z l a t t i: «أَل اِت تَزَلَّتِي ol ət tuzlattı = o, ət duzlatdı». Başqası da belədir, (تَزَلَّتُورْمَنْ - تَزَلَّتْمَاك tuzlatur – tuzlatmak).

تِزَلَّتِي T i z l ə t t i: «أَل تِزَلَّتِي نَانَقْنِي ol tizlətti nənqni = o, nəsnəni dizlətti», (o, bir şeyi dizi ilə tərپətti), (تِزَلَّتُورْمَنْ - تِزَلَّتْمَاك tizlətür – tizlətmək).

تُؤَشَلَّتِي T ö ş l ə t t i: «أَل اِنِي تُؤَشَلَّتِي ol anı töşlətti = o onun döşünə, köksünə vurdurdu», (تُؤَشَلَّتُورْمَنْ - تُؤَشَلَّتْمَاك töşlətür – töşlətmək).

تُؤَشَلَّتِي T u ş l a t t i: «أَل يِيرِك اِنَكْر تُؤَشَلَّتِي ol yerig anqar tuşlattı = o, yeri ona tuş verdi». Uzaqdan hər hansı bir şeyin tuşunda durmağa da belə deyilir, (تُؤَشَلَّتُورْمَنْ - تُؤَشَلَّتْمَاك tuşlatur – tuşlatmak).

تَاŞَلَّتِي T a ş l a t t i: «أَل اِنِي تَاŞَلَّتِي ol anı taşlattı=o onu daşlattı».

تَاŞَلَّتِي T a ş l a t t i: «أَل اِغْلَنِي تَاŞَلَّتِي ol oğulnı taşlattı = o, oğlunu bərkə – boşa düşsün deyə dışarıya, qürbətə göndərdi», (تَاŞَلَّتُورْمَنْ - تَاŞَلَّتْمَاك taşlatur – taşlatmak).

تِŞَلَّتِي T i ş l a t t i: «أَل اِنِي تِŞَلَّتِي ol anı tişlattı=o onu dişlətdi». Bu şeirdə də işlənmişdir:

جَغْرِي يَرِب فُŞَلَّتُوْ

تِŞَعْن اِذْب تِŞَلَّتُوْ

تِلْکِ تَنْکُزْ تَشَلْتَوُ

اَرْدَمْ بِسَلَا اَکَلِم

«Çağrı berip kuşlatu,
Tayğan ıdhip tışlattu,
Tilki, tonquz taşlatu,
Ərdəm bilə ögləlim».
Şahin verib quşladaq,
Tazı ilə dişlədək,
Tülkü, donuz daşladaq,
Ərdəm ilə öyünək.

(Gənclərə şahin verib quş quşladırıq, ovun dahnca tazı salıb dişlədirik, tazıya kömək üçün tülkünü, donuzu daşlayırıq, ərdəm ilə öyünürük), (تَشَلْتَمَاق - تَشَلْتَوُ tışlatır – tışlatmaq).

تَاغْلَاتِي Tağlatı: «أَلْ أَيْنَ تَغْلَاتِي ol atm tağlattı = o, atını dağlatdı», (atına damğa vurdurdu), (تَغْلَاتَمَاق - تَغْلَاتَوُ tağlatır – tağlatmaq). Farslar bu sözü türklərdin alaraq «dağ» deyə işlədirlər. Eləcə də bunlar «qala» demək olan «دِز diz» sözünü türklərdən almışlar. «تِيز تيز yer» türkcə «hündür, yüksək yer» deməkdir.

تُملِتي Tumlıttı: «أَلْ سَوْفَ تُمَلِتي ol suw tumlıttı = o, su soyutdu». Süd və buna bənzər şeylər soyudulduqda yenə belə deyilir, (تُملِتمَاق - تُملِتَوُ tumlıtır – tumlıtmaq).

تُملِتي Tumlıttı: «أَلْ اَيْنَ كُنْکَلِنَ تُمَلِتي ol anmıq könqlin tumluttı = onun könlünü soyutdu, könlünə dəydi, onu sevməz oldu», (تُملِتمَاق - تُملِتَوُ tumlutur - tumlutmaq).

سَبَلِتي Saplatı: «أَلْ قَلِجِ سَبَلِتي ol kılıç saplattı = o, qılınca sap, qəbzə saldırdı». Bıçaq, xəncər və buna bənzər şeylərə sap saldırmaq da belədir, (سَبَلِتمَاق - سَبَلِتَوُ saplatır – saplatmaq).

جَرَلْتِي Ç a r l a t t i: «أَلْ أَوْلَانِيغْ چارلatti = o, uşağı ağlatdı, zarıtdı». Fili bağırtsa, yenə belə deyilir, (جَرَلْتِمَاق - جَرَلْتِمَاق).
 çarlatatur – çarlatmak).

جَرَلْتِي Ç ə r l ə t t i: «أَتْ أَيْكْ كُوزِنْ جَرَلْتِي» ot anıq közin çərlətti = dərman onun gözünə pis təsir etdi».

جَرَلْتِي Ç ə r l ə t t i: quru yemək, buna bənzər şeylər insana ağırlıq versə, yenə belə deyilir, (جَرَلْتِمَاق - جَرَلْتِمَاق).
 çərləttür – çərlətmək).

جُرَلْتِي Ç ü r l ə t t i: «أَلْ لَدِنْ نَانِكْ جُرَلْتِي» ol andın nənq çürlətti = o ondan nəsnə aşırdı, aldı», (o onun malmdan bir şey qopardı),
 (جُرَلْتِمَاق - جُرَلْتِمَاق).
 çürləttür – çürlətmək).

جُغَلْتِي Ç o ğ l a t t i: «أَلْ تُونِنْ جُغَلْتِي» ol tonm çoğlattı = o, paltarını boğçalatdı, бүkdürdü, sarıtdı», (جُغَلْتِمَاق - جُغَلْتِمَاق).
 çoğlatatur – çoğlatmak).

چِغَلْتِي Ç ı ğ l a t t i: «أَلْ بُوْزْ چِغَلْتِي» ol böz çığlattı = o, bez ölçdüdü», (o, türk arşını ilə bez ölçdüdü). Türk arşını o biri arşının üçdə ikisi qədərdir, (چِغَلْتِمَاق - چِغَلْتِمَاق).
 çığlatatur – çığlatmak).

چِنَلْتِي Ç ı n l a t t i: «أَلْ أَيْكْ ايشين چِنَلْتِي» ol anıq ışın çınlattı = o onun işini gerçəkləşdirdi», (o onun dediyini, yaxud iddia etdiyini gerçəkləşdirdi), (چِنَلْتِمَاق - چِنَلْتِمَاق).
 çınlatatur – çınlatmak).

سَرَلْتِي S a r l a t t i: «أَلْ سُقْلُقْ سَرَلْتِي» ol suvluk sarlattı = o, sarıq, çalma sardırdı». Hər hansı bir şey sardırlsa, sarıldılsa, yenə belə deyilir, (سَرَلْتِمَاق - سَرَلْتِمَاق).
 sarlatatur – sarlatmak).

سِرَلْتِي S ı r l a t t i: «أَلْ أَيْاقْ سِرَلْتِي» ol ayak sırlattı = o, kasa zehlətdi, naxışlatdı, şirlətdi», (o, türk piyaləsinə naxış vurdurdu),
 (سِرَلْتِمَاق - سِرَلْتِمَاق).
 sırlatur – sırlatmak).

سُزَلْتِي S ö z l ə t t i: «أَلْ مَنيْ سُزَلْتِي» ol məni sözlətti = o məni söylətdi, danışdırdı», (سُزَلْتِمَاق - سُزَلْتِمَاق).
 sözləttür – sözlətmək).

سِزْلَتِي S i z l a t t i : « بوز تيشغ سيزلتي = buz tışğ sızlattı = buz dişi sızlatdı».

Bu, buzun dişi sızlatması, yaxud göynətməsidir. Əl soyuq suya salınsa və soyuqluq duyulsa, yenə belə deyilir, (سيزلتور - سيزلتماق sızlatur - sızlatmak).

سُغْلِي S o ğ l ı t t i : « أَلْ أُنَيْكَ الْإِكْ سُغْلِيْ ol anıñ koyunqa əlig soğlitti

= o, əlini onun qoynuna soxdurdu», (o, bir şeyi axtarmaq üçün onun qoynuna əl saldırdı), (سُغْلِيْ - سُغْلِيْ سُوْغْلِيْ soğlatur – soğlittmak).

سُؤْلِي S u w l a t t i : « أَلْ جُبْنِيْ سُؤْلِيْ ol çöpni suwlattı = o, çöpü sulatdı»,

(o, bir nəsnənin tortusu, puçası üzərinə su tökdürdü). Başqası da belədir, (سُؤْلِيْ - سُؤْلِيْ سُوْؤْلِيْ suwlatur – suwlatmak).

سَنْلِي S ə n l ə t t i : « أَلْ أُنِيْ سَنْلِيْ ol anı sənlətti = o ona «sən» dedirdi»,

(o, birini ona kiçiklərə müraciət olunan sözlə xitab etdirdi). Yuxarıda söyləmiş olduğumuz üzrə, türklər böyüyə «siz», mövqəcə özlərindən aşağı olana isə «sən» deyə müraciət edirlər. Böyüklərə «sən» demək ayıb və təhqir sayılır. Buradan alınaraq «أَلْ أُنِيْ سَنْلِيْ ol anı sənlətti» deyirlər ki, «o onu kiçiltmək üçün ona "sən" deyə xitab etdirdi» deməkdir, (سَنْلِيْ - سَنْلِيْ سَنْلِيْ sənlətür – sənlətmək).

سِزْلَتْمِ S i z l ə t t i m : « مَنِ أُنِيْ سِزْلَتْمِ mən anı sızləttim = mən birini ona

"siz" deyə xitab etdirdim», (سِزْلَتْمِ - سِزْلَتْمِ مَنِ sızlətmən – sızlətmək).

سُؤْمِلِي S u m l ı t t i : « أَلْ أُنِيْ سُؤْمِلِيْ ol anı sumlitti = o onu türklərin bilmə-

diyi dildə danışdırdı». Türklər türkcə bilməyən adamlara «سُؤْمِلِمِ sumlım» deyirlər, eynən ərəblərin ərəbcə bilməyəne «أَعْجَمِيْ əcəmi» dedikləri kimi. Adam ərəb dilini öyrənsə də, «أَعْجَمِيْ əcəmi» sözü onun üstündə qalır. Ancaq türk-

cəni öyrənən adam «sumlım»lıqdan qurtulur, (*سُمِّلْتُورُ* - *سُمِّلْتُماق* *sumlıtur* – *sumlıtmaq*)²¹⁴.

قِرْلَتَّى K a r l a t t i : « *تَنْقِرَى قَار قِرْلَتَّى* *tənqri kar karlattı* = tanrı qar yağdırdı», (*قِرْلَتْمَاق* - *قِرْلَتُّورُ* *karlatur* – *karlatmaq*).

قِرْلَتَّى K ı r l a t t i : « *أَلْ أَرِقْ قِرْلَتَّى* *ol arıq kirlattı* = o, arxa, çaya sədd, bənd düzəltdirdi», (*قِرْلَتْمَاق* - *قِرْلَتُّورُ* *kırlatur* – *kırlatmaq*).

قِشْلَتَّى K u ş l a t t i : « *أَلْ أَنْكَرْ قِشْ قِشْلَتَّى* *ol anqar kuş kuşlattı* = o ona quş ovlatdı», (*قِشْلَتْمَاق* - *قِشْلَتُّورُ* *kuşlatur* – *kuşlatmaq*).

قِشْلَتَّى K ı ş l a t t i : « *أَلْ أَنْى أَقِنْدَا قِشْلَتَّى* *ol anı əwində kışlattı* = o onu evində qışlatdı». Başqası da belədir, (*قِشْلَتْمَاق* - *قِشْلَتُّورُ* *kışlatur* – *kışlatmaq*).

قِشْلَتَّى K ı ş l a t t i : bir adam bir şeyi öz öhdəsinə alsə və saxlasa, gizlətsə, yenə «*قِشْلَتَّى* *kışlattı*» deyilir.

قِغْلَتَّى K ı ğ l a t t i : « *أَلْ بَيْرِكْ قِغْلَتَّى* *ol yerig kığlattı* = o, yeri peyinlə, qoyun qığı ilə gübrələtdi».

قِغْلَتَّى K ı ğ l a t t i : « *أَلْ أَتِنْ قِغْلَتَّى* *ol atın kığlattı* = o, atını təslətdi», (*قِغْلَتْمَاق* - *قِغْلَتُّورُ* *kığlatur* – *kığlatmaq*).

قَكْلَتَّى K a k l a t t i : « *أَلْ أَنْكَرْ أَتْ قَكْلَتَّى* *ol anqar ət kaklattı* = o ona ət qurutdurdu, qaxac etdirdi», (*قَكْلَتْمَاق* - *قَكْلَتُّورُ* *kaklatur* – *kaklatmaq*).

كُتْلَتَّى K ö t l ə t t i : « *أَلْ أَغْلَانِغْ كُتْلَتَّى* *ol oğlanıg kötlətti* = o, qulampərəstliyə yol verdi». Başqası da belədir, (*كُتْلَتْمَاق* - *كُتْلَتُّورُ* *kötlətür* – *kötlətmək*).

كَزْلَتَّى K ə z l ə t t i : « *أَلْ أَقْ كَزْلَتَّى* *ol ok kəzlətti* = o, yuxarı ox atdırdı», (*كَزْلَتْمَاق* - *كَزْلَتُّورُ* *kəzlətür* – *kəzlətmək*).

²¹⁴ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «sumlım», «sumlıd», «sumlışdı», «sumlittı» sözlərinin hamısını o ilə «somlım», «somlıd», «somlışdı», «somlittı» kimi vermişlər (DLT-2005, s.499). Əslində, B. Atalayın «sum-» variantı tələffüz üçün daha rahatdır.

كزلتى K i z l ə t t i : «أل منكا سوز كزلتى» ol manqa söz kizlətti = o məndən söz gizlətdi, sözü gizli tutdurdu». Başqası da belədir, (كزلتماك - كزلتور kizlətmək – kizlətmək).

كملتى K ə m l ə t t i : «بوت اتغ كملتى» bu ot atıg kəmlətti = bu ot ata pis təsir etdi», (bu ot atı sıxmtıya saldı). Başqası da belədir, (كملتماك - كملتور kəmlətmək – kəmlətmək).

تارمتى T a r m ə t t i : «أل انك يوزن تارمتى» ol anmıq yüzün tarmattı = o onun üzünü cırmaqlatdı», (تارمتور - تارمتماق tarmatur – tarmatmaq).

چەرمەتى Ç ə r m ə t t i : «اللب أر اتن چەرمەتى» alp ər atın çərmətti = igid adam atının quyruğunu hördürdü», (igid adam atının quyruğunu ipəklə hördürdü). Bu, igidlik əlamətidir. Hər hansı bir şey fitil halında hörülsə, bükülsə, yenə belə deyilir, (چەرمەتور - چەرمەتماك çərmətmək – çərmətmək). Bu, qamçının ucunu qayışla hörmək kimidir.

سەرمەتى S ə r m ə t t i : «أل لىكر بلىق سەرمەتى» ol anqar balıq sərmətti = o ona sudan balıq çıxartdırdı».

سەرمەتى S ə r m ə t t i : «أل تۇتماچ سەرمەتى» ol tutmaç sərmətti = o, tutmacı suyundan ayırtıdı». Hər hansı bir şeyin suyu süzdürülsə, yenə belə deyilir, (سەرمەتور - سەرمەتماك sərmətmək – sərmətmək).

سارمتى S a r m ə t t i : «أل يشغنى يغاچقا سارمتى» ol yışıǵnı yığaçqa sarmattı = o, ipi ağaca sardırdı, sarıtdı». Başqası da belədir, (سارمتور - سارمتماق sarmatur – sarmatmaq).

قاتنى K a t n ə t t i : «أل انك سوزن قاتنى» ol anıñ sözün katnattı = o onun sözünü təkrar etdirdi», (onun sözünü bir neçə dəfə təkrar etdirdi), (قاتنور - قاتنماق katnatur – katnatmaq).

كاسنى K a s n ə t t i : «تۇلمغ انى قسننى» tumluğ anı kasnattı = soyuq onu titrətdi», (soyuq onu alt dişini üst dişinə vuracaq dərəcədə titrətdi), (كاسنور - قسنماق kasnatur – kasnatmaq).

بُلْنَتَى B u l n a t t ı : «أَلِ اِنِّى بُلْنَتَى ol anı bulnattı = o onu əsir etdirdi»,
(بُلْنَتَمَاق - بُلْنَتُور bulnatur – bulnatmak).

قَلْنَتَى K a l n a t t ı : «يُفْكَ نَانِك قَلْنَتَى yufka nənq kalnattı = yuxa nəsnə qahlaşdı». Əsli «قَلْنَادَتَى kalnadhtı»dır, د dh hərfi ت t hərfinə çevrilmişdir, (قَلْنَتَمَاق - قَلْنَتُور kalnatur – kalnatmak).

GERÇƏKDƏN MÜZAƏF OLANLARIN BƏZİLƏRİ

شُفْشَشْدَى Ş u w ş a ş d ı : «أَلِ اِنِّى بَرَلَا شُفْشَشْدَى ol anınq birlə şuwşaşdı = o onunla gizli söz pıçıladaşdı», (شُفْشَشُور - شُفْشَشَمَاق şuwşaşur – şuwşaşmak).

فُعْشَشْدَى K o ğ ş a ş d ı : «كِشِيلَار قَمُع فُعْشَشْدَى kişilər kamuğ koğşaşdı = adamlar hamısı süstləşdi», (istilər üzündən hamı süstləşdi), (فُعْشَشُور - فُعْشَشَمَاق koğşaşur – koğşaşmak), غ ğ yerinə خ x ilə də söylənir.

فُكْشَشْدَى K o w ş a ş d ı : «أَلِ اِنِّى اَقِن فُكْشَشْدَى ol amnq okm kowşaşdı = o onun oxunu cilalamaqda kömək etdi», (فُكْشَشُور - فُكْشَشَمَاق kowşaşur – kowşaşmak).

كَقْشَشْدَى K ə w ş ə ş d ı : «تَقَى لَوْت كَقْشَشْدَى təwəy ot kəwşəşdi = dəvə otlə gövüş gətirdi, gövşədi», (dəvələr birbirini görərek gövüş gətirdi), (كَقْشَشُور - كَقْشَشَمَاق kəwşəşür – kəwşəşmək).

MÜZAƏFİN BAŞQA BİR NÖVÜ

تُلُقْكَندَى T u l k u k l a n d ı : «تُلُقْكَندَى نَانِك tulkuklandı nənq = nəsnə tulqulandı », (تُلُقْكَنُور - تُلُقْكَنَمَاق tulkuklanur – tulkuklanmak).

تۈرككەندى T ü r k ə k l ə n d i: «تون تۈرككەندى» ton türkəkləndi = paltar büküldü», (paltar boğçaya qoyuldu), (تۈرككەندى - türkəklənür - türkəklənmək).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

ياریتی Y a r p a t t i: «ایگلیگ یاریتی» iglig yarpattı = xəstə ayağa qalxdı, yaxşılaşdı».

ياریتی Y a r p a t t i: «اغلان یاریتی» oğlan yarpattı = uşaq böyüdü», (یاریتی - یاریتور). Əsli «یاریتی yarpadhtı»dır, ذ dh hərfi ت t-yə çevrilmişdir.

یلبیتی Y e l p ə t t i: «ال اتقا اشبار یلبیتی» ol atka aşbar yelpətti = o, ata yem islatdı», (o, ata veriləcək ot, saman, kəpək kimi şeyləri islatdı), (یلبیتی - یلبیتور - یلبیتور - yelpətür - yelpətmək).

یلبیتی Y e l p ə t t i: çisək yer üzünü islatdığı zaman «یلبیتی یغمر بیرک» yağmur yerig yelpətti» deyilir.

یلبیتی Y e l p ə t t i: «ال انکر سینکاک یلبیتی» ol anqar sinqək yelpətti = o, ona milçək yelpətdirdi», (ona yelpazə ilə milçək qovdurdu), (یلبیتی - یلبیتور - یلبیتور - yelpətür - yelpətmək).

یۈنچیتی Y ü n ç i t t i: «ال انی یۈنچیتی» ol anı yünçitti = o onu incitdi», (یۈنچیتور - یۈنچیتور - یۈنچیتور - yünçitür - yünçitmək).

ییرتی Y a p r a t t i: «ات فلاقین ییرتی» at kulakın yaprattı = at qulağını şəkələdi». At bir şeyə təpik atacağı və ya bir şeydən qorxduğu an belə edir, (ییرتی - ییرتور - ییرتور - yapratur - yapratmaq).

یغریتی Y a ğ r ı t t i: «ال منیک اتغ یغریتی» ol məninq atıg yağrıtı = o mənim atımı yağır etdi». Başqası da belədir, (یغریتی - یغریتور - یغریتور - yağrıtur - yağrıtmaq).

يَقْرَتِي Y a w r ı t t i : «أَلْ أُنَى يَقْرَتِي» ol anı yawrıtı = o onu zəiflətdirdi, arıqlatdırdı», (يَقْرَتُورُ - يَقْرَتْمَاقُ yawrıtur – yawrıtmaq).

يَلْرَتِي Y o l r ı t t i : «أَلْ أَتْ يَلْرَتِي» ol ot yolrıtı = o, odu alovlandırdı», (يَلْرَتُورُ - يَلْرَتْمَاقُ yolrıtur – yolrıtmaq).

يُلْرَتِي Y o l r ı t t i : «أَلْ تَوْجُعُ يُلْرَتِي» ol tuçuğ yolrıtı = o, tuncu parlatdı», (günəş vursa da, vurmasa da, qalxanı, ləyəni parladırca-sma tuncu parlatdı), (يُلْرَتُورُ - يُلْرَتْمَاقُ yolrıtur – yolrıtmaq).

يُورْتِي Y o l r a t t i : «كِرْشَانْ أَيْكْ يُوْرُنْ يُلْرَتِي» kirşən anmıq yüzün yolrıtı = kirşən onun üzünü parlatdı», (kirşən qadınm üzünü parlatdı). Hər hansı bir şey başqa bir şeyi parlatsa, yenə belə deyilir, (يُلْرَتُورُ - يُلْرَتْمَاقُ yolratur – yolratmaq).

يُورْتِي Y o l r a t t i : «أَلْ قُمْغَانِغْ يُلْرَتِي» ol kumğanığ yolrıtı = o, güyümü parlatdı». Bu və bundan əvvəlki fe'llərdə ی y hərfinin fət-həli olma ehtimalı zəmməli olmasından daha qüvvətlidir.

يَرْسِئِي Y a r s ı t t i : «أَلْ أُنَى يَرْسِئِي» ol anı yarsıtı = o onu diksindirdi», (yemək yeyərkən onu bir şeydən diksindirdi, iyərəndirdi), (يَرْسِئُورُ - يَرْسِئْمَاقُ yarsıtur – yarsıtmaq). Əsli «يارسوْدْنِي» yarsudhtı»dır, «diksindi, iyərəndi şey üzündən tüpürdü» deməkdir, assimilyasiyaya uğramışdır.

يُكْسِئِي Y ü k s ə t t i : «أَلْ تَلْمُ يُكْسِئِي» ol tam yüksətti = o, divar yüksəltdi», (o, divar yüksəltdi və möhkəmləndirdi). Hər hansı bir şey möhkəmləndirilsə, yenə belə deyilir, (يُكْسِئُورُ - يُكْسِئْمَاقُ yüksətür – yüksətmək).

يُمِشْتِي Y u m ş a t t i : «أَلْ تَرِي يُمِشْتِي» ol təri yumşattı = o, dəri aşladı».

يُمِشْتِي Y u m ş a t t i : «أَلْ قَتِغْ نَانِكْنِي يُمِشْتِي» ol katıg nənqni yumşattı = o, sərt şeyi yumşaltdı».

يُمَشَّتِي Y u m ş a t t i: «أَلْ أَر سَوَزْكَ يُمَشَّتِي» ol ər sözig yumşattı = o adam sözü tez-tez söylədi». Quranı tez-tez oxuyub əzbərləsə, yenə belə deyilir, (يُمَشَّتَوْرُ- يُمَشَّتِمَاقِ yumşatur–yumşatmak).

يُفْغَتِي Y u f ğ a t t i: «أَعْلَانُ يُفْغَتِي» oğlan yufğattı = uşaq dikbaş, tərbiyəsiz oldu». Əsli «يُفْغَادْهَتِي yufğadhtı»dır, dh>t assimilyasiyası baş vermişdir, (يُفْغَتَوْرُ- يُفْغَتِمَاقِ yufğatur – yufğatmak).

يَلْغَتِي Y a l ğ a t t i: «أَلْ أَلْكَرُ يَالْغَتِي» ol anğar bal yalğattı = o ona bal yalattı», (يَلْغَتَوْرُ- يَلْغَتِمَاقِ yalğatur – yalğatmak).

يَالْفَتِي Y a l f a t t i: «أَلْ أَلْكَرُ يَالْغَتِي» ol anqar bal yalfattı = o ona bal yalattı», ğ ilə də deyilir, (يَالْفَتَوْرُ- يَالْفَتِمَاقِ yalfatur–yalfatmak).

يُورْغَتِي Y ö r ğ ə t t i: «أَلْ بَبُ يُورْغَتِي» ol yıp yörgətti = o, ip sardırdı», (o, bir şeyə ip sardırdı). Dolağı ayağa sarısa, yenə belə deyilir. Başqası da belədir, (يُورْغَتَوْرُ- يُورْغَتِمَاقِ yörgətür – yörgətmək).

يِبْلَتِي Y ı p l a t t i: «أُرَاغَتْ يُوْرُنُ بِيْلَتِي» urağut yüzün yıplattı = qadm üzünü epilyasiya etdirdi», (üzünün tüklərini iplə aldırdı), (يِبْلَتَوْرُ- يِبْلَتِمَاقِ yıplatur – yıplatmak).

يَاتْلَتِي Y a t l a t t i: «بَكُ يَاتْلَتِي» bəğ yatlattı = bəy yada daşma oxutdu», (bəy qama, şamana yada daşı ilə qamlıq etdirdi, nəticədə külək əsdi, yağış yağdı), (يَاتْلَتَوْرُ- يَاتْلَتِمَاقِ yatlatür – yatlatmak). Bu, türk ölkəsində bilinən bir şeydir. Ulu Tanrının izni ilə yada daşma oxumaqla yağış, soyuq, külək yaradılır.

يَزْلَتِي Y a z l a t t i: «أَلْ قَوَيْنُ بِيْلَاغْدَا يَزْلَتِي» ol koym yaylağda yazlattı = o, qoyununu yaylaqda yaylatdı», (يَزْلَتَوْرُ- يَزْلَتِمَاقِ yazlatür – yazlatmak).

يِغْلَتِي Y ı ğ l a t t i: «أَلْ أَلْ أَلْ أَنْي يِغْلَتِي» ol anı yığlattı = o onu ağlattı», (يِغْلَتَوْرُ- يِغْلَتِمَاقِ yığlatür – yığlatmak).

يَغْلِي Y a ğ l a t t ı: «أَل فَعَشَنِي يَغْلِي» ol koğışını yağlattı = o, dərini yağlatdı». Başqası da belədir, (يَغْلَتُورُ - يَغْلَتُمَاق) yağlatur – yağlatmak).

يُقْلِي Y o k l a t t ı: «أَل أَنِي تَاغَا يُقْلِي» ol anı tağka yoklattı = o onu dağa çıxardı». Başqası da belədir, (يُقْلَتُورُ - يُقْلَتُمَاق) yoklatur – yoklatmaq).

يُكْلِي Y ü k l ə t t i: «أَل يُكُّ يَكْلِي» ol yük yüklətti = o, yük yüklətdi», (يُكْلَتُورُ - يُكْلَتُمَاق) yüklätür – yüklətmək).

يُؤْكْلِي Y ö k l ə t t i: «أَل أَقُّ يُؤْكْلِي» ol ok yöklətti = o, oxa yelək taxdırdı», (يُؤْكْلَتُورُ - يُؤْكْلَتُمَاق) yöklätür – yöklətmək). Əsli «yüklətti»dir.

يَمْلِي Y a m l a t t ı: «أَل أَفْنُ يَمْلِي» ol əwin yamlattı = o, evini süpürtdürdü», (يَمْلَتُورُ - يَمْلَتُمَاق) yamlatur – yamlatmaq).

يَشْنِي Y a ş n a t t ı: «تَكَرَى يَشْنُ يَشْنِي» tənqri yaşın yaşnattı = tanrı şimşək çaxdırdı». Bir adam qılıncı parlatsa, yenə belə deyilir. Hər hansı bir şey parlasa və bərq vursa, yenə bu söz işlədilir. Bu beytdə də işlənmişdir:

يَشْنَتُ قَلِجَ يَشْنِي أَرَا قَقْلَ يَرَا

بِجَلْبِ أَيْكُ بِيئِي تَقَى قَلْقَنُ ثَرَا

«Yaşnat kılıç başını²¹⁵ üzə kakkıl yara,

Bıçlıp anıq boynı takı kalkan tura».

Qılıncı onun başı üstündə parlat, ona yara vur,

Onun boynunu və tura qalxanını biçərək.

(Qılıncını düşmənin başı üzərində parlat, qılıncla yağmı yarala, elə şiddətlə vur ki, onun qalxanı iki bölünsün, boynu qalxanla bərabər kəsilsin), (يَشْنَتُورُ - يَشْنَتُمَاق) yaşnatur – yaşnatmaq).

²¹⁵ Bu söz yazma nüsxədə «başını» imlasındadır, doğrusu «يَشْنِي başını» olacaq.

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

يَيْلَتِي Ya y l a t t i: «أَلْ أُنَى تَاغْدَا يَيْلَتِي» ol anı tağda yaylattı = o onu dağda yaylatdı». Başqası da belədir, (يَيْلَتَمَاق - يَيْلَتُور yaylatur – yaylatmak).

BU BABIN MƏNQUS OLANLARI

بُيْنَتِي B o y n a t t i: «أَلْ أَعْلَتِي لِيْشَقَا بُيْنَتِي» ol oğlunu²¹⁶ işka boynattı = o, oğlunu işdə ərköyün etdi», (بُيْنَتَمَاق - بُيْنَتُور boynatur – boynatmak).

سَيِّبَتِي S a y p a t t i: «أَلْ تَقَارِن سَيِّبَتِي» ol tawarın saypattı = o, malını israf etdirdi», (سَيِّبَتَمَاق - سَيِّبَتُور saypatur – saypatmak).

سَيِّرَتِي S a y r a t t i: «أَلْ لَنْكِر سَيِّرَتِي سَوْرُك» ol anqar sayrattı sözüg = o ona çox söz söylətdi», (سَيِّرَتَمَاق - سَيِّرَتُور sayratur–sayratmak).

قَيْنَتِي K a y n a t t i: «أَلْ أَشِيْج قَيْنَتِي» ol aşıç kaynattı = o, qazan qaynatdı», (قَيْنَتَمَاق - قَيْنَتُور kaynatur – kaynatmak).

BU BABIN ĞÜNNƏLİ OLANLARI

اِنْكِرَتِي I n q r a t t i: «أَلْ أُنَى اِنْكِرَتِي» ol anı mqrattı=o onu inlətdi, inildətdi», (اِنْكِرَتَمَاق - اِنْكِرَتُور mqratur – mqratmak).

مِنْكِدَتِي M i n q d ə t t i: «أَلْ أُنَى سَجِن مِنْكِدَتِي» ol anınq saçm minqdətti = o onun saçını diddirdi», (مِنْكِدَتَمَاق - مِنْكِدَتُور minqdətür– minqdətmək).

²¹⁶ Burada n hərfi şəddəlidir, doğrusu «اِنْكِرَتِي» olmalıdır.

- چَنكِرَتِّي Ç i n q r a t t i : «أَل فَكِرَاغُو جِنكِرَتِّي» ol konqrağu çınqrattı = o, zmqırovu zınqıldatdı», (o, zmqırovu çaldı, cilovla səs verdirdi), (جِنكِرَتْمَاق - جِنكِرَتُّورُ çınqratur – çmqratmak).
- مَنكِرَتِّي M a n q r a t t i : «أَل أَنِي مَنكِرَتِّي» ol anı manqrattı = o onu bağırttı», (مَنكِرَتْمَاق - مَنكِرَتُّورُ manqratur – manqratmak).
- مُنكِرَتِّي M ü n q r ə t t i : «أَل اؤذني مُنكِرَتِّي» ol udhni münqrətti = o, öküzünü böyürtdü».
- مُنكِرَتِّي M ü n q r ə t t i : «أَوْت اَشِجْنِي مُنكِرَتِّي» ot aşıçını münqrətti = od qazanı pıqqa-pıqla qaynatdı».
- مُنكِرَتِّي M ü n q r ə t t i : «أَل اَرْنِي اَرُوبُ مُنكِرَتِّي» ol ərni urup münqrətti = o, adamı vurub böyürtdü», (o, adamı döyərək öküzü böyürdən kimi böyürtdü), (مُنكِرَتْمَاق - مُنكِرَتُّورُ münqrətür – münqrətmək).
- مَنكِرَتِّي M ə n q z ə t t i : «أَل بِير نَانِكْنِي بِيرْكَا مَنكِرَتِّي» ol bir nənqni birgə mənqzətti = o bir şeyi başqa bir şeyə bənzəttdi», (مَنكِرَتُّوزُ - مَنكِرَتْمَاق mənqzətür – mənqzətmək).
- تَنكِلَتِّي T a n q l a t t i : «أَل مَنِي تَنكِلَتِّي» ol məni tanqlattı = o məni danlatdı», (o məni heyrətə saldı), (تَنكِلَتْمَاق - تَنكِلَتُّورُ tanqlatur – tanqlatmak).
- تَنكِلَتِّي T i n q l a t t i : «أَل مَنكا سَوْرُ تَنكِلَتِّي» ol manqa söz tınqlattı = o mənə söz dinlətdi), (تَنكِلَتْمَاق - تَنكِلَتُّورُ tınqlatur – tınqlatmak).
- سَنكِلَتِّي S a n q l a t t i : «أَل فَشْنِي سَنكِلَتِّي» ol kuşni sanqlattı = o, quşun quyruğunu yoldurdu», (سَنكِلَتْمَاق - سَنكِلَتُّورُ sanqlatur – sanqlatmak).
- مَنكِلَتِّي M ə n q l ə t t i : «أَل قازِغ مَنكِلَتِّي» ol kaziğ mənqlətti = o, qazı yemlətdi», (o, qaz üçün dən toplatdırdı), (مَنكِلَتْمَاق - مَنكِلَتُّورُ mənqlətür – mənqlətmək).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يَنْقَزَتِي Y a n q z a t t i: «أَل تَكَر سَوْرُك يَنْقَزَتِي» ol anqar sözüg yanqzattı = o ona gizləməsi lazım olan sözü söylədi», (يَنْقَزَتُور - يَنْقَزَتِمَاق) yanqzatur – yanqzətmək).

يَنْقَشَتِي Y a n q ş a t t i: «أَل أَنِك يَشِن يَنْقَشَتِي» ol anmıq başm yanqşattı = o yansıqla onun başmı ağrıtdı», (o onun başmı ağrıdacaq qədər çox danışdı), (يَنْقَشَتُور - يَنْقَشَتِمَاق) yanqşatur – yanqşətmək).

يَنْقَلَتِي Y u n q l a t t i: «أَل فَوِيغ يَنْقَلَتِي» ol koyıg yunqlattı = o, qoyunun yununu qırxdırdı». Dəvə üçün də belə deyilir, (يَنْقَلَتُور - يَنْقَلَتِمَاق) yunqlatur – yunqlətmək).

Qayda:

Bu bölmənin əmri-hazır şəkli dörd hərfli olur. Məsələn: «تَفْرَت» tawrat = davrandır» və «تَبْرَت» təprət=tərpət» kimi. Bunun inkar şəkli «تَفْرَتْمَا» tawratma = davrandırma» və «تَبْرَتْمَا» təprətmə = tərpətmə»dir. Bu bölmənin həqiqətən müzəaf olanların əmr şəklində qoşa ت t hərfi olur: «أَشِغ آرَت» işig artat = işi poz» və «أَنِي سِغَتَت» anı sığtat²¹⁷ = onu ağlat».

Bu bölmənin doğru faili «تَفْرَتْجِي» tawratğuci» və «تَبْرَتْجِي» təprətğuci» modeli üzrə yaranır. Oğuzlarda isə bu, «تَفْرَتْجِي» tawrat-taçi» və «تَبْرَتْجِي» təprət-taçi» modeli üzrə baş verir.

²¹⁷ «Artat» sözü ərəb əlifbası ilə «a+r+t+t», «sığtat» isə «s+ğ+t+t» şəklində yazılır və bu sözlərin sonunda vizual olaraq görünən qoşa t hərfli nəzərdə tutulur. Əslində isə burada qoşa hərf-filan yoxdur.

Hal və hərəkəti davam etdirən fail üçün «تَفْرَتْغَانْ tawratğan» və «تَبْرَتْكَانْ təbrətğən» deyilir ki, «çox davranan tələsən» və «çox tərpənən» deməkdir.

Bir işi görməyi arzulayan fail üçün «تَفْرَتْغِسَاقْ آرْ tawratıǵsak ər» və «آلْ ol ڭاغْ تَبْرَتْكَسَاكْ آلْ ol yıǵaçıǵ təbrətıǵsək ol» deyilir ki, «o adam tələsdirmək istəyindədir» və «o adam ağacı tərpətmək niyyətindədir» deməkdir. Başqası da belədir.

Bir işi görmək failin haqqı isə o zaman «آلْ تَفْرَتْغِلْکْ ol tawratıǵlık ol» və «آلْ تَبْرَتْكَلْکْ آرْدْ ol təbrətıǵlık ərđi» deyilir ki, «tələsmək onun haqqıdır» və «tərpətmək onun haqqı idi» və ya bu işi görmək üzrə idi deməkdir. Oğuzların bəziləri bu sözdəki ل l hərfini س s-yə çevirərək «آلْ تَفْرَتْغِسَقْ آرْدْ ol tawratıǵsak ərđi» və «آلْ تَبْرَتْكَسَكْ آرْدْ ol təbrətıǵsək ərđi» deyirlər. Oğuzların digər bir qismi isə ق ka və ك ke hərfini س s hərfinə çevirir, «آلْ تَفْرَتْغِسَى آرْدْ ol tawratıǵsı ərđi» və «آلْ تَبْرَتْكَسَى آرْدْ ol təbrətıǵsı ərđi» deyirlər. Hər ikisində mənə eynidir, ancaq əvvəlki söyləyiş daha doğrudur. Yuxarıda olduğu kimi, burada da oğuzların bəziləri əsil türklər kimi hərəkət edirlər.

Əgər fail bir işi işləməyi ürəyində tutursa və həmin işi işləmək üzrədirsə, «آلْ تَفْرَتْغِلْیْ ol tawratıǵlı ol» və «آلْ تَبْرَتْكَلْیْ ol təbrətıǵlı ol» modeli işə düşür ki, bu da müvafiq olaraq «o həqiqətən tələsdirən və o işi başlatmaq üzrə olandır» və «o həqiqətən tərpədən və tərpətdirmək üzrə olandır» deməkdir.

İsmi-məfʿul. İsmi-məfʿul «تَفْرَتْمِشْ tawratmış yıp = qıvrılmış ip» və «تَبْرَتْمِشْ نَانْکْ təbrətmiş nənq = tərpədilmiş nəsənə» qəlibindəki «tawratmış» və «təbrətmiş» sözləri kimidir.

Zaman ismi, məkan ismi və alət ismi kimi seylərin qaydaları yuxarıda göstərilən kimidir: «تَقْرَتَغُوْ يِب» tawratğu yip=qıvrılacaq ip», «تَبْرَتَكُوْ نَانِك» təprətğü nənq = tərpədiləcək nəsnə», «تَبْرَتَكُوْ يِر» təprətğü yer = tərpədiləcək yer», «تَبْرَتَكُوْ أَعْر» təprətğü oğur =tərpədiləcək zaman», «تَقْرَتَغُوْ يِر» tawratğu yer = davranılacaq yer», «تَقْرَتَغُوْ أَعْر» tawratğu oğur=davranılacaq zaman», «تَقْرَتَاسِيْ يِر» tawratası yer=davranılası yer», «تَبْرَتَاسِيْ أَعْر» təprətəsi oğur = tərpədiləsi zaman» deyirlər.

İki adam arasında bir işin görüldüyünü göstərmək üçün kökə ش s hərfi artırılır. Məsələn: «أَلْ يَغَاجْ تَبْرَتَشْدِي» ol yığaç təprətışdi = o ona ağac tərpətməkdə yarışma etdi, yaxud yarışdı» və «أَلْ نَانِكْ يِرْلَا تَقْرَتَشْدِي» ol nənq birlə tawratışdi = o, davranmaqda, hansımız daha sürətliyik deyə tələsməkdə onunla yarışdı» deməkdir.

Bu bölmənin fe'llərinin iki xüsusiyyəti var.

Birincisi: tərkibində ل l hərfi olan fe'llərdir. Bunların çoxunun əsli iki hərfli isimdir, onlara ل + ت²¹⁸ artırmaqla yaranmışlar. Məsələn: «أَلْ أَسِيْ أَمَلْتِي» ol anı əmlətti = o ona dərman etdirdi», «أَتِغْ كَمَلْتِي» buğday atığ kəmlətti = buğda atı xəstələtdi». Bunlardan birincisinin əsli «أَم əm = dərman», ikincisinin əsli «كَم kəm = xəstəlik» mənasındadır.

Başqa hərf qəbul edən fe'llər bu göstərdiyim fe'llərdən ayrılır. Bunlardan bir qismi keçən bölmənin bəzi fe'llərində olduğu kimi, üç hərfliyərdən əmələ gəlmiş dörd hərfli fe'llərdir. Onlarda yumşaltma hərfi düşmüş, onun yerini şəddə tutmuşdur.

²¹⁸ Burada -lat/-lət şəkilçisi nəzərdə tutulur.

Məsələn: «*أل ائك بوزن ترمدى* ol anınq yüzün tarmadı = o onun üzünü cırmaqladı». Əmri-hazırda «*تارما* tarma», yəni «cırmaqla» deyilir. Bu forma dörd hərfdən ibarətdir, fe'lin iki faildən bir məf'ula keçməsi və təsirli olması arzu edilsə, «*أل مئى ترمئى* ol məni tarmattı²¹⁹ = ol məni cırmaqlatdı» deyilir²²⁰. Bu dörd hərfli sözdə ت t-dən əvvəl gələn yumşaq hərf düşmüşdür. Gördüyün kimi, əmri-hazırda əlif atılır və «*أل ائى بغدادى* ol anı bağdadı» fe'li də belədir, «o onun ayağını güləşdə sarmaya saldı» deməkdir. Bunun əmri-hazırı «*بغدا* bağda», yəni «sarmaya sal»dır.

Bu, dörd hərfliyəndir. Fe'lin iki faildən bir məf'ula keçməsi istəndiyi zaman «*أل ائك اذا فن بغدئى* ol anınq adhakın bağdattı = o onun ayağını sarmaya saldırdı» deyilir. Burada ت t əlavə edildiyi üçün الف əlif düşmüşdür. Əmri-hazırda «*بغدت* bağdat» deyilir ki, «onun ayağını sarmaya saldır» mənasındadır. Birinci bab bu üsulla yaranır.

Fe'llərin bəziləri isimlərdən düzəlir. Məsələn: «*أل بوزك قرشئى* ol bözüg qarşattı=o, bezi ölçdüdü». Fe'lin əsl «*قرش* qarış=qarış» sözüdür. Eyni şəkildə «*أل ائى قرقتئى* ol anı korkuttı» deyilir ki, «o onu qorxutdu» deməkdir. Əsl «*قرقتئى* korkunç»dur. «*أل بييرك اغلئى* ol yerig ağlattı» cümləsindəki اغلئى fe'li də

²¹⁹ Bəsim Atalayın yazdığına görə, bu ifadə yazma nüsxədə «*أل ائى ترمئى* ol anı tarmattı» şəklindədir və doğrusu da budur (DLT, II, s. 364).

²²⁰ Burada Bəsim Atalayın başqa bir qeydi var. O, samitlərə üstünlük verən və hər şeyi onların üzərində quran ərəb qrammatikasına qarşı qəzəbini belə ifadə etmişdir: «Bütün bu uzun-uzadıya söylənən şeylər türkcəmizi ərəbcəyə bənzətmək qeyrətindən irəli gəlmişdir. Ərəbcə hərfin yazılışına görə uydurulan bu qaydaların bugünkü yazımızda heç bir dəyəri və yeri yoxdur» (DLT, II, s.364). Bu irad, əlbəttə, doğrudur, lakin ərəbə mətləbi başqa şəkildə, onun ahdığı qaydalar xaricində anlatmaq, başa salmaq mümkün deyildir.

belədir, «o, yeri boşaltdı» deməkdir. Əsli «اغلاق يير» ağlak yer=boş yer»dir. ت t əlayə olunduğu üçün bu qəbildən olan isimlərin sonundan sözün axırncı hərfi düşmüşdür.

Bu bölmənin fe'lləri ən çox iki faildən bir məf'ula keçərək təsirli olur. Faillərdən biri əmr edir, digəri işi görür. Bu haqda yuxarıda danışırdıq.

Dörd hərfli təsirsiz fe'lləri təsirli etmək üçün onlara ت t artırılmışdır. «سَمْرِيدي ات سَمْرِيدي» at səmridi = at kökəldi» cümləsindəki «سَمْرِيدي سَمْرِيدي» fe'li kimi. Bu fe'l təsirli edildikdə «ار اتين سَمْرِيدي» ər atın səmirtti = adam atını kökəltti» deyilir. «نانك اكليدي» nənq öklidi = nəsnə çoxaltdı» sözündəki «اكليدي» fe'li də belədir. Bu fe'l təsirli olduqda «ار نانكين اكلتي» ər nənqin öklitti» deyilir ki, «adam malını çoxaltdı» deməkdir.

Bu bölmənin digər fe'lləri yuxarıda saydığım mənələrdə deyil, öz müstəqim mənələrində işlənir. Məsələn: «ار تَقْرَتِي» ər taw-rattı = adam tələsdi, davrandı» və «اغلان العتي» oğlan ulğattı =oğlan böyüdü» kimi. Başqası da belədir.

Tanrıya şükürlər olsun, müzaəf kitabı bitdi.

İKİNCİ CİLDİN SONU.

«DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»ÜN DİLİNİN BƏZİ ÖZƏLLİKLƏRİ. QISA QRAMMATİK OÇERK

Bu cildin həcm etibarilə digər cildlərdən daha yığcam olduğunu nəzərə alaraq məhz buraya «Divanü lüğat-it-türk»ün dilinin qısa qrammatik oçerkini əlavə etməyi qərar aldığımız. Doğrudur, Mahmud Kaşğari özü hər bölmədən sonra müvafiq qrammatik izahat verərək türk dilinin qayda və qanunlarını göstərmişdir. Lakin ərəb dilçilik elminin formal-məntiqi metoduna uyğun şəkildə işlənən bu izahatlar, habelə istifadə olunan terminlər müasir dilçilik baxımından əlavə şərhlər tələb edir. Ümidvarıq ki, bu qısa qrammatik oçerk «Divanü lüğat-it-türk»ün daha yaxşı anlaşılmasına kömək edəcək, gələcəkdə bu sahədə aparılacaq tədqiqat işləri üçün bir növ zəmin rolunu oynaya biləcək.

1. FONETİKA

1.1. Sait fonemlər. Türk dillərində saitlərin sayı barədə V.V. Radlov, A. fon Qaben, Y.Nemeth, Y.Krımski, A.Lekok və başqaları müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Məsələn, V.V.Radlov «Türk vokal sisteminin tarixi» adlı məqaləsində²²¹ və «Şimali türk dillərinin fonetikasını» adlı əsərində²²² türklərin tarixən istifadə etdikləri əlifbalarda səslərin necə əks olunmasını araşdıraraq bu qənaətə gəlmişdir ki, əski türkcədə

²²¹ W.Radloff. Zur Geschichte des Türkischen Vocalsystems. İzv.AN, t.14, № 4, SPb., 1914, s.452-462.

²²² W.Radloff. Phonetik der Nördlichen Türksprachen. Leipzig, 1882, s.5.

8 sait vardır: a, ə, o, ö. u, ü, ı, i. Müəllif «Qədim türk dili dərsləri» adlı əsərində²²³ bu sistemə 9-cu vokal kimi e səsini də əlavə etmişdir.

Türkcənin sait fonemləri ilə bağlı türkoloqlardan Y.Grunzelin²²⁴, V.A.Boqoroditskinin²²⁵, A.M.Şerbakin²²⁶, A.N.Kononovun²²⁷ və başqalarının bir çox sanballı əsərləri vardır. Bunlara əlavə olaraq türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikasından bəhs edən bəzi kollektiv əsərləri də göstərə bilərik²²⁸.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, orta türk dövrünün başlanğıcına aid abidələrdə, o cümlədən «Divan»da e səsi yoxdur. Məsələn, türk dilləri üzrə görkəmli mütəxəssislərdən B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva əski türkcədə e səsinin varlığını qəbul etmirlər²²⁹. Onlar bunu sözlərin ərəb əlifbası ilə yazılışı zamanı istifadə edilən kəsərin varlığı ilə əsaslandırmağa çahşırlar. Həqiqətən, kəsə işarəsi əsasən i səsini ifadə edir. Üstəlik, həmin dövrdə i səsi öz intensivliyinə görə e səsindən qat-qat üstün olmuş, i-e variantlılığı daha sonrakı dövrlərdə sabitləşmişdir. Bundan əlavə, hazırda e ilə tələffüz edilən sözlərin böyük əksəriyyəti «Divan»da fəthə ilə ifadə olunmuşdur. Bütün bunlar orta türk dövrünün başlanğıcında və təəssüf ki, sonralar da ərəb qrafikah türkcə yazıda vahid imla qaydalarının oturmaması ilə bağlıdır. Lakin bununla belə xaqaniyyə türkcəsində e səsi vardır. Bizim çox zaman e ilə verdiyimiz sözlərin böyük əksəriyyəti e səsi üçün ayrıca diakritik işarənin

²²³ W.Radloff. Alttürkische Studien. İzv.AN, SPb., 1911. № 5; № 6.

²²⁴ J.Grunzel. Entwurf einer vergleichenden Grammatik der Altaischen Sprachen. Leipzig, 1885.

²²⁵ В.А.Богородицкий. Законы сингармонизма в тюркских языках. Казань, 1927.

²²⁶ А.М.Шербаков. Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград, 1970.

²²⁷ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-XI вв.), Ленинград, 1980.

²²⁸ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М., 1984.

²²⁹ Б.А.Серебренников, Н.З.Гаджиева. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., Наука, 1986, с.8; В.А.Серебренников, Н.З.Хасијева. Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası. Bakı, Səda, 2002, s.13.

olmaması üzündən ə ilə, yaxud i ilə yazılmış, ancaq tarixən e ilə tələffüz edilmişdir. Buna ən bariz misal *edhgü*, yəni *eyi*, *yaxşı*, *iyi* sözü ola bilər. Bu sözün ə ilə tələffüzü mümkün deyil. *Edhgü*-nün sonrakı variantı olan *yeg/yey* sözü də bunu göstərir. *Eşmək*, *eşək/eşək*, *keçmək* tipli sözlər də buna misal ola bilər. Eləcə də *ter* sözü (bu oğlan nə *ter*=bu oğlan nə *deyir*) *tər* (tərləmək) sözündən məhz e səsi ilə fərqləndirilir.

«Divan»da və onunla eyni dövrdə yazılmış «Qutadğu Bilig»də, eləcə də orta türk dövrünün daha sonra qələmə almış digər nümunələrində, o cümlədən «Ətabət ül-həqaiq», «Əshab ül-kəhf», «Divani-hikmət» və s. əsərlərdə e səsinin varlığı dəqiq şəkildə təsbit edilmişdir.

Beləliklə, «Divanü lüğət-it-türk»də yeganə mübahisəli sait olan e foneminin varlığını qəbul etməklə əsas fonetik parametrlər üzrə aşağıdakı cədvəli tərtib etmək mümkündür:

«Divanü lüğət-it-türk»də sait fonemlər cədvəli

Saitlər	«Divanü lüğət-it-türk»də	Müasir dilimizdə
Qahn	a, ı, o, u	a, ı, o, u
İncə	ə, e, i, ö, ü	ə, e, i, ö, ü
Açıq	a, o, ö, e, ə	a, o, ö, ə, e
Qapalı	ı, i, u, ü	ı, i, u, ü
Dodaqlanan	o, u, ö, ü	o, u, ö, ü
Dodaqlanmayan	a, ə, e, ı, i	a, ə, e, ı, i

Burada səslilərin uzunluğu məsələsi barədə əlavə bir şey demək lüzumu hiss etmirik. Çünki bu barədə cildlərin müxtəlif yerlərində öz fikrimizi bildirmişik. Biz belə hesab edirik ki, «Divanü lüğət-it-türk»də uzun saitlər yoxdur, əvəzində ərəb əlifbası ilə yazılan türkcə mətnə vizual olaraq uzun görünən əlif, vav və ye hərfləri vardır.

1.2. Samit fonemlər. Bu barədə «Divan»ın I cildinə yazdığımız giriş məqaləsinin «Nəşrdə tətbiq edilən əlifba» bölməsində məlumat vermişik. Burada isə sadəcə onu qeyd edək ki, «Divan»dakı konsonant sistemi ilə müasir dilimiz arasında üç fərq mövcuddur.

Bunlardan birincisi نك sağır nundur. «Divan»da sağır nun ən əsas hərflərdən və səslərdən biridir. Sözüən əvvəli istisna olmaqla bütün mövqələrdə fəal şəkildə işlənir. Sağır nun hazırda Azərbaycan ədəbi dilində rəsmən mövcud olmasa da, tələffüzdə özünü hiss etdirir. Müasir uyğur, tatar, başqırd və digər türk dillərində isə həmin fonem səs olaraq tələffüzdə, hərf olaraq əlifbada xüsusi mövqeyə sahibdir.

İkinci fərq v ilə f arasında tələffüz edilən və ərəb qrafikası ilə üç nöqtəli ف f şəklində yazılan hərfdir ki, biz onu latın əlifbası ilə w kimi vermişik. Məsələn: سَوْف = *suw*.

Üçüncü fərq ذ dh hərfi və səsidir. Məsələn: اذاق *adhak*=ayaq. Bəzi şeirlərdəki həmqafiyə sözlərin birinin ذ dh, digərinin isə y ilə olması göstərir ki, bu, təxminən bizim y səsinə yaxın bir fonemdir.

Bunlardan başqa, «Divan»da c və q səsi yoxdur. Sağır nunun tərkibindəki q müstəqil səs deyil, n ilə qovuşuq səsidir. «Divan»da q deyil, onun qarşılığı olan ق ka səsi vardır.

Samitlərin cingiltilik-karlıq üzrə təsnifatı təxminən müasir dilimizdə olduğu kimidir.

1.3. Ahəng qanunu. «Divanü lüğat-it-türk»də ahəng qanunu özünü bariz şəkildə göstərir. İsimlərin kökünə artırılan şəkilçilərdə eyni tipli səslilər adətən bir-birini izləyir. Bu qayda fe'llərdə, xüsusilə nəqli keçmiş zaman şəkilçisində pozulur. Bu da onunla bağlıdır ki, دی (-dı, -di) və تی (-tı, -ti) xəbər şəkilçisi ərəb əlifbası ilə dörd deyil, bir variantlı olaraq yazılır. Məsələn: مُنْذَرْدِي *mündürdi* (mindirdi) və مَندُورْدِي *mandurdı* (battırdı); سَيزَكْتِم *seziktim* (sezdim) və تَبَلْتِم *taplattım* (razı saldım). Bunun دو (-du, -dü) və تو (-tu, -tü) variantı yoxdur. Lakin ara-sıra I şəxsin təkində verilən fe'llərdə -dum, -düm şəklini görürük. Məsələn: تَاطُرْدُمْ *taturdum* (dad/ız/dırdım) və تَبْجُرْدُمْ *tapçurdum* (tapşırdım). Burada xəbər م دو deyil, نُمْ şəklinədir, yəni şəkilçinin tərkibində و vav yoxdur, onu zəmmə əvəz

edir. Deməli, *taturdum* varsa, *taturdu* da olmalıdır. Yaxud *taturdı* şəkli normadırsa, o zaman I şəxsin təkində də *taturduun* deyil, *taturdım* olmalı idi. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, xaqaniyyə türkcəsində *-dı, -di, -du, -dü* şəkilçisinin dördü də varmış. Sadəcə olaraq ərəb əlifbasındakı **و** vav hərfinin həm *v*, həm *o/ö*, həm *u/ü* səsini, habelə diftonqları ifadə etməsi, bunun da müəyyən dolaşıqlıq yaratması üzündən imlada **دو** *-du, -dü* və **تو** (*-tu, -tü*) variantından vaz keçilmiş, yalnız **دی** *-dı, -di* və **تی** (*-tı, -ti*) variantı saxlanmışdır. Eyni vəziyyət bu gün Cənubi Azərbaycanda da müşahidə edilir; orada da *aldı, bildi, oldı, güldü* yazılır.

Sözlərin, xüsusilə fe'llərin şəkiçi qəbul etməsi zamanı bəzi başqa ahəng pozuntularına da (ən çox dodaq ahənginin pozulması hallarına) rast gəlinir. Məsələn: *keçürdi, kaçurdu, kısturdu, əktürdü, oğlın, yüzinq*.

2. LEKSİKA

2.1. Çoxmənah sözlər və omonimlər. Bu tipli sözlər «Divanü lüğət-it-türk»də həddən artıq çoxdur. Bunlar barədə xüsusi qrammatik izahata ehtiyac duymuruq. Ona görə də müvafiq misallar verməklə kifayətlənəcəyik. Məsələn, *ağız* sözü hər hansı əşyanın uc və giriş qismini, lüləsini və s. bildirməklə yanaşı, insanın və heyvanın orqanlarından birini (ağızı) ifadə edir. Eləcə də *ot* sözü həm bitki və ot, həm də heyvan yemlərinin ümumi adını bildirir: **أت أندی** *ot öndi*=ot bitdi; **اتقا أت بيركيل** *atka ot bergil*=ata ot ver. Bundan başqa, *ot*-un dərman və zəhər, ağrı mənaları da var: **أت إچتم** *ot içtim*=dərman içdim, (bu səbəbdən həkimə **أتاچی** *otaçı* deyilir); **بک انکارأت بيردی** *bəg anqar ot berdi*=bəy ona ağrı verdi, onu zəhərlədi.

Fe'llərə aid nümunə: *uçdı* fe'li öz müstəqim mənasında **فش** *uş* **اچدی** *kuş uçdı*=quş uçdu); öldü (**أجدی** *ər tını uçdı*=adamın nəfəsi *kəsildi, öldü*); söndü (**أوت أجدی** *ot uçdı*=od söndü); yox oldu, getdi (**اتک**

ار اتن فذی اجدی anınq kutı *uçdı*=onun dövləti, qutu *getdi*); yıxıldı (ار اتن فذی اجدی) ər attın kudhı *uçdı*=adam atdan *yıxıldı*); soyudu, sovuşdu (ار نینک ابکاسی) ərning öpkəsi *uçdı*=adamın qəzəbi, hirsı *soyudu*, öfkəsi *sovuşdu*) kimi mənalarda işlənmişdir.

2.2. Sinonimlər və antonimlər. Sinonimlərə misal olaraq *yürək* və *könqül*, *ak* və *ürünq*; *savçı* və *yalavaç*, *işlər*, *urağut* və *tişi* (qadm) kimi sözləri göstərə bilərik. *Ak-kara*; *edhgü-yawuz*; *az-çok* kimi sözlər isə antonimlərə misal ola bilər.

2.3. Frazeoloji vahidlər. Bunlar «Divanü lüğat-it-türk»də olduqca azdır. Biz quşbaxışı bir neçə idiom təsbit etdik: ار بُزُلدی ər *bozuldı* =adamın malı *xarab oldu*; بک ایک اذا قن قسٹردی bəg anınq adhakın *kıstırdı*=bəy onun ayağını *qısdırdı*, yəni ona bəzi *qadağalar qoydu*; öz kartınq *kartan*=öz yaranı *sağalt*, yəni *həddini aşma*; bəg *kişini yedi*=bəy adamın *malını yedi və tələf etdi*; urağut *başın yoldı*=qadm başını-canını qurtardı, yəni öz mehr və başlığından vaz keçərək *ərindən ayrıldı*; ər *kırıldı*=adamın malı-mülkü *əлиндən çıxdı, ahndı, yoxsullaş(dırıl)dı*. Ehtimal ki, digər idiomlar da var.

Biz burada «Divan»ın leksik tərkibini, habelə leksikologiyanın frazeologiya bölməsinə daxil olan ibarələr, atalar sözləri, hikmətli sözlər və zərb-məsəlləri ayrıca nəzərdən keçirmirik, çünki bu barədə xüsusi tədqiqatlar var.

3. MORFOLOGİYA

«Divan»da nitq hissələrinin demək olar ki, hamısı mövcuddur.

3.1. İsim. Maddi varlıqların, mənəvi və mücərrəd anlayışların adlarını bildirən isimlər «Divan»da geniş şəkildə təmsil olunmuşdur.

3.1.1. İsmın mənaca növləri. Buraya 21 kateqoriya üzrə isimlər daxildir: səma cisimlərinin adları; zaman anlayışı bildirən sözlər; qohum-

luq münasibəti bildirən sözlər; insanın anatomiyası və fiziologiyası ilə əlaqədar sözlər; vəzifə, peşə, sənət adları; heyvan adları; quş adları; bitki adları; hərbi leksika; coğrafi anlayışları bildirən sözlər; faydalı qazmtı-ların adlarını ifadə edən sözlər; mədəniyyətə və məişətə aid sözlər; ərzaq və yemək adları; ictimai həyata aid olan sözlər; dini terminlər; mücərrəd anlayışlar; toponimlər; etnonimlər; şəxs adları; atributiv isimlər.

3.1.2. İsmın kuruluşca növləri. «Divanü lüğat-it-türk»dəki isimlər kuruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb növlərə ayrılır.

3.1.2.1. Sadə isimlər. «Divan»da ancaq bir kökdən ibarət olan bir və iki heca isimlər çoxdur. Məsələn: *ət, at, ot, it, kız, ana, ata, ütüg*.

3.1.2.2. Düzəltmə isimlər. Düzəltmə isimlər morfoloji yolla, yəni sadə isimlərə sözdüzəldici şəkilçilər artırılmaqla yaranır. Bunlardan ən çox işlənənləri aşağıdakılardır:

1. *-çı, -çi*. İki variantlıdır; qalm saitle bitən sözlərə *-çı*, incə saitle bitən sözlərə *-çi* variantı əlavə edilir, peşə, sənət, məşğuliyyət, adət, vərdiş, xasiyyət, rütbə, vəzifə bildirən isimlər əmələ gətirir. Məsələn: *ok+çı; at+çi* (qəssab); *ət-mək+çi* (çörəkçi); *təmür+çi; tarıg+çı* (əkinçi); *ətük+çi* (çəkməçi); *sav+çı* (rəsul); *aw+çı* (ovçu); *al+çı* (hiyləgər); *külgü+çi* (güləyən, zarafatçı, zarafatçı).

2. *-lık, -lik, -luk, lük*. Dörd variantlıdır; mücərrədlik, zaman, vəziyyət, keyfiyyət mənalını ifadə edən isimlər yaratmağa xidmət edir. Məsələn: *akı+lık* (cömərdlik); *kiçig+lik, konuk+luk* (ziyafət, qonaqlıq); *tər+lik* (təri əmən keçə); *çəçək+lik* (çiçəklik, gülüstan); *kəpək+lik* (kəpək saxlanan yer); *köwəz+lik* (ərköyünlük, şıltaqlıq); *katıg+lık* (sərtlik; fəlakət, bəla); *bitik+lik* (yazı ləvazimatı); *edhgü+lük* (yaxşılıq); *kəpəz+lik* (pambıq bitən yer); *söğüt+lük* (söyüdlük, söyüd bitən yer).

3. *-luğ, -lig, -luğ, lüg*. Bunlar eynilə müasir dilimizdəki *-lı, -li, -lü, -lü* şəkilçisinin funksiyasına uyğun gəlir. Məsələn: *at+luğ* (ath; boyun

başçısı); *kəpəz+lig* (pambıq sahibi, pambığı olan); *söğüt+lüg* (söyüdü olan, söyüd sahibi); *köz+lüg* (gözlü); *tür+lüg* (dürlü, dürlü-dürlü, növ-bənöv); *konuk+luğ* (qonaqlı-qaralı); *tolum+luğ* (silahlı).

4. *-daş, dəş*. Qohumluq, mənəvi yaxımlıq bildirən sözlər yaradır. Məsələn: *ka+daş* (qohum-qardaş); *kol+daş* (dost); *könqül+dəş* (sirdaş, könüldaş); *karın+daş* (qardaş, eyni bətdən çıxan); *yer+dəş* (həmyerli), *tü+dəş* (həmrəng); *kanq+daş* (ata bir qardaş); *əmik+dəş* (süd qardaşı).

5. *-dəm, -təm*. Mənəvi keyfiyyət bildirən isimlər yaradır. Məsələn: *ər+dəm* (ərdəm, fəzilət); *bir+təm* (bir yolluq, bir dəfəlik).

6. *-lağ, -lək*. Bu şəkilçi zaman və məkan isimlərinin yaranmasına xidmət edir. Məsələn: *turuğ+lağ* (dayanacaq); *tarığ+lağ* (tarla, əkin yeri); *yay+lağ*; *kış+lağ*; *ödh+lək* (zaman, zəmanə, fələk).

7. *-inç, -inç, -unç, -ünç* şəkilçiləri mücərrəd anlayışlar yaradır. Məsələn: *kıl+inç* (xasiyyət, iş); *sak+inç* (sıxıntı, əndişə, qayğı); *səw+inç* (sevinc); *um+unç* (umma, umunc); *ög+ünç* (öyünmə, öyünc).

8. *-ış, -iş, -uş, -üş* şəkilçisi vasitəsilə fe'ldən isim düzəlir. Məsələn: *bak+ış* (baxışma); *təg+iş* (mübadilə); *koç+uş* (qucaqlaşma); *ül+üş* (bölüşdürmə, pay, hissə); *sög+üş* (söyüş) və s.

9. *-ım, -im, -um, -üm* şəkilçisinin köməyi ilə fe'l kökündən isim yaranır. Məsələn: *sağ+ım* (sağım); *til+im* (dilim); *kedh+im* (geyim); *kon+um* (oymaq, yurd); *öl+üm* (ölüm) və s.

10. *-ın, -in, -un, -ün*. Bunların vasitəsilə hadisə, proses, nəticə bildirən isimlər düzəlir. Məsələn: *ak+ın* (axın); *əs+in* (əsinti, külək, meh); *ək+in* (şum); *tüg+ün* (düyün); *uz+un* (uzun).

11. *-ıt, -it, -ut, -üt* şəkilçisi fe'l kökündən isim yaradır. Məsələn: *sığ+ıt* (ağlama, sızlama, sıtğama); *bas+ut* (kömək, arxa); *kedh+üt* (geyim, paltar; xələt, ənam, nəmər); *kül+üt* (gülməli); *ög+üt* (öyüd, nəsihət).

12. *-gə, -gü* şəkilçisinin köməyi ilə düzələn isimlər vəziyyət, əşya və mücərrəd anlayışlar ifadə edir. Məsələn: *bil+gə* (bilgə, alim); *ö+gə* (müşavir, yaşlı və ağıllı adam); *edh+gü* (yaxşı); *ül+gü* (bölgü).

13. *-gak*. Bu şəkilçi fe'llərdən vəzifə və alət bildirən isim yaradır. Məsələn: *yat+gak* (keşikçi, mühafiz, qarovul); *tur+gak* (qapıçı, növbətçi, gözətçi); *tut+gak* (avanqard, önçü, kəşfiyyat bölüyü); *or+gak* (oraq).

14. *-ğ, -g* şəkilçisi fe'l kökündən mücərrəd isimlər yaradır. Məsələn: *koş+i+ğ* (qoşma, şeir); *bil+i+g* (bilik, elm); *öl+ü+g* (ölü) və s.

Bunlardan başqa, az məhsuldar olan çoxlu şəkilçi vardır ki, onların vasitəsilə düzəltmə isimlər yaradılır. Məsələn: *-miş, -miş* (*ye+miş* = meyvə; *usuk+miş*); *-ak*, (*yol+ak*=yol-iz, cıdır); *-maç* (*tıl+maç*=dilmanc, tərcüməçi); *-t* (*yoğur+t*=yoğurt; *kuru+t*=qurut,); *-ğu, -gü* (*bıç+ğu*=mişar; *sor+ğu*=qan alan alət, neştər, lanset; *ber+gü*=borc); *-ç*, (*inan+ç*=inam; *ana+ç*; *ata+ç*); *-ğuş, -güç, -kuç, -küç* (*ar+ğuş*=insanın aldandığı nəsnelər; *ör+güç*=saç hörgüsü; *ör+küç*=dalğa); *-kı* (*ana+kı*=anacan; *ata+kı*=atacan); *-m* (*ye+m*=yem); *-dak, -duk* (*bağır+dak*=lifçik; *burun+duk*=burun-tax); *-çak, -çək, -çuk, -çük* (*orun+çak*=əmanət; *tərin+çək*=qolsuz qadm geyimi; *oğul+çuk*=ana bətni; *baka+çuk*=qurbağa, çömçəquyruq; *bürün+çük*=bürüncək); *-sak, -suk* (*bağır+sak*=rəbmdil; *bağır+suk*=bağırsaq); *-ğan* (*arpa+ğan*=arpaya bənzər bitki); *-çim, -çin* (*balık+çim*=balıqcıl, balıq yeyən quş); *-əç, -üç* (*bəg+əç*=bəyciyəz; *köm+əç*=kətə, fətir; *köm+üç*=dəfinə, xəzinə); *-man, -mən* (*sık+man*=üzüm sıxma mövsümü; *sök+mən*=qoşun pozan, səfləri sökən bahadır) və s. və i. a. Təbii ki, bütün şəkilçilərdən bəhs etmək və misallar vermək mümkün deyil.

3.1.2.3. Mürəkkəb isimlər. «Divan»da mürəkkəb isimlər o qədər çox deyil. O dövrdə mürəkkəb isimlərə əsasən ad, ləqəb və titullarda, bəzəndə tabelə coğrafi adlarda, boyların, bəzi əşyaların və səma cisimlərinin ad-

larında təsadüf edilir. Məsələn: *ilbaşı, karabaş, Beşbalık, Özkənd, alayuntluğ, Bakırsokum, Karakuş* və s.

3.1.3. İsmın kəmiyyət kateqoriyası. Burada nəzəri məsələlərə girmədən birbaşa mətləbə keçirik. «Divanü lüğat-it-türk»də isimlər tək və cəm haldadır. «Divan»da ayrıca topluluq bildirən isimlər də mövcuddur. İsmın tək halının ayrıca göstəricəsi yoxdur və o, əşyanm, yaxud varhəm birdən çox olmadığını göstərir. Məsələn: *ər, kişi, urağut, yığaç, alp*.

Əşya və varlıqlar say etibarilə birdən artıq olduqda, onlar ya rəqəmlə ifadə olunur, ya da qeyri-müəyyən çoxluq halında göstərilir. «Divan»da ismin cəm halı bir neçə morfoloji vasitə ilə ifadə edilir.

1. İsimlərə *-lar, -lər* cəm şəkilçisi artırılmaqla qeyri-müəyyən cəm məzmunu yaradılır. Məsələn: *kişi+lər, urağut+lar, alp+lar, bəg+lər*.

2. Cəmlük *-an, -ən* şəkilçisinin köməyi ilə ifadə edilir. Məsələn: *oğl+an, ər+ən*. Mahmud Kaşğari bunların qaydadankənar, qeyri-standard cəm olduğunu vurğulamışdır. Daha sonralar bu şəkilçilər sözlərdə daşlaşaraq öz cəmlük funksiyasını itirmiş və həmin sözlərlə birlikdə müstəqil leksik vahidlərə çevrilmişdir.

Bu iki cəm şəkilçisindən başqa, «Divan»da *-t* şəkilçisinin köməyi ilə yaranan *teg+it* sözü vardır ki, bu, *teginlər* (şahzadələr) deməkdir. Bu söz, habelə «Divan»da olmasa da, «Qutadğu Bilig»də işlənən *ər+at* (*əsgərlər*) sözü, eləcə də *-z* şəkilçisi vasitəsilə qoşalıq bildirən *tiz, köz, siz, biz* tipli sözlər öz ilkin cəmlük və qoşalıq mənasını itirmişlər.

3.1.4. İsmın hal kateqoriyası. Bu mövzu ilə əlaqədar olduqca geniş elmi ədəbiyyat vardır. Lakin burada onları müqayisə və təhlil etmək imkan xaricindədir. Yalnız onu qeyd edək ki, bəzi tədqiqatçılar əski və orta türk dövründə halların sayı (7-11 hal) barədə müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Onların arasında əsas mübahisə yönlük hal qrupuna daxil olan hallar üzərində gedir. Bu qrupda yönlük halın özü ilə yanaşı yö-

nəlmə, yönəlmə-istiqaət və ya istiqamət hallarının varlığından söz açılır, onların funksiyaları və şəkilçilərinin sayı haqqında bir-birindən kəskin sürətdə fərqlənən tezlər irəli sürülür. Adı çəkilən halların bəzilərinin sonradan arxaikləşməsi, sıradan çıxması, yaxud digər hallarla qovuşması, şəkilçilərinin daşlaşması məsələni bir az da qəlizləşdirir. Bizcə, işlənmə tezliyindən və intensivliyindən asılı olmayaraq, «Divanü lüğət-it-türk»də aşağıdakı hallar işlənmişdir:

«Divanü lüğət-it-türk»də ismin halları cədvəli

No	Latınca hallar	Azərbay. hallar	Hal şəkilçiləri
1	Nominativ	Adlıq	sıfır
2	Genitiv	Yiyəlik	-(n)mq, -(n)inq, -(n)unq, -(n)ünq
3	Dativ	Yönlük	-ka, -gə, -a, -ə
4	Akkuzativ	Təsirlik	-ı, -i, ni, -ni, -n, -ğ, -g
5	Lokativ	Yerlik	-da, -də, -ta, -tə
6	Ablativ	Çıxışlıq	-dan, -dən, -dm, -din, -dun, -dün, -tan, -tən, -tın, -tin, -tun, -tün, -da, -də
7	Direktiv	İstiqamət	-ra, -rə, -ru, -rü, -karu, -kerü, -ğaru, -gerü
8	İnstrumental	Alətlik	-ın, -in

«Divan»da təsbit edildiyinə baxmayaraq, bu halların bəziləri həttə o dövrdə də geniş işlənmirdi.

Adlıq halın göstəricisi yoxdur.

Yiyəlik hal *-(n)inq, -(n)inq, -(n)unq, -(n)ünq* şəkilçisinin köməyi ilə meydana gəlir. Məsələn: Tawğaç *xan+ninq* turkusı təlim=Tavğaç xanın ipəyi çoxdur; *yat+nunq* yağlıq tikəsindən *öz+nünq* kanlıq yudhruk yeg=yadın yağlı tikəsindən özünün qanlı yumruğu yaxşıdır; budun bir *ikindi+ninq* əvlərin örtədi=xalq bir-birinin evlərini yandırdı; *böri+ninq* ortak, *kuzğun+unq* yığaç başında=qurdun ovu ortaqdır, quzğununku isə ağac başındadır.

Bəzən yiyəlik halın şəkilçisi ixtisar edilir. Məsələn: *alplar* başın toğradım=alpların başını doğradım; *tağlar* suvı akıştı=dağların suyu axdı; ol *bəg* kısığında kaldı=o, bəyin sərəncamında qaldı.

Yönlük halın şəkilçisi bunlardır: *-ka, -gə, -a, -ə*. Məsələn: ol *bəg+gə* tapırdı=o, bəyə xidmət etdi; oğul *ata+ka* üznedi=oğul atasının üzünə ağ oldu; ol anı *tag+ka* yoklattı=o onu dağa çıxartdı; ol məni *atam+a* oxşattı=o məni atama oxşatdı; ol məninə *közüm+ə* çakıdı=o mənim gözümə ilişdi, dəydi.

Təsirlik hal *-ı, -i, nı, -ni, -n, -ğ, -g* şəkilçisi vasitəsilə yaranır. Məsələn: at *arpa+nı* kürt-kürt yedi=at arpanı xırt-xırt yedi; ər *urağut+nı* əkəklədi=adam arvadını söydü, təhqir etdi; *bəg+ni* yağı basdı=bəyi yağı basdı; *tat+iğ közrə, tikən+iğ* tübrə=tatı gözündən, tikanı dibindən vur; ər *koy+uğ* soydı=adam qoyun soydu; ol *tam+iğ* ükəklədi=o, qala üstünə bürc tikdirdi; ol *ər+iğ* uruğ urdu=o, adamı möhkəm döydü; ol *kul+m* təpik təpdi=o, qulunu möhkəm döydü; ol *at+m* arpaladı=o, atına arpa verdi; kaptı məninə *kayım+i*=qapdı mənim qulumu; *kazım+i* *kordayım+i*=qazımı, kordayımı, qutanımı; sürdi məninə *koyum+i*=mənim qoyunumu sürüb apardı.

Yerlik hal *-da, -də, -ta, -tə* şəkilçisinin vasitəsilə əmələ gəlir. Məsələn: *yazı+dakı* süvlin ədhərgəli *əw+dəki* takağın içməmə=çöldə qırqovul axtararkən barı evdəki toyuqdan olma; *yazı+da* böri ulısa, *əw+də* it bağırtı tartışırsən=çöldə qurd ulısa, evdə qurda acıyan köpəyin bağırtı sızlar; *ətmək+tə* taş çikrədi=çörəkdə daş xırçıldadı; ok *kiş+tə* çıldadı=ox ox danda çar-çur elədi.

Çıxışq halın şəkilçisi bunlardır: *-dan, -dən, -dın, -din, -dun, -dün, -tan, -tən, -tın, -tin, -da, -də*. Məsələn: bunu *atam+dan* xumarı buldım=bunu atamdan miras buldum, mənə atamdan mirasdır; *köz+dən* yaş sawruktı=gözdən yaş sovruldu; ol məni *suv+dın* keçrükli ərdi=o məni sudan keçirənlərdən idi; ər *əw+din* çıxdı=adam evdən çıxdı; küç *el+din* kirsə, törü *tünqlük+tən* çıxar=zorakılıq qapıdan girsə, törə bacadan çıxar; anınq tışı *buz+dun* sızladı=onun dişi buzdən sızladı; *önq+dün*

yorit=atını öndən sür; bu *at+tan* önqin kəldür=bu atdan başqasını gətir; *at+tın* tüşüp yügrəlim=atdan düşüb yüyürək; ol *öt+tın* ötsədi=o, dəlikdən o yana keçmək istədi; *tıl+da* çıxar edhgü söz=dildən çıxar yaxşı söz; köni barır keyikninq *közin+də* adhin başı yok=düz gedən geyikin gözündən başqa yarası yoxdur .

İstiqamət bildirən halm şəkilçisi xeyli çoxdur: *-ra, -rə, -ru, -rü, -r, -karu, -kərü, -ğaru, -gerü*. Məsələn: ol anı *baş+ra* kakturdi=o onu başa qalxdı, başa qalxdırdı, qalxızdı; tatıg *köz+rə*, tikəniq *tüb+rə*=tatm gözünə, tikanm dibinə vur; ol məninq *taba+ru* kəldi=o mənim tərəfimə gəldi; kış *yay+ğaru* söwlənür=qış yaya söylədi; *yağı+karu* kiriş kıldım=düşməyə qarşı ox-yayımı çəkdim, hücum etdim; Tapdu manqa ıımdı, *əmgək+kərü* ulındı=Tapdu mənə əsir düşdü, əzaba, sıxıntıya düşər oldu; *anqa+r*=ona, *manqa+r*=mənə.

Alətlik halın göstəricisi *-in, -in* şəkilçisidir. Məsələn: kuş *kanat+in*, ər *at+in*=quş qanadı ilə, ər atı ilə öyünər; ol anı *bıçak+in* sançtı=o onu bıçaqladı; *saw+in* sağrakka təgir=sözlə sürəhiyə çatmaq mümkündür, (gözəl sözün vasitəsilə adam bəylərin içdiyi qabdan su içər).

«Divanü lüğət-it-türk»ün dilində geniş yayıldığı və həddən artıq təfsilat tələb etdiyi üçün halların müvaziliyi, yəni bir-birinin əvəzinə işlənməsi məsələsinə burada toxunmağı lazım bilmirik. Sadəcə onu qeyd edək ki, çıxışlıq halın *-da, -də* şəkilçisi müzavilikdən daha çox çıxışlıq hal şəkilçisinin tam formalaşmadığı dövrün qahğıdır, daha sonralar çıxışlıq və yerlik hal şəkilçiləri bir-birindən tam ayrılmış və sabitləşmişdir.

3.1.5. İsmi mənsubiyyət kateqoriyası. «Divanü lüğət-it-türk»də mənsubiyyət kateqoriyası təxminən müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimidir. Mətləbi uzatmamaq naminə bunu da cədvəl şəklində, həm də misalları ilə birlikdə veririk.

«Divanü lüğat-it-türk»də ismin mənsubiyyət şəkilçiləri cədvəli

Şəxslər	Saitlə bitən sözlərdə	Samitlə bitən sözlərdə	Misallar
I ş. tək	-m	-im (4)	ata+m, aş+ım və b.b.
II ş. tək	-nq	-inq (4)	ata+nq, aş+inq və b.b.
III ş. tək	-sı, -si	-ı, -i	ata+sı, aş+ı və buna bənzər
I ş. cəm	-mız (4)	-ımız (4)	ata+mız, aş+ımız və b.b.
II ş. cəm	-nqız (4)	-inqız (4)	ata+nqız, aş+inqız və b.b.
III ş. cəm	-ları, -ləri	-ları, -ləri	ata+ları, aş+ları və b.b.

3.1.6. İsmın xəbərlik kateqoriyası. «Divanü lüğat-it-türk»də ismin xəbərlik kateqoriyası aşağıdakı formalarda təzahür edir:

1. Xəbərlik funksiyasını yerinə yetirən isim heç bir morfoloji əlamət qəbul etmir, ondan sonra gələn şəxs əvəzliyi intonasiya və vurğunun köməyi ilə xəbərlik bildirir. Bu zaman isim+şəxs əvəzliyi modeli, yəni I şəxsin təkində *isim+mən*, II şəxsin təkində *isim+sən*, III şəxsin təkində *isim+ol* modeli tətbiq edilir. Məsələn: *kişi+mən*, *kişi+sən*, *kişi+ol* konstruksiyası *kişi+yəm*, *kişi+sən*, *kişi+dir* mənasına gəlir. Burada şəxs əvəzliliklərinin şəkilçiləşməsi prosesinin intensivləşdiyi, lakin hələ tam başa çatmadığı müşahidə edilir.

2. III şəxsin təkində bəzən *ol* əvəzliyinin yerində *turur* sözü dayanır. Bu zaman III şəxsin tək *ər+turur*, cəmi isə *ər+tururlar* şəklinə düşür ki, bu da *ər+dir*, *ər+dirlər* mənasına gəlir. Bu məqamda *turur* sözü *-dir*, *-dir*, *-dur*, *-dür* xəbər şəkilçisinin funksiyasını ifa edir.

Mahmud Kaşğarının *turur* sözü ilə bağlı iki qeydi var. Bunlar həmin sözün təbiətini anlamaq baxımından önəmlidir. İlk qeyd belədir: «تُرُر T u r u r: bu, muzare fe'lidir, keçmiş zamansız və məsdərsiz işlənilir, mənası «odur» deməkdir. *أل تاش تُرُر ol taş turur* sözündə olduğu kimi, *o, daşdır* deməkdir. Və yenə *أل قش تُرُر ol kuş turur* deyilir ki, *o, quşdur* deməkdir. Bu, bağlayıcıdır, ərəb dilində bunun qarşılığı *yaraşır*–*يَبغى* sözüdür. Bunun keçmiş zamanı və məsdəri yoxdur».

İkinci qeyd isə bu şəkildədir: «ثَوْرُ T u r u r: keçmiş zamanı və məsdəri olmayan müstəqbl bir fe'ldir. Ərəb dilinin يَدَعُ və يَدْرُ sözləri kimi. Bu söz bir şeyin adı çəkilən anda bir yerdə durduğunu və bulunduğunu bildirir. *أَلْأَفْدَا ثَوْرُ ol əwdəturur* deyilir ki, *o, [bu an] evdədir, evdə var* deməkdir. Bu sözlə ayağa qalxmaq murad edilmir. *أَرَسُكُلُ ثَوْرُ ər səkəlturur* deyilir ki, *adam xəstədir* deməkdir. Bu sözlə *xəstə ayağa qalxdı* deyilmək istənmir».

3. *ərdi/erdi [-di, -di, -du, -dü]* sözünün yardımı ilə ismi xəbər yaradılır. Məsələn: bəg *ər+dim=bəy idim*, bəg *ər+dinq=bəy idin*, bəg *ər+di=bəy idi*.

3.2. Sifət. Sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirir.

3.2.1. Sifətin mənaca növləri. «Divan»da sifətin bugünkü mənə növlərinin hamısı mövcuddur. Bunlar aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər:

1. Rəng bildirənlər: *kara, yaşıl, sarıq, kök, kızıl, ak, ürünq* və s.

2. Məkan, məsafə, həcm, qabarit (ölçü) bildirənlər: *yağuk, yakın, uluq, kiçig, bedhük* və s.

3. Dad və lamisə üzvləri vasitəsilə dərk edilən əlamət və keyfiyyət bildirənlər: *tatıq (dadlı), açığ (acı), sücig (şirin), yumşak* və s.

4. Əşya və varlıqların xarici görünüşünü, fiziki, cismani əlamətlərini bildirənlər: *aç (ac), tok (tox), səmiz (kök), arıq (təmiz), turuq (zəif, duru), karıq (yaşlı, qoca)* və s.

5. İnsana məxsus səciyyə, xüsusiyyət, daxili keyfiyyət bildirənlər: *tirig (diri, canlı), ölüq (ölü), çığay (kasıb, yoxsul)* və s.

6. Ümumi mənəvi keyfiyyət bildirənlər: *yakşı (yaxşı), edhğu (yaxşı, xoş, gözəl), yawuz (pis, acıqlı), munduz (axmaq)* və s.

3.2.2. Sifətin quruluşca növləri. «Divan»da sifətin quruluşca üç növü var: sadə, düzəltmə və mürəkkəb sifətlər.

3.2.2.1. Sadə sifətlər. Sadə sifətlər bir və ya iki hecalı sözlərdən ibarət olub əlamət, xüsusiyyət, fiziki və ya mənəvi keyfiyyət, yaxud rəng bildirir. Məsələn: *əssiz* (solğun), *yaruk* (parlaq, aydın), *səmi*z (kök, sağ-lam), *edhgü*, *yipün* (bənövşəyi), *kızı*l (qızılı, al), *boz*, *ak*, *ala* və s.

3.2.2.2. Düzəltmə sifətlər. Düzəltmə sifətlərin bir qismi isimlərə, bir qismi isə fe'llərə müəyyən şəkilçilərin artırılması yolu ilə yaradılır. Həmin şəkilçilərdən ən çox işlənənlər aşağıdakılardır:

1. *-hğ*, *-lig*, *-luğ*, *-lüg*. Bunların vasitəsilə yaranan sifətlər keyfiyyət, əlamət, sahiblik, mənsubiyyət ifadə edir. Məsələn: *ata+hğ* (atalı), *bilək*+*lig* (biləkli, qüvvətli), *küç+lüg* (güclü), *körk+lüg* (gözəl), *yüz+lüg* (üz-lü, həyasız), *kut+luğ* (qutlu) və s. Bu şəkilçi tarixi inkişaf nəticəsində son səslərini (ğ, g) itirərək dilimizdə *-li*, *-li*, *-lu*, *-lü* kimi sabitləşmişdir.

2. *-siz*, *-siz*, *-suz*, *-süz* şəkilçisi isə *-hğ*, *-lig*, *-luğ*, *-lüg* şəkilçisindən fərqli olaraq əşya və ya varlıqda hər hansı keyfiyyət və əlamətin olmadığını bildirir. Məsələn: *arka+siz* (arxasız), *bilig+siz* (biliksiz, cahil), *ög*+*süz* (dərrəkəsiz, çaşqın), *u+suz* (yuxusuz).

3. *-sığ*, *-sig*. Bu şəkilçi-olmayan bir şeyi xəyalən varmış kimi göstərmək, özünü nəyə isə bənzətmək, bir şeyin sevdasına düşmək mənası yaradır. Məsələn: *ər+sığ*=özünü ərə bənzətmək istəyən; *bəg+sig*=özünü bəyə bənzədən, bəy zənn edən; *oğlan+sığ*=özümü cavan oğlan kimi aparan; *kul+sığ*=qul xislətli, qula bənzər adam.

4. *-sak*, *-sək*. Mənəvi keyfiyyət bildirən sifətlər yaradır. Məsələn: *tawar+sak*=malsevən, mala həris; *ər+sək*=ərsevən, kişiyyə həris.

5. *-ğ*, *-k* şəkilçiləri fe'l kökündən əşya, alət, vəziyyət bildirən sifətlər yaradır. Məsələn: *katı+ğ* (qatı, bərk, sərt), *yıra+k* (iraq, uzaq), *yiti+k* (iti), *bedhü+k* (böyük), *yarı+k* (parlaq, işıqlı, aydın) və s.

6. *-ınç*, *-inç*, *-unç*, *-ünç* şəkilçiləri mücərrəd sifətlər yaradır. Məsələn: *ul+ınç* (əyri, əyri-üyrü), *körk+unç* (qorxunc), *kül+ünç* (gülünc) və s.

7. *-daçı, -dəçi*. Bu şəkilçi fe'ldən sifət yaradır. Mahmud Kaşğari özü bu haqda belə yazmışır: «fe'ldən yaranan sifətlər (ismi-faillər) oğuz, qıpçaq, yəmək, yağma, arğu, suvar, bəçənək və köçərilərin dillərində keçmiş zaman üstündə qurulur. Keçmiş zamanda *بَرْدِي bardı*=gctdi olan söz sifət halında *بَرْدِيجِي bar+daçı*=gedici olur. Keçmiş zamanın əlaməti olan *د* d ilə *ی* i arasına *ج* ç hərfi girir. *تُرْدِي turdı*=durdu fe'li də belədir. Bu söz fe'li sifətə dönəndə *تُرْدِيجِي tur+daçı* şəklinə düşür ki, *durucu* deməkdir. Burada da *د* d ilə *ی* i arasına *ج* ç daxil olur. Bütün fe'llərdə bu qayda dəyişmir».

8. *-ğuçı, -güçi, -kuçı*. Bu şəkilçi isə çigil, Kaşğar, Balasağun, Barsğan, arğu ləhcələrində, Yuxarı Çinədək uzanan uyğurların dilində fe'ldən sifət yaradır. Məsələn: *بَر غُوجِي bar+ğuçı*=gcdici, gedən; «*تُر غُوجِي tur+ğuçı*=duran, durucu, *يَا قُر غُوجِي ya kur+ğuçı*=yay quran; *تَوَار قَبغُوجِي tawar kap+ğuçı*=mal qapan, qapıcı; *لَت سَفغَر غُوجِي at suwğar+ğuçı*=at suvaran; *تَاغقا اغغُوجِي tağka ağ+kuçı*=dağa çıxan, alpinist; *كُوي سَفغُوجِي koy sağ+kuçı*=qoyun sağan, sağıcı; *اَر كُكُوجِي ar küll+güçi* ər=güləyən ər; *اَققا كِر كُوجِي əwgə kir+güçi*=evə girən; «*يَرماق تيركُوجِي yarmak ter+güçi*=pul yığan, yığıcı; *لَت سُر كُوجِي at sür+güçi*=at sürən, minici.

9. *-iğsak, -igsək*. Oğuzlar bir işin görülməsini arzu etdikdə, bu şəkilçini artırırılar. Məsələn: *بَر* *bar* sözünü bu mənada sifətə çevirmək istədikdə *اَل اَققا بَرغَساق ال ol əwgə bar+iğsak ol*=o adam evə getmək arzusundadır deyilir. *تُر* *tur* sözü eyni qayda üzrə sifətə çevrilsə, *اَل مُندا تُرغَساق ال ol munda tur+iğsak ol*=o burada qalmaq arzusundadır şəklinə düşür. Digər misallar: *اَل بَرؤ كَلِكَساق اَردي ol bərü kəl+igsək ərdi*=o bəri gəlmək istəyən adamdı; *اَل اَققا كِر كَساق ال ol əwgə kir+igsək ol*=o, evə girmək diləyində olan adamdır; *اَل تَوَار تيركَساق ال ol tawar ter+igsək ol*=o, mal yığmaq arzusundadır.

10. *-ğuluk, -gülük*. Türklərdə (qeyri-oğuzlarda) işlənən bu şəkilçi failin gizli bir fe'li işləməyə haqqı olduğunu, o işi planlaşdırdığını, o işi görməyə əzm etdiyini və bununla vəsfləndiyini bildirir. Bu, fe'l kökü üzərində qurulur. Məsələn: *أل برغلق اردى* *ol bar+ğuluk ərdi*=getmək o adamın haqqı idi, o adam getməyi planlaşdırmışdı; *أل مندأ ثرغلق اردى* *ol munda tur+ğuluk ərdi*=burada qalmaq onun haqqı idi, o burada qalması nəzərdə tutmuşdu; *بک يازق كجرکلك اردى* *bəg yazuk köçür+gülük ərdi*=günahı bağışlamaq bəyin haqqı idi; *أل تنقرىکا تينغلق اردى* *ol tənqriğə tapın+ğuluk ərdi*=o, tanrıya tapınmaq haqqı olan adamdı.

11. *-ğli, -gli*. Fail bir işi işləməyi özündə gizləməklə vəsfləndikdə bu şəkilçi işlənir. Bunun üçün fe'l kökü üzərinə *-ğli, -gli* əlavə olunur. Məsələn: *من سکا برغلى من* *mən sanqa bar+iğli mən*=mən sənənin yanına getməyi içimdə gizləmişdim; *أل مندأ ثرغلى* *ol munda tur+uğli ol*=o burada qalması içində qurmuşdu; *أل منکا کىکلى ثرر* *ol manqa kəl+igli turur*=o mənim yanıma gəlmək arzusundadır; *أل منکا تقار برکلى* *ol manqa tarwar ber+igli ol*=o mənə mal vermək qərarındadır.

12. *-iğ, -ig* şəkilçisi işin icrasının davam etdiyini göstərir. Məsələn: *اىک برغى کور* *anınq bar+iğ+i kör*=onun getdiyini, gedər, gedən olduğunu gör; *اىک کىکلى کور* *anınq kəl+ig+i kör*=onun gəldiyini, gələr, gələn olduğunu gör. Bu növ sifətlər bütün türk boyları tərəfindən heç bir dəyişikliyə uğramadan işlədilir.

13. *-kı, -ki*. Məsələn: *وزا+کى* *bilgələr*=keçmiş əyyamın bilgələri; *کوت+کى* *ər*=təvazökar, həlim adam.

14. *-ın, -in, -un, -ün*. Məsələn: *کال+ین* *sü*= çoxlu qoşun; *کال+ین* *kaz*=çoxlu qaz, qaz sürüsü; *تول+ون* *ay*=dolmuş, bədirlənmiş ay.

15. *-il, -il, al, -əl* şəkilçisi rəng və əlamət bildirən sifətlər yaratmağa xidmət edir. Məsələn: *ياش+یل*=yaşıl; *کىز+یل*=qırmızı, qızılı; *باش+یل* *koy*=başında ağ qaşqası olan qoyun; *تۈگ+əl*=tam, bütöv.

16. *-çil, -çil* şəkilçisi hər hansı əlamətin daimiliyini göstərir. Məsələn: *ig+çil*=daim xəstə olan; *yağmur+çil yer*=yağmurunu çox olan yer; *tüp+çil yer*=daim küləkli olan yer.

17. *-kin, -kun, -kün, -ğın* şəkilçisi əlamət bildirən sifət yaradır. Məsələn: *tər+kin suw*=yığılmış su; *tər+kin sü*=yığılmış qoşun; *tur+kun suw*=durğun su; *köç+kün*=köçkün; *kaç+ğın ər*=qaçan adam.

18. *-iğ, -ık, -ig, -k, -uk, -ük, -üg* şəkilçisi də əlamət bildirən sifətlər yaratmağa xidmət edir. Məsələn: *bış+iğ aş*=bişmiş aş; *bış+ık ət*=bişmiş ət; *tünər+ig yer*=qaranlıq yer; *oyna+k işlər*=şux qadm; *saç+uk nənq*=saçılmış şey; *süz+ük suw*=süzülmüş, şəffaf su; *səw+ük nənq*=sevimli şey.

19. *-ğa, -gə*. Məsələn: *yorı+ğa; kıs+ğa; til+gə*.

20. *-ğıl, -gil*. Məsələn: *tar+ğıl yilkı*=zolaqlı heyvan; *baş+ğıl yilkı*=başı ağ heyvan; *bış+ğıl yer*=yarıq, yarılmış yer.

21. *-ınçu, -inçü*. Məsələn: *at+ınçu nənq*=atılmış əşya; *aw+ınçu nənq*=ovunulan, alışılan şey, insanı ovudan şey, məcazi: cariyə; *it+inçü nənq*=itmiş, itirilmiş şey.

22. *-yuk, -yük*. Məsələn: *bulğa+yuk suw*=bulanıq su; *usa+yuk ər*=qəflətdə olan, qafil adam; *önqə+yük nənq*=özəl şey, bir şəxs üçün ayrılan şey, bir adama məxsus olan əşya.

23. *-çı, -çi*. Məsələn: *yorığ+çı*=qohumlar arasında gedib-gələn, elçi; *baru+çı*=gedən, gedici; *turu+çı*=duran, durucu.

Bunlardan başqa, *-u, -ü* (*tol+u*=dolu) və s. şəkilçilər də vardır.

3.2.2.3. Mürəkkəb sifətlər. Əsərin imlası mürəkkəb sifətləri dəqiq ayırd etməyi çətinləşdirsə də, burada müəyyən qədər mürəkkəb sifət işlənmişdir. Onlar müxtəlif yollarla əmələ gəlir:

1) iki sifətin yan-yana gəlməsi ilə. Məsələn: *arığ-turuğ*=təmiz-duru; *sasığ-barığ*=üfunətli-qoxmuş; *küçlüg-biləklig*=güclü-biləkli; *satış-ğan-alışğan*=ahb-satan; *kəlişlig-barışlığ*=gedişli-gəlişli (ev; qonaq evi).

2) səs təqlidi ilə: *sarığ-suruğ* (sarı ilə başqa rəngin qarışığı).

3.2.3. Sifətin müqayisə dərəcələri. «Divanü lüğat-it-türk»də sifətin müqayisə dərəcələri, yəni adi, çoxaltma və azaltma dərəcələri müasir dilimizə nəzərən xeyli kasaddır.

Sifətin adi dərəcəsinə aid nümunələr: *ak, kara, kök, sarığ* və s.

Sifətin çoxaltma dərəcəsi bir neçə üsulla yaradılır:

1. Rəng bildirən sözdəki ilk saiddən sonra ona türklərdə *p*, oğuzlarda isə *m* samiti artırılır. Mahmud Kaşğari özü bu haqda belə yazır: «Rənglərdə və bir şeyin vəsfində mübaliğə, şiddətləndirmə dərəcəsi yaratmaq üçün bütün türk dillərində sifətin ilk hərfi alınır və ona *پ* *p* hərfi artırılır. Bu iş oğuzcada *م* *m* hərfinin vasitəsilə həyata keçirilir. Tünd göy rəngdə olan nəsneyə türklər *كُوبُ كُوبُ köp kök*, oğuzlar isə *كُومُ كُومُ köm kök* deyirlər ki, hər ikisi *gömgöy* mənasındadır.

Türklər sözün ilk hərfi olan *ك* ke hərfini *پ* *p* ilə birləşdirərək *كوب* *köp* demişlər. Bu, mübaliğə ədatıdır, sonra isə rəngin adını əlavə edərək *كُوبُ كُوبُ köp kök* deyirlər. Oğuzlar *پ* *p* hərfini *م* *m* hərfinə çevirərək *كُومُ كُومُ köm kök* demişlər, *tünd göy* deməkdir.

Sarı nəsneyə *سَرِغُ sarığ*, tünd sarı nəsneyə isə *سَب سَب sap sarığ* deyilir. *سَرِغُ sarığ* sözünün *س* *s* hərfi *پ* *p* ilə birləşdirilmiş, beləliklə, mübaliğə yaradılmış, sonra rəng bildirən söz əlavə edilmişdir. Eləcə də, boş yer, açıqlıq üçün *يَزِي yazı* deyilir. Burada şiddət dərəcəsi yaratmaq üçün *يَب يَب yap yazı* deyilir. Bütün mübaliğələr belədir, lakin *پ* *p* hərfini *س* *s*-yə çevirmək ümumi qayda deyildir».

2. *-rak, -rək* şəkilçisi vasitəsilə müqayisə dərəcəsi yaradılır. Məsələn: *az+rak*=daha az.

3. *təs, süm, çim, tüm* sözlərinin köməyi ilə analitik müqayisə forması yaradılır. Məsələn: *təs* təgirmə=dəsdəyirmi; *süm* süçik nənq=şipşirin şey; *çim* yik ət=lap yaş ət; *çim*²³⁰ öl ton=lap yaş paltar; *tüm* kara at=dümqara, zilqara at; *tüm* toruğ at=dümdoru at.

4. *-kıya, -kiyə* şəkilçisi də müqayisə əmələ gətirir. Məsələn: *kız+kıya*=qızcığaz; *oğul+kıya*=oğulcığaz; *yer+kiyə*=yerciyəz; *ər+kiyə*=ərciyəz. Bunlar «Qutadğu Bilig»də bir qədər fərqli imlada *-kına, -kinə* şəklindədir. Məsələn: *az+kına*=lap az, azca, azcana. Düzdür, bu misallar sifət deyil, isim əsaslı olsa da, müqayisə anlayışını ifadə etmək baxımından bu bölgüyə uyğun gəlir.

4. Səsin qoşa tələffüzü vasitəsilə çoxaltma dərəcəsi yaradılır. Məsələn: *tikkən, ıssız* (həyasız, abırsız), *arriğ* (tərtəmiz) və s.

5. *Üstün*=üstün, *astm*=aşağı, *altın*=aşağı, *isrə*=aşağı tipli sözlərin köməyi ilə sintaktik yolla müqayisə yaradılır: andan *üstün*=ondan üstün; ol andan *isrə* ol=o ondan aşağıdır.

«Qutadğu Bilig»də azaltma dərəcəsinin göstəricisi olan *-çin* şəkilçisinə (*kök+çin*=göyümsöv, göyümtül) «Divan»da *-şin* şəklində təsadüf edilir: *kök+şin* nənq=göyümsov nəsne. Bu, müasir dilimizdə işlənən *-şin* şəkilçisidir: *sarı+şin, qara+şin*.

3.3. Say. «Divanü lüğət-it-türk»də onluğa təklik, minlik və *tümən* artırmaqla yaranan sadə, yeni və müasir say sistemi mövcuddur. Burada iyirmilik və otuzluq say sistemindən əsər-ələmət yoxdur. «Divan»da işlənmiş saylar bir neçə qrupa bölünür: miqdar sayları, sıra sayları, toplu saylar, bölgülü saylar və numerativ sözlər.

3.3.1. Miqdar sayları. Miqdar sayları əşyanın miqdarını bildirir. Əsərdə aşağıdakı miqdar sayları işlənmişdir: *bir* (1), *iki / ikki / eki* (2), *üç*

²³⁰ Möhkəm islanmaq mənasına gələn cımcimə (daha doğrusu, çimçimə) sözü və çimmək fe'li həmin sözlə əlaqədardır.

(3), *tört* (4), *beş* (5), *yeti* (7), *səkilz* (8), *tokuz* (9), *on* (10), *yigirmi* (20), *otuz/ottuz* (30), *əllig* (50), *yetmiş* (70), *səksün* (80), *toksun* (90), *yüz* (100), *minq* (1.000), *tümən minq* (1.000.000). Buradakı *tümən* sözü əslində *on min* deməkdir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da *tümən* sözünün *on min*, *diviziya* (on min nəfərlik qoşun birləşməsi) və *vilayət* mənaları var. Məsələn: ağayıldı *tümən* qoyun vergil; toqsan *tümən* gənc oğuz söhbətinə dərilmişdi; doqquz *tümən* Gürcüstanın xəracı gəldi. Bu hesabla *tümən minq* 1 milyon deyil, 10 milyon rəqəmini ifadə etməlidir. Lakin Mahmud Kaşğari *ثَمَن مِّنْكُ تُمَان مِّنْكَ* *tümən minq*: min dəfə min, bir milyon. *ثَمَن مِّنْكَ يَرْمَاقُ تُمَان مِّنْكَ* *tümən minq yarmak*=bir milyon pul deyə yazmışdır. Şərqi Türküstan mətnlərində on min rəqəmini ifadə edən *ban* sözü də var²³¹. Lakin Çin dilindən alınmış həmin söz «Divan»da işlənməmişdir.

Otuz sayı ilə bağlı Mahmud Kaşğari belə bir qeyd vermişdir: «*Otuz* sözünün üç əvəzinə işləndiyi hallar da vardır. Mən bunu Künqütdə yağmalardan eşitdim. Bunlar üç dəfə içək yerinə *ottuz* içəlim deyirlər. Mənim yanımda adama üç dəfə içdilər. *Ottuz* sözünü bizim bildiyimiz mənada da işlədirlər».

Əsərdə qeyri-müəyyən miqdar sayları əsasən *öküş*, *ökil*, *öküm*, *təlim*, *köp*, *az* kimi sözlər vasitəsilə ifadə edilir. Bunlara dair nümunələr: *az* nənq=az şey; *öküş* nənq=çox şey; *ökil* kişi=çoxlu adam; *təlim* yarmak=çoxlu pul; bir *öküm* yarmak=bir yığın pul; *köp* nənq=çox şey, çox əşya.

3.3.2. Sıra sayları miqdar saylarının üzərinə *-nç*, *-inç*, *-inç*, *-unç*, *-ünç* və *-ndi* şəkilçilərinin əlavə edilməsi ilə yaranır. Məsələn: *اِكِنِچ* *ikinç*; *اِكِنْدِي* *ikindi*; *تُورْتُنِچ* *törtünç*; *بِيشِنِچ* *beşinç*; *اُونُنِچ* *onunç*; *يِغِيرْمِنِچ* *yigirmənç*.

²³¹ Шербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. М.-Л., 1961, с.119.

Hazırda reliktd olan *-ndi* şəkilçisi *iki* sayı ilə birlikdə dini səciyyəli *ikindi namazı* və günortadan sonranı ifadə edən *ikindi vaxtı* söz birləşmələrində daşlaşmışdır.

3.3.3. Toplu saylar yaratmaq üçün miqdar saylarının üzərinə *-gü, -gün, -ağu, -əgü* şəkilçiləri əlavə olunur. Lakin «Divan»da yalnız *iki+gü* (=ikisi, hər ikisi, ikisi də) misalı vardır.

3.3.4. Bölgülü sayları *-in* şəkilçisi vasitəsilə yaranır. Əsərdə buna aid bir nümunə tapa bildik: *بیرن بیرن مینک بئور، تامامًا کل بئور* *birin-birin minq bolur, tama-tama köl bolur*=birər-birər min olar, dama-dama göl olar.

«Divan»da kəsr sayları işlənməmişdir.

3.3.5. Numerativ sözlər. «Divan»da saydan sonra gələrək onun mənasını dəqiqləşdirən bir numerativ söz var: *kata*. *Bu, dəfə, misli, qat, yol* mənasına gəlir. Məsələn: bir *kata* aydım=bir dəfə dedim; kaç *kata* berdinq tawar=neçə yol davar verdin; kaç *kata* aydım=neçə yol dedim.

3.4. Əvəzlik. «Divanü lüğət-it-türk»də əvəzliyin aşağıdakı məna növləri var: şəxs, işarə, sual, qeyri-müəyyən, qayıdış və təyini əvəzlilikləri.

3.4.1. Şəxs əvəzlilikləri. «Qutadğu Bilig»dən fərqli olaraq «Divanü lüğət-it-türk»də ikiqat hallanma (*mən, məninq-məninqdə-məninqdin, sən, səninq-səninqdə-səninqdin*), müşahidə edilmir, ancaq şəxs əvəzlilikləri müasir türk dillərinin çoxuna xas olan şəkildə hallara görə öz formasını dəyişir. Məsələn, adlıq haldakı *mən, sən* əvəzlilikləri yönlük halda *manqa, sanqa* şəklinə, adlıq haldakı *ol* əvəzliyi isə digər hallarda *anınq, anqa / anqar, anı, anda, andan / andın* şəklinə düşür.

Sırf bu üzdən, əyanilik naminə şəxs əvəzliliklərini hallara görə aşağıda cədvəl şəklində veririk. «Divan»da illüstrasiya olunmayan bəzi hallar analogiya üzrə bərpa edilərək düz mötərizə içində göstərilmişdir. Məsələn, *olar* əvəzliyi yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında, *biZ* əvəzliyi yerlik və çıxışlıq, *siZ* əvəzliyi isə təsirlik və çıxışlıq

hallarında bərpa edilmiş, eyni mənanı ifadə etdiyinə görə *anqar* variantı yönlük haldakı *anqa* ilə birləşdirilmişdir.

«Divanü lüğat-it-türk»də əvəzliliklərin (I-II-III şəxs) hallanma cədvəli

Hal	Mən	Sən	Ol	Biz	Siz	Olar
A.	Mən/bən	Sən/sin	Ol	Biz	Siz	Olar
Y.	Məninq	Səninq	Anımq	Bizinq/ bizning	Sizinq	[Olarninq]
Yn.	Manqa	Sanqa	Anqa/ anqar	Bizgə	Sizgə	[Olarka]
T.	Məni /mini	Səni	Anı	Bizni	[Sizni]	[Olarnı /olarıq]
Yer.	Məndə	Səndə	Anda	[Bizdə]	Sizdə	Olarda
Ç.	Məndən /məndin	Səndən	Andan /andm	[Bizdən /bizdin]	[Sizdən /sizdin]	[Olardan /olardın]

Çıxışlıq haldakı *bizdən/bizdin*, *sizdən/sizdin*, *olardan/olardın* variantı *məndən/nəndin* analogiyasına görə verilmişdir. «Qutadğu Bilig»də bunların yalnız *-dın* variantı, habelə *olarnı/olarıq* variantı mövcuddur. Adhəq hah çıxmaq şərtilə (bu hal üzrə kitabda addımbaş misallar var), digər hallar üzrə birer misal göstərək.

Yiyəlik hal: ol *məninq* əliggə suw koyturdı=ο mənim əlimə su tökdürdü; *səninq* sap kəldi=sənin sıran, sənin növbən gəldi; ol *anınq* birlə tayışdı=ο onunla sürüşməkdə yarışdı; *bizinq* anda bir çart alğumuz bar=bizim onda bir az alacağımız var; bu *bizning* öz kişi=bu bizim qohumdur; ayğıl: *sizinq* tapuğçı ötnür yenqi tapuğ=de ki, sizin xidmətçi yeni əmrə müntəzirdir.

Yönlük hal: ol *manqa* yığaç kıyışdı=ο mənə çəpinə ağac kəsməkdə kömək etdi; mən *sanqa* kəligədım=mən sənin yanına gəlmək istədim; ol *anqa* yığaç yarturdı=ο ona ağac yardırdı; ol *anqar* yastuk yastadı=ο ona yastıq söykədi; bu nənq ol *bizgə* kərəklig=bu nəsnə bizə lazımlıdır, gərəklidir; mən *sizgə* kəligli mən=mən sizə gəlmək üzrəyəm.

Təsirlik hal: ol *məni* körüp kop kıldı=ο məni görüb çox sevindi; bulnar *mini* ulas köz=xumar gözlü məni əsir edər; mən *səni* körügsə-

dim=mən səni görmək istədim; ol *anı* okta yazturdı=o onu ox atmaqda yanıldı, çaşdırdı, uddu; *bizni* tutma aç=bizi ac saxlama.

Yerlik hal: *məndə* tinar kərğılaç=məndə dinər qaranquş; *səndə* yarmak bar mu=səndə pul varımı; *bizinq anda* bir çart ağumuz bar=bizim onda bir az alacağımız var; *sizdə* bulur yakığ=sizdə tapar məlhəmi; *olarda* koy sık ol=onlarda qoyun azdır.

Çıxışlıq hal: ol *məndən* öndün bardı=o məndən əvvəl getdi; ol *məndin* sakmdı=o məndən saqındı; ol *məndin*²³² kaçındı=o məndən qaçmış kimi göründü; *səndən* kaçar sundılaç=səndən qaçar at quşu; *andan* üstün=ondan yuxarı, ondan üstün; ol *andın* küsdi=o ondan küsdü.

3.4.2. İşarə əvəzlilikləri. «Divan»da dörd işarə əvəzliyi var: *bu*, *ol*, *andağ* (elə), *mundağ* (belə). Məkan baxımından *bu* işarə əvəzliyi yaxını, *ol* əvəzliyi uzağı ifadə edir. Zaman baxımından *bu* haqqında indicə danışılan əşyanı, *ol* isə barəsində bir qədər əvvəl bəhs edilən əşyanı, varlığı bildirir. *Bu*, *ol* əvəzlilikləri hallanma vaxtı eynən şəxs əvəzlilikləri kimi formasını dəyişir. Hallanma baxımından *ol* işarə əvəzliyi ilə *ol* şəxs əvəzliyi arasında heç bir fərq yoxdur. *Bu* işarə əvəzliyi isə hallara görə aşağıdakı şəkilləri alır: [*muninq*] (Y.), *munqar* (Yn.), [*munı*] (T.), *munda* (Yer.), *mundın* (Ç.). Misallar: *bu* urağut ol ərsək=bu qadm ər, kişi düşkünüdür; *ol* ər ol tawarsak=o adam mal hərisidir; *bu* iş osuğı *mundağ*=*bu* işin dəyişməsi *belədir*; ol *andağ* ərdi=o *elə* oldu, *elə* idi.

Bundan başqa, əsərdə bircə dəfə təsadüf edilən *eylə* işarə əvəzliyi var: *ایلا* E y l ə: elə, öylə. Oğuzca. *ایلا قیل* *eylə* kılğıl=elə et.

3.4.3. Sual əvəzlilikləri. «Divan»da ən çox işlənən sual əvəzlilikləri bunlardır: *kim*, *nə*, *neçə*, *nətək*, *kayu* (türkcə), *xayu* (oğuzca, qıpçaqca), *kani*, *kaç*, *kaçan*, *kanda* (türkcə), *xanda* (oğuzca, qıpçaqca). Məsələn:

²³² Bəsim Atalayın verdiyi məlumata görə, bu və bundan əvvəlki misaldakı söz yazma nüsxədə «*مندن* mindin» şəklindədir (DLT, II, s. 153, 154).

sözün anmıq *kim* tutur=kim onu dinləyər; bu oğul *nə* ter=bu uşaq *nə* deyir; *kaç* türlüq nənq=neçə növ əşya; *kaç* yarmak berdi=neçə, *nə* qədər pul verdi; *neçə* yitik biçək ərsə, öz sapm yonumas=bıçaq *nə* qədər iti olsa da, öz sapını yonmaz; awçı *neçə* al bilsə, adhiğ ança yol bilir=ovçu *neçə* al, hiylə bilsə, ayı o qədər yol bilir; bəg yorıqı *nətək*=bəyim xasiyyəti, rəftarı necədir; *kayu* nənq=hansı şey (türkcə); *kanu*=hansı (arğuca); oğlum *kanı*=oğlum hanı, haradadır; *kaçan* körsə anı türk=haçan görsə onu türk; *kanda* ərdinqlxanda ərdinq=harada idin və s.

3.4.4. Təyini və qayıdış əvəzlilikləri ikidir: *kəndü*, *öz*. Məna etibarilə bunlar arasında fərq yoxdur. Məsələn: ol *kəndü* aydı=o özü dedi; yılan *kəndü* əgrisin bilməs, təwi boynın əgri ter=ilan öz əyriliyini bilməz, dəvənin boynu əyridir deyər; ər *öz* bitigin türündi=adam öz kitabını və ya məktubunu şəxsən özü dürdü, lülə şəklində бүkdü; *öz* kartmıq kartan=öz yaranı sağalt, həddini aşma, öz işinlə məşğul ol və s.

3.4.5. Qeyri-müəyyən əvəzliliklər. «Divan»da *hamı*, *hamısı*, *hər kəs* mənasına gələn, bizim klassik abidələrimizdə də işlənən bir neçə qeyri-müəyyən əvəzlik var: *kamuğ*, *barça*, *tükəl*, *təgmə*. Nümunələr: ərən *kamuğ* tawar kösəşdi=bütün adamlar mal istədilər; budhun *kamuğ* kü-lüşdi=bütün xalq, hamı gülüşdü; budhun *barça* sıqlışdı=xalq tamam sıxışdı; *tükəl* alğıl=tam al, hamısını al; *təgmə* kişi öz bolmaz=hər adam doğma olmaz.

3.5. Zərf. İşin və hərəkətin tərzini, zamanını, yerini, kəmiyyət və keyfiyyətini bildirən zərflərə «Divan»da az da olsa, təsadüf edilir.

3.5.1. Zərfin mənacə növləri. «Divan»da zərfin aşağıdakı növlərinə dair nümunələr var.

3.5.1.1. Tərzi-hərəkət zərfləri. Məsələn: *akru-akru*=yavaş-yavaş; *şəp* kəl=tez gəl; açıqlıq ər *şəbük* karımas=varlı adam tez qocalmaz; *zap-zap* bargıl=tez-tez qaç, tez get; *tərkin* kəl=tez gəl; *çat-çat* urdu=çat-çat

vurdu; *tus-tus* urdu=tıp-tıp vurdu; *badar-badar* yügirdi=tıpış-tıpış, apul-apul qaçıb getdi; *takır-takır*=taqqır-taqqır.

3.5.1.2. Zaman zərfləri. Məsələn: kəldi manqa tat, aydım: *əmdi* yat=yanıma gəldi bir tat, ona dedim: indi yat; *tünlə* bulıt örtənsə, əwlük urı kəldürmişçə bolur, *tanqda* bulıt örtənsə, əwgə yağı kirmişçə bolur =axşam bulud qızarsa, qadın oğlan doğmuş kimi olur, dan üzü bulud qızarsa, evə düşmənlər girmişə bənzəyir; mən anda *basa* kəldim=mən ondan sonra gəldim; *tün-kün* bilə səwnəlim=gecə-gündüz sevinək.

3.5.1.3. Yer zərfləri. Məsələn: *yokar* kopup səgrəlim=sevindən yuxarıya doğru atılıb-düşək; balıq suwda, közi *taştın*=bahq suda olsa da, gözü dışarıdadır; kişi alası *ıçtin*, yıldı alası *taştın*=adamm alası içində, heyvanm alası çölündə, dışındadır; *sınqardan* yorı=yandan yeri, yürü; *kudhu* ıldı=aşağı endi.

3.6. Fe'l. Ən əsas nitq hissələrindən biri, türk dillərinin özəyidir.

3.6.1. Fe'lin quruluşca növləri. «Divanü lüğət-it-türk»də eynilə müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi fe'lin quruluşca üç növü vardır.

3.6.1.1. Sadə fe'llər. Abidədəki fe'llərin böyük əksəriyyəti sadə fe'llərdir. Məsələn: *almak, bakmak, atmak, bilmək, içmək, körmək*.

3.6.1.2. Düzəltmə fe'llər. Əsasən aşağıdakı şəkilçilərin köməyilə düzəlir (məsələ özlüyündə aydın olduğu üçün nəzəri cəhətlərə toxunmayacaq, imkan daxilində az, ancaq eyni fe'lləri göstərməyə çalışacağıq):

1. *-la, -lə*. Məsələn: *at+la+mak, köz+lə+mək*.

2. *-lan, -lən*. Məsələn: *at+lan+mak, köz+lən+mək*.

3. *-lat, -lət*. Məsələn: *at+lat+mak, köz+lət+mək*.

4. *-laş, -ləş*. Məsələn: *at+laş+mak, köz+ləş+mək*.

5. *-at, -ət*. Məsələn: *at+at+mak, köz+ət+mək*.

6. *-ış (4)*. Məsələn: *at+ış+mak, bil+iş+mək, tut+uş+mak, kör+üş+mək*.

7. *-il* (4). Məsələn: *at+il+mak*, *keç+il+mək*, *tut+ul+mak kör+ül+mək*.

8. *-in* (4). Məsələn: *al+in+mak*, *bil+in+mək*, *tut+un+mak*, *kör+ün+mək*.

9. *-it* (4). Məsələn: *ak+it+mak*, *bərk+it+mək*, *kork+ut+mak*, *kenq+üt+mək*.

10. *-dir* (4), *-tir* (4). Məsələn: *al+dir+mak*, *bil+dir+mək*, *kon+dur+mak*, *kül+dür+mək*, *at+tir+mak*, *tut+tur+mak*, *kör+tür+mək*.

Mahmud Kaşğari təsirli fe'li təsirsiz fe'lə çevirən bu şəkilçinin vasitəsilə yaranan bəzi sözləri ədəbi norma saymır. O yazır: «İki fail ilə təsirsiz olan fe'lə misal olaraq *اين ارغئي انينق atınq atın arğuttı* cümləsini göstərmək olar. Bunun mənası *onun atını yordurdu* deməkdir. Bunun başqa bir növü də vardır: *ارغرثردى arğur+tur+dı* = [yordurtdurdu] və *اشكرتردى üş-kür+tür+dı* = [xatırlatdırdı] kimi. Fəqət bu, doğru deyildir, doğrusu ilk şəkildir».

11. *-sa*, *-sə*. Məsələn: *at+sa+mak* (atmaq istəmək), *kör+sə+mək* (görmək istəmək), *iç+sə+mək* (içmək istəmək).

12. *-msin*, *-ımsın*, *-ımsin*, *-ımsın*, *-ümsin*. Bu şəkilçi əslində olmayan bir hərəkəti olmuş kimi göstərmək mənası yaradır. Məsələn: *biçək bilə+msin+dı* = bıçaq itiləyirmiş kimi göründü; ol əwgə *bar+ımsın+dı* = o, evə gedirmiş kimi göründü; ər suwka *kar+ımsın+dı* = o özünü boğazında su qalan kimi göstərdi; ol əwgə *kir+ımsın+dı* = o, özünü guya evə girən kimi göstərdi; ol yarmak *tər+ımsın+dı* = o özünü guya pul yığan kimi göstərdi; ol anı *kaçır+ımsın+dı* = o, gerçəkdən qaçırmadığı halda onu qaçırırmış kimi göründü; ol anıq yazukın *keçr+ümsin+dı* = o, əslində bağışlamadığı halda onun günahını bağışlayan kimi göründü.

Mahmud Kaşğari yazmışdır: «Bu bölmədə bu mənanı verməyən beş hərfli yalnız bir söz var. O da *آل مئكا يرمسيندى* ol manqa *yara+msin+*

dı=o mənə yaltaqlandı fe'lidir, (يَرْمَسِنْمُورُ - يَرْمَسِنْمَاقُ yaramsmur–yaramsınmak)». Yəni burada gerçəkdən yaltaqlanmaq mənası var.

13. *-r, -ar, -ər, -ır, -ir, -ur, -ür*. Məsələn: *kara+r+mak, kız+ar+mak, köz+ər+mək, sinq+ir+mək, kaç+ur+mak, keç+ür+mək*.

14. *-ğar, -ğur, -gür*. Məsələn: *suw+ğar+mak* (suvarmaq), *at+ğar+mak* (ata mindirmək), *ər+gür+mək* (əritmək).

15. *-a, -ə* şəkilçiləri *turur* sözünün köməyi ilə işlənir. Məsələn:

Ətil suwı *aka turur*,

Kaya tübi *kaka turur*

Balık təlim, *baka turur*,

Kölünq takı küşərür».

İtil suyu axa durur, axır, hey axır,

Qaya dibin döyə durur, döyür, hey döyür,

Balıq çoxdur, baxa durur, baxır, hey baxır,

Gölməçələr dəxi daşır.

16. *-t*. Məsələn: *üşkür+t+mək* (xatırla+t+maq).

17. *-gər, -gir*. Məsələn: *köz+gər+mək, kəl+gir+mək*.

18. *-sir*. Məsələn: *kül+sir+mək* (gülmək).

19. *-n*. Məsələn: *tara+n+mak, ara+n+mak, arı+n+mak*.

20. *-ik (4)*. Məsələn: *kir+ik+mək* (kirlənmək); *bas+ık+mak* (məğlub olmaq); *aç+ık+mak* (acmaq); *çül+ük+mək* (pərişan olmaq).

Bunlardan başqa, «Divanü luğat-it-türk»də bir sıra şəkilçilər də işlənmişdir. Burada onların hamısını göstərmək mümkün deyil. Məsələn: *-çur, -çür* (*tam+çur+mak*=damcılatmaq); *-uz, -üz* (*tam+uz+mak*=damızdırmaq; *əm+üz+mək*=əmizdirmək) və s.

3.6.1.3. Mürəkkəb fe'llər. Bir neçə üsulla yaranır:

1. İki fe'lin yan-yana gəlməsi ilə. Məsələn: ol anı *karğadı-arkadı* =o onu qarğadı, lənətlədi, pisliliklərini saydı-tökdü, arxasmca verib-ve-

rişdirdi; ol manqa *kəlişdi-barışdı*=o mənim yanıma gəldi, mən onun yanına getdim, arada get-gəl başladı; *kakıldı-sokuldu*=(adam) xorlandı, xor görüldü, hamı tərəfimdən itilib-qaxıldı.

2. *Kıl-, bol-, et-, tur-* kimi köməkçi sözlərin başqa nitq hissələrilə bərabər işlənməsi ilə. Məsələn: ol kul *boş kıldı*=o, qulunu, köləsini azad etdi; ol məni *a kıldı*=o məni çaşdırdı; *tüş kılur*=tuş olur, toplaşır; anmq oğlu *yas boldı*=onun oğlu öldü; *yükünç etti*=namaz qıldı, ibadət etdi; Ətil suwı *aka turur*=İtil çayı hey axır; kaya tübi *kaka turur*=qaya dibini hey döyəcləyir; bahk təlim, *baka turur*=balıq çoxdur, hey baxır.

3. Müstəqil mənalı fe'llərin eyni kökdən olan isimlərdən sonra işlənməsi ilə. Məsələn: bəg *aw awladı*=bəy ov ovladı; ol kulm *təpik təpdi*=o, köləsini döydü; *kuş kuşlattı*=quş ovladırdı; ər *yağı yağladı*.

3.6.2. Fe'lin mənacə növləri. Subyekt (fəil, işi görən) və obyekt-dən (üzərində iş icra olunan əşyadan) asılı olaraq fe'l mənacə bir neçə növə bölünür. «Divan»da fe'lin mənacə aşağıdakı növləri vardır:

3.6.2.1. Məlum növ. Subyekt (fəili, iş görəni) məlum olan fe'llər məlum növə daxildir. Burada xüsusi qrammatik göstərici (şəkilçi) yoxdur. Məsələn: yana *kəldüm*=yenə gəldim, təkrar gəldim; ol *koyuğ koy-kaladı*=o, qoyunu soydu; *tənqri əsin əsnətti*=tanrı yel əsdirdi.

3.6.2.2. Məchul növ. Bu növdə iş görən (subyekt) bildirilmir, məchul qalır. Məsələn: anqar söz *ayıldı*=ona söz deyildi; ər tawarı *üpləldi*=adamm malı talan edildi; *tanqıldı baş*=baş sarıdıldı; *koy ətləldi*=qoyun kəsilib ət halına salındı.

3.6.2.3. Qayıdış növ. Bu növdə işin iş görən üzərində icra olunduğu bildirilir. Məsələn: ər *arındı*=adam təmizləndi, yuyundu; ol özün *urındı*=o, bir işə peşman olduğu üçün öz-özünə döyündü, özünü döydü; ol özün *ögündi*=o özünü öydü, öyündü.

3.6.2.4. Qarşıqlı-müştərək növ. Burada işin və ya hərəkətin qarşıqlı-müştərək icra edildiyi göstərilir. (Əslində, bunlar iki ayrı növdür, biz də bəzi müəlliflər kimi birləşdirdik). Məsələn: ol manqa *kənqəşdi*=o mənimlə bir məsələ barədə gənəşdi, məsləhətləşdi; ol məniq birlə *min-qəşdi*=o mənimlə bir ata mindi; ol anıq birlə at *yarışdı*=o onunla at çapmaqda yarışdı; kişi kamuğ *sıxtaşdı*=bütün xalq ağlaşdı.

3.6.2.5. İcbar növ. Fe'lin bu növündə iş və hərəkət başqasına icra etdirilir. Məsələn: ol anqar tügün *yazturdu*=o ona düyün açdırdı; ol anqar koy *yüztürdü*=o ona qoyun soydurdu, qoyunun dərisini üzdüdü.

3.6.3. Fe'llərdə zaman kateqoriyası. «Divanü lüğət-it-türk»də fe'lin zaman kateqoriyası tam dolğunluğu ilə əks olunmuşdur.

3.6.3.1. Keçmiş zaman. «Divan»da keçmiş zaman nəqli və şühudi olmaqla iki yerə ayrılır. Mahmud Kaşğari bu iki keçmiş zamanı bir-birindən bu şəkildə fərqləndirir: «Təsirsiz fe'llərdə, keçmiş zamanda əksər hallarda ش ، م [yəni -miş, -miş] əlavə olunur: أفکا بَرْمِش əwgə *barmış* = mənim xəbərim olmadığı halda evə gəlmiş; آل مَنكَا كَلْمِش ol manqa *kəlmış* = mənim xəbərim olmadan mənim yanına gəlmiş cümlələrindəki كَلْمِش *kəlmış*, بَرْمِش *barmış* sözləri kimi.

بَرْدِي bardı, كَلْدِي *kəldi* sözlərindəki keçmiş zaman fe'linin şəkilçisi olan د ، ي [yəni -di, -di] əvəzinə burada ش ، م [yəni -miş, -miş] əlavə olunur. Bunların arasındakı fərq ondadır ki, د ، ي [yəni -di, -di] söyləyən adam işin və hərəkətin icrası zamanı orada hazır olur və şahidlik edir. *بَرْدِي bardı* deyilən zaman o getdi, mən də onun getdiyini gözlərimlə gördüm deməkdir. Lakin ش ، م [yəni -miş, -miş] şəkilçisi hal və hərəkətin söyləyən adamın orada olmadığı bir zamanda icra edildiyini bildirir. آل ol *barmış*, آل كَلْمِش ol *kətmış* deyilir ki, o getmiş, mən getdiyini görmədim, o gəlmiş, mən gəldiyini görmədim deməkdir».

Təqribən min il bundan əvvəl müasir dilçilik elmi səviyyəsində söylənmiş bu fikrə heyran qalmamaq mümkün deyil!

Beləliklə, şühudi keçmiş zaman *-dı, -di, -tı, -ti* şəkilçisi ilə ifadə olunur. Məsələn: *al+dı, kör+di, at+tı, ügit+ti*.

Nəqli keçmiş zamanın göstəriciləri *-muş, -miş* şəkilçisidir. Məsələn: *al+muş, at+muş, kör+miş, ügit+miş*.

3.6.3.2. İndiki zaman. İndiki zaman şəkilçiləri bir çox türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində müzare şəkilçiləri ilə təxminən üst-üstə düşür. «Divan»a gəlincə, burada da eyni vəziyyət müşahidə edilir. Əsərdə indiki zamanı ifadə etmək üçün *-ır, -ir, -ur, -ür* şəkilçisi işlədilmişdir. Sonrakı maddədə müvafiq misallar veriləcəyi üçün burada onları göstərmirik. Üstəlik, indiki zaman bir çox hallarda «Divan»da şəxs əvəzliliklərinin və fe'lin iştirakı ilə ifadə edilmişdir: *kəlif+mən* modeli üzrə. Bax:3.1.6. İsmın xəbərlik kateqoriyası və 3.6.4.2. Fe'lin xəbər şəkli.

3.6.3.3. Qəti gələcək zaman. «Divan»da oğuz dilləri üçün səciyyəvi standart gələcək zaman şəkilçisi olan *-acak, -əcək* işlənməmişdir. Burada həmin funksiyanı *-ğay, -kay, -gəy* şəkilçisi yerinə yetirir. Bir işin gələcəkdə icra ediləcəyini göstərmək üçün qalın ahəngli fe'llərin kökünə *-ğay, -kay, incə ahəngli sözlərə isə -gəy* şəkilçisi artırılır. Məsələn: *أَلْ يَا فَرَقَايْ* ol ya *kur+ğay=o*, yay quracaq; *أَلْ سَوْتْ سَاغَقَايْ* ol süt *sağ+kay=o*, süd sağacaq; *أَلْ أَفْكَا بَرْغَايْ* ol əwğə *bar+ğay=o*, evə gedəcək; *أَلْ مَنَّا كَلْكَايْ* ol mənqə *kəl+gəy=o* mənim yanıma gələcək; *أَلْ يَرْمَاقْ تِيرْكَايْ* ol yarmaq *ter+gəy=o*, pul yığacaq.

3.6.3.4. Qeyri-qəti gələcək zaman və ya müzare «Divanü lüğat-it-türk»də *-r, -ar, -ər, -ır, -ir, -ur, -ür* şəkilçisi vasitəsilə həyata keçirilir. Mahmud Kaşğari ərəblərin rahat anlaması üçün müzarenə fe'lin şühudi keçmiş zamanı və fe'lin kökü vasitəsilə izah etmişdir. Məsələn, keçmiş zamandakı *bar+dı* fe'lini alaraq ondan *-dı* şəkilçisini atmaqla *bar* fe'l kö-

künün yarandığını göstərmiş, sonra ona müzare hərfi olan *-r* hərfinin (yəni *-r, -ar, -ər, -ır, -ir, -ur, -ür* şəkilçisinin) artırıldığını yazmışdır. Əgər sözün kökündə *-r* hərfi varsa, ikinci *-r*-nin əlavə edilməsinin vacibliyini vurğulamışdır. Məsələn, *bar+ır* sözündə biri kökdə, digəri şəkilçidə olmaqla iki *-r* hərfinin olacağını göstərmişdir. Əgər fe'l kökündə *-r* yoxdursa (*kəl* sözündə olduğu kimi), o zaman kökə bir *-r* hərfi artırmağı (*kəl+ir*) vacib saymışdır.

Müzareyə dair misallar: *uza+r, al+ır, ber+ir,öp+ər, iç+ər, aç+ar, ər+-ür, ur+ur, arsız+ar* (aldanar), *öpül+ər, uruş+ur, öçəş+ür*. Burada bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, iki hecalı sözlərdə müzare şəkilçisi ümumi ahəng qanunu üzrə artırılırsa, üç və daha çox hecalı sözlərdə əsasən *-ur, -ür*, nadir hallarda isə *-ar, -ər* əlavə edilir. «Divan»da iki yerdə *-yür* şəkilçisi müşahidə edilir:

Tawar kiminq ökilsə,
Bəglik anqar *kərgəyür*,
Tawarsızın kalıp bəg
Ərənsizin *əmgəyür*.
Kimin malı çoxalsa,
Bəylik ona yaraşar,
Bəyin malı olmasa,
Ərənlər də uzaşar.

3.6.4. Fe'lin şəkilləri. Fe'lin zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişib-dəyişməməsi onun məzmunundakı müxtəlifliyin təbiətindən doğur. «Divanü lüğət-it-türk»də fe'lin əksər şəkilləri müşahidə edilir.

3.6.4.1. Fe'lin əmr şəkli şəxs sonluqları və xüsusi intonasiya vasitəsilə həyata keçirilir. «Divan»da əmr şəkli I şəxsin təkində *-ayın, -əyin, -yın, -yin*, cəmində *-alın, -əlim, -il*, II şəxsin təkində *-ğıl, -gil, -kıl*, cəmində *-inq, -inqlar*, III şəxsin təkində *-sun, -sün*, cəmində *-sun/lar/, -sün/lər/* şəkil-

çilərinin köməyi ilə ifadə olunur. Məsələn: *çık et kör+əyin*=hələ bir səsin çıxsm görün; *təgrə alıp əgr+əlim*=dövrəyə alıb mühasirə edək; *atm düşüp yügr+əlim*=atdan düşüb yüyürək; *at suwğar+ğil*=at suvar; *süt sağ+kıl*=süd sağ; *əwgə kir+gil*=evə gir; *bar+ınq/ız/=gedin, gediniz* (oğuzlarda və qıpçaqlarda); *bar+mq+lar*=gedin, gediniz (türklərdə); *bar+sun*=get-sin; *kəl+sün*=gəlsin. (III şəxsin cəminə dair «Divan»da illüstrasiya yoxdur). Bunların inkarı variantı *-ma, -mə* şəkilçisi ilə düzəlir.

3.6.4.2. Fe'lin xəbər şəkli. Bu bəhs çox geniş olduğu və təfəsilat tələb etdiyi üçün onu qısalıq və əyanilik naminə cədvəl şəklində veririk.

«Divanü lüğat-it-türk»də I-II-III şəxsədə (tək) xəbər şəklinin cədvəli

Zaman	Mən	Sən	Ol
İndiki z.	barır mən	barır sən	barır ol
Nəqli k.z.	bar+mış mən	bar+mış sən	bar+mış ol
Şühudi keçmiş z.	bar+dım (türklər) bar+duk (oğuzlar)	bar+dınc (t.) bar+duk (o.)	bar+dı (t.) bar+duk (o.)
Gələcək z.	barğay mən	barğay sən	barğay ol
Müzare şəkli	barır mən (t.) mən baran (o.) mən külərən (o.)	barır+sən (t.) sən baran (o.) sən külərən (o.)	barır ol (t.) ol baran (o.) ol külərən (o.)
İnkər şəkli	barmas mən (t.) bar+ma+du (o.)	barmas sən (t.) bar+ma+du (o.)	ol barmas (t.) bar+ma+du (o.)

«Divanü lüğat-it-türk»də I-II-III şəxsədə (cəm) xəbər şəklinin cədvəli

Zaman	Biz	Siz	Olar
İndiki z.	barır+mız	barır+sız	barır+lar
Nəqli k.z.	barmış+ız	barmış+sız	barmış+lar
Şühudi keçmiş z.	bardı+mız (t.) bar+duk (o.)	bardı+nqız (t.) bar+duk (o.)	bardı+lar (t.) bar+duk (o.)
Gələcək z.	barğay+biz	barğay+sız	barğay olar (?)
Müzare şəkli	barır+biz (t.) biz baran (o.) biz külərən (o.)	barır+sız (t.) siz baran (o.) siz külərən (o.)	barır+lar (t.) olar baran (o.) olar külərən (o.)
İnkər şəkli	barmas+mız (t.) bar+ma+du (o.)	barmas+sız (t.) bar+ma+du (o.)	barmas+lar (t.) bar+ma+du (o.)

3.6.4.3. Fe'lin şərt şəkli *-sa, -sə* şəkilçisi vasitəsilə düzəlir. Məsələn: *uma kəl+sa*, *kut kədir=qonaq gəlsə, qut gələr*; *kalmq ber+sə* kiz alır, *kərək bol+sa* kiz alır=*başlıq verən qız alar, lazım olsa qız (baha) alar*.

3.6.5. Məsdər(fe'li isim). Məsdər və ya digər adı ilə fe'li isim zaman və şəxslə əlaqədar olmur, zaman və şəxs şəkilçisi qəbul etmir, hər hansı əşya və varlığın deyil, məhz hərəkətin adını bildirir. Məsələn, *getmək* bir işin, *qaçmaq* isə başqa bir hərəkətin adıdır. Bu mənada məsdər fe'ldən daha çox isimə yaxındır.

«Divanü lüğət-it-türk»də məsdərin göstəriciləri eynən bu gün olduğu kimi *-mak* və *-mək* şəkilçiləridir. Türk dillərinin ahəng qanuna görə kökü qalın satili fe'llərə *-mak*, incə saitlilərə isə *-mək* artırılır. Məsələn: *الماق* *al+mak*=almaq; *بيرماک* *ber+mək*=vermək. İnkâr formasını yaratmaq üçün məsdərdən əvvələ *-ma*, *-mə* şəkilçiləri əlavə edilir. Məsələn: *أمالماق* *al+ma+mak*=almamaq; *بيرماماک* *ber+mə+mək*=verməmək.

Məsdərin isim funksiyası daşdığını Mahmud Kaşğari hələ min il bundan əvvəl göstərmişdir. O yazmışdır: «Məsdərin başqa bir növü də var. Bu məsdər isim yerinə işlənir və failin həmin işi gördüyü zaman faillə izafə edilmiş formasıdır. Onun yaranma qaydası belədir: fe'lin üzərinə qalın ahəngli, غ ğ və ق ka-lı sözlərdə ق ka və ی ı [-kı], yumşaq sözlərdə isə ک ke və ی i [-gi şəkilçisi] artırılır». Məsələn: *انیک ایش قلیغی بلکولک* anıñq iş *kıl+ıǵı* bəlgülüg=onun iş işləməsi məşhurdur; *سۆکəl tın+ıǵı* artaq=xəstənin nəfəs alması pisdir; *انیک یرماق تیرکی کور* anıñq yarmak *tər+ıǵı* kör=onun pul yığmasını gör; *تاز کلکی بۆرکچیکا* *taz kəl+ıǵı* börkçigə=keçəlin gələsi yeri börkçü, papaqçı dükanıdır.

Mahmud Kaşğari bu tipli məsdərin isim kimi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdiyinə dair misallar vermişdir: *مەنیک یۇریم تەتک* mənıñq *yor+ık+ım* nətək; *سەنیک یۇریم تەتک* sənıñq *yor+ık+ınq* nətək; *انیک یۇریمی تەتک* anıñq *yor+ık+ı* nətək (mənım, sənın, onun gedişi, xasiyyəti necədir).

«Divan»da fe'li isimlərin digər bir növü olan, sonralar tamamilə isimləşən (*qovurma*, *dondurma*, *qazma* sözləri kimi) və əski qrammatika kitablarında «məsdəri-xəfif» (yüngül məsdər) adlandırılan *-ma*, *-mə* son-

luqlu fe'li isimlər də işlənmişdir. Məsələn: *kəs+mə=tcl*, saç; *ör+mə=hörmə*, hörük; *süz+mə=süzülmüş qatıq*; *tüg+mə=düymə*.

3.6.6. Fe'li sifət ikili xarakter daşıyan, həm fe'llik, həm də sifətlik xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən, əşyanın hərəkəti ilə bağlı əlaməti bildirən fe'l forması kimi «Divan»da çox geniş şəkildə təmsil olunmuşdur. Geniş izahat vermədən fe'li sifət yaradan ən mühüm və çoxişlənən şəkilçiləri təqdim edirik:

1. *-duk, -düg*. Keçmiş zaman fe'li sifət şəkilçisidir. Məsələn: **اَيِك بِيَر بَرْدُقِي بَرْمَادُقِي بِيَر** anıñq *bar+duki bar+ma+duki* bir=onun varması ilə varmaması eyni şeydir; **مَنِيَنِق تَرْدُقْم تَرْمَادُقْم بِيَر** məninq *tur+dukum tur+ma+dukum* bir=mənim ayağa durmağım ilə durmamağım eyni şeydir; **اَيِك بِيَر كَلْمَدُقِي كَلْمَدُقِي بِيَر** anıñq *kəl+dügi kəl+mə+dügi* bir=onun gəlməsi ilə gəlməməsi eyni şeydir; **سَنِيَنِق كُورْدُقُنِق كُورْدُقُنِق بِيَر** səninq *kör+dügünq kör+mə+dügünq* bir=sənin gördüyünlə görmədiyin birdir.

2. *-ğalır, -kalır, gəlir*. Bir işin görülmək üzrə olduğunu göstərən fe'l forması belə əmələ gəlir: fe'l kökünün üzərinə qalm ahəngli sözlərdə *-ğalır, -kalır*, incə ahəngli sözlərdə isə *-gəlir* şəkilçisi artırılır. Məsələn: **مَن بَرغَالِر مَن** mən *bar+ğalır* mən=mən getmək üzrəyəm, gedə-getdəyəm; **مَن تَرغَالِر مَن** mən *tur+ğalır* mən=mən qalxmaq üzrəyəm, qalxa-qalxdəyəm; **اَل يَا قُرغَالِر** ol ya *kur+ğalır*=o, yay qurmaq üzrədir, indicə yay quracaq; **اَل تَاغَقَا اَغَالِر** ol tağka *ağ+kalır*=o, dağa çıxmaq üzrədir, lap çıxacaq; **اَل اَفْكَا كِرْكَا لِر** ol əwgə *kir+gəlir*=o, evə girmək üzrədir, girə-girdədir; **اَل يَرْمَاق تِيرْكَالِر** ol yarmaq *ter+gəlir*=o, pul yığmaq üzrədir, yığayığıdır. Bu bütün fe'llərdə qüvvədə olan qaydadır.

3. *-ğan, -gən*. İşin və hərəkətin davamlılığını və təkrarlanmasını göstərən şəkilçidir. Bu bütün türk boylarında eyni qayda üzrə qurulur, yəni fe'l kökünə *-ğan, -gən* artırılır. Məsələn: **اَل اَر اَل اَفْكَا بَرغَان** ol ər ol əwgə *bar+ğan*=o adam evə çox gedən adamdır; **اَل اَر اَل اَيْشَلَرَقَا تَرغَان** ol ər ol

ışlarka *tur+ğan*=o adam çox çalışın, böyük işlərə qalxışın adamdır; *كُلْكَان آر* *kül+gən* ər=çox gülən, güləyən adam. Bunun az işlənən *-ağan*, *-əgən* variantı da var: *bar+ağan*=daim gedən; *külə+əgən*=daim gülən.

4. *-ğu*, *-gü*. Çigil, yağma, toxsa, arğu, Yuxarı Çinə qədər uzanan uyğurların dilində sözün kökünə *-ğu*, *-gü* artırmaqla fe'li sifət yaradılır. Məsələn: *بو يا قُرغُو اُغْر اَرماس* *bu ya kur+ğu* oğur ərməs=bu, yay qurulacaq vaxt deyil; *بو ثُرغُو يير اَرماس* *bu tur+ğu* yer ərməs=bu, durulacaq yer deyil; *بو اَفْكا كِرْكوْ اُوْدُ اَل* *bu əwgə kir+gü* ödh ol=bu, evə girmə vaxtıdır; *اَل بِلْدِي بَزْكا كَلْكوْ بِلْدِي* *ol bizgə kəl+gü* boldı=onun bizə gəlmə zamanı oldu. Bu tipli sözlər şəxsə görə dəyişir: *سَنِيق بَرْغُونْكَ قَجَان* *səniq bar+ğunq* kaçan=sənin getməni nə zamandır; *مَنِيق بَرْغَوْمْ بَقْتِي* *məniq bar+gum* yaktı=mənim getməni yaxınlaşdı; *اَنِيق بَرْغُوْ سِي* *anıq bar+ğusı*=omın getməsi.

Mahmud Kaşğari bu şəkilçi ilə bağlı yazmışdır: «Hər növ alət adı (ismi-alət) isim yerində işlənir və fe'ldən yaranır. Məsələn: *يِكُوْ نَانْكَ* *ye+gü* nənq=içində bir şey yeyilən nəsnə. *اُرْغُو* *ur+ğu* sözü də belədir, vurulacaq alət deməkdir. Ağacı kəsən şeyə, mişara, bıçağıya *يَفْجَا بَجْغُو* yığaç *bıç+ğu* deyilir. Əmiləcək şeyə və qan alma zamanı qanı soran alətə *سُرْغُو* *sor+ğu* deyilir. Bu söz *اَمِيْكَ سُرْدِي* *əmik sordı* sözündən alınmışdır, *əmcək*, *məmə əmdi* deməkdir».

Bu fikrə onu əlavə etmək lazımdır ki, ismi-alətlər ayrı işləndikdə isim, başqa sözlərlə əlaqəyə girdikdə əsasən sifətə çevrilir.

5. *-dı*, *-di*, *-tı*, *ti* şəkilçiləri də fe'li sifət yaradır: *itın+di* nənq=itələnmiş nəsnə; *danq dunq et+ti* nənq=danq-dunq səsi çıxaran nəsnə; *üdhürün+di* nənq=ayıtlanmış, seçilmiş nəsnə; *saçın+dı* nənq=saçılan, yayılan nəsnə; *sürün+di* ər=hər yerdən sürülən, sürgün olunan adam.

6. *-muş*, *-miş* şəkilçisi də sifət düzəltməyə xidmət edir. Məsələn: *قُرْمِشْ با* *kur+muş* ya=qurulmuş yay; *قَزْمِشْ اَرَقْ* *kaz+muş* arıq=qazılmış arx; *كَلْمِشْ آر* *kəl+miş* ər=gəlmiş adam; *بَرْمِشْ كِشِي* *bar+muş* kişi=getmiş adam;

közət+miş nənq=saxlanmış nəsnə; *قَاب قُتْرِمِش* *kotur+miş* kap =boşalmış qab; *كُون سَقِيمِش* *sawıl+miş* kün=batmış günəş; *سُغْلِمِش سَوْف* *soğul+miş* suw=soğulmuş, çəkilmiş su.

7. *-ası, əsi*. Oğuz, qıpçaq, bəçənək, bulğar dillərində isə *-ğu, - gü* əvəzinə *-ası, -əsi* artırılır. Oğuzlar həmin məqamlarda *بُو يَا قُرَاسِي* *əğr təkül* bu ya *kur+ası* oğur təgül=bu, yay qurası zaman deyil; *بُو ثُرَاسِي* *yir təkül* bu *tur+ası* yer təgül=bu, durulası yer deyil; *أَل بَزْكَا كَلْسِي بُلْدِي* ol bizgə *kəl+əsi* boldı=o bizə gələsi oldu deyirlər. Şəxsə görə dəyişmə burada da mövcuddur. Məsələn: *فَجَان بَرَسِينْكَ* *səninq bar+ası* kaçan=sənin getməyin nə vaxtdır; *مَنْبِك بَرَسِيم* *məninq bar+ası*=mənim getməyim.

Alət adları da oğuzlarda yenə *-ası, -əsi* şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir. Məsələn: *يَفَاچ بَجَاسِي* *yığaç biç+ası* nənq=ağac biçəcək alət; *يِيكَاسِي* *yeg+əsi* nənq=yemək yeyiləcək nəsnə.

3.6.7. Fe'li bağlama. Zaman, şəxs və kəmiyyət bildirməyən, nitq-də digər fe'lə aid olub onun ifadə etdiyi hərəkəti əsasən təzrlə və zamanla bağlayan fe'li bağlamalar «Divanü lügat-it-türk»də kifayət qədər çoxdur. Ən çox işlənən şəkilçiləri aşağıdakılardır:

1. *-ğalı, -kalı, -ğəli*. Az işlənən şəkilçidir. Məsələn: yakadakı *yal-ğə+ğalı* əligdəki içgınur=yaxadakı, yaxaya tökülən yemək yalanırkən əldəki boşqab düşər, qarına heç nə getməz; oğrar tünqür *bar+ğalı*=quda getmək üzrədir; *tutuş+kalı* yakıştı=tutuşmaq üçün yaxımlaşdı; yazıdakı süwlin *ədlər+ğəli* əwdəki takağu içgınma=çöldə qırqovul axtararkən barı evdəki toyuqdan olma.

2. *-ğınça, -ginqə, -künçə*. Məsələn: öküz adhakı *bol+ğmça*, buzağın başı bolsa *yeg*=öküz ayağı olmaqdahsa, buzov başı olmaq yaxşıdır; suw *körmə+ginqə* ətük tartma=su görməmiş ayaqqabımı çıxarma; kara munq *kəlmə+ginqə* Kara Yalğa keçmə=qara bəla gəlmədikcə Kara Yalğanı (bu, çətin keçilən bir dağ aşırımının adıdır) keçmə; *tikmə+ginqə*

önməs, *tiləmə+ginçə* bulmas=ağacı əkmədikcə, dikmədikcə bitməz, bir şeyi axtarmadıqca, istəmədikcə tapılmaz; kül *ür+künçə*, köz ürsə yeg=külü üfləməkdənsə, közü üfləmək yaxşıdır.

3.-p (-ip, -ip, -up, -üp). Məsələn: ay *kop+up əwlən+üp*=ay doğub halələnib; ufut *bol+up* ol yaşar=o utanıb, sızılaraq yaşayır; ufut *bol+up* bükə turdı=utanıb büzüşərək durdu; ortak *bol+up* bilişdi=ortaq olub tanışdı; balıq *bol+up* tağıktı=yaralanıb dağa çıxdı; ol məni *kör+üp* kop kıldı=o məni görüb çox sevindi; yetşü *kəl+ip* oğrak=oğraq gəlib yetişdi; təgrə *al+ip* əgrəlim=dövrəyə alıb mühasirə edək; attın *tüş+üp* yügrəlim=atdan düşüb yüyürək.

4. -uban, -übən, -iban, -ibən. Məsələn: yay *bar+uban* ərküzi, aktı akm munduzı=yaz gələndə qarqara və coşğun sellər axdı; ərdəm tilə, *ögrən+übən* bolma küwəz=ərdəm dilə, öyrənibən olma lovğa; ərdhəmini *ögrən+ibən* işka sura=onun ərdəmini öyrənibən işə tətbiq et; barçın *kedh+ibən* təlü yuwğa bolup kal=ipək geyibən dəli və səfeh olub qal.

5. -madhup, -mədhip. Məsələn: bor *bol+madhup* sirkə bolma=şərab olmamış, şərab olmadan sirkə olma; tawar uçun tənqri *edhlə+mədhup* uya kadaş oğlını çınla boğar=mal-mülk üçün tanrını unudaraq qaradaşı oğlunu gerçəkdən boğar.

6. -u, -ü, -a, -ə. Məsələn: *kılın+u* bilsə, kızıl kedhər, *yaran+u* bilsə, yaşıl kedhər=özünü sevdirməyi bacarsa, qırmızı geyər, yarınmağı bacarsa, yaşıl geyər; tün-gün turup *yığla+yu*=gccə-gündüz durub ağlayaraq; ərtər *te+yü* səringil=keçər deyə səbr elə; kəldi əsin *əsnə+yü*, kadhka tükəl *üsnə+yü*, kirdi budhun *kasna+yu*=gəldi əsinti əsərək, düz borana bənzəyərək, xalq içəri girdi titrəşərək; ufut bolup *bük+ə* turdı=utanıb büzüşərək, bükülərək durdu; Ətil suwı *ak+a* turur, kaya tübi *kak+a* turur, balıq təlim, *bak+a* turur=İtil suyu axaraq gedir, qaya dibini döyərək durur, balıq çoxdur, baxaraq durur.

Burada qarşıhqlıq bildirən *-laş, -ləş* şəkilçləri ilə birlikdə işlənmiş *-u, -ü* şəkilçlərinə dair bir neçə misal göstərmək istəyirik: ol anıq birlə çögən urdı *üm+laş+ü=0* onunla şalvarını ortaya qoyaraq çovkan oynadı; anıq birlə oynadı *yarık+laş+u=0* onunla zirehi girov qoyaraq oyun oynadı; *tawvışğan+laş+u=dovşandan mərc gələrək; at+laş+u=at-dan bəhsə girərək; ol məninq birlə ok attı kız+laş+u=0, ortaya girov olaraq qız qoyub mənimlə ox attı.*

Ərkən=ikən sözünün fe'llə birlikdə işlənməsi nəticəsində də fe'li bağlama yaranır: ol *kəlür ərkən* kördüm=onu gələrkən gördüm».

3.7. Qoşma. Qoşma xüsusi leksik mənaya malik olmayan köməkçi nitq hissəsidir. O, hallana bilən sözlərlə işlənərək qoşulduğu sözlə birlikdə müəyyən mənə-zaman, məkan, səbəb və sair bildirir. «Divan»-da bunlara dair xeyli misal vardır.

3.7.1. Zaman bildirən qoşmalar. Ən çox *aşnu=əvvəl, burun=öncə, basa=sonra, sonra, sonq=son* və digər qoşmaların köməyi ilə ifadə olunur. Məsələn: mən andan *aşnu* kəldim=mən ondan əvvəl gəldim; ol məndin *burun* bardı=0 məndən öncə gəldi; mən anda *basa* kəldim=mən ondan sonra gəldim; sən məninq *sonqda* kəl=sən məndən sonra, arxamca, dalımca gəl; bu söz *sonqında* aygıl=bu sözdən sonra söylə.

3.7.2. Məkan, sahə, məsafə və istiqamət bildirən qoşmalar. Əsasən *ıçrə, taba/ru/=tərəf, utru=qarşı, təgü=qədər, bərü=bəri* və s. qoşmaların iştirakı ilə düzəlir. Məsələn: kimi *ıçrə* oldurup=gəmi ıçrə oturub; ağız *ıçrə* ağı sağdı=ağzına zəhər tökdü; bakkıl anmq *tabaru=ona tərəf* bax; kadhaş *taba* it kibi kınqru bakar=qohum-qardaş tərəfə it kimi kəc baxar; məninq *taba* kəldi=0 mənim yanıma, məndən yana gəldi; kü-nininq külinə *təgü* yağı=gününün külünə qədər düşmən (günü günüyə düşməndir, hətta birinin külü o birinin gözüne sovrular); yılan yarpuz-dın kaçar, kança barsa, yarpuz *utru* kəlür=ilan yarpızdan qaçar, hara

getsə, qabağma yarpız çıxar ; ol manqa *utru* turundi=o mənə qarşı durdu, qarşı çıxdı; anuk *utru* tutsa yokka sanmas=hazır olan şey qabağa (süfrəyə) qoyulsa, yox sayılmaz.

3.7.3. Bənzətmə bildirən qoşmalar. Buraya *kibi*=kimi, *layu/ləyü*=kimi, *tək*=tək, *təki*, kimi və *-ça*, *-çə* qoşmaları aid edilə bilər. Məsələn: kadhaş taba it *kibi* kmqrü bakar=qohum-qardaş tərəfə it kimi kəc baxar; kuşlar *kibi* uçtımız=quşlar kimi uçduq biz; arslan *layu* kökrəlim= aslan kimi kükrəyək; ulşıp ərən *börləyü*=ərənlər qurd kimi ulaşıb, ulaşıraq; arju *layu*=çaqqal kimi; oğrı *layu* yüzgə bakar=oğru kimi üzə baxar; kəlnqiz *ləyü* aktımız=sellər kimi axdıq; ıwrik başı kaz *layu*=ibrik başı qaz kimi; sağrak tolu köz *ləyü*=sürahi dolu göz kimi; çəkürgə *tək* sü=çəyirtkə kimi qoşun, çəyirtkə misalı qoşun; bulıt *tək* saçı=onun bulud kimi saçı; anıñ adhakı sürk buz *tək*=onun ayağı buz *təki* soyuqdur; ol məninq *çə*=o mənim kimi; bu anmq *ça*=bu onun kimi.

3.7.4. Məqsəd bildirən qoşmalar. Məqsəd bildirən əsas qoşma *uçun*=üçün sözüdür. Bunun mənşəyi *uc* (*ucundan*, *ucbatından*) sözü ilə bağlıdır. Məsələn: səninq *uçun* kəldim=sənin üçün gəldim; boğzı *uçun* mənqlənür=boğazı (qarnı) üçün dən (yem) toplayır.

3.7.5. Birgəlik bildirən qoşmalar. «Divan»da birgəlik bildirən əsas qoşma *birlə* qoşmasıdır. Klassik abidlərimizdə gen-bol işlənən bu qoşma hazırda dilimizdə *ilə*, *-lə*, *-lə*, *birgə* şəklində sabitləşmişdir.

Birlə qoşması bir qayda olaraq isim və əvəzliliklərlə işlənir. Məsələn: alplar *birlə* uruşma, bəglər *birlə* turuşma=alplar ilə vuruşma, bəylər ilə duruşma, bəhsə girmə; ol anmq *birlə* at yarışdı=o onunla at çapmaqda yarışdı; kanığ kan *birlə* yumas=qanı qanla yumazlar; ol məninq *birlə* öpüşdi=o mənimlə öpüşdü.

Birlə qoşması *bir-biri ilə* mənasında da işlənir, bu zaman əvvəldə *ikki* sözü gəlir. Məsələn: *ikki* ər *birlə* sünqüşdi=iki adam bir-biri ilə sa-

vaşdı, süngüləşdi. Bu bəzən *bir ikindi birlə* birləşməsinin vasitəsilə həyata keçirilir. Məsələn: bəglər *bir ikindi birlə* okışdı=bəylər bir-birini (hərfən: *biri ikinci ilə çağırışdı*) çağırmaqda, haylamaqda yarışdılar.

İştirak məfhumuna daxil olan və hər ikisi *-ış, -iş, -uş, -üş* fe'li şəkilçi ilə ifadə edilən yarışma ilə yardımlaşmanı fərqləndirməkdə *birlə* qoşması mühüm rol oynayır. Əgər yarışma nəzərdə tutulursa, *birlə* qoşması yiyəlik haldakı *məninq, səninq, anıq* əvəzlilikləri ilə yanaşı gəlir, yardımlaşmada isə *manqa, sanqa, anqar* əvəzlilikləri *birlə*-siz işlənir. Məsələn: ol manqa tarığ əkişdi = o mənə toxum əkməkdə kömək etdi.

3.8. Ədat. Cümlə üzvü olmayan, lakin cümlədə mənə çalarları yaradan ədatlar XI əsrdə indiki qədər zəngin olmasa da, «Divan»da onların bir çoxu qeydə alınmışdır. Yeri gəlmişkən, «Divan»ın mətnində ədat termini ilə göstərilən sözlər heç də həmişə indiki mənada ədat demək deyil. Ərəb dilçiliyində *ədat* sözü *alət, vasitə, hissəcik* mənasındadır. Ona görə də bütün köməkçi nitq hissələri, eləcə də şəkilçilər «Divan»da ədat adlandırılır.

3.8.1. Əmr ədatları. «Divan»dakı bəzi əmr ədatları bunlardır:

Çu, çü ədatları əmr və inkarlıq bildirən sözlərin sonuna artırılaraq əmr və inkarda təkid bildirir. Məsələn: kəl *çü*=hələ gəl, hər halda gəl; barma *çu*=hələ getmə, hər halda getmə²³³. Bunlar ancaq xitab halmında söylənir. *Şu, şü* ədatları *çu, çü* ilə eyni mənəlidir. Məsələn: barğıl *şu*=hələ get, getsənə; kəl *şu*=hələ gəl, gəlsənə.

Fe'llərlə bərabər işlənən *ok* və *ök* ədatları fikirdə təkid və qətilik bildirir. Məsələn: barğıl *ok*=gedərsən ha, mütləq get; ol ərni *ök* kəldür=başqasını deyil, o adamın ta özünü gətir.

²³³ Salih Mütəllibov bu ifadələri «əlbəttə, gəl» və «zinhar barma», yəni «əsla gəlmə» kimi (TSD, III tom, bet 225), *şu, şü* ədatlarına dair misalları isə «əlbəttə, get, getsən çü» və «əlbəttə, gəl, gəlsən çü» şəklində tərcümə etmişdir (TSD, III tom, bet 228).

3.8.2. Qüvvətləndirici ədatlar cümlənin məzmununu qüvvətləndirir, hökmü qətiləşdirir, cümləyə nida intonasiyası verir. «Divan»da belə ədatlara nümunə kimi *la* ədatı göstərilmişdir. *La* işin gerçəkləşməsini və bitməsini göstərən bir ədat olub bütün fe'llərin sonuna artırılır: ol bardı *la*=o getdi də bə; ol kəldi *la*=o gəldi də bə (onun getməsi, gəlməsi gerçəkləşdi). Mahmud Kaşğarinin qeydinə görə, bu söz işin əslini bilmədiyi üçün dinləyən adamda yaranan şübhəni tam rəfi etmək məqsədilə söylənir. Türklər, yəni qeyri-oğuzlar bu sözü işlətməmişlər²³⁴.

3.8.3. Dəqiqləşdirici ədatlar. Bunlar bu gün olduğu kimi (*məhz*, *elə*, *əsl*), XI əsrdə də sayca az olmuşdur. «Divan»da bunlara aid yalnız bir neçə nümunə tapa bildik.

Dəqiqləşdirici ədatlar sırasmda *çak*=ta və *uş*=iştə, bax, məhz ədatlarını göstərmək olar. Məsələn: *çak* ol atnı tutğıl=o atın ta özünü tut; *uş* mundağ kıl=iştə, belə et, bax, belə et; *uş* kəldüğüm bu=elə gəldiyim budur, lap indicə gəlmişəm.

İşdə və hərəkətdə məhdudiyət bildirən *-mat*, *-mət* ədatı da fikri dəqiqləşdirir. Məsələn: andağ *mat*=məhz belə; kür *mət* anıq yürəgi=onun ürəyi belə cəsurdur; küçi anmq kəwildi *mət*=omun gücü belə azaldı; təlim başlar yuwıldı *mat*=çox başlar belə yuvarlandı. Buradakı *-mat*, *-mət* ədatını nəzərə çarpdırmaq üçün ayrı yazdıq və kursivlə göstərdik, imlada özündən əvvəlki sözlərlə bitişikdir.

3.8.4. Sual ədatları arasında *-mi*, *-mü* ədatı xüsusi yer tutur. O, isimlərə və fe'llərə qoşularaq sual mənası yaradır. Məsələn: bu *atmu*=bu atmı; bu *itmu*=bu itmi; *bardımqmu*=getdinmi, *kəldinqmü*=gəldinmi. *Ərki* və *ərinç* ədatları isə sual qarışıq güman və şübhə mənası yaradır: ol

²³⁴ Bəsim Atalaym yazdığına görə, bu söz Qərbi və Orta Anadoluda bu gün də işlənir, gəlməsi şübhəli olan, ancaq gələn adam barədə «gəldi lə», oxuması şübhəli olan, ancaq oxuyan adam üçün «okudu lə» deyilir (DLT, III, s. 213).

kəlimə *ərki*=o gəlirmə ki; ol *ərinç* bardı=o bəlkə getdi. Sual ədatlarına dair misallar üçün əlavə olaraq bax: 4.2.2. Sual cümləsi.

3.8.5. Təsdiq və inkar ədatları. «Divan»da *nə yaxşı*, *nə pis* mənasında işlənən *ayığ* və *kəd* ədatları var: *ayığ* edhgü nənq=nə yaxşı şeydir; *ayığ* yawuz nənq=nə pis şeydir; *kəd* at=nə yaxşı at; *kəd* nənq=nə yaxşı şey. Bu ədatlar yaxşılığa və pislərə dəlalət edən sözlərdə təkid, şiddət mənası yaradır.

3.9. Bağlayıcılar. Müstəqil lüğəvi mənası olmayan bağlayıcılar söz, birləşmə və cümlələr arasında əlaqə yaradır. «Divan»da *və* bağlayıcısı işlənmişdir. Mahmud Kaşğari bu barədə yazmışdır: «əsərimizdə *vavi-atifə* [*və* bağlayıcısı] işlətmədik, çünki bu, türk dilinə xas deyildir». Əsərdə qeyri-türk mənşəli *lakin*, *amma*, *fəqət*, *yaxud*, *habelə*, *gah*, *hər-gah*, *hərçənd*, *məsələn*, *madam* kimi bağlayıcılar yerli-dibli yoxdur. Türk mənşəli bağlayıcılar da azdır.

«Divan»dakı əsas bağlayıcılara aşağıdakılar misal ola bilər:

Takı/dakı. Bu, *dəxi*, *yenə*, *da/də*, *və* mənasına gəlir. Məsələn: *takı* yarmak ber=yenə pul ver. Mahmud Kaşğarinin yazdığına görə, bu söz oğuzlarda *ilə* mənasındadır, üstəlik, *dakı* şəklində işlənmişdir. «Divan»da *dakı* variantına dair bircə nümunəyə rast gəldik: uyğur *dakı* tatlaka =uyğurlara və (dəxi) tatlara [hücum etdik; uyğur ilə tatlara]. *Takı* bağlayıcısına dair nümunələr: ol *takı* anda=o da oradadır; ət, yin *takı* bəkrişür=ətlə bədən (hərfən: ət və bədən) bərkiyir; koçşup *takı* kawuştum=qucaqlaşb qovuşdum; bergil *takı* azukluk=ver üstəlik azuqə (hərfən: verginən dəxi azuqə); yeri *takı* ağlak=yeri də ki şorandır; aydım: asiğ kılğu əməs, sən *takı* yalvar=dedim: xeyri yoxdur, istər yüz yalvar (dedim: dəxi yalvarsan da, xeyri yoxdur, ha yalvar, xeyri yoxdur); kaz *takı* kordayımı=qazımı və kordayımı (korday qaza-ördəyə bənzəyən

qutan quşudur); sıçğan *takı* sıkırkan=siçan və sıgırkan (sıgırkan bir gəmiricidir).

Bu qəbildən *yəmə*=yenə, *yana*=yenə, təkrar, *yanqla*=yenə bağlayıcılarını da göstərmək olar. Məsələn: kadhğu *yəmə* sawılsun=qayğı yenə sovulsun; Budhraç *yəmə* kudırdı=Budraç (yabakuların başçısı) yenə qudurdu; təwi yük kötürsə, kamiç *yəmə* kötürür=dəvə yük götürsə, çömçəni də götürər; *yana* kəldim=yenə gəldim; ol iş *yanqla* kıldı=o işi təkrar gördü.

Azu bağlayıcısı iki şeydən birini arzu etməyi bildirir. Məsələn: üzüm yegil, *azu* kağun yegil=üzüm, yaxud qovun ye. Bu söz çox zaman sual məqsədi daşıyır: kəlürmü sən, *azu* barırmu sən=gəlirsən, yoxsa gədirsən? Uşaq doğulan zaman mamaçadan *tilkümü toğdı*, *azu* bərimü deyə soruşur, bununla uşağın cinsini öyrənirlər. Qıza yaltaqlandığı və aldatdığı üçün tülkü, oğlana isə igidliyi dolayısı ilə məcazi mənada qurd deyilir.

Ab ... *ab* bağlayıcısı isə iki şeydən heç birini arzu etməməyi bildirir: *ab* bu, *ab* ol=nə bu, nə də o.

Əgər mənasını verən *kalı*, *abanq* bağlayıcılarının hər ikisi şərt bildirir: kəlsə *kalı* katıqlıq=gəlsə əgər fəlakət; *abanq* sən barsa sən=əgər sən getsən.

3.10. Nida. Hiss, həyəcan, təəssüf, heyrət ifadə edən sözlər nida adlanır. «Divan»da nidalar o qədər də çox deyil. Bunlardan biri olan *va* nidası *vay* mənasındadır: *وا نا تيرسن* *va*, nə tersən=vay, nə deyirsən, *vay* olsun sənə!». *Va* nidası qayğılı, qüssəli anlarda da işlədilmişdir.

Mahmud Kaşğari yazmışdır ki, qadınlar bir şeydən utandıqları zaman öz hisslərini *yu* nidası ilə ifadə edirlər. İnsanlar bir şeydən acı duyduqda, *اوا افا* *awa-awa* deyirlər ki, bu da ərəblərin *vaveyla* nidasının ekvivalentidir. *Əssis* nidası ilə təəssüf bildirilir: *əssiz* anmıq yigitliyi=

heyif onun gəncliyinə! Türk dillərində h səsinin yalnız *ahlamak*=ah çəkmək sözündə işləndiyi barədə qeyddən isə belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, o dövrdə *ah* nidası da işlənmişdir.

«Divanü lüğət-it-türk»də nida bildirən bəzi sözlər isə bunlardır: *tah-tah* (şahini çağırmaq üçün işlənir); *çilik-çilik* (oğlağı çağırmaq və sürmək üçün); *həç-həç* (baş alıb gedən atı yavaşıtmaq üçün); *tuşu-tuşu* (eşşəyi durdurmaq üçün); *op-op* (eşşəyin ayağı sürüşdükdə); *öp-öp* (özünü öyən adamı dayandırmaq üçün istehza ilə söylənən söz) və s.

Əsərdə *aç, kɪ, ay* nidaları da işlənmişdir: *aç*, bərü kəl=ey, bəri gəl; *kɪ*, bərü kəl=ey, bəri gəl; kança bardıq, *ay* oğul=hara getdin, *ay* oğul; təgür məninq sawımı bilgələgə, *ay*=ey, mənim sözümü bilgələrə yetir!

«Divan»dakı bir qrup söz isə həm nida, həm də xitab mənası daşıyır. Bunlara misal olaraq aşağıdakı sözləri göstərə bilərik: *uva* («hey, filankəs!» deyə birini çağıran adama «buyur» mənasında verilən cavab); *iləl* (bəylərə, xanlara «əfəndim, əmr edin» mənasında verilən cavab); *yah* (bir şeyi əmr edənə «baş üstə» mənasında verilən cavab); *əwət*=yaxşı, bəli (yağma, tuxsı və qıpçaqlarda), *əvət-əmət* (oğuzlarda), *yəmət* (türklərdə); *av* (əmr edənin əmrini sayə salmamağı bildirən, ehtimal ki, «əh!» kimi bir söz) və s.

3.11. Təqlidi sözlər. Qrammatikada eyni zamanda yamsılamlar, mimemlər adlandırılan təqlidi sözlər insanın görmə və eşitmə təsəvvürlərini ifadə edir. Təbiət və cəmiyyət hadisələri ilə bağlı olan bəzi səslər emosional-ekspressiv leksikaya daxildir və semantik müxtəlifliyinə görə səs və görünüş yamsılımları qrupunda birləşirlər.

Türk dillərində təqlidi sözlər olduqca geniş yayılmışdır. Bir çox sözlər (məsələn: vıyılı, uğultu, şırıltı, vızıltı, cızıltı və s.) məhz təbiətdəki səslərdən əxz edilmişdir. «Divanü lüğət-it-türk»də təqlidi sözlər xeyli çoxdur. Bunlara dair bəzi nümunələr göstərək: at arpanı *kürt-kürt* yedi

=at arpanı xırt-xırt yedi; ər turmuznu *karç-kurç* yedi=adam xiyarı xart-xurt yedi; *bıç-bıç* ötər səmürgük=sərçə cik-cik ötər; *danq dunq* etti nənq =danq-dunq səsi çıxaran nəsnə; *tanq-tunq* etti=danq-dunq səsi çıxardı; *kaz kağ-kuğ* etti=qazlar qağ-quğ etdilər, bu şəkildə çığırdılar; anıq ad-hakı *sart-surt* kıldı=onun ayağı fart-furt elədi (bu, ayağın yaş çəkmənin içində çıxardığı səsin tiqlididir).

3.12. Modal sözlər. «Divan»da bir neçə modal söz qeydə aldıq: *abalı*, *ayluk-ayluk*. Mahmud Kaşğarinin yazdığına görə, *abalı* bir şey nadir görülən və nadir tapılan zaman söylənən sözdür. *Ayluk-ayluk* isə oğuzların dilində *elə-elə* (*elədir*) deməkdir. Təəssüf ki, «Divan»m müəlifliyi bu sözlərin hansı məqamlarda və hansı məqsədlərlə işləndiyini qeyd etmiş, lakin müvafiq misallar verməmişdir.

Buraya qədər deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, əsas nitq hissələri «Divan»da dolğun əks olunmuşdur. Lakin eyni fikri bütün köməkçi nitq hissələri barədə demək olmaz. Əsərdə onların bəzilərinə az, digərlərinə isə nisbətən geniş şəkildə rast gəlirik.

4. SİNTAKSİS

4.1. Təyini söz birləşmələrinin hər üç növü əsərdə mövcuddur.

I növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi isim, sifət, əvəzlik və saylardan ibarət olur. Məsələn: *atlığ ər*=atlı adam; *otluğ tağ*=otlu dağ; *itliğ əw*=köpəkli ev; *uğan tənqri*=qadir tanrı; *kara toprak*; *ak at*=ağ at; *yinçə turku*=zərif ipək; *unqamuk ər*=solaxay adam; *bu ajun*=bu dünya; *ol ajun*=o dünya; *ağan ər*=burnunda danışan, tıntm, gənzək; *əkək işlər*=əldən-ələ düşmüş qadın, fahişə; *beş ərnaqək*=beş barmaq; *ikkiz oğlan*=ekiz uşaq; *əllig yarmak*=əlli pul.

II növ təyini söz birləşmələri də eyni qaydada düzəlir: *arı yağı*=bal; *idhimiz yarlığı*=tanrımız əmri, buyruğu; *Yamar suwı*=Yamar çayı; *Ərtiş suwı*=İrtiş çayı.

III növ təyini söz birləşmələri əsərdə nisbətən azdır və əsasən əvəzliliklə isimdən yaranır. Məsələn: *anınq oxşağı*=onun oxşarı; *məninq kayımu*=mənim qulumu; *məninq sawımı*=mənim sözümü; *məninq yayımı*=mənim yay fəslimi; *anınq yorukı*=omm gedişi, rəftarı; *anınq mənqzi*=onun rəngi; *anınq adhakı*=omm ayağı; *xanning turkustı*=xamn ipəyi.

4.2. Cümlənin növləri. «Divanü lüğat-it-tür»dəki cümlələr məqsəd və intonasiyaya görə 4 yerə bölünür: nəqli, sual, əmr, nida cümləsi.

4.2.1. Nəqli cümlə. Nəqli cümlə özü də ismi və fe'li xəbərləli olmaqla iki yerə bölünür. Fe'li xəbərləli cümlələrə misallar: *بیرلغ کسُرکودن بیر* yıparlıq kəsürgüdin yıpar kitsə, yidhi kalır=mücrüdən ənbər getsə də iyi qalar; *ایل فکر ثرو قلماس* el kalır, törü kalmas=eldən [vilayətdən] vaz keçmək olar, ancaq törədən vaz keçmək olmaz; *قنک بیرسا قیز* kalınq bersə kız alır, kərək bolsa kız alır=başlıq verən qız alar, lazım olsa, qız (baha) alar; *قوی تریسی سئیدی* koy tərısı soyuldı=qoyunun dərısı soyuldu; *بک آققا چقتی* bəg awka çıktı=bəy ova çıxdı.

Digər nəqli cümlə növünə misallar: *مَن اندا اردم* mən anda ərdim=mən orada idim; *اغلان بیک سیز*, *اغلاق بیک سیز*, oğlak yilgisiz, oğlan biligsiz=oğlaqda ilik, uşaqda bilik olmaz; *بیش ارنکاک توز ارماس* beş ərnqək tüz ərməs=beş barmaq bir olmaz; *بو اغر آل بری ائیغو* bu uğur ol böri ulığu=indi qurdun ulaşma vaxtıdır.

4.2.2. Sual cümləsi. Bunun necə yaranması barədə Mahmud Kaşğari belə yazmışdır: «*مو* M u: isimlərə və fe'llərə qoşulan sual ədatı. *بو اتمو* bu *atmu*=bu, atmı, *بو ایتمو* bu *itmu*=bu, itmi. Fe'llərə dair misallar: *بەردنکمۇ* *bardnqmü*=vardmmı, getdinmi; *گەلدىنکمۇ* *kəldinqmü*=gəldinmi. Oğuzların bəziləri III şəxsin təkində fe'llərə sual ədatı qoşmaqda digər

türklərdən fərqlənirlər. Onlar م m hərfini kəsreli qılır, و vav hərfini isə ى i hərfinə çevirərək آل بردیمی ol *bardımı*=o vardımı deyirlər. Bu fərq yalnız fe'llərdədir, isimlərdə türklərlə oğuzlar arasında heç bir fərq yoxdur, [hər ikisi] 'بو ات سَنِيك مو' bu at *səninqmü*; 'بو اغل سَنِيك مو' bu oğul *səninqmü* deyirlər».

Sual cümləsinin yaranmasında *nə/nü* sual əvəzliyi də iştirak edir: نا تيرسن *nə tersən*=nə deyirsən; نو تيرسن *nü tersən*=nə deyirsən?

4.2.3. Əmr cümləsi. Əmr, xahiş, nəsihət bildirən cümlənin xəbəri əsasən fe'lin əmr şəkli ilə II şəxsin təkində ifadə olunur. Məsələn: اَشَقَلِقْ *uşaklık kılma*=uşaqhq eləmə; تَرْكْ كِلْ *tərk kıl*=tez ol; تَاغَا اَغَلْ *tağka ağkıl*=dağa çıx; سُوْتْ سَغَكِلْ *süt sağkıl*=süd sağ; اَوَا كِرْگِلْ *əwə kirgil*=evə gir; يَرْمَاقْ تَرْگِلْ *yarmak tərgil*=pul yığ; يُوْكْ كُوْتُرْگِلْ *yük kötürgil*=yük götür; اَتْ سُوغَرْگِلْ *at suwğarğıl*=at suvar; مَني اذْغَرْگِلْ *məni udhğurğıl*=məni oyat. Əmr cümləsi əmri-qaib (III şəxsin təki, təsdiq və inkar) üzrə də yaranır: *kəl+sün, kəl+mə+sün, bar+sun, bar+ma+sun*.

4.2.4. Nida cümləsi. Əsərdə nida cümlələrinə aid xeyli misal var: اَجْ بَرُوْگِلْ *aç, bərü kəl*=ey, bəri gəl; تَگُورْ مَنيْڤْ سَا قَنيْ بِلْکَالْکَا اَيْ *təgür məniŋq sawımı bilgələgə, ay=ey, mənim sözümü bilgələrə yetir; kaŋça bardımq, ay oğul*=hara getdin, ay oğul. Əlavə olaraq bax: 3.10. Nida.

4.3. Cümlə üzvləri. Cümlənin baş üzvləri, yəni mübtədə və xəbər, ikinci dərəcəli üzvləri, yəni təyin, tamamlıq və zərflik «Divanü lüğət-it-türk»də bütün dolğunluğu ilə əks olunmuşdur.

4.3.1. Mübtədə. Mübtədə bir qayda olaraq cümlənin əvvəlində gəlir və əsasən isim və əvəzliklə ifadə olunur. Məsələn: *ər* bitik okıdı=adam kitab oxudu; *kishi* yakurdı=adam tövşüdü, tez-tez nəfəs aldı; *mən* yarmak ötnü berdim=mən borc pul verdim; *ol* kızım əgətlədi=o, qızma qulluqçu verdi, qızı ilə *ər* evinə kəniz göndərdi; *kün* toğdı=gün doğdu, günəş çıxdı; *ay* əvləndi=ay halələndi; *alp* çərig tarasladı=alp qoşunu

dağıtdı; *xan* tuğ urdu=*xan* növbə davulu vurdurdu, qarovul dəyişdirmə barabanı çaldı, hərbi orkestr çaldı».

Bəzən mübtədə cümlənin əvvəlində deyil, axırında gəlir. Məsələn: kişi sağrısı *yüz*=üz insanın dərisidir; ərđəm başı *til*=dil ərđəmin başıdır. Bu cümlələrin hər ikisində dəqiqləşdirici xəbər şəkilçisi olmadığından onların mübtədəsi intonasiyaya görə müəyyən edilməlidir. Həmin cümlələri belə də çevirmək olar: insanın dərisi *üzdür*; ərđəmin başı *dildir*.

4.3.2. Xəbər. «Divan»dakı xəbərlər həm ismi, həm də fe'li xəbərlərlə ifadə olunmuşdur. İsmi xəbərlik kateqoriyası və fe'l bölməsində ismi və fe'li xəbərlərin morfoloji göstəricilərindən bəhs etdiyimizə görə, burada bəzi nümunələr verməklə kifayətlənəcəyik. Məsələn: *kəpəz uruğlandı*=pambıq qoza tutdu; *at arpalandı*=ata arpa verildi; *ər oğuzlandı*=adam oğuz oldu, oğuzlaşdı; *tayğın yüngün tilkü səwməs*=tazmm iti qaçanmı tülkü sevməz; *ər söz tınqladı*=adam söz dinlədi, sözə qulaq asdı; *ol sözü anqladı*=o, sözü anladı; *ər atm yaputak mündi*=adam çilpaq ata, keçəsiz və yəhərsiz ata mindi; *əwdəki buzağü öküz bolmas*=ev buzovundan öküz olmaz; *kız türkünigə kəldi*=qız atası evinə gəldi. Bəzən müvafiq şəkilçisi olmadan da xəbəri asanlıqla təyin etmək mümkündür. Məsələn: *oğlak yilgisiz*, *oğlan bilgisiz*=oğlaqda ilik, uşaqda bilik olmaz, yaxud oğlaq iliksizdir, uşaq isə biliksizdir. Mübtədə bəndində misal göstərdiyimiz iki cümlədən (insanın dərisi *üzdür*; ərđəmin başı *dildir*) fərqli olaraq bu nümunədə son söz dəqiq şəkildə xəbərdir: məninq kurım *uluğ*=mənim məqamım *yüksəkdir*, *uludur*, *böyükdür*. Eynilə bu bəndin misralarındakı son sözlər də xəbərdir:

Kuş yawuzı *sağızğan*,

Yığaç yawuzı *azğan*,

Yer yawuzı *kazğan*,

Budun yawuzı *barsğan*.

Quşlarn ən pisi, ən xeyirsizi sağsağandır,
 Ağacların ən pisi itburnu ağacıdır,
 Yerin ən pisi qazğan, yəni yarığan və bataqlıq yerdir,
 Xalqın ən pisi isə barsğanlılardır.

4.3.3. Tamamlıq. Vasitəli və vasitəsiz tamamlıqlar isim və isimləşə bilən nitq hissələri, habelə təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunmuşdur. Məsələn: *ər koyuğ soydı*=adam qoyun soydu; ol manqa *yünq sudı*=o mənə bükülmək üçün yun göndərdi; at *arpanı kürt-kürt yedi*=at arpanı xırt-xırt yedi; ol *tam təltürdi*=o, divar dəldirdi; ol suwda *tonuğ yaydı*=o, suda paltarını çalxadı; ol *anı urdu*, çak etmədi=o onu döydü, döyülən çak etmədi, heç cıncırını da çıxarmadı; yel *yığacığ yaydı*=yel ağacı yırgaladı; kaptı məninq *kayımı*=qapdı mənim qulumu; ol *atığ badı*=o, atı bağladı.

4.3.4. Təyin. Təyin bir qayda olaraq mübtədanı, ismi xəbəri və tamamlığı, əşya məzmunlu hər hansı bir üzvü müxtəlif cəhətlərdən müəyyənləşdirir, əsasən də isim, sifət və sayla ifadə olunur. Məsələn: *korkmuş* kişiğə koy başı koş körünür=qorxmuş adamın gözünə qoyun başı qoşa görünər; *kinq ton opramas, kənqəşlig* bilig artamas=gen paltar yıpranmaz, məsləhətli iş pozulmaz; *köp sögütgə* kuş konar, *körklüg* kişiğə söz kəbir=şax söyüdə quş qonar, gözəl qıza söz gələr; ol *bu ışığ əmgəkləndi*=o bu işi əziyyətli hesab etdi, saydı; bəğ *bir yerig ordulandı*=bəy bir yeri özü üçün şəhər elədi; *bir nənq bir nənqgə üsnədi*=bir nəsnə bir nəsnəyə bənzədi.

4.3.5. Zərflik. İş və hərəkətin icrasının tərzini, yerini, zamanım, miqdarını, səbəbini, məqsədini və s. bildirən zərfliklər fe'li və ismi xəbərə aid olub onlara əsasən yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır. Biz burada zərfin mənə növləri barədə təfsilata girmədən «Divan»dan bunlara aid bəzi nümunələr verməklə kifayətlənəcəyik: yüfüşlüg kəlin küdhəgü *yafaş* bu-

lur=cehizli gəlinin əri xasiyyətə yavaş, həlim olar (tərzi-hərəkət zərfliyi); mən anmıq *udhu* kəldim=mən onun ardmca gəldim (yer zərfliyi); *kışka* etin, kəlsə kalı kutluğ yay=qutlu yay gələndə sən qısa hazırlaş (zaman zərfliyi); atan yükü aş bolsa, açka *az* körünür=axta dəvənin yükü kü tamam yemək olsa belə, ac adama yenə də az görünər (kəmiyyət zərfliyi); səninq *uçun* kəldim=sənin üçün gəldim (məqsəd zərfliyi).

4.4.Mürəkkəb cümlə. Prinsip etibarilə «Divanü lüğat-it-türk»də mürəkkəb cümlələr işlədilmişdir. Lakin bu olduqca geniş mövzudur və xüsusi tədqiqata ehtiyacı var. Üstəlik, həcm məhdudluğu üzündən burada həmin məsələyə toxunmaq imkan xaricindədir.

NƏTİCƏ

Türkologiyanın ən mühüm, ən iri və ən zəngin xəzinəsi olan «Divanü lüğat-it-türk»ün dili müxtəlif aspektlərdən öyrənilsə də, bir küll halında ciddi tədqiqat obyektı olmamışdır. Bu qısa və olduqca yığcam qrammatik oçerk də, təbii ki, belə bir iddiadan uzaqdır. Biz bu yazını qələmə alarkən məşhur alman alimi, «Əski türkcənin qrameri» əsərinin müəllifi Annamari fon Qabenin (von Gabain) və tanınmış türk dilçisi, «Qaraxanlıca» əsərinin yazarı Məcdut Mansuroğlunun izlədikləri təsvir metodundan istifadə etdik. Yəni nəzəri məsələlərə imkan daxilində az yer ayırmaqla «Divan»ın dilini ən müxtəsər şəkildə təsvir etməyə, ümumi mənzərə yaratmağa çalışdıq. Geniş təfsilat tələb edən bəzi bəhsləri cədvəl şəklində verdik, bəzilərinə isə heç toxunmadıq.

Bizcə, bu qısa qrammatik oçerk dilçi olmayan oxucular və başqa sahənin mütəxəssisləri üçün bir növ kompas rolunu oynaya bilər. Onun başlıca qayəsi «Divan»ın bəzi fonetik, leksik və morfoloji özəlliklərini izah etmək, xüsusilə əsas nitq hissələrinin (isim, sifət, say, əvəzlik, fe'l və zərf), köməkçi nitq hissələrinin (qoşma, bağlayıcı və ədat, habelə nida və

təqlidi sözlər) əsərdə necə əks olunduğunu göstərmək, onları müəyyən sistem içində ən mühüm parametrləri üzrə şəkilçiləri və misalları ilə birlikdə təqdim etmək, sintaksis bəhsində isə «Divan»da təyini söz birləşmələri, cümlə və onun növləri, cümlə üzvləri, yəni mübtəda, xəbər, təyin, tamamlıq və zərflikləri ümumi şəkildə nəzərdən keçirmək idi. Şübhəsiz ki, gələcəkdə «Divan»la bağlı yüzlərlə mövzu üzrə daha dərin, daha əhatəli araşdırmalar aparılacaq, bir-birindən dəyərli əsərlər meydana gələcəkdir. O zaman bizim bu kiçik və yığcam yazımız da bu istiqamətdə atılan ilk addımlardan biri kimi xatırlana bilər.

Dahi türk dilçisi və ensiklopedisti Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri türkologiya elminin və türklüyün ən parlaq, ən əhəmiyyətli əsəridir. Türk xalqlarının dili və ədəbiyyatı, tarixi və mədəniyyəti üçün müstəsna əhəmiyyət daşıyan bu abidənin, gec də olsa, milli filologiyamızın dövriyyəsinə daxil edilməsi elmimiz qarşısında yeni-yeni üfüqlər açacaq, elmi türkçülüyn banisi Mahmud Kaşğarının böyüklüyü və onun ölməz əsəri, türk dünyasının ensiklopediyası və türklüyün aynası olan «Divanü lüğət-it-türk»ün əzəməti onda daha yaxşı anlaşılacaqdır.

Tanrı Türkü qorusun!

Ramiz ƏSKƏR.

18 oktyabr 2005-ci il, Bakı.

İÇİNDƏKİLƏR:

SUNUŞ (Kutlu Hakan Süleyman DEMİREL)	5
Türkologiyanın bahadırı (Prof.Dr. Tofiq HACIYEV).....	7
II cildə önsöz (Rəmiş ƏSKƏR)	17
«DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK». II cild (mətn)	31
SALİMDƏN FE'LLƏR KİTABI.....	32
İki hərflilər bölməsi	24
[Qayda].....	35
Qrammatik qaydalar və təsərif, sifətin bəyanı və qaydaların tətbiqi prinsipləri	57
Üç hərflilər bölməsi	108
Hər növ hərəkəsi ilə فَعَلَدِي fə'ləndi babı.....	108
[Qayda].....	120
[Qayda].....	123
[Qayda].....	140
[Qayda].....	145
Qayda.....	161
[Qayda].....	163
[Qayda].....	176
Qayda.....	178
Dörd hərflilər bölməsi.....	185
ﺝ 1 hərfi üç hərəkə ilə hərəkəli, ع əyn hərfi sükunlu olan فَعَلَدِي fə'ləldi babı.....	185
[Qayda].....	187
[Qayda].....	206
[Qayda].....	208
[Qayda].....	230
[Qayda].....	239
Qayda.....	254
Beş hərflilər bölməsi.....	257
Ortası hər növ hərəkə ilə hərəkəli فَعَلَدِي fə'ləldi babı.....	257
[Qayda].....	257
[Qayda].....	258
[Qayda].....	265

Altı hərfli bۆlməsi.....	267
[Qayda].....	274
MÜZAƏF İSİMLƏR KİTABI	276
İki hərfli bۆlməsi.....	277
Üç hərfli bۆlməsi	280
Ortası hər növ hərəkə ilə hərəkəli olan فعل fə'əl babı.....	280
Bu babın misal olanları.....	282
Dörd hərfli bۆlməsi.....	283
Hər növ hərəkəsi ilə فعلال fə'lal babı.....	283
Beş hərfli bۆlməsi.....	285
Hər növ hərəkəsi ilə فعلعل fə'əl'əl babı.....	285
Bu babın günnəli sözləri.....	286
MÜZAƏF FE'LLƏR KİTABI	287
İki hərfli bۆlməsi	288
[Qayda].....	288
Üç hərfli bۆlməsi.....	293
Hər növ hərəkə ilə ortası hərəkəli فعلدى fə'əldi babı.....	293
[Qayda].....	295
Bu babın misal olanları.....	304
[Qayda].....	305
Bu babın misal olanları.....	306
Qayda.....	308
Bu babın mənqus olanları.....	313
Bu babın günnəli olanları.....	314
Bu babın misal olanları.....	314
Dörd hərfli bۆlməsi.....	315
فعلدى fə'ləndi babındakı sözlər.....	315
[Qayda].....	325
Gerçəkdən müzaəf olanların bəziləri.....	332
Müzaəfin başqa bir növü.....	332
Bu babın misal olanları.....	333
Bunun başqa bir növü.....	337
Bu babın mənqus olanları.....	337
Bu babın günnəli olanları.....	337
Bu babın misal olanları.....	339
Qayda.....	339
«Divanü lüğat-it-türk»ün dilinin bəzi özəllikləri.	
Qısa grammatik oçerk (Ramiz ƏSKƏR).....	344

**Mahmud al-Kashgari. Compendium of the Turkic Dialects
(Diwan Lugat at-Turk). In 4 Parts, Part II.
Baku, "Ozan", 2006, 400 p.**

Edited and Translation with
Introduction and Indices by
Dr. Ramiz ASKER

Edited by
Prof.Dr. Tofik HAJIYEV
C.Member of National Academy
of Sciences of Azerbaijan,
Honorary Member
of Turkish Languages Society

Reviewed by
Prof.Dr. Nizami JAFAROV
C.Member of National Academy
of Sciences of Azerbaijan

Advised by
Prof.Dr. Hüseyin ISMAILOV
Prof.Dr. Mamedali KIPÇAK
Prof. Dr. Azizkhan TANRIVERDİ

**Махмуд Камгарский. Дивану лугат ит-тюрк
(Словарь тюркских языков). В 4-х томах, том II.
Ваку, «Озай», 2006, 400 стр.**

Перевел и
подготовил к печати
Рамиз АСКЕР

Научный редактор:
чл.-корр. НАН Азербайджана,
почетный член Турецкого
Лингвистического Общества,
заслуженный деятель науки,
профессор Тофик ГАДЖНЕВ

Ренезент:
чл.-корр. НАН Азербайджана,
профессор Низами ДЖАФАРОВ

Консультант:
профессор Гусейн НСМАНЛОВ
профессор Мамедали КЫПЧАК
профессор Азизхан ТАНРЫВЕРДИ

Mahmud KAŞĞARI. «DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK».
DÖRD CİLDDƏ. II CİLD.
Bakı, «Ozan», 2006, 400 səh.

**Tərcümə edən və
nəşrə hazırlayan:
Ramiz ƏSKƏR**

Elmi redaktor:
AMEA-nın müxbir üzvü,
Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü,
əməkdar elm xadimi,
filologiya elmləri doktoru,
professor Tofiq HACIYEV

Rəyçi:
AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru,
professor Nizami CƏFƏROV

Məsləhətçilər:
professor Hüseyin İSMAYILOV
professor Məmmədəli QIPÇAQ
professor Əzizxan TANRIVERDİ

Nəşriyyatın direktoru: Asif RÜSTƏMLİ
Texniki redaktor və dizayner: Atilla
Korrektor: Leyla

Çapa imzalanmışdır: 11 sentyabr 2006-cı il.
Format: 70x100, 1/16.
Fiziki çap vərəqi: 25.
Sifariş № 11. Tiraaj: 1000 nüsxə
Qiyməti muqavilə ilə.

«Delta qrup» MMC-nin mətbəəsində hazır
diapozitivlərdən istifadə olunmaqla
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.
Bakı şəh., H.Zərdabi küç., 39^a

Xəritədəki coğrafi məkanları, şəhər, məntəqə, ölkə və boy adlarını, eləcə də digər işarələri nömrələyərək cədvəl halına saldıq, tanınmaları üçün bəzi şəhər və ölkələrin müasir adlarını da göstərdik (R.Ə.).

1	Çaparka: Yaponiya	37	Kaşan	73	Çənd
2	Cafu: Yava	38	Xocənd	74	Mankşlak
3	Əlavilər şəhəri	39	Səmərqənd	75	Rus
4	Çox türk yaşayan bölgə	40	Balasağun	76	Sakalib: slavyanlar
5	Bəşbalk	41	Barsğan	77	Vrank: Fıraq
6	Çanbalk	42	Kümi Talas	78	İmənc
7	Katun sini	43	İki öküz	79	Bəcanak
8	Uyğur ölkəsi	44	Yafınc	80	Xazarların Dərbəndi
9	K oço	45	Nəzil	81	Abisgün: Xazar dənizi
10	Sülmi	46	Tıraz: Talas	82	Təboristan
11	Daşlı-qumlu, susuz yer	47	İspicab: Çimkənd	83	Xarəzm
12	Maçin: Tavğaç	48	Şaş: Daşkənd	84	Deyləm
13	Kuşan	49	Oğuzların ölkəsi	85	Səhra
14	Yəcuc-məcuc ölkəsi	50	Qaraçuq dağı	86	Səhra
15	Səddi-Zülqərneyn	51	Qıpçaqların məskəni	87	Ceyhun: Amu-Dərya
16	Səhra	52	Macar və oğuz bölgəsi	88	Sistan
17	Adəmin ayaq izi	53	Tatar bozqırı	89	Kırman
18	Sərəndib: Seylon	54	İla çayı	90	Fars
19	Sərəndib dağı	55	Başğırt bozqırı	91	Xorasan
20	Hind ölkəsi	56	Basml bozqırı	92	Azərbaycan qan: Azərbaycan
21	Seyhun: Sır-Dərya	57	Bulğar	93	Barbar ölkəsi
22	Sind ölkəsi	58	Yamak bozqırı	94	Zat ölkəsi: Çad
23	Qəznə	59	Ötükən	95	Həbəş ölkəsi: Efiopiya
24	Kəşmir	60	Ərtiş çayı: İrtiş	96	Xuzistan
25	Şançu	61	Kayların məskəni	97	Yəman
26	Kuça	62	Çomulların məskəni	98	İraqeyn: arab və acəm İraqı
27	Barman	63	Yamar çayı	99	Kürd ölkəsi
28	Uç	64	Qadınlar şəhəri	100	Şam: Dəməşq
29	Koçnqkar başı	65	Səhra	101	Zənci ölkəsi: Zanzibar
30	Cürəcan	66	Nəsnaslar yaşayan yer	102	Hicaz
31	Xotən	67	Vəhşi heyvanlar bölgəsi	103	Misir
32	Yarkənd	68	Yaşayışsız soyuq iqlim	104	İskəndəriyyə
33	Kaşğar	69	Suvar	105	Kurvan ölkəsi və başqaları
34	Özçənd	70	Qıpçaqların məskənləri	106	Yaşayış olmayan isti iqlim
35	Sovnak	71	Ətil çayı: Volqa	107	Məğrib torpaqları və Əndəlis
36	Fərqanə	72	Qıpçaqların bir qolu		Hazrladı: Ramiz Əskər

n variantı. Bu xəritədə Balasağun şəhəri mərkəz olaraq qəbul edilmişdir.